ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN
of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК
Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
PHILOLOGY Series
Серия ФИЛОЛОГИЯ

№1(154)/ 2026

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2026
Astana, 2026

Бас редакторы: Жанат Аймұхамбет
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бас редактордың орынбасары: Маншук Ескиндирова
PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулеш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Акижанова Диана	PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әшірбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бижкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	PhD, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Минцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Эркин	ф.ғ.д., проф., Самарқанд мемлекеттік шет тілдері институтының «Салыстырмалы әдебиет» кафедрасының меңгерушісі, Самарқанд, Өзбекстан
Наврузова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 001008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан көшесі 11, ОЗҒ, 205-кабинет
E-mail: vest_phil@enu.kz
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.
№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 31.03.2026 ж. қол қойылды.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: Zhanat Aimukhambet
Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Deputy Editor-in-Chief: Manshuk Yeskindirova
PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aituganova Saulesh	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Akizhanova Diana	PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Alipbai Bibol	PhD, Teacher, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of Philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Candidate of Philology, Prof., National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Candidate of Philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of Philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of Philology, Prof. Higher School of Linguodidactics and Translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kasymbekova Nurilya	Candidate of Philology, Acting Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of Philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican Newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of Philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of Philology, Prof., Head of the Department of Comparative Literature, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of Philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhsta
Nurieva Fanuza	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of Philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint National Committee on Languages and International Education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 001008, Kazakhstan, Astana, Kazhymukan str. 11, ELB 5, of. 205
E-mail: vest_phil@enu.kz
Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series
Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.
Periodicity: 4 times a year Circulation: 10 copies. Signed in print: 31.03.2026
Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Жанат Аймухамбет
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Зам.главного редактора: Маншук Ескиндирова
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Акижанова Диана	PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Мағрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жанылдык	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Казакстан», Астана, Казахстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., заведующий кафедрой «Сравнительное литературоведение» Самаркандского государственного института иностранных языков, Самарканд, Узбекистан
Наврузова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сарекенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Сериккул	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 001008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана 11, УЛК, каб. 205
E-mail: vest_phil@enu.kz
Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.
Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 31.03.2026 г.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Филология сериясы, 2026 жылғы №1 (154)

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

Абдыгалиева Н., Жақыпова М., Орынтаева Н. А. Теннисонның 'In Memoriam A.H.H.' және М. Әуезовтің 'Абай жолы' шығармаларындағы аза тұту әдебі: лингвомәдени салыстырмалы талдау.....8
Абдыханова Б.А., Мейрамбекова Л.К. Ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынастың лингвистикалық және психофизиологиялық өлшемдері.....29
Айтхожаева С.Т., Мамбетова М.К., Карымхан А.А. Қазақ және орыс тілдеріндегі ас әзірлеуге қатысты етістіктердің лексика-семантикалық ерекшеліктері.....42
Бижкенова А.Е., Мусатаева А.Е. Әскери-саяси лексиканың агоналдық дискурстағы парольдік функциясы.....54
Дилдабекова А.К., Карабаева Л.К., Султанова Г.Ф. Қазіргі Қазақстандағы көптілділік және қазақ тілінің дамуы.....68
Мусаев Ә.С., Амангельдин Е.А., Алкебаева Д.А. Адам – Жасанды интеллект диалогы: сыпайылық формалары мен прагматикасы.....78
Саткенова Ж.Б., Бекжан А.О., Жұбай О.С. Қазақстандағы монотілді балалардың тілдік даму ерекшеліктері 93
Токболатова Т.Б., Тасполатов Б.Т., Боранбаев С.Р. Қазіргі қазақ тілінің лексикасын зерттеудегі тарихи-салыстырмалы көзқарас.....109
Тореханова С.Б., Алдашева К.С., Исмайлова Н.А. Пәнаралық зерттеулердегі менталды лексикон ұғымы және оны модельдеу тәжірибелері.....122
Тұрғанбаева К.М., Сарекенова Қ.Қ., Тоғызбай Н.Б. Қазақ және түрік тілдеріндегі бас киім атауларына қатысты фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты.....141

ӘДЕБИЕТТАНУ

Аймұхамбет Ж.Ә., Дженбаев М.Д. Миф пен поэзиядағы «от» метакоды.....154
Әбдіманұлы Ө., Қондыбай М.М., Дауренбекова Л.Н. XX ғасырдың бас кезіндегі әнші-ақындар мен жыршы-жыраулар шығармашылығындағы тәуелсіздік идеясы.....165
Мұстояпова А.Т., Ибраимова Ж.Ж., Алдажарова А.М. Джордж Оруэлдің «1984» романындағы жады концепттісі.....183
Оспанова А.К., Мамбетов Ж.О. К.Тоқаев прозасындағы детектив жанрының өзіндік белгілері.....198
Тахан С.Ш., Сиренова Б.А. Қазақ прозасындағы әлемнің көркемдік моделі.....211
Тулебаева К.Т., Смагулова А.Т., Курмамбаева К.С. Шәкәрім мысалдарындағы жануарлар бейнесінің поэтикалық-дидактикалық экспликациясы.....225
Шалғынбекова А.Б., Жұмағұл С.Б., Амренов А.Д. Хамза Абдуллиннің Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы шығармашылығы.....237

АУДАРМАТАНУ

Абдрахманова Ж.Б., А.Ф.Аккалиева, М.Б.Амалбекова Жанама көркем аударманың талдауы: С. Жүнісовтің «Заманай мен Аманай» романының негізінде.....249
Алшинбаева Ж.К., Сатенова С.К., Акижанова Д.М. Қазақ тіліндегі онимдердің номинациялық және реноминациялық ұстанымдары.....259
Попич Д. Қазақ онимдерін ағылшынтілді мәтіндерде біріздендіру: аударма технологиялары мен аудармашыларды кәсіби даярлаудың рөлі.....274
Тулегенова А.М., Ескиндирова М.Ж., Пашаньян Д.В. Кәсіби және волонтерлік TED-style дәрістерінің аудиовизуалды аудармасы: цифрлық кеңістіктегі аударма үрдістері, локализациясы және сапасы.....288

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Philology Series, №1(154)/2026

CONTENTS

LINGUISTICS

Abdygaliyeva N., Zhakipova M., Oryntayeva N. A comparative analysis of mourning etiquette in A.Tennyson's 'In memoriam A.H.H.' and M.Auezov's 'Abai Zholy': a linguocultural aspect.....8
Abdykhanova B.A., Meirambekova L.K. Linguistic and psychophysiological dimensions of parent-child relationships.....29
Aitkhozhayeva S.T., Mambetova M.M., Karymkhan A.A. Lexical semantic features of cooking verbs in Kazakh and Russian.....42
Bizhkenova A.E, Mussatayeva A.E. The Password Function of Military-Political Lexis in Agonal Discourse.....54
Dildabekova A.K., Karabayeva L.K., Sultanova G.F. Multilingualism and the development of the Kazakh language in contemporary Kazakhstan.....68
Mussayev A.S., Amangeldin Y., Alkebaeva D.A. Human-Artificial Intelligence Dialogue: Politeness Forms and Pragmatics.....78
Satkenova Zh.B., Bekzhan A.O., Zhubay O.S. Peculiarities of Language Development in Monolingual Children in Kazakhstan.....93
Tokpolatova T.B., Taspolatov B.T., Boranbayev S.R. Historical and comparative view of the study of the vocabulary of the modern kazakh language.....109
Torekhanova S.B., Aldasheva K.S., Ismailova N.A. The Concept of Mental Lexicon and Modelling Practices in Interdisciplinary Research.....122
Turganbayeva K.M., Sarekenova K.K., Togyzbay N.B. Phraseologisms related to the names of hats in the Kazakh and Turkish languages: Ethnolinguistic nature.....141

LITERATURE STUDIES

Aimukhambet Zh.A., Zhenbayev M.D. The 'fire' metacode in myth and poetry.....154
Abdimanuly O., Kondybai M.M., Daurenbekova L.N. The Idea of Independence in the Works of Early Twentieth Century Akyns and Zhurshy-Zhyrau.....165
Mustoyapova A.T., Ibraimova Zh.Zh., Aldazharova A.M. The Concept of Memory in George Orwell's novel "1984".....183
Ospanova A.K., Mambetov Zh.O. Unique characteristics of the detective genre in K. Tokayev's prose.....198
Tahan S.Sh., Sirenova B.A. The artistic model of the world in the Kazakh prose.....211
Tulebayeva K.T., Smagulova A.T., Kurmambayeva K.S. Poetic and didactic explication of animal image in the fables of Shakarim.....225
Shalgynbekova A.B., Zhumagul S.B., Amrenov A.D. The Poetry of Hamza Abdullin During World War II.....237

TRANSLATION STUDIES

Abdrakhmanova Zh.B., Akkaliyeva A.F., Amalbekova M.B. An Analysis of Indirect Literary Translation: a Case study of S. Zhunusov's Novel «Zamanai men Amanai».....249
Alshinbayeva Z.K., Satenova S.K., Akizhanova D.M. Principles of nomination and renomination of onomastic names in the Kazakh language.....259
Popič D. Unifying Kazakh proper names in English-language texts: the role of translation technologies and translator training.....274
Tulegenova A.M., Yeskindirova M.Zh., Pashkanyan D.V. Audiovisual translation of professional and volunteer TED-style lectures: trends, localization and translation quality in the digital space.....288

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Филология, №1(154)/2026

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Абдыгалиева Н., Жакипова М., Орынтаева Н. Этикет траура в произведениях А. Теннисона 'In Memoriam А.Н.Н.' и М. Ауэзова 'Путь Абая': сравнительный лингвокультурологический анализ.....8
Абдыханова Б.А., Мейрамбекова Л.К. Лингвистические и психофизиологические критерии взаимоотношений между родителями и детьми.....29
Айтхожаева С.Т., Мамбетова М.К., Карымхан А.А. Лексико-семантические особенности глаголов приготовления пищи в казахском и русском языках.....42
Бижкенова А.Е., Мусатаева А.Е. О парольной функции лексики в современном военно-политическом агональном дискурсе.....54
Дилдабекова А.К., Карабаева Л.К., Султанова Г.Ф. Многоязычие и развитие казахского языка в современном Казахстане.....68
Мусаев А.С., Амангельдин Е.А., Алкебаева Д.А. Диалог человека и искусственного интеллекта: формы вежливости и прагматика.....78
Саткенова Ж.Б., Бекжан А.О., Жубай О.С. Особенности языкового развития моноязычных детей в Казахстане.....93
Токболатова Т.Б., Тасполатов Б.Т., Боранбаев С.Р. Историко-сопоставительный взгляд на изучение лексики современного казахского языка.....109
Тореханова С.Б., Алдашева К.С., Исмайлова Н.А. Понятие ментального лексикона и опыт его моделирования в междисциплинарных исследованиях.....122
Турганбаева К.М., Сарекенова К.К., Тогызбай Н.Б. Фразеологизмы с компонентом головных уборов в казахском и турецком языках: этнолингвистический аспект.....141

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Аймухамбет Ж.А., Дженбаев М.Д. Метокод «огня» в мифе и поэзии.....154
Абдиманулы О., Кондыбай М.М., Дауренбекова Л.Н. Идея независимости в творчестве певцов-акынов и жыршы-жырау начала XX века.....165
Мустояпова А.Т., Ибраимова Ж.Ж., Алдажарова А.М. Концепт памяти в романе Джорджа Оруэлла «1984».....183
Оспанова А.К., Мамбетов Ж.О. Особенности детективного жанра в прозе К. Токаева.....198
Тахан С.Ш., Сиренова Б.А. Художественная модель мира в казахской прозе.....211
Тулебаева К.Т., Смагулова А.Т., Курмамбаева К.С. Поэтико-дидактическая экспликация образа животных в баснях Шакарима.....225
Шалгынбекова А.Б., Жумагул С.Б., Амренов А.Д. Творчество Хамзы Абдуллина в годы Второй мировой войны.....237

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Абдрахманова Ж.Б., Аккалиева А.Ф., Амалбекова М.Б. Анализ опосредованного художественного перевода: на примере романа С. Жунусова «Заманай мен Аманай».....249
Алшинбаева Ж.К., Сатенова С.К., Акижанова Д.М. Принципы номинации и реноминации онимов в казахском языке.....259
Попич Д. Унификация казахских онимов в англоязычных текстах: роль переводческих технологий и подготовки переводчиков.....274
Тулегенова А.М., Ескиндирова М.Ж., Пашканьян Д.В. Аудиовизуальный перевод профессиональных и волонтёрских TED-style лекций: тенденции, локализация и качество перевода в цифровом пространстве.....288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-8-28

IRSTI 16.21.61
Research article

N. Abdygaliyeva[1]*, M. Zhakipova[2], N. Oryntayeva[3]
[1]al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2,3]Almaty technological university, Almaty, Kazakhstan
*(E-mail: [1]*nazym3954gmail.com, [2]miranur69@mail.ru, [3]Nazerke-09-01@mail.ru)*

A COMPARATIVE ANALYSIS OF MOURNING ETIQUETTE IN A.TENNYSON'S 'IN MEMORIAM A.H.H.' AND M. AUEZOV'S 'ABAI ZHOLY': A LINGUOCULTURAL ASPECT

Abstract. This unique comparative study examines mourning etiquette in Tennyson's "In Memoriam A.H.H." and Auezov's epic novel "Abai Zholy", providing unprecedented insight into how different cultures cope with loss and grief. The research derives particular value from its analysis of works created during pivotal moments for both cultures: the Victorian era in England and the period of transformation in traditional Kazakh society. The study reveals fundamental differences in approaches to mourning: individual philosophical contemplation in the English tradition versus collective ritual practices in Kazakh culture. Such comparison is especially relevant in today's globalised world, where understanding cultural differences in expressing grief has become crucial for intercultural communication. The practical significance of this work lies in its potential applications: developing guidelines for cross-cultural communication in situations of mourning, creating protocols for psychological support of those experiencing loss, and enriching educational programmes in intercultural communication. The identified linguistic and cultural patterns enhance our understanding of how different societies create support mechanisms for the bereaved, which is particularly important in the context of growing global interdependence and the need for cross-cultural understanding.

Keywords: mourning discourse, Victorian literature, Kazakh culture, Tennyson, Auezov, comparative analysis, funeral rituals.

Received: 20.12.2025; Revised: 02.03.2026; Accepted: 15.03.2026; Available online: 31.03.2026

Introduction

The comparative study of mourning etiquette across different cultural traditions holds a distinctive place in modern cultural linguistics, representing a dynamically developing research direction that enables not only a deeper understanding of national cultures' specificities but also reveals universal mechanisms of human grief experience. This field gains particular relevance in the context of contemporary globalisation processes and intercultural interaction, where understanding various cultural practices of expressing grief becomes an essential element of intercultural communication.

At the centre of our research are two outstanding works of world literature: the poem «In Memoriam A.H.H.» by Alfred Tennyson (Tennyson, 1849) and the epic novel 'Abai Zholy (The Path of Abai)' by Mukhtar Auezov (Auezov, 1942-1956). The selection of these particular works is justified by their exceptional significance both for national literatures and world culture as a whole. Each of these works not only reflects individual experiences of loss but becomes a distinctive cultural document of its era, capturing a complex set of ideas about life, death, and memory.

Tennyson composed 'In Memoriam A.H.H.' over seventeen years (Tennyson, 1833-1849) under the influence of profound personal shock – the sudden death of his closest friend Arthur Henry Hallam. Hallam, a promising poet and thinker, was engaged to Tennyson's sister and was considered one of the most brilliant young intellectuals of his generation. His sudden death at twenty-two from a cerebral haemorrhage shocked not only his close circle but the entire literary world of England. Tennyson transformed his personal grief into a monumental poetic work that became one of the most important texts of the Victorian era.

The significance of 'In Memoriam A.H.H.' extends far beyond personal elegy. The poem reflected key intellectual and spiritual conflicts of the 19th century: the collision between traditional religious faith and new scientific discoveries, the reconceptualisation of human role in light of evolutionary theory, and the search for new forms of spirituality in an age of rationalism. Tennyson created a work that can be viewed as a distinctive encyclopaedia of Victorian thought, where personal grief becomes a starting point for profound reflections on humanity's fate and the nature of faith.

'Abai Zholy', which Mukhtar Auezov worked on from 1942 to 1956, represents a work of entirely different scale and character. This monumental epic is dedicated to the life and work of Abai Kunanbayev, the great Kazakh poet, philosopher, and enlightener. However, the novel's significance extends far beyond biographical narrative. Auezov created a grand panorama of Kazakh people's life in the second half of the 19th century, where traditional ceremonies and rituals, including those associated with death and mourning, are shown as an integral part of national culture.

The mourning discourse in the novel gains particular depth as the main character's life was marked by a series of tragic losses. Abai experienced the death of his mother Ulzhan, who was his spiritual support and mentor in understanding folk traditions. The death of his beloved son Abdrakhman (Magash), a talented young man of great promise, became a deep wound in Abai's soul. The loss of his younger son Turagul, the death of his close friend and mentor Mikhaelis, the passing of his beloved Togzhan – each of these losses is reflected in the novel through the prism of traditional mourning etiquette and the hero's deeply personal experiences.

These two works, created in different historical epochs and cultural contexts, provide exceptionally rich material for comparative research of mourning discourse. They allow us to trace how the universal experience of loss is refracted through the prism of national traditions,

how individual grief finds expression in various cultural forms, and how personal loss becomes an occasion for profound reflections on life, death, and memory.

The relevance of this research is determined by several factors. Firstly, in today's globalised world, understanding cultural differences in expressing basic human emotions and experiences has gained particular significance. The comparative analysis of mourning discourse in English and Kazakh traditions contributes to the development of intercultural competence and a deeper understanding of each culture's specificity.

Secondly, in the context of contemporary social transformations, where traditional forms of expressing grief are undergoing substantial changes (for example, with the development of digital technologies and social networks), studying classical examples of mourning discourse that preserve cultural memory of traditional ways of experiencing loss becomes especially important.

Thirdly, the comparative study of Tennyson's and Auezov's works allows us to trace how individual experiences of grief transform into literary text, acquiring universal significance. This is particularly important in the context of contemporary discussions about literature's role in preserving and transmitting humanity's emotional experience.

The scientific novelty of this research lies in its pioneering attempt at a comprehensive comparative analysis of mourning discourse in works belonging to different cultural traditions and created in different historical epochs. This approach enables the identification of both universal mechanisms of grief verbalisation and specific cultural practices of its expression.

The aim of the research is to identify common and specific features of mourning discourse in English and Kazakh literary traditions through the analysis of «In Memoriam A.H.H.» and «Abai Zholy». Achieving this aim involves addressing the following objectives:

- analysing the linguistic structure of mourning discourse in both works;
- investigating culturally specific elements of expressing grief;
- identifying universal components of mourning discourse;
- examining the relationship between individual experience of loss and its culturally conditioned expression.

The results of this research may find application in various fields: from intercultural communication practice to developing modern forms of psychological support for people experiencing loss. Moreover, they contribute to the development of speech act theory and cultural linguistics, enriching our understanding of the relationship between language, culture, and human emotional experience.

Materials and methods

The primary materials for the research were two literary works:

1. «In Memoriam A.H.H.» by Alfred Tennyson (Tennyson, 1849)
2. The epic novel «Abai Zholy» by Mukhtar Auezov (Auezov, 1942-1956)

The following methods were employed in the research:

- Comparative-typological analysis to identify common and different features in the expression of mourning discourse
- Linguistic analysis of texts with particular attention to lexical, syntactic, and stylistic features
- Content analysis to identify key themes and motifs in mourning discourse
- Cultural analysis to understand the sociocultural context of the studied works

To ensure accuracy of analysis, original texts of the works were used, along with their academic editions with commentaries.

Literature Review

The speech act of condolence represents a complex sociolinguistic phenomenon that operates at the intersection of verbal communication, cultural traditions, and emotional expression. The theoretical foundation for studying condolence as a speech act was established by Austin (Austin, 1962) and Searle (Searle, 1969), who defined its place within the system of expressive speech acts. This concept was subsequently developed in research examining various aspects of expressing condolence.

Moghaddam's (Moghaddam, 2012) fundamental study «Discourse Structures of Condolence Speech Act» reveals the multi-level structure of condolence as a speech act. The author identifies three interrelated components: locutionary (the direct utterance of words of condolence), illocutionary (the intention to express sympathy and support), and perlocutionary (achieving the effect of consolation). This model enables the analysis of both linguistic and extralinguistic aspects of expressing condolence across different cultural contexts.

The theoretical foundation of our research draws upon works that explore intercultural differences in expressing condolence. Contemporary comparative studies, particularly Alemi et al. (Alemi et al., 2021), analysing condolences in social networks, demonstrate significant differences in how representatives of different cultures express sympathy. Developing this direction, Al-Manduriy (Al-Manduriy, 2021) and Al-Shboul and Maros (Al-Shboul et al., 2013) convincingly demonstrate how cultural context determines the choice of linguistic means and behavioural strategies in expressing condolence. Yessimova's (Yessimova, 2025) research holds particular significance in studying Kazakh condolence traditions, focusing on analysing totemism and suggestion in words of consolation and death notifications. The author reveals the deep connection between ancient beliefs and contemporary practices of expressing condolence in Kazakh culture, emphasising the special role of prohibitions (tyiym) and euphemisms in mourning discourse. Yessimova demonstrates how traditional condolence formulas, rooted in totemic beliefs, maintain their suggestive power in contemporary culture. This research is especially important for understanding the psycholinguistic mechanisms of mourning discourse's impact in Kazakh tradition.

These theoretical positions become particularly significant in the comparative analysis of M. Auezov's novel «Abai Zholy» and A. Tennyson's poem «In Memoriam A.H.H.», where differences between Kazakh and English cultures in understanding and expressing grief are most distinctly manifested. The Kazakh tradition, masterfully reflected in Auezov's novel, is characterised by an inseparable connection between individual grief experience and collective ritual practices. In this context, condolence appears as a complex social act, including strictly regulated forms of behaviour and speech formulas. In contrast, the English tradition, embodied in Tennyson's poem, focuses on deeply personal, intimate experiences of loss, where collective rituals give way to individual grief processing.

Meyirbekov et al. (Meyirbekov et al., 2015) make a substantial contribution to understanding the specifics of Kazakh condolence traditions. The authors reveal a complex hierarchy of verbal and non-verbal components, emphasising how the choice of specific forms of expressing sympathy is determined by multiple social factors: from participants' status to their gender. These observations find vivid confirmation in the analysed literary works. In «Abai Zholy», descriptions of mourning rituals and expressions of condolence are organically woven into the narrative fabric, reflecting the holistic system of traditional values in Kazakh society, whilst «In Memoriam A.H.H.» presents a deeply personal experience of loss through the prism of the Victorian era.

The pragmatic aspect of condolence, thoroughly developed by Kupetz (Kupetz, 2013) and Jibreen (Jibreen, 2010), complements this understanding by revealing the importance of proper linguistic choices and adherence to cultural norms for achieving the perlocutionary effect of consolation. Notably, in Kazakh culture, this manifests in strict regulation of speech formulas and behavioural norms, which is vividly reflected in «Abai Zholy», whilst the English tradition represented in Tennyson's poem demonstrates greater variability in expressing grief and condolence.

Thus, the analysis of theoretical literature indicates a significant gap: despite considerable research on the speech act of condolence, a comparative analysis of its realisation in English and Kazakh cultures through classical literary works has not yet been conducted. This precisely determines the relevance and novelty of our research, aimed at identifying the national-cultural specificity of expressing condolence in «Abai Zholy» and «In Memoriam A.H.H.» as texts most fully reflecting the features of mourning discourse in both cultures.

Results and discussion

The Historical Evolution of Mourning Discourse: A Comparative Analysis of Societal Transformations in Victorian England and Traditional Kazakh Culture.

The formation of traditions expressing grief and condolence in English and Kazakh cultures evolved under the influence of distinct historical processes that largely determined their contemporary character. An examination of these processes provides deeper insight into the nature of differences in mourning discourse between the two cultures.

In nineteenth-century English society, the transformation of mourning practices was intimately connected with the processes of urbanisation and industrialisation. Urban development led to the weakening of traditional communal bonds, which consequently altered the nature of mourning rituals. Whilst in the pre-industrial era mourning was predominantly a collective act, the Victorian period saw it increasingly acquire an individual character. This transformation manifested in the emergence of new forms of mourning culture: the development of epistolary condolence genres, the establishment of specialised mourning shops, and the formation of distinct mourning fashion.

The spread of print culture exerted particular influence on the development of mourning discourse in Victorian England. The emergence of mass periodicals created a new space for public expressions of grief. Obituaries, death notices, and published condolences in newspapers became an integral part of public life. This contributed to the formalisation of condolence language, the emergence of established speech formulae, and stylistic conventions.

The development of medicine and changing attitudes towards death played a substantial role in transforming English mourning practices. Medical advances led to death increasingly being perceived not as an inevitable manifestation of divine will, but as the result of specific, potentially preventable causes. This gave rise to a new type of mourning discourse that incorporated elements of rational contemplation of loss.

In mid-nineteenth century Kazakh society, the formation of mourning discourse occurred within the context of complex socio-political processes associated with the incorporation of the Kazakh steppes into the Russian Empire. This period was characterised by intensive interaction between traditional culture and new administrative and social institutions. However, unlike English society, where traditional forms of mourning underwent substantial transformation, Kazakh culture demonstrated remarkable resilience in its mourning practices.

A crucial factor in preserving traditional forms of mourning discourse in Kazakh culture was the particular regard for oral tradition. Whilst in English society written culture largely

displaced oral forms of expressing grief, in the Kazakh environment, oral transmission of mourning formulae and rituals remained dominant. This facilitated the preservation of archaic elements in mourning discourse and their transmission across generations.

The specificity of nomadic life significantly influenced the development of Kazakh mourning discourse. In conditions of constant mobility, rituals that supported social connections between territorially dispersed groups acquired particular importance. Mourning ceremonies became crucial moments for representatives of different clans to meet, fostering inter-clan relationships and resolving potential conflicts.

The role of the biy institution in forming and maintaining mourning discourse in Kazakh society merits special attention. Biys not only regulated legal aspects associated with death (matters of inheritance, kun payments) but also served as custodians of traditional forms of expressing condolence. Their speeches at funerals and commemorative gatherings became exemplars of mourning eloquence, establishing standards for public expressions of grief.

Religious institutions played an important role in forming mourning discourse in both cultures, albeit with distinctly different characters. In English society, the church gradually lost its monopoly on regulating mourning practices, creating space for more individualised forms of expressing grief. In Kazakh society, by contrast, Islamic institutions organically integrated into the existing system of mourning rituals, enriching them with new elements whilst preserving their fundamental structure.

Epidemics and other mass calamities significantly influenced the formation of mourning discourse in both cultures. In English society, high mortality from cholera epidemics in the nineteenth century contributed to the development of medical discourse about death and its penetration into mourning practices. In the Kazakh steppe, mass livestock deaths and periods of jut (mass famine) formed particular modes of collective loss experience, preserved in traditional zhoktau laments.

Economic factors also played a substantial role in shaping mourning practices. In Victorian England, the development of the mourning industry (production of special clothing, jewellery, memorial objects) created a material foundation for new forms of expressing grief. In Kazakh society, the gift exchange economy associated with mourning ceremonies helped maintain traditional forms of solidarity and mutual assistance.

These historical differences in the formation of mourning discourse were reflected in the literary works of both cultures, determining the characteristics of artistic contemplation of death and loss themes. English literature developed a reflective, philosophical approach to the theme of death, whilst the Kazakh literary tradition maintained close ties with ritual forms of expressing grief.

Understanding these historical processes reveals how various social, economic, and cultural factors determined the specificity of mourning discourse in each culture, forming unique traditions of expressing grief and condolence that found reflection in the literary works under analysis.

Philosophical Understanding of Condolence in Literary Traditions:

The philosophical understanding of condolence in the works of Tennyson and Auezov reveals two fundamentally different cultural approaches to comprehending the nature of grief and consolation. These differences are rooted in fundamental philosophical concepts about the relationship between individual and collective principles in human life, the nature of time and memory, and the ethical foundations of interpersonal relations.

In «In Memoriam A.H.H.», Tennyson creates a deeply personal narrative about grief, where individual experience of loss becomes a starting point for extensive philosophical reflections. This is vividly manifested in the famous lines:

«I hold it true, whate'er befall;
I feel it when I sorrow most;
'Tis better to have loved and lost
Than never to have loved at all.»

In these words, we see a reflection of the Victorian era's characteristic aspiration to find universal meaning in personal experiences of suffering. The poet creates a complex philosophical reflection where grief appears as a path to a deeper understanding of human nature and destiny.

Particularly revealing is Tennyson's description of the physical space of grief:

«Dark house, by which once more I stand
Here in the long unlovely street,
Doors, where my heart was used to beat
So quickly, waiting for a hand...»

Here the material world becomes a reflection of the mourner's inner state, which is characteristic of the Victorian understanding of the connection between spiritual and physical dimensions of human existence.

In contrast, Auezov's novel «Abai Zholy» presents a fundamentally different ontology of grief, where personal sorrow is inextricably woven into the fabric of collective experience. Describing the mourning ritual after Abai's death, the author shows how individual experience of loss finds its expression through traditional forms of grief: «Zhilau - the lament for the deceased - resounded throughout the steppe. Women in black garments mourned Abai, and their voices merged into a single sorrowful chorus. Everyone who came to express condolences became part of this common weeping, this shared grief.»

The difference in understanding the nature of grief is particularly evident in the temporal dimension of mourning practices. In Tennyson's poem, time appears as a linear process where personal grief gradually transforms through philosophical reflection. This is reflected in his reference to the cycle of Christian holidays:

«The time draws near the birth of Christ;
The moon is hid; the night is still;
The Christmas bells from hill to hill
Answer each other in the mist.»

Here, calendar time serves as a background for unfolding the personal drama of loss and the search for consolation.

In Auezov's novel, the time of mourning is structured through traditional rituals that create a special temporal continuum: «On the seventh day, on the day of 'zhetisi', people gathered again to honour the memory of the deceased. Then followed 'kyrky' - the fortieth day commemoration, and 'zhyly' - the annual memorial.» Each of these rituals carries deep social and philosophical meaning, helping the bereaved gradually accept their loss through participation in collective practices of memory.

The ethical dimension of condolence is also revealed differently in these works. In «In Memoriam A.H.H.», it is primarily connected with the sincerity of expressing feelings, which is reflected in the lines:

«Be near me when my light is low,
When the blood creeps, and the nerves prick

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

And tingle; and the heart is sick,

And all the wheels of Being slow.»

This emotional openness is characteristic of the Victorian understanding of the authenticity of human relationships.

In Auezov's novel, the ethical significance of condolence is inseparably linked with fulfilling social obligations and maintaining harmony in society. This is vividly manifested in the description of the «kóńil aitu» tradition: «The clan elders, entering the yurt where the deceased's relatives were, began with traditional words of consolation: 'Qaiğyrma, qudai bergen ömir ğoi' (Do not grieve, such is the life given by the Almighty).» These words, passed down through generations, carry the wisdom of tradition that helps accept the inevitability of loss.

It is particularly significant that even feuding clans ceased their disputes during days of mourning, demonstrating the priority of collective values over personal conflicts. Failing to come and express condolences meant violating not merely etiquette, but the sacred law of ancestors, thus showing the deep rootedness of condolence practices in the social structure of Kazakh society.

Thus, through comparative philosophical analysis of «In Memoriam A.H.H.» and «Abai Zholy», we can see how different cultural traditions shape fundamentally different approaches to understanding and expressing grief. In the Victorian tradition, a person appears as an autonomous subject whose grief requires individual comprehension and experience. In the Kazakh tradition, the individual is inseparable from society, and their grief finds resolution precisely through participation in collective rituals and practices of condolence. These differences reflect deeper philosophical divergences in understanding the nature of humanity, society, and their interrelationships in different cultural contexts.

Linguistic Structure of Mourning Discourse in «In Memoriam A.H.H.»

«In Memoriam A.H.H.» represents a unique example of Victorian elegy, where Tennyson creates a deeply personal language of grief that reflects the full complexity of experiencing loss. It is remarkable how the poet uses various linguistic devices to convey the finest nuances of his experiences and reflections on the death of a close friend.

Tennyson's work with language in the poem demonstrates exceptional mastery in creating a multi-layered linguistic fabric. His poetic vocabulary can be conditionally divided into several interpenetrating layers, each carrying its own semantic and emotional weight.

The first layer consists of words directly related to the personal experience of loss. Here we find not only basic concepts like «grief», «sorrow», «loss» and «pain», but also more complex figurative expressions conveying shades of grief: «cruel fellowship», «vacant chair», «shadows of the world». Tennyson skilfully employs epithets that intensify emotional impact: «bitter», «dark», «wild», creating an almost physically tangible atmosphere of suffering.

The second layer comprises philosophical and religious terms and concepts: «faith», «doubt», «truth», «divine». These are adjoined by words associated with the search for meaning and knowledge: «wisdom», «knowledge», «mystery». It is particularly important that Tennyson often endows these abstract concepts with concrete, almost tactile characteristics, for example: «faith with both hands», «living doubt».

The third layer consists of nature-related vocabulary, which serves as an emotional tuning fork: «waves», «stars», «winds», «flowers». Natural images in Tennyson's work are not merely background – they actively participate in conveying the lyrical hero's emotional state.

The dynamics of emotional colouring in vocabulary throughout the poem deserve special attention. The initial sections are dominated by words conveying acute grief and confusion:

«wild unrest», «bitter winds», «breaking heart». Gradually, this vocabulary transforms, with words expressing attempts to make sense of loss appearing: «contemplation», «understanding», «acceptance». In the final part of the poem, words associated with finding inner balance predominate: «peace», «calm», «hope», «love».

It is also noteworthy how Tennyson uses repetitions of key words, but each time in a new context, creating an effect of spiral theme development. For instance, the word «love» appears at the beginning of the poem as a source of suffering, in the middle as a memory, and at the end as a transformative force.

Antitheses play a special role, built on the opposition of words from different semantic fields: «mortal» – «immortal», «darkness» – «light», «doubt» – «faith». These oppositions create internal tension in the text and reflect the complexity of the lyrical hero's spiritual journey.

The use of religious imagery in «In Memoriam» demonstrates the Victorian era's complex relationship with faith and tradition. Tennyson transforms canonical religious language, filling it with deeply personal content. In the poem's prologue «Strong Son of God, immortal Love», the traditional Christian address to Christ intertwines with modern philosophical understanding of faith. The poet deliberately complicates the traditional formula, adding an element of doubt: «Believing where we cannot prove» – this is no longer the unconditional faith of previous epochs, but faith that has passed through the crucible of doubt and personal experience.

Other examples of such reinterpretation of religious images can be found in the lines: «That which we dare invoke to bless; Our dearest faith; our ghastliest doubt». Here, the traditional concept of blessing («invoke to bless») sits alongside a very personal, almost frightening definition of doubt («ghastliest doubt»). This creates tension between traditional religious language and the modern experience of losing faith.

In the lines: «I stretch lame hands of faith, and grope, And gather dust and chaff, and call To what I feel is Lord of all, And faintly trust the larger hope», the religious image of a prayerful gesture («stretch... hands») is transformed through the epithet «lame», creating a poignant image of imperfect, suffering faith.

Regarding the use of metaphors, Tennyson creates an intricate system of interconnected natural imagery. The sea in the poem becomes a central metaphorical complex, embodying various facets of experiencing loss:

1. The image of waves breaking against rocks («Break, break, break») conveys not only the rhythm of endless grief but also the powerlessness of words in the face of loss:

«But O for the touch of a vanish'd hand,
And the sound of a voice that is still!»

2. The marine element also becomes a metaphor for time and memory:

«Thy voice is on the rolling air;
I hear thee where the waters run».

Here, the movement of water symbolises the flow of time, which both carries away and preserves the memory of the departed friend.

3. The images of changing seasons create a complex metaphorical structure:

• Spring symbolises the painful renewal of life:

«And all the spring is sacred ground,
Having been holy to one now dead»

• Autumn becomes a metaphor for mature acceptance of loss:

«Calm is the morn without a sound,
Calm as to suit a calmer grief»

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Particularly intriguing is Tennyson's use of personification of natural phenomena. The sea, wind, and stars become not merely witnesses to grief but active participants in dialogue:

«The stars... say,

'The night is now thy pillar of fire;

The morn thy shepherd from the shade.'»

This system of natural metaphors creates a multilayered poetic language capable of conveying the complex dialectic of grief and consolation, loss and acceptance, doubt and faith. Tennyson's metaphors do not merely embellish the text; they become instruments of cognition and means of articulating what cannot be expressed through direct statement.

It is also interesting to trace Tennyson's use of pronouns in the poem. We observe a constant alternation between «I» and «thou», «we» and «you», creating an effect of continuous dialogue. Sometimes this is a dialogue with the deceased friend: «My Arthur, whom I shall not see Till all my widow'd race be run» In other instances, it is an address to God or to oneself. Such use of pronouns creates a sense of continuous connection between the living and the dead, between the earthly and the celestial.

The poem's syntax also merits particular attention. Tennyson frequently employs complex, extended sentences that reflect the process of contemplation and the search for meaning. For example:

«I held it truth, with him who sings

To one clear harp in divers tones,

That men may rise on stepping-stones

Of their dead selves to higher things.»

These syntactical constructions create the effect of gradually unfolding thought, as if we are following the poet's train of contemplation.

It is also important to note how Tennyson works with rhythm and sound. The poem contains numerous alliterations and assonances, creating a distinct musicality in the text. For instance, in the lines «Be near me when my light is low, When the blood creeps, and the nerves prick», the repetition of sounds enhances the emotional impact of the words. This sonic organisation of the text helps create a particular mood, conveying the finest nuances of feeling.

The intertextuality in «In Memoriam» creates a complex system of cultural and intellectual references, enabling the poet to expand personal experience to a universal contemplation of human existence. Several primary sources of quotations and allusions can be identified:

Biblical allusions play an especially significant role. For example, the lines «That friend of mine who lives in God, That God, which ever lives and loves» echo the epistles of John concerning love and abiding in God. The image of «living bread» references the Gospel metaphor of Christ as the bread of life. However, Tennyson does not merely quote the Bible – he reinterprets biblical imagery in the context of contemporary doubts and searches for faith.

Classical allusions create an additional philosophical context. The image of Urania (the muse of astronomy) in the lines «Urania speaks with darken'd brow: 'The ship has weather'd every rack'» connects classical tradition with modern scientific worldview. References to Elysium and classical conceptions of the afterlife create a counterpoint to Christian notions of immortality.

Particularly interesting is the interaction between the poetic text and the scientific discourse of the era. The famous line «Nature, red in tooth and claw» not only anticipates the Darwinian understanding of natural selection but also expresses the characteristic Victorian anxiety about the relationship between scientific and religious worldviews. In the lines «Are God and Nature then at strife, That Nature lends such evil dreams?» this anxiety is explicitly expressed, creating tension between religious and scientific understanding of the universe.

Tennyson also incorporates allusions to contemporary geology and astronomy: «The solid earth whereon we tread In tracts of fluent heat began» reflects contemporary understanding of Earth's formation, whilst images of stars and cosmos («The stars... that circle other suns») incorporate current astronomical knowledge.

Literary allusions create yet another level of meaning. For instance, the imagery of ship and sea echoes the Romantic tradition (Coleridge, Shelley) but acquires a new, more personal resonance. References to medieval courtly tradition in describing friendship with Hallam create an interesting contrast between chivalric ideal and Victorian sensibility.

All these intertextual connections function not as mere ornaments or displays of erudition. They create a complex semantic fabric where the poet's personal grief is integrated into the broader context of human culture and thought. Through the system of quotations and allusions, Tennyson demonstrates how individual experience of loss relates to eternal questions about the meaning of life, death, and immortality.

Thus, the intertextual and linguistic analysis shows that «In Memoriam» is not merely an elegy about the loss of a friend but a profound meditation on humanity's place in the changing worldview of the Victorian era. Tennyson creates a text that is simultaneously deeply personal and universal, combining various layers of cultural memory and intellectual tradition.

Linguistic Features of Expressing Condolences in the Novel «Abai Zholy»

In the novel «Abai Zholy», Mukhtar Auezov creates a multifaceted portrait of traditional Kazakh mourning discourse. Here, condolence appears not merely as a speech act but as a complex cultural phenomenon where each word carries profound meaning, sanctified by centuries-old traditions.

The novel presents a fascinating depiction of how the Kazakh people express grief and condolences. These are not merely random words - each phrase and expression carries its deep meaning and designated place.

When the novel describes Kunanbai's death, one immediately observes how grief is expressed through specific, traditional words and phrases. It begins with the phrase «Qara jamyldy» - «donned mourning». This is not simply an announcement of someone's death but the commencement of an entire ritual where every word holds significance.

Particularly impressive is the novel's portrayal of zhoktau - the traditional funeral lament. It sounds thus: «Asyl äkem, ardağym! Artında qalğan armanym! Qairan kökem, panam-ai! Qara tünde şyrağym-ai!» (My precious father, my sacred one! My dream left behind! My dear elder brother, my protection! My lamp in the dark night!). In these lines, the deceased is compared to light in darkness, to protection, to support - these are not random comparisons but traditional images passed down through generations.

It is interesting to observe how different people address the deceased differently. The wife says «Qudai qosqan qosağym» (My spouse given by God), children call «Ardaqty äkem» (My honourable father), and relatives say «Qadirli bauyrym» (My dear brother). Each such address reflects not only grief but also the person's place in the family and their relationship to the deceased.

The novel also demonstrates traditional words of consolation used in such cases: «Allanyn jazğanyna ne şara» (What can be done, such is the Almighty's will), «Imany joldas bolsyn» (May faith be his companion), «Topyrağy torqa bolsyn» (May the earth be like silk to him), «Jatqan jeri jaily bolsyn» (May his resting place be blessed). These words interweave religious beliefs, folk wisdom, and moral norms of the Kazakh people.

All these traditional expressions help people endure grief, express their feelings in an accepted form, and support one another. They demonstrate how closely religion, family relations,

and folk traditions are intertwined in Kazakh culture. Auezov conveyed this feature of folk culture in his novel with remarkable subtlety and precision, helping readers better understand the soul of the Kazakh people.

Through these traditional expressions of grief, we observe how profoundly the Kazakh people regard death, how important family ties are to them, and how carefully they preserve their customs. Each word and phrase reflects centuries-old wisdom, their concepts of life and death, duty and memory.

The novel pays particular attention to the ancient and complex ritual of death notification – estirtu. This is not merely the delivery of sad news but a deeply considered ceremony where each word has its own meaning and time of utterance.

When the messenger (estirtushi) arrives with sorrowful news, they follow strict rules for conveying the mournful tidings. First, they speak general words about life and death: «Äueli jalpy ömirdin ötkınşılıgı turaly, adam pendesinin qazağa şarasyzdy ğy jaily aitty...» (First, they spoke about the general transience of life, about the inevitability of death for every person). This is not a random sequence – such gradual introduction helps prepare the person for difficult news, softening the blow of losing a loved one.

The novel's text reveals an entire system of mourning rituals, each with its own name and special order of conduct:

«Zhoktau» is not simply a lament for the deceased but a special form of ritual poetry where grief is expressed through specific poetic formulas and melodies. It combines personal grief with traditional forms of expression.

«Estirtu» is a complex process of death notification requiring special tact and knowledge of traditions from the messenger. They must know how to properly choose the time, place, and method of conveying sorrowful news.

«Köńil aıtý» (Expressing Condolences) is the art of conveying sympathy, where not only the words of comfort matter but also the tone in which they are spoken, the timing of their utterance, and the speaker's status.

The memorial rituals are strictly regulated:

- «Jetisi» (Seven-day commemoration) - the first major memorial gathering where the process of public acceptance of loss begins
- «Qyrqy» (Fortieth-day commemoration) - a significant milestone in the mourning cycle, marking a special stage in the transition of the deceased's soul
- «Jyly» (Annual commemoration) - the final stage of the extended mourning cycle
- «As berý» - a special memorial feast that is not merely a meal but an important social ritual uniting the community in remembrance of the departed

Each of these rituals is accompanied by its own verbal formulas, specific actions, and rules of conduct. For instance, at «jetisi», it is customary to remember the good deeds of the deceased; at «qyrqy», to speak of their legacy and precepts; and at «jyly», to sum up their life journey.

Auezov masterfully depicts the psychological depth of mourning etiquette through Abai's experiences, who, as an enlightened person and philosopher, combines traditional forms of expressing grief with deeply personal experiences of loss. This is particularly poignant in the scene of his son Magash's death, where the traditional lament-zhoktau intertwines with philosophical reflections on the injustice of fate: 'Shyraǵym, Maǵashym... Halqyńa qyzmet ete almaı kettiń-aý...' (My light, my Magash... You departed before serving your people...). These words combine traditional mourning etiquette formulas ('shyraǵym' - a fixed form of address in mourning discourse) with personal grief, expressed through the metaphor of interrupted

service to the people, which was particularly significant for Abai as an enlightener. Thus, even in moments of deepest personal grief, Kazakh mourning etiquette does not restrict the expression of individual feelings but rather provides culturally sanctioned forms for their expression.

In describing these rituals, Auezov shows how closely social, religious, and ethical norms are interwoven in Kazakh culture. Each ritual is not merely a tribute to tradition but an important mechanism for supporting the deceased's family, a way of preserving memory about the person and strengthening community bonds.

A special role in these rituals is assigned to clan elders who oversee their proper execution. They maintain knowledge about the exact order of conducting rituals, appropriate words and actions, helping the younger generation preserve and transmit these important traditions.

Through the description of these rituals in the novel, the deep wisdom of the people is revealed, having created a complex and well-thought-out system of supporting people in times of loss, helping them cope with grief and preserve the memory of the departed.

The gender difference in expressing grief is particularly interesting in the work. Men and women in Kazakh tradition express grief differently, which is deeply reflected in language and behaviour.

The female expression of grief is more emotional and open: «Áıelder daýys aıtyp, joqtaý aıtyp jylady. Olardyń úni dalany jańǵyrtyp, alysqa estilip jatty...» Women do not merely weep; they perform special mourning songs-laments, their voices echoing across the steppe, expressing the depth of loss through traditional forms of lamentation.

Men express grief more reservedly: «Er adamdar únsiz ǵana bastaryn ıip, kózderine jas aldy...» Their sorrow manifests in silent bows, quiet tears, and strict observance of ritual. This does not indicate less depth of feeling but reflects traditional notions of male behaviour during times of loss.

In describing mourning, Auezov extensively uses traditional metaphors connected with natural phenomena. When it is said «Shynary qulady» (The plane tree has fallen), this is not merely a beautiful image – it is an established expression signifying the death of a significant person. «Báıteregi jyǵyldy» (The mighty poplar has fallen) is used when losing a clan leader, while «Qazyǵynan aıryldy» (Lost the hitching post) speaks of losing an important life support. These metaphors show how closely human life and nature are connected in the Kazakh consciousness.

Special wisdom of the people is reflected in proverbs and sayings used in the mourning context. «Ólim bar da, ókinish bar» reminds of the inevitability of death and regret. «Óli rıza bolmaı, tiri baıymaıdy» emphasises the importance of respecting the memory of the departed. «Jaqsynyń aty ólmeıdi» affirms that a person's good name lives on after their death.

The writer masterfully employs a special prose rhythm in describing mourning ceremonies: «El jınaldy. Kósh keldi. Kóńil aıtty. Bata berdi...» Short, precise phrases create a sense of the moment's solemnity, emphasising the importance of each action in the mourning ritual.

Silence as part of mourning discourse also plays a significant role in the novel. «Úı ishi tym-tyrys. Tek kúńirengen daýys qana estiledi...» In such moments, silence speaks more than words, conveying the depth of grief and respect for the departed's memory.

All these elements – gender differences in expressing grief, natural metaphors, proverbs, prose rhythm, and the significance of silence – create a multifaceted picture of traditional Kazakh perception of death. Auezov shows how deep cultural values of the people, their understanding of life and death, the importance of clan ties and generational memory manifest in moments of loss.

The depth of reflection on mourning customs in the novel reveals not only the external aspect of rituals but also their profound spiritual meaning, their role in preserving cultural

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

memory and maintaining society's unity. Each word, each gesture in these rituals carries its own significance, passed down through generations as part of the rich cultural heritage of the Kazakh people.

Universal and Culture-Specific Elements in Expressing Grief: A Comparative Analysis of «In Memoriam A.H.H.» and «Abai Zholy»

The comparative analysis of Tennyson's «In Memoriam A.H.H.» and Auezov's «Abai Zholy» presents a unique opportunity to explore both universal aspects of expressing grief and specific features of mourning discourse in English and Kazakh cultural traditions. Despite obvious differences in the generic nature and cultural context of these works, they share common elements that indicate the existence of universal mechanisms for expressing and experiencing loss.

One such universal element is the metaphorisation of loss through natural imagery. In both works, nature becomes the language through which the authors speak of their deepest experiences. In Tennyson's work, the sea and its eternal movement transform into a metaphor for time and memory, which is particularly evident in the lines...

«Break, break, break,

On thy cold gray stones, O Sea!»,

where the rhythm of waves resonates with the rhythm of the grieving heart. In Auezov's novel, natural metaphors also play a central role: the falling of a mighty tree («Shynary qulady» - The plane tree has fallen) becomes an image of the departure of a significant figure, whilst the vast steppe becomes the space where the collective drama of loss unfolds.

Another universal feature is the understanding of grief as a process extended in time. However, here we begin to observe significant cultural differences in understanding the temporality of mourning. In Tennyson's poem, time is structured through the change of seasons and the cycle of Christian holidays, creating a deeply personal chronology of experiencing loss. In Auezov's novel, the temporal structure is set by traditional rituals - jetisi (seven-day commemoration), qyrqy (fortieth-day commemoration), jyly (annual commemoration). This difference reflects a fundamental distinction between individualistic Victorian culture, where mourning becomes an occasion for personal reflection, and collectivist Kazakh tradition, where individual grief finds its resolution through participation in communal ritual practices.

Notably, both works demonstrate the dialogic nature of mourning discourse, though they realise it differently. In Tennyson's work, the dialogue with the deceased friend is deeply personal, manifested in poignant addresses: «My Arthur, whom I shall not see». In Auezov's novel, dialogue with the departed is carried out through traditional forms of joqtaý (funeral lament) and other ritual addresses, where individual experience is clothed in traditionally sanctioned formulas.

Significant differences are also found in the religious understanding of loss. In «In Memoriam», religiosity becomes a subject of intense reflection, where personal faith confronts modern scientific concepts and philosophical doubts. This reflects the crisis of traditional religiosity characteristic of the Victorian era. In «Abai Zholy», the religious aspect is organically woven into the fabric of traditional practices, where Islamic beliefs naturally combine with ancient steppe customs.

Of particular interest is the comparison of linguistic means of expressing grief in both works. Tennyson's work is dominated by dynamic metaphors associated with the movement of sea, wind, and stars, creating an image of grief as an active internal process. Auezov's novel more frequently employs fixed, traditional metaphors connected with natural objects - trees,

mountains, steppe. This difference reflects varying understandings of the nature of loss: as a personal spiritual journey in the English tradition and as part of the natural cycle of life in Kazakh culture.

The lexical structure of mourning discourse differs significantly. Tennyson's poem extensively employs philosophical and scientific vocabulary, reflecting the author's attempt to comprehend loss within the context of contemporary intellectual pursuits. Auezov's novel is dominated by traditional formulas and ritual expressions passed down through generations. Even the syntax reflects these differences: Tennyson's complex, elaborate constructions contrast with the stable, rhythmically organised formulas in Auezov's descriptions of mourning.

The gender aspect of expressing grief also receives different embodiment in the two works. In «Abai Zholy», we see a clear division of male and female roles in mourning rituals: women express grief more openly and emotionally through weeping and lamentation, whilst men demonstrate restraint and stoic acceptance of loss. In Tennyson's poem, the gender aspect is less pronounced, with grief presented as a universal human experience, reflecting the Victorian era's beginning process of reconsidering traditional gender roles.

These differences point to deeper philosophical divergences in understanding the nature of death and the function of mourning in the two cultures. In the Victorian tradition, reflected in Tennyson's poem, death becomes an occasion for deep philosophical contemplation of existence, where personal grief transforms into universal reflections on human destiny. In the Kazakh tradition, represented in Auezov's novel, death is perceived as part of the natural cycle of clan life, and mourning serves as a mechanism for maintaining social harmony and generational continuity.

Comparative analysis of these works reveals how, despite universal elements of mourning discourse, their specific realisation is deeply rooted in cultural specificity. Victorian and Kazakh traditions offer two different but equally profound approaches to understanding and expressing grief. If in Tennyson we observe movement from collective forms to individual experience, in Auezov individual grief finds its resolution through inclusion in collective practices. Both approaches demonstrate a deep understanding of the healing power of properly expressed and experienced grief.

This comparison helps better understand not only the specificity of each cultural tradition but also the universal mechanisms allowing humans to cope with loss through its verbalisation and inclusion in a broader cultural context. The differences between the two approaches show the richness of human experience in comprehending fundamental questions of life and death, whilst emphasising the existence of common ways of experiencing and expressing grief shared by all humanity.

The comparative analysis of mourning discourse in Tennyson's «In Memoriam A.H.H.» and Auezov's «Abai Zholy» reveals several important patterns in expressing grief across different cultural traditions. The findings not only confirm certain existing theoretical positions about the nature of mourning discourse but also open new perspectives for understanding culturally specific aspects of expressing condolence.

First and foremost, the research confirms Moghaddam's (Moghaddam, 2012) thesis about the multilevel structure of condolence as a speech act. All three components - locutionary, illocutionary, and perlocutionary - are clearly traced in both works. However, their realisation differs significantly depending on cultural context. In the Victorian tradition, represented by Tennyson's poem, the emphasis is on individual comprehension of loss, where the perlocutionary effect is achieved through deep philosophical reflection. In the Kazakh tradition, reflected in

Auezov's novel, the same effect is achieved through the individual's inclusion in collective ritual practices.

Of particular interest is the difference in temporal organisation of mourning discourse revealed during the research. Whilst in «In Memoriam A.H.H.» time is structured through personal experience and comprehension of loss, in «Abai Zholy» the temporal structure is set by traditional rituals. This observation develops Alemi et al.'s (Alemi et al., 2021) ideas about the cultural conditioning of ways to express condolence, adding to them an important understanding of the temporal factor's role in organising mourning discourse.

A significant research finding was the identification of differences in using metaphorical language when expressing grief. Whilst Tennyson creates dynamic, individualised metaphors reflecting the process of personal loss experience, Auezov relies on established, traditional metaphorical constructions. This observation aligns with Al-Manduri's (Manduriy, 2021) conclusions about cultural context's influence on the choice of linguistic means when expressing condolence, but also shows how this choice is connected with deeper worldview attitudes.

The difference in gender aspects of expressing grief discovered during the research deserves special attention. The clear division of male and female roles in mourning rituals described in «Abai Zholy» contrasts with the more universal approach in Tennyson's poem. This observation complements Versalle and McDowell's (Versalle et al., 2005) research on gender differences in experiencing grief, showing how these differences manifest in different cultural contexts.

Yessimova's (Yessimova, 2025) observations about the role of totemism and suggestion in Kazakh condolence traditions serve as a substantial addition to understanding culturally specific aspects of mourning discourse. Her research confirms the features of Kazakh mourning discourse revealed in our analysis, whilst also adding an important dimension to understanding its psycholinguistic mechanisms. In particular, Yessimova's discovered connection between ancient totemic beliefs and modern condolence formulas helps explain the stability of certain speech constructions in the Kazakh tradition. The researcher's identified role of taboos (tyıym) and euphemisms in mourning discourse adds depth to our understanding of why certain expressions in «Abai Zholy» have such a strong suggestive component. Particularly significant here is Yessimova's observation about the three-stage structure of mourning discourse (baıandaý, sendirý, ılandyrý), which resonates with the temporal organisation of mourning practices revealed in our research. This indicates the existence of deep structures in the organisation of mourning discourse that persist despite changes in external forms of expressing condolence.

A significant research finding was the identification of differences in the functioning of religious discourse within the context of expressing grief. In Tennyson's poem, religious images and ideas become subjects of critical reflection, reflecting the crisis of faith characteristic of the Victorian era. In Auezov's novel, the religious aspect is organically integrated into traditional practices, confirming Meyirbekov et al.'s (Meyirbekov et al., 2015) observations about the close connection between religious and cultural aspects in traditional societies.

The research also revealed differences in the social function of mourning discourse. In the Victorian tradition, it serves predominantly as a means of individual comprehension of loss and seeking personal consolation. In the Kazakh tradition, mourning discourse acts as a mechanism for maintaining social harmony and strengthening communal bonds. This observation develops Jibreen's (Jibreen, 2010) ideas about the social nature of speech acts, showing how they function in different cultural contexts.

Of particular interest is the difference in the use of intertextual connections revealed during the research. Whilst in Tennyson's poem intertextuality serves as a means of including personal

experience in the broader cultural and intellectual context of the era, in Auezov's novel it manifests through reference to traditional formulas and ritual texts. This observation complements Hay's (Hay, 2017) research on the role of cultural references in expressing condolence.

The obtained results have important implications for developing the theory of speech acts and intercultural communication. They show that whilst universal mechanisms for expressing grief exist, their specific realisation is deeply rooted in cultural specificity. This understanding is particularly important in today's globalised world, where the need to express condolence in intercultural contexts increasingly arises.

However, the research has certain limitations. Firstly, it is based on analysis of literary works which, although reflecting cultural practices of their time, still represent their artistic interpretation. Secondly, the temporal distance between the creation of these works complicates direct comparison of the practices they describe. Thirdly, genre differences between the poem and the epic novel may also have influenced the nature of mourning discourse representation.

These limitations open perspectives for further research. It appears promising to:

1. Expand the source base by including other literary works from the respective epochs
2. Supplement literary text analysis with research of historical documents and ethnographic materials
3. Conduct comparative research of contemporary practices of expressing condolence in English and Kazakh cultures
4. Investigate the transformation of mourning discourse under the influence of globalisation and digital technologies

The research results can find practical application in various areas: from developing recommendations for intercultural communication to creating protocols for psychological support of people experiencing loss. They acquire particular significance in the context of contemporary globalisation processes, where understanding cultural differences in expressing grief becomes an important element of intercultural competence.

Conclusion

This comparative study of mourning discourse in Tennyson's «In Memoriam A.H.H.» and Auezov's «Abai Zholy» reveals both universal patterns and distinct cultural differences in expressing grief and condolence. The analysis demonstrates how two different cultural traditions - Victorian English and Kazakh - approach the fundamental human experience of loss and mourning.

The research highlights several key conclusions:

1. Although both works deal with universal aspects of grief, they reflect fundamentally different approaches to mourning - individual reflection in the Victorian tradition versus collective ritual practices in Kazakh culture.
2. The temporal organisation of mourning differs significantly: Tennyson structures time through personal experience and the Christian calendar, whilst Auezov follows traditional Kazakh ritual time.
3. The religious aspect manifests differently in both works – as a subject of philosophical reflection in Tennyson's poem and as an integral part of traditional practices in Auezov's novel.

This research contributes to understanding cultural differences in mourning practices and has practical significance for intercultural communication, particularly in expressing condolences in cross-cultural contexts. The results show that whilst grief is universal, its expression is deeply rooted in cultural traditions and social practices.

Future research could examine how these traditional forms of mourning discourse are transforming in today's globalised world, particularly in the context of digital communication and social media.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information
The article contains no conflicts of interest.

The use of AI tools
AI tools were used to adapt the References sections in accordance with the journal's technical requirements, to standardize them, and to translate them into English accurately and in accordance with scientific standards.

Contribution of the authors.
N. Abdygaliyeva – conducted a comparative analysis of the works by Alfred Tennyson and Mukhtar Auezov. She examined beliefs, taboos, and ritual practices related to death and mourning, identifying their similarities and differences. She was also responsible for presenting the research results, discussion, and conclusions.
M. Zhakipova – collected and analyzed research studies on death, mourning, and condolence practices in Kazakh and English cultures, providing a review of relevant works by both domestic and international scholars. **N. Oryntaeva** – prepared the materials for the Introduction section, as well as the Materials and Methods section of the article.

References

Әуезов, М. (1942-1956). Абай жолы: роман-эпопея. Алматы, Жазушы.
Есімова, Ж.Д. (2025). Естірту мен көңіл айту сөздеріндегі тотемизм мен суггестия. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
Alemi, M., Moakhar, N. P., & Rezanejad, A. (2021). A cross-cultural study of condolence strategies in a computer-mediated social network. Russian Journal of Linguistics, 25(2), 417-442.
Al-Manduriy, S. M. (2021). Condolence strategy used by Facebook user to respond obituary news: An applied linguistic study. Rainbow: Journal of Literature, Linguistics and Culture Studies, 10(1), 34-41. https://doi.org/10.15294/rainbow.v10i1.44761
Al-Shboul, Y., & Maros, M. (2013). Condolences strategies by Jordanians to an obituary status update on Facebook. GEMA Online Journal of Language Studies, 13(3), 151-162.
Austin, J. L. (1962). How to do things with words. Oxford University Press.
Hei, K. (2017). Features of language in Facebook condolence messages. International Journal of English Research, 3(5), 22-30.
Jibreen, M. K. (2010). The speech act of greeting: A theoretical reading. Journal of Kerbala University, 8(1), 1-25.
Kupetz, M. (2013). Empathy displays as interactional achievements - Multimodal and sequential aspects. Journal of Pragmatics, 61, 4-34.
Meiirbekov, A. K., Yelikbayev, B. K., Meirbekov, A. K., & Temirbayev, B. A. (2015). Sociolinguistic aspects of the speech act of greeting in the Kazakh and English languages. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(6), 267-274.
Moghaddam, M. M. (2012). Discourse structures of condolence speech act. Journal of English Language Teaching and Learning, 10, 105-125.
Searle, J. R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press.
Tennyson, A. (1850). In memoriam A.H.H. Edward Moxon.
Versalle, A., & McDowell, E. E. (2005). The attitudes of men and women concerning gender differences in grief. OMEGA-Journal of Death and Dying, 50(1), 53-67. https://doi.org/10.2190/R2TJ-6M4F-RHGD-C2MD

Н. Абдыгалиева[1]*, М. Жақыпова[2], Н. Орынтаева[3]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2,3]Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан

А. Теннисонның «In Memoriam A.H.H.» және М. Әуезовтің «Абай жолы» шығармаларындағы аза тұту әдебі: лингвомәдени салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Бұл салыстырмалы зерттеу Альфред Теннисонның 'In Memoriam A.H.H.' поэмасы мен Мұхтар Әуезовтің 'Абай жолы' эпопеясындағы аза тұту әдебін талдай отырып, әртүрлі мәдениеттердің қайғы мен қазаға көзқарасын жаңаша қырынан ашады. Зерттеудің құндылығы бұл шығармалардың өз мәдениеттері үшін тарихи тұрғыдан шешуші кезеңдерде – Англиядағы Виктория дәуірінде және қазақтың дәстүрлі қоғамы түбегейлі өзгерістерге ұшыраған кезеңде – жазылғандығымен айқындалады. Зерттеу нәтижесінде аза тұтуға қатысты негізгі айырмашылықтар анықталды: ағылшын әдеби дәстүрінде қайғы жеке адамның философиялық ой-толғамы мен ішкі рухани күйзелісі арқылы бейнеленсе, қазақ мәдениетінде аза тұту ұжымдық салт-дәстүрлер мен қоғамдық рәсімдер арқылы көрініс табады. Мұндай салыстыру бүгінгі жаһандану жағдайында ерекше өзекті, себебі қайғыны білдірудің мәдени айырмашылықтарын түсіну мәдениетаралық қарым-қатынас үшін аса маңызды. Зерттеудің практикалық маңызы оның қолданбалы мүмкіндіктерімен айқындалады: аза тұту жағдайларындағы мәдениетаралық қарым-қатынасқа арналған ұсынымдар әзірлеу, қайғыны бастан өткеріп жүрген адамдарға психологиялық қолдау көрсетуге бағытталған мәдени тұрғыдан негізделген тәсілдер құру, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникация саласындағы білім беру бағдарламаларын байыту. Анықталған тілдік және мәдени үлгілер қоғамдардың қазаға ұшыраған жандарға қолдау көрсету тетіктерін қалай қалыптастыратынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, бұл өзара тәуелділігі артып отырған қазіргі әлемде ерекше маңызға ие.

Түйін сөздер: аза тұту дискурсы, Виктория дәуірі әдебиеті, қазақ мәдениеті, Теннисон, Әуезов, салыстырмалы талдау, жерлеу рәсімдері.

Н. Абдыгалиева[1]*, М. Жакипова[2], Н. Орынтаева[3]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2,3]Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

Этикет траура в произведениях А. Теннисона «In Memoriam A.H.H.» и М. Ауэзова «Путь Абая»: сравнительный лингвокультурологический анализ

Аннотация. Данное сравнительное исследование посвящено анализу этикета траура в поэме Альфреда Теннисона «In Memoriam A.H.H.» и эпическом романе Мухтара Ауэзова «Путь Абая», что позволяет по-новому осмыслить способы восприятия и выражения утраты и горя в различных культурах. Особую ценность работе придаёт обращение к произведениям, созданным в переломные исторические периоды: викторианскую эпоху в Англии и время глубоких трансформаций традиционного казахского общества. В ходе исследования выявлены принципиальные различия в подходах к трауру. В английской литературной традиции скорбь осмысливается через индивидуальное философское размышление и внутренние переживания личности, тогда как в казахской культуре акцент делается на коллективные обрядовые практики и социально разделяемые формы выражения горя. Подобное сопоставление особенно актуально в условиях современной глобализации, когда понимание культурных различий в выражении скорби становится важным фактором успешной межкультурной коммуникации. Практическая значимость исследования заключается в возможности его применения при разработке рекомендаций по межкультурному общению в ситуациях утраты, формировании протоколов психологической поддержки людей, переживающих горе, а также в обогащении образовательных программ по межкультурной коммуникации. Выявленные языковые и культурные модели углубляют понимание того, каким образом различные общества формируют механизмы поддержки скорбящих, что приобретает особую значимость в условиях возрастающей глобальной взаимозависимости.

Ключевые слова: траурный дискурс, викторианская литература, казахская культура, Теннисон, Ауэзов, сравнительный анализ, похоронные ритуалы.

References

Auezov, M. (1942-1956). Abai zholy: roman-epopeya [Abai Zholy: A novel-epic]. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Yessimova, Zh. D. (2025). Estirtu men kónil aitu sózderindegi totemizm men suggestiya [Totemism and suggestion in words of notification and condolence]. Al-Farabi Kazakh National University. (in Kazakh)

Alemi, M., Moakhar, N. P., & Rezanejad, A. (2021). A cross-cultural study of condolence strategies in a computer-mediated social network. Russian Journal of Linguistics, 25(2), 417-442.

Al-Manduriy, S. M. (2021). Condolence strategy used by Facebook user to respond obituary news: An applied linguistic study. Rainbow: Journal of Literature, Linguistics and Culture Studies, 10(1), 34-41. https://doi.org/10.15294/rainbow.v10i1.44761

Al-Shboul, Y., & Maros, M. (2013). Condolences strategies by Jordanians to an obituary status update on Facebook. GEMA Online Journal of Language Studies, 13(3), 151-162.

Austin, J. L. (1962). How to do things with words. Oxford University Press.

Hei, K. (2017). Features of language in Facebook condolence messages. International Journal of English Research, 3(5), 22-30.

Jibreen, M. K. (2010). The speech act of greeting: A theoretical reading. Journal of Kerbala University, 8(1), 1-25.

Kupetz, M. (2013). Empathy displays as interactional achievements - Multimodal and sequential aspects. Journal of Pragmatics, 61, 4-34.

Meiirbekov, A. K., Yelikbayev, B. K., Meirbekov, A. K., & Temirbayev, B. A. (2015). Sociolinguistic aspects of the speech act of greeting in the Kazakh and English languages. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(6), 267-274.

Moghaddam, M. M. (2012). Discourse structures of condolence speech act. Journal of English Language Teaching and Learning, 10, 105-125.

Searle, J. R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press.

Tennyson, A. (1850). In memoriam A.H.H. Edward Moxon.

Versalle, A., & McDowell, E. E. (2005). The attitudes of men and women concerning gender differences in grief. OMEGA-Journal of Death and Dying, 50(1), 53-67. https://doi.org/10.2190/R2TJ-6M4F-RHGD-C2MD

Information about the authors:

Abdygalieva Nazym Nurzhanovna – corresponding author, PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nazym3954gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5591-8271.

Zhakipova Mira Nurzadinovna – Master of Pedagogical Sciences, Senior lecturer, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: miranur69@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9513-8090

Oryntayeva Nazerke Yedilevna – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Nazerke-09-01@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-5590-0295

Абдыгалиева Назым Нуржановна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: nazym3954gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5591-8271.

Жақыпова Мира Нурзадиновна – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: miranur69@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9513-8090

Орынтаева Назерке Едилевна – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Алматы технологиялық университеті,Алматы, Қазақстан. E-mail: Nazerke-09-01@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-5590-0295

Абдыгалиева Назым Нуржановна – автор для корреспонденции, докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: nazym3954gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5591-8271.

Жакипова Мира Нурзадиновна – магистр педагогических наук, сеньор лектор, Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: miranur69@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9513-8090

Орынтаева Назерке Едилевна – магистр педагогических наук, сеньор лектор, Алматинский технологический университет,Алматы, Казахстан. E-mail: Nazerke-09-01@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-5590-0295

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-29-41

IRSTI 16.21.07
Research article

B.A. Abdykhanova[1], L.K. Meirambekova2*
[1]Shakarim University, Semey, Kazakhstan
[2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
*(E-mail: [1]abdychanovab@mail.ru, *[2]lmeyrambekova@mail.ru)*

LINGUISTIC AND PSYCHOPHYSIOLOGICAL DIMENSIONS OF PARENT-CHILD RELATIONSHIPS

Abstract. A child's primary socialization environment and point of contact with the outside world is their family. A child learns how to fit in with society and has their first social interaction within the family. The child receives fundamental moral and behavioral models from the family, whether intentionally or inadvertently. The article examines pressing issues related to the increasing number of negative incidents involving children and adolescents on the Internet, which have become a matter of public concern. It explores key questions such as the changes in children's behavior, the growth of criminal incidents among minors, the shortcomings of parental involvement in upbringing, and the role of parent–child linguistic communication. A brief overview of different stages in the development of Kazakh society is provided to assess the strengths and weaknesses of child-rearing traditions. The analysis emphasizes the importance of competent linguistic interaction in the family, drawing on examples from Kazakh literary works, and highlights the necessity of integrating psychophysiological factors in the upbringing process, supported by research from German scholars. The article argues for the need of interdisciplinary, theory-based, and value-oriented approaches to family education that meet the demands of contemporary society.

Keywords: linguistic interrelation, system of values, national principle, national image, family upbringing, psychophysiological factors, emotional intelligence.

Received: 28.10.2025; Revised: 02.03.2026; Accepted: 15.03.2026; Available online: 31.03.2026

Introduction

At the present stage of social development, one of the most important tasks is the upbringing of children. This issue is of great relevance not only to pedagogy but also to modern linguistics. There are several key reasons for this. First, the way parents speak to their children and the words they use shape the child's initial linguistic experience. Second, parental speech patterns directly influence the child's emotional and social development. Third, from the perspective of national principles, parents speaking to their children in their native language contribute to the preservation of linguistic traditions and cultural specificities. These three fundamental factors form the basis of child upbringing.

Parents do not merely teach words to their children; through words, they transmit core values such as respect, care, kindness, reverence for elders, and diligence. For example, ordinary instructions to greet people when meet, to express gratitude if needed, or express the words of support or praise, a child may shape children's world of values. National values can be reinforced through other instructing words as learn from your ancestors, be polite to the old and elderly. Often said they are to be embedded in the child's linguistic consciousness and form the foundation of their spiritual development.

These expressions represent a cultural code transmitted through parents. Through parental speech, children acquire categories of values based on oppositions such as "good" and "bad," "right" and "wrong," "positive" and "negative," This value-based upbringing is fundamentally established within the family.

The family plays a fundamental role in fostering both the physical well-being and the spiritual development of a child. A child's capacity to realize personal potential and to set meaningful goals is closely tied to the values and principles upheld within the family. These values largely determine the trajectory of the child's overall development. Through parent–child interactions, children acquire their initial understanding of behavioral norms within the family, society, and various social contexts. Simultaneously, they develop the ability to respond to external stimuli and gradually construct their own inner world.

Parental speech attitudes can be defined as a system of established communicative patterns and behavioral norms transmitted to children through parental words, actions, and examples. Parents often act according to deeply internalized models shaped by their own upbringing and experience, without consciously evaluating the effectiveness of these patterns in child-rearing. Consequently, the study of parent–child communication from multiple perspectives remains a highly relevant research issue.

According to foreign psychological research, a child's comprehensive development is closely linked to the mother. Sigmund Freud emphasized the mother's role as a central determinant of a child's moral and emotional formation, viewing her as the primary source of the child's future life trajectory (Freud, 1991). Similarly, German neurobiologist Professor Gerald Hüther argues that crucial neurobiological processes begin in the child's brain immediately after birth. The more frequently an infant gazes at the mother's face, the more actively the brain structures are stimulated, making the image of the mother increasingly distinct and enduring in the child's perception. Over time, the child learns to recognize the mother's face, voice, scent, and gestures, to interpret her emotional states, and to understand her strengths and vulnerabilities—even to the extent of testing the limits of her patience (Hüther, 2015).

Therefore, it is essential to pay particular attention to child-rearing from the earliest moments of life to ensure the proper development of cognitive processes. Establishing effective communication with the infant is of paramount importance. According to Hüther's theory,

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

the neural formation of the mother's image in the child's brain begins at birth and deepens as mother–child interaction becomes more complex.

For this interaction to be effective, the family, regardless of its structure, must perform several key functions:

Emotional development: fostering emotional intelligence by providing the child with consistent love, warmth, and security within the family environment.

Communicative development: engaging the child in regular, meaningful dialogue to build a foundation for effective social interaction and to provide guidance when necessary.

Educational development: nurturing a psychologically stable and well-rounded personality capable of emotional resilience and social maturity.

The aim of the research

The growing prevalence of aggressive behavior in society requires comprehensive investigation. Recent data indicate an increase in the number of adolescents and young people who, in the process of social adaptation, deviate into destructive behaviors. Psychologists, psychotherapists, and educators have already been studying the causes and consequences of chemical and psychological dependencies such as drug addiction, gambling, bullying, violence, computer addiction, involvement in religious sects, and recruitment into extremist organizations. However, this problem must also be examined from a linguistic perspective, specifically, the role of parental linguistic communication in family upbringing. In addition, it is essential to identify psychophysiological factors in child-rearing and determine their significance in the educational process.

National values and parental speech attitudes in family upbringing, along with psychophysiological factors influencing child development, are considered the object of the research.

Linguistic units that reflect national values and parental speech attitudes in family upbringing, as well as interdisciplinary theoretical studies aimed at identifying psychophysiological factors in child development are determined as the subject of the research.

Research Materials and Methods

In order to illustrate family communication practices that have served as exemplary models within Kazakh society, the article examines works of fiction, with particular attention to the role of fairy tales in child upbringing. Beyond the linguistic dimension, the study provides explanations and analyses of interdisciplinary scientific concepts proposed by scholars concerning major factors influencing child development.

To demonstrate the impact of political, economic, and socio-cultural conditions on family values, child-rearing practices, and social phenomena, the article offers a historical overview of different periods in Kazakh society and employs comparative research methods. For providing exemplifying speech attitudes, the works of fiction related to the family interrelation topic are analyzed. To ensure an interdisciplinary perspective, theoretical research in sociology, pedagogy, psychology, and medicine is also reviewed.

Literature Review

The family constitutes a unique social environment in which a child experiences psychological security and receives essential emotional support. In contemporary research on family values, the family institution is conceptualized as a system of emotional relationships that unite children, parents, and relatives (T.A. Markova, O.L. Zvereva, E.P. Arnautova, V.P. Dubrova, I.V. Lapitskaya, among others).

The significance of emotional bonds in parent–child relationships is vividly illustrated in Abish Kekilbayev's story *Shyngyrau*. The plot clearly demonstrates the power and value of language used in communication with children. Another literary example, Azilkhan Nurshaikhov's novel *Years of Joy and Love*, offers a compelling depiction of effective speech attitudes in child upbringing. The author traces an individual's moral and psychological transformation through parental speech influences, showing how a young girl evolves into a distinct personality shaped by positive national traditions, well-defined values, and clear life goals.

The practical part of the present study includes a linguistic and content analysis of these literary works. Moreover, it emphasizes the potential of oral folk traditions in cultivating axiological awareness and value orientation in children.

The article draws on the work of sociologist and social psychologist Professor Hans-Josef Wagner, particularly his study *Strukturen des Subjekts,* which explores the relationship between language and human activity, building upon the theories of George Herbert Mead. The research also examines the work of neuroscientist Professor Gerald Hüther, *Die Macht der inneren Bilder,* which investigates how an individual's inner world is shaped by neural processes.

Additionally, the article considers insights from psychologist, behavioral therapist, and psychoanalyst Eva Jaeggi, particularly her works *Psychologie und Alltag: Ehe Freundschaft Arbeit and Moral, Erziehung, Institutionen, Sprache, Mensch und Maschine, Psychologiestudium,* which analyze issues of upbringing, morality, and the dynamics of friendship and family relationships, as observed in her psychotherapeutic practice.

The theoretical framework is further supported by Thomas Hülshoff's study of Emotionen, which classifies the neurobiological foundations of emotions, their causal factors, and their psychological effects.

Results and discussion

As human society becomes increasingly complex, its rules and regulations evolve accordingly. In a society that has distanced itself from traditional ways of life, long-established norms and principles, once deeply ingrained in cultural consciousness, can no longer serve as guiding forces. Under these circumstances, alongside adapting to the demands of technological progress, it is equally essential to address the growing need to understand issues related to "humanity," which are gaining renewed significance today.

In modern social conditions, clear behavioral norms are often absent, and traditional methods of education, whether communal or domestic, are rarely applied. Traditional knowledge retains relevance only when it meets a specific need or is supported by scientific validation. For instance, during the rapid development of modern medicine, the healing properties of medicinal herbs were often dismissed. However, in recent years, many people have once again begun to integrate herbal remedies into their everyday lives.

A defining feature of our time is the continuous expansion of information, which provokes both rational and irrational human responses. These reactions demonstrate that social norms and behavioral rules are undergoing rapid transformation, reflecting the dynamic and unstable nature of contemporary society.

A lifestyle based on collective behavior was shaped by shared stereotypes and social norms that united people within their respective social or community groups. This, in turn, influenced the development of common opinions and patterns of behavior across society.

As a result, a sense of interdependence emerged, enabling individuals to act in the interests of the collective.

However, scientific and technological progress, along with the information revolution, has expanded the boundaries of both individual and collective behavior.

In his work *The Great Disruption,* F. Fukuyama states:

"We want to break rules that are unnecessary, unfair, incorrect, or outdated, and we strive to maximize our personal freedom, while at the same time we constantly need new rules that would enable new forms of cooperation to arise and allow us to feel connected to each other in a community" (Fukuyama, 2003).

Indeed, under changing conditions brought about by advances in technology, economics, and legal regulation, society is compelled to reorganize itself continually. However, constant social transformations and restructurings often diminish individuals' capacity for rational thought while intensifying irrational behavior, ultimately contributing to the overall instability of the social system. The social system, in essence, represents society itself, and one of its integral components is the family.

In this context, a number of socially significant questions arise: *How do societal changes influence family upbringing? What mistakes have been made in the process of family education? What are the causes of negative behavioral tendencies among children and adolescents today?* Addressing these questions has become an urgent public concern. The increase in negative behavioral patterns among schoolchildren and young people suggests that modern family education is experiencing a profound crisis. This raises another critical question: *Why now, and how was it organized in the past?*

Historically, the Kazakh people did not have formal public institutions dedicated to child-rearing. Instead, children were educated within the family and community through folk traditions—songs, legends, and fairy tales—beginning from early childhood. Although people in earlier times lacked scientific knowledge of the natural world, they skillfully navigated their environment, predicting weather patterns and finding their way by observing stars and natural signs.

From an early age, Kazakh children were taught the value of labor and creativity. Educational attitudes included the use of proverbs, taboos, and superstitions imbued with moral meaning. Expressions such as *"It will bring shame"* or *"It will bring sin (obal)"* served as ethical markers, discouraging misbehavior and reinforcing moral discipline. These practices reflected the workings of collective consciousness within the community.

In traditional Kazakh society, any public event or conflict, even in tense situations, was resolved through the decisions of the community's most respected members. Each action was carefully evaluated, and necessary measures were taken to maintain social order and justice. Family integrity was preserved, and issues related to orphans and widows were addressed collectively.

There existed a strong moral principle that no *orphan should cry, and no widow should wander,* and this principle was strictly upheld.

During the Soviet period, the institution of the family was closely supervised by the Communist Party. Employment, career advancement, and social recognition were often contingent upon an individual's family situation and moral standing, which in turn contributed to the prevention of family breakdown and divorce. Beyond the family sphere, child upbringing was also institutionalized through public education and youth organizations.

At school, children were gradually integrated into collective structures such as the *Oktyabryata, Pioneers,* and *Komsomol.* Each stage of participation such as wearing the *Octobrist* badge, taking the Pioneer oath, or joining the Komsomol, carried significant moral and social responsibilities. These organizations functioned with strong discipline and a clear educational purpose. They instilled in students a sense of loyalty, civic responsibility, and a commitment

to good deeds; without such qualities, one could not be admitted into the ranks of these organizations.

The educational system also promoted labor education and social solidarity through initiatives such as *"Timur and His Team"*. This movement encouraged children to help the elderly, develop organizational and teamwork skills, and avoid idleness through socially useful activities.

At that time, students competed primarily through academic achievement and athletic performance. They took pride in sharing impressions of the literary works they had read. Thus, education, sports, and reading culture formed the main platforms for self-expression and constructive competition among youth.

Minor infractions committed by students, such as having untidy shoes, a dirty collar, forgetting sportswear, accidentally breaking a window, running in the hallway, attending evening film sessions, or failing to bring a book, tie, or *Octobrist/Pioneer* badge, were subject to school disciplinary measures. Such students were often mentioned in the school magazine *"Bee"* or publicly listed in the "corner of shame" section of the wall newspaper. This form of public accountability was considered highly embarrassing for students and served as an effective method of social control.

Cleaning the school floors was regarded as a mandatory duty for middle and high school students. On the one hand, it served as practical training in labor discipline; on the other hand, it taught students to respect and value manual work. Every town and village had a *"Board of Honor",* where exemplary workers were recognized, instilling in young people an awareness of labor achievement and civic responsibility.

At the same time, families followed both the moral code of Soviet society and the traditional educational principles inherited from their ancestors. The national values of expressing modesty in every act towards either material things or behavior did not lose its relevance. While the ultimate goal of Soviet-era ideology with its hegemonic political stance was to mold citizens in line with its collective ideals, today's era of independence allows for a more critical re-evaluation of that legacy. Nevertheless, it is impossible to deny the effectiveness of the Soviet educational mechanisms that promoted discipline, purity, diligence, unity, and patriotism. What is required today is a reorganization of these valuable pedagogical practices in a new, modern format that aligns with the principles of an independent society.

Following the attainment of independence, society underwent profound socio-economic and cultural transformations. The transition to a market economy brought about far-reaching structural changes that reshaped everyday life. A sharp rise in unemployment compelled many families to focus primarily on securing their material well-being. Consequently, less attention was devoted to child-rearing, and the spiritual and emotional connection between parents and children began to weaken.

In the educational sphere, the youth organizations of the Soviet period *(Oktyabryata, Pioneers, Komsomol)* ceased to exist, and no new institutions emerged to assume their socializing and moral functions. Within the developing market economy, information agencies and media outlets, facing financial limitations, prioritized commercial advertising, which contributed to a gradual erosion of spiritual and moral values in society.

During this transitional period, public consciousness underwent a significant shift: material values increasingly took precedence over moral, ethical, and cultural ones. A new generation emerged for whom material success became the dominant measure of achievement. As a result, many young people began to emulate foreign cultural models rather than their own national

traditions, leading to processes of acculturation and the gradual displacement of indigenous cultural identity.

Changes in public consciousness have also had a significant impact on family education and parent-child relationships. Many parents, preoccupied with meeting daily material needs, tend to ask their children routine questions such as: *"What was good at school today?", "What did you learn?", "What's new with your friends?", "Which lesson was most interesting?", or "Did the teacher scold you?"* These questions, often asked mechanically, reflect not genuine interest but parental anxiety and distrust—fears that the child might have misbehaved, faced reprimand, or shown weakness in social interactions.

It must be acknowledged that many of the behavioral problems observed among today's youth stem from adults' negligence and lack of literacy in child-rearing. A large proportion of parents believe that education and moral upbringing are solely the responsibility of the school. However, schools today lack the ideological organizations that once united children under common moral and civic ideals. Parents, in turn, often have neither sufficient time nor adequate pedagogical knowledge to provide meaningful guidance. Moreover, instability in parental values and behavior further weakens the family's educational function.

As a result, children increasingly form their worldviews and moral orientations independently—drawing influence from peers, the street, and the internet—rather than from their family or school environment.

When discussing parent - child communication, we primarily refer to the crucial role of verbal interaction. The speech culture of parents—their manner of speaking, verbal activity, and choice of words—forms the foundation for a child's psychological and emotional development. Language plays an essential role in shaping an individual's personality and worldview.

The significance of the spoken word is vividly illustrated in Abish Kekilbayev's novel *Shynyrau, where he writes: "In this world, which has divided people into good and bad, a warm word from a stranger's mouth, flattery or praise, is like a stirrup sharply struck on an argymak horse that has not yet been mounted"* (Kekilbayev). This statement, deeply rooted in Kazakh cultural understanding, encapsulates the national perception of the emotional and social power of the word.

For a person who has not read the novel, the expression *"botennin auzynan shyqqan zhyly soz* (warm words from the mouth of a stranger) may be incomprehensible. The main character of the work has never seen warmth from his father since birth, has never heard kind words. He was afraid of his father, who never greeted children kindly, never asked anything. After his father's death, the good villagers give Engsep and his brothers to his father's brother. The situation in this house is different. Darzhan, his uncle, comes home tired, but when he sees the children, he begins to smile and talk to the children. The children, who grew up under the cold gaze of their father and under constant fear of him, were at first afraid to approach Darzhan and did not smile. But soon the children felt the warmth and kindness of this man, and when he came, they themselves climbed onto his lap or stood next to him.

A linguistic analysis of this passage reveals multiple layers of meaning: it embodies social contrast *(good vs. bad)*, demonstrates the emotional and pragmatic functions of speech, and conveys both the psychological impact and motivational force of words in social interaction. The metaphorical comparison employed by A. Kekilbayev creates a vivid image within the national consciousness, accurately reflecting how the word is perceived and experienced in Kazakh culture.

In summary, the central idea expressed in this excerpt is *that* a kind word is a powerful social and psychological force that awakens the human spirit and counteracts conflict, alienation, and indifference within society.

In a morally prosperous family, relationships among its members are characterized by mutual understanding, support, protection, respect, and trust. An illustrative example of such family values can be found in Azilkhan Nurshaikov's novel *Makhabat mol zhyldar (The Years Full of Love).*

The image of Mantay, the main heroin in the story is a reserved, well-educated, and modest girl, yet lively, thoughtful, principled, honest, deep and thorough in her nature. Toward the end of story, the author notes that, in responding to readers' questions, he included some details about Mantay's mother that he had heard from others.

In the story, the writer presents Mantay as a model of a well-brought-up girl, embodying the traditional national ideal of womanhood. This portrayal serves to set an example for parents, drawing attention to the importance of their role in raising children. It emphasizes that every wise word spoken by parents becomes spiritual nourishment for their child.

In addition, there are several conditional factors that parents should take into account in the process of a child's development, and one of the most important is emotion.

Emotion is a psychophysiological reaction through which environmental events are perceived, processed, grouped, and analyzed, serving as the basis for evaluation. Emotion, primarily a physiological phenomenon, affects the autonomic nervous system through the information received" (Hülshoff, 2012).

In other words, emotion represents a response of the sympathetic branch of the autonomic nervous system, enabling a rapid reaction to a situation or one's own thoughts. This response occurs swiftly, mobilizing the body to overcome or adapt to the situation. The parasympathetic branch of the autonomic nervous system functions more slowly, being responsible for the restoration and regulation of emotional balance. Thus, a person reacts emotionally to a situation almost instantly, while the process of returning the personality to its original state takes more time. The functioning of the autonomic nervous system is not subject to human will.

The development of emotional intelligence refers to the process of cultivating an individual's ability to recognize and understand their own emotions and their underlying causes. In most cases, a person is unaware of what has influenced their emotions or bodily reactions, since these are often driven by prolonged thought processes. Some emotions remain unacknowledged, while others, when accumulated, may exceed the limits of conscious control—even when they are not directly related to the immediate situation.

Fiction pieces that convey moral values and educational ideas can serve as valuable guides for parents. Properly established language communication between a parent and child fosters a healthy relationship and helps regulate the child's behavior.

How to develop emotional intelligence in the context of raising a child? We will try to give an example of the four basic emotions and consider in what context they appear:

A. fear is the lack of resources (internal, external resources). Getting low grades in class, getting poor grades in control work, forgetting to do what their parents have assigned them, losing a valuable thing, etc. These are emotions of fear associated with certain life situations. In addition, according to G. Nissen's theory, there is a process of physiological development of fear in children and adolescents (Nissen, 1993).

Diagram 1 represents the dynamics of fear syndrome in children by Gerhard Nisse, doctor of medical sciences, professor, psychiatrist of children and adolescents (Diagram 1).

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

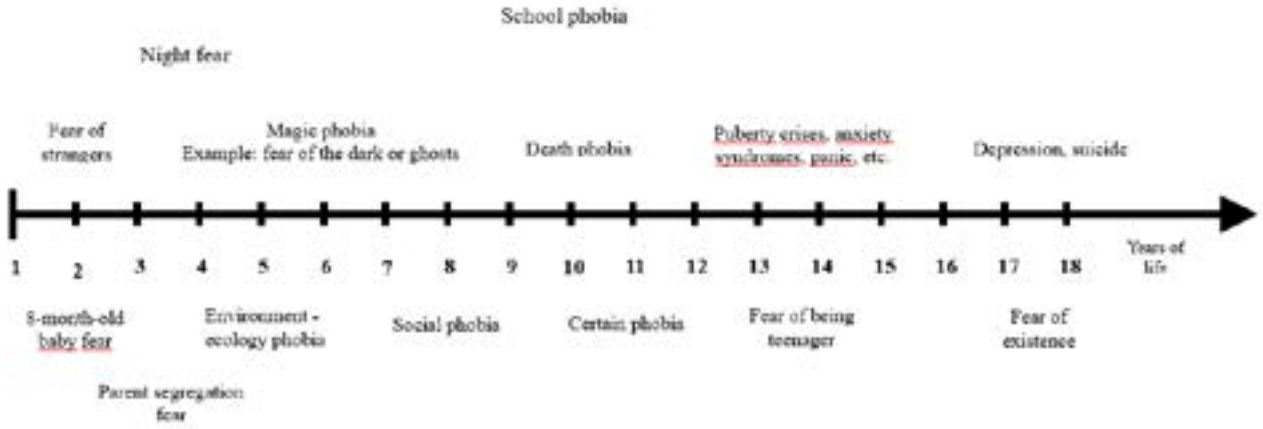

Diagram 1. The dynamics of fear syndrome in children by Gerhard Nisse

According to the diagram, at each stage of a child's development, we can observe that as the child's cognitive abilities expand, various fears begin to emerge. It is therefore important for parents to assist the child in overcoming these fears.

A) Anger. Anger typically arises in two situations: when a person's boundaries are violated, or when they encounter an obstacle that prevents them from achieving a desired goal.

For instance, if someone, e.g., a peer or classmate, criticizes a child's appearance or clothing, or makes an unpleasant remark about a family member, the child is likely to feel angry.

Another example: if a child has promised to go to the movies with a friend, but their mother asks them instead to look after a younger sibling, the child's plans and wishes are frustrated, which provokes anger. Similarly, if a child expects to receive a mobile phone as a birthday gift but instead receives a ball, the unfulfilled expectation can also lead to anger.

B) Joy is an emotion experienced when a person achieves a goal or successfully resolves a problem. For example, when a father buys the mobile phone, his son has long dreamed of, the child expresses emotions of joy and satisfaction.

C) *Sorrow is the emotion that arises from the loss of something valuable or meaningful. A child may, for instance, experience sorrow after quarreling with a close friend and losing that relationship, or when failing to achieve the expected result in a competition for which they had long prepared.*

The examples above illustrate basic human emotions through situations grounded in contemporary life and values. This approach is important because behaviors and experiences that seemed normal to previous generations may appear outdated or even "strange" from the perspective of today's generation.

The concept of motivation is a hypothetical construct that seeks to answer the question of *why human activity occurs,* serving as an auxiliary process that explains the initiation and regulation of behavior (Nissen, 1993). In order to mobilize an individual toward the attainment of a specific goal, a cognitive process must be engaged that directs and regulates their actions. Thus, motivation can be understood as a cognitive mechanism that governs behavior and evokes emotion and enthusiasm (Nissen, 1993). In essence, motivation generates goal-oriented activity.

In the context of child upbringing, motivational strategies are employed to stimulate, guide, and sustain the child's efforts in learning, personal development, and other forms of activity. It is essential to cultivate intrinsic motivation, that is, an internalized drive for self-improvement

and cognitive growth. In contrast, extrinsic motivators such as rewards and punishments tend to produce only short-term enthusiasm and may, in some cases, undermine the child's genuine motives. Parental support, sincere interest in the child's life, and patience are crucial factors that foster confidence, transform the process of development into a source of joy, and help the child learn to take responsibility for their own actions.

The development of emotional intelligence plays a crucial role in a child's future. Stable emotional growth and appropriate reactions to external stimuli are closely linked to competent and empathetic interaction between parent and child from the earliest stages of development. Explaining situations clearly to a child and ensuring that they are properly understood is key to preventing misunderstandings within the family. A child raised in such an environment learns to act only after fully understanding the situation, which in turn helps them regulate their emotions.

Unresolved feelings such as resentment or anger, especially when left without explanation, can create emotional resistance in a child, so if such experiences are repeated, the child may develop latent forms of aggression.

According to the theory of symbolic interactionism, founded by the German-American sociologist George Herbert Mead (1863–1931), there are hidden mechanisms underlying a person's self-regulation. In his work *Strukturen des Subjekts,* Hans-Josef Wagner cites Mead's research, noting that human activity should be understood as social behavior based on communication. Mead argues that in our interactions, we respond not only to others' actions but also to their intentions; our reactions are shaped by the interpretation of their previous behavior and by our own past experiences in similar situations (Hans-Josef Wagner, 1993).

For proponents of symbolic interactionism, the focus lies on the process by which individuals make decisions in favor of specific actions. Symbolic communication allows us to anticipate how others might behave and to prepare our own responses accordingly. For example, when a wife begins to reproach her husband, she may already anticipate his gestures or reactions, expecting an aggressive response. Mead emphasizes the importance of studying patterns of human behavior within social contexts.

In this regard, the principles of symbolic interactionism can be effectively applied to the regulation of children's behavior, helping parents understand how a child's actions and emotional responses are shaped through social communication and interpretation.

Parents should also be mindful of maintaining balance in their approach to childrearing and avoid excessive control or a purely voluntarist style of upbringing. A lack of rational understanding in parenting may lead to situations where the child cannot identify the causes and consequences of events. In such cases, children are not accustomed to making decisions based on objective facts but rather tend to act "at the behest of adults." Consequently, they are unable to logically evaluate the rightness or wrongness of their actions (Abdykhanova et al., 2025).

Conclusion

In every family, a child perceives close relatives as sources of protection, warmth, and unconditional acceptance. Children wish to be loved for who they are, not only for their achievements. If parents are able to recognize and nurture their child's natural temperament and abilities, a significant portion, perhaps up to one quarter of misunderstandings between parents and children could be avoided.

The family serves as the primary environment of socialization for the child—a point of connection with public life. It is within the family that a child first experiences social

interaction and learns how to integrate into society. The family provides the child, consciously or unconsciously, with essential moral and behavioral models. Children naturally imitate their parents, internalizing what they see and hear. Therefore, the family represents the most crucial and responsible environment for child development. Other social institutions, such as kindergartens, schools, universities, and society at large, play a supplementary educational role, supporting the child's moral and spiritual growth and helping to shape the ideal of the "complete person" as envisioned by our great thinker, Abai.

In conclusion, it should be noted that the relationship between the child and the parents should correspond to the growing requirements of society for the family, therefore, the family should act as an institution of upbringing and socialization of the child, an active subject of his life. In the modern world, the concept of the family is increasingly being defined not only as a factor determining the development of the child's personality, but also as a factor determining the development of society as a whole.

Conflict of interest

The author declares that the article contains no conflict of interest.

The use of AI tools

Generative AI was used to adapt the text in accordance with the journal's technical requirements, to standardize it and correct in English accurately and in accordance with scientific standards.

Contribution of the authors. Material preparation, data collection, and analysis were performed by Abdykhanova B.A. and Meirambekova L.K. The first draft of the manuscript was written by Abdykhanova B.A., and all authors commented on previous versions of the manuscript. All authors read and approved the final manuscript.

References

Абдыханова Б.А., Аккалиева А.Ф., Мейрамбекова Л.К. (2025) Лингвоаксиологиялық аспект: ата-ананың тілдік мінез-құлқының бүгінгі сипаты. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы, 1(150), 1-14. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-8-21

Кекілбаев Ә. (2025). Шыңырау. Алматы: Sana Publishing.

Нұршайықов Ә. (2002). Махаббат қызық мол жылдар. Алматы: Атамұра.

Фрейд З. (1991). Массовая психология и анализ человеческого «Я». В кн. Я и Оно: Труды разных лет. Тбилиси: Мерани. Т. 1.

Фукуяма Ф. (2003). Великий разрыв. Москва: АСТ, 474 с.

Hüther, G. (2015). Die Macht der inneren Bilder: Wie Visionen das Gehirn, den Menschen und die Welt verändern (9., unveränderte Aufl.). Vandenhoeck & Ruprecht.

Wagner, H.-J. (1993). Strukturen des Subjekts: Eine Studie im Anschluß an George Herbert Mead. Westdeutscher Verlag.

Horst, O., & Mayer, H. (2005). Einführung in die Wahrnehmungs-, Lern- und Werbepsychologie. Oldenbourg Verlag.

Nissen, G. (1993). Emotionale Störungen mit vorwiegend psychischer Symptomatik. In Kinder- und Jugendpsychiatrie. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-97463-2_9

Hülshoff, T. (2012). Emotionen: Eine Einführung für beratende, therapeutische, pädagogische und soziale Berufe. Ernst Reinhardt Verlag.

Б.А. Абдыханова[1], Л.К. Мейрамбекова[2]*
[1]Шәкәрім Университеті, Семей, Қазақстан
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынастың лингвистикалық және психофизиологиялық өлшемдері

Аңдатпа. Интернет желілеріндегі балалар мен жасөспірімдерге қатысты орын алып отырған жағымсыз оқиғалар легі қоғамды алаңдатып отырғаны анық. Мақалада «Балалардың мінез-құлқы неге өзгерді?», «Балалар арасындағы қылмыстық оқиғалардың артуына не себеп?», «Ата-аналар бала тәрбиесінде нені ескермей отыр?», «Ата-ана мен баланың тілдік қарым-қатынасының тәрбиедегі орны қандай?» сияқты маңызды сұрақтар пәнаралық тұрғыдан қарастырылды. Жоғарыдағы сұрақтардың жауабын анықтау мақсатында қазақ қоғамының дамуындағы әр кезеңге қысқаша сипаттама берілді, бұл сипаттама бала тәрбиесіндегі артықшылықтарымыз бен кемшіліктерімізді бағамдау үшін қажет. Баламен сауатты тілдік қарым-қатынас құру ежелден қазақ халқының тәрбие саясатындағы басты ұстанымы болды. Мақалада отбасы тәрбиесіндегі тілдік қарым-қатынастың маңыздылығының мысалы ретінде қазақ жазушыларының көркем шығармалары қарастырылды. Бала тәрбиесінде тілдік қарым-қатынас бала дамуындағы психофизиологиялық факторларды ескере отырып қатар жүргізілуі керек, сол себепті балаға дұрыс тәрбие беруде қандай психофизиологиялық факторлар бар деген сұрақтың жауаптары осы саладағы ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып талданды. Мақала қоғамның бүгінгі даму жағдайында бала тәрбиесіне қатысты заманауи өзгерістерді қамти отырып, заманауи теорияларға сүйенген, ұлттық білім мен құндылықтарға негізделген пәнаралық кешенді зерттеулер қажеттілігі, қазіргі қоғам форматына сай отбасылық тәрбие туралы білімнің қажеттілігі мәселесін көтереді.

Түйін сөздер: тілдік қарым-қатынас, құндылықтар жүйесі, ұлттық ұстаным, ұлттық бейне, отбасылық тәрбие, психофизиологиялық факторлар, эмоционалды интеллект.

Б.А. Абдыханова[1], Л.К. Мейрамбекова[2]*
[1]Университет Шакарима, Семей, Казахстан
[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Лингвистические и психофизиологические критерии взаимоотношений между родителями и детьми

Аннотация. Семья – основная среда социализации ребёнка и точка контакта с внешним миром. Именно в семье ребёнок учится вписываться в общество и впервые вступает в социальную жизнь. Именно в семье ребёнок, намеренно или непреднамеренно, получает основные моральные и поведенческие модели. В статье рассматривается проблема, связанная с ростом числа негативных явлений с участием детей и подростков, ставших предметом общественного беспокойства. Авторы исследуют ключевые вопросы, касающиеся изменений в языковом поведении детей, увеличения роста преступлений среди несовершеннолетних, недостатка родительского участия в воспитательном процессе, а также роли языковой коммуникации между родителями и детьми. Приводится краткий обзор этапов развития казахского общества с целью выявления сильных и слабых сторон традиций воспитания. Более того, в анализе подчеркивается значимость компетентного языкового взаимодействия в семье, что иллюстрируется примерами из казахской художественной литературы, а также акцентируется необходимость интеграции психофизиологических факторов в процесс воспитания, подтверждённая исследованиями учёных. Авторы обосновывают необходимость междисциплинарного, теоретически обоснованного и ценностно-ориентированного подхода к семейному воспитанию, отвечающего требованиям современного общества.

Ключевые слова: языковое общение, система ценностей, национальная позиция, национальный образ, семейное воспитание, психофизиологические факторы, эмоциональный интеллект.

Список литературы

Abdykhanova B.A., Akkaliyeva A.F., Meirambekova L.K (2025) The linguoaxiological aspect: the current characteristics of parental linguistic behavior. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 1(150), 1-14. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-8-21 (in Kazakh)

Kekilbayev A. (2025). Shynyrau [Shynyrau]. Almaty: Sana Publishing. (in Kazakh)

Nurshaiykov A. (2002). Mahabbat kyzyk mol zhyldar [The years of love abundance]. Almaty: Atamura. (in Kazakh)

Freud Z. (1991). The Psychology of the Masses and Ego Analysis. In: Me and It: Works from different years. Tbilisi: Merani. (Vol. 1.) (in Russian)

Fukuyama F. (2003). The great disruption : human nature and the reconstitution of social order. Moscow: ACT, 474 p. (in Russian)

Hüther, G. (2015). Die Macht der inneren Bilder: Wie Visionen das Gehirn, den Menschen und die Welt verändern (9., unveränderte Aufl.). Vandenhoeck & Ruprecht.

Wagner, H.-J. (1993). Strukturen des Subjekts: Eine Studie im Anschluß an George Herbert Mead. Westdeutscher Verlag. (in German)

Horst, O., & Mayer, H. (2005). Einführung in die Wahrnehmungs-, Lern- und Werbepsychologie. Oldenbourg Verlag. (in German)

Nissen, G. (1993). Emotionale Störungen mit vorwiegend psychischer Symptomatik. In Kinder- und Jugendpsychiatrie. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-97463-2_9 (in German)

Hülshoff, T. (2012). Emotionen: Eine Einführung für beratende, therapeutische, pädagogische und soziale Berufe. Ernst Reinhardt Verlag. (in German)

Information about the authors:

Abdykhanova Baktigul Aidapkelevna – PhD, Associate Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan. E-mail: abdychanovab@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8076-2336.

Meirambekova Lyazat Kassymovna – corresponding author, PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID:0000-0003-2159-4007.

Абдыханова Бактыгүл Айдапкелевна – PhD, доцент, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан. E-mail: abdychanovab@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8076-2336.

Мейрамбекова Лязат Касымовна – хат-хабар үшін автор, PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2159-4007.

Абдыханова Бактыгул Айдапкелевна – PhD, доцент, Университет Шакарима, Семей, Казахстан. E-mail: abdychanovab@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8076-2336.

Мейрамбекова Лязат Касымовна – автор для корреспонденции, PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: lmeyrambekova@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2159-4007.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-42-53

IRSTI 16.21.51
Research article

S.T. Aitkhozhayeva[1]*, M.K. Mambetova[2], A.A. Karymkhan[3]
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: [1]a.t.saltanat@mail.ru, [2]mmanshuk@gmail.com, [3]k.akmaral2309@gmail.com)

LEXICAL SEMANTIC FEATURES OF COOKING VERBS IN KAZAKH AND RUSSIAN

Abstract. This study examines the lexical-semantic features of cooking-related verbs in Kazakh and Russian, focusing on their similarities, differences, and cultural specificity. Culinary recipes are treated as a type of discourse in which verbs function as key structural elements that organize and convey the processes of food preparation. The research is grounded in the theory of lexical fields and applies componential, definitional, ethnolinguistic, and contrastive analysis methods to a corpus of verbs selected through continuous sampling. The findings demonstrate that while both languages share common semantic groupings of cooking verbs (e.g., preparation, cutting, frying, boiling), significant differences arise in the degree of semantic specificity and cultural marking. Kazakh verbs often encode ethnocultural practices and traditional cooking techniques that lack direct equivalents in Russian, reflecting the nomadic heritage and culinary traditions of the Kazakh people. In contrast, Russian employs more generalized verbs alongside a well-established system of international culinary terminology, largely influenced by European languages. The study highlights the role of cooking verbs as carriers of cultural and cognitive information and underscores the importance of accounting for semantic nuances in translation. The results contribute to contrastive linguistics, lexicography, and translation studies, particularly in the context of Kazakh language research.

Keywords: the Kazakh language, the Russian language, verb, lexis, semantics.

Received: 04.02.2026; Revised: 02.03.2026; Accepted: 13.03.2026; Available online: 31.03.2026

Introduction

Studying the characteristics of verbs used in cooking is essential for understanding the lexical and semantic nuances of each language. Culinary recipes, as texts detailing the cooking process, serve not only to inform and teach but also to convey aesthetic elements to the reader. In these recipes, verbs and nouns act as primary structural elements, shaping the description of cooking actions. The cooking verbs in these texts are key to forming both verbal and nominal expressions, reflecting the specific ways actions are described across languages. For instance, Yu. Vysotsky's recipe illustrates how verbs and verb-derived nouns generalize actions, omitting specific tense, person, or mood markers, which aids in a more comprehensive examination of verb structures in various languages (Burkova, 2004).

This research, therefore, focuses on a comparative analysis of cooking-related verbs in Kazakh and Russian, aiming to uncover their distinctive features, similarities, and differences. The study particularly explores the semantic aspect of these verbs, including how their meaning shapes the perception of the cooking process in both languages.

The significance of this research lies in the necessity of providing a detailed analysis of cooking verbs in the Kazakh language, a subject that has not yet been thoroughly explored. This study contrasts these verbs with their Russian counterparts, employing a lexico-semantic analysis to offer a comprehensive description.

To compare the verbs related to cooking in Kazakh and Russian, we base our analysis on the classification of the cooking concept. Here, we define cooking as a process where raw materials or semi-finished products are transformed into a final product, which may be food or close to it. The classification is organized in such a way that it includes the meanings of all units within the comparable LSG. This is made possible by incorporating results from previous component analyses of dictionary definitions and data from thesaurus dictionaries. We propose that the classification of the concept forms a complex hierarchical structure with a single foundational "root," and that there are interconnections between the units in this structure.

The study is based on the Lexical Field theory, which views language as a system of interconnected words with related meanings. According to this theory, the lexicon is organized into fields of meaning that group words together, and these fields can be subdivided into larger units. This approach, influenced by structuralism, suggests that words gain meaning through their relationships with other words within a language system. The theory treats vocabulary as a network where each lexical item's significance is defined by its connection to neighboring terms.

In the Kazakh language, there is no distinct grammatical opposition between the perfect and imperfect aspects, though alternative linguistic methods exist to convey aspectual meanings. Verbs with a nominative function are particularly significant in the comparison of Kazakh and Russian. Analyzing verbs with a terminative aspect in Russian reveals that they are often translated into Kazakh using simple verb forms, such as "boil" (отварить – отваривать – қайнату). Additionally, Russian verbs expressing cumulative meaning, finiteness, and effectiveness have different translation equivalents in Kazakh, reflecting the language's specific nuances (Sultanova, 2017). Errors can occur due to misunderstanding of the differences between verbs in translation (Afrouz, 2020). To achieve accuracy, it is necessary to take into account the key differences of each verb. When describing cooking processes, many different verbs are used, which are often misinterpreted when translated between languages (Utami & Dewi, 2019).

This and other types of distinctions of Kazakh cooking verbs were analyzed within the framework of this research.

In his 1974 textbook Modern Kazakh Language, A. Yskakov discusses the unique nature of verbs, describing them as the most intricate and expansive grammatical category in the Kazakh language. He attributes the complexity and versatility of verbs to their rich vocabulary-semantic properties, extensive lexical and grammatical connections, and their crucial role as syntactic leaders in sentence structure (Yskakov, 1991).

Grammatical studies of verbs in the Kazakh language have significantly contributed to the development of Kazakh linguistics. Researchers such as A. Kalybayeva, N. Oralbayeva, Y.E. Mamonov, and A. Iskakov have made significant contributions, particularly in analyzing the verbal class of words and their semantic features. A. Khasenova, in her work on the "Grammar of the Kazakh Language," emphasized the need for classifying verbs into lexical and semantic groups and proposed a new classification model. M. Orazov, in his research on the semantics of Kazakh verbs, identified 12 semantic groups of verbs, considering both semantic and morphological characteristics. Y.E. Mamonov examined verbs from a functional grammatical perspective and established key principles for classifying root verbs semantically. These studies have deepened the understanding of the verb categories and their grammatical properties in Kazakh linguistics (Iskakova & Zhanzhigitov, 2018).

L.G. Babenko describes the lexical-semantic space of a verb as an organized structure of lexemes grouped by similarities in meaning, morphology, and syntax (Babenko, 1999). This defines a lexico-semantic group (LSG) as a dynamic set of words with shared lexical meaning, organized by semantic derivation, and focused on differentiated naming. Researchers associate LSGs with paradigmatic fields; lexical units grouped by shared semantic features, developed extensively in the works of L. Weisgerber, S.D. Katsnelson, and others. Some scholars emphasize that language divides reality based on its internal principles, leading to unique semantic systems for each language. L.G. Babenko highlights that verbs are integral to expressing the interconnected acts, states, and actions in human activity, reflecting the language's rich expressive capabilities.

Several researchers have examined the semiotics of food consumption using various terms and theories. Derzhavetskaya introduces the term "gluttonia" to encompass the entire food process, with recipes being part of what she calls "glutton discourse." (Burkova, 2004). Olyanich (2003) focuses on the cultural and linguistic dimensions of culinary terms, associating "gluttonic" with both gastronomy and the cultural cognition of food. Dobrenko (2009) defines the "culinary picture of the world" as a model reflecting national food preferences. Burkova (2004) interprets culinary recipes as "intertexts," suggesting they include external elements within the main text. In conclusion, a culinary recipe is a text that provides both practical instructions and cultural context.

The study of cooking-related verbs, particularly those denoting food and liquid consumption, has gained significant attention in recent years, highlighting the importance of this lexico-semantic group. Research by scholars such as F.G. Amineva, S.I. Bakhtina, E.V. Belenko, and others shows an increasing interest in how verbs related to eating and drinking reflect cultural and national perspectives. These studies reveal that cooking verbs are often used metaphorically and function within stable expressions, playing an important role in understanding linguistic structures across different languages.

Works by F.H. Tarasova, M. Mellor, and V.A. Razumovskaya, for example, explore how verbs like "bite", "chew", "sip", and "taste" function across languages such as English and Russian, revealing a range of meanings and stages within the actions of eating and drinking. Meanwhile, researchers such as N.D. Arutyunova and Paducheva focus on how verbs such as "to taste" can

function not only as actions related to consumption but also as part of broader cognitive and sensory processes. E.I. Kirilenko's study also emphasizes the role of verbs that mark the endpoint of actions, particularly when describing the completion of a consumption process, linking these actions to the physical changes occurring in the food or liquid consumed.

Nevertheless, studies on African languages have revealed that the semantic elements of cooking-related verb roots and their contexts are not universal across languages. Instead, they are highly specific to individual languages, influenced by factors such as the types of food, the location where cooking takes place, and the choice of cooking verbs (Devos, 2022).

Despite considerable scholarly attention, this field remains underexplored in Kazakh linguistics, and cooking verbs are still insufficiently studied in comparison to other verb groups. The need for further research of Kazakh cooking-related verbs is clear, especially considering how these verbs interact with cultural, cognitive, and linguistic processes. This highlights the relevance of investigating cooking verbs as a topic that bridges linguistic, cultural, and cognitive fields, making it an important area for continued academic inquiry.

Methodology and research methods

The methods used in this study are fundamental theoretical methods, such as a review of literature on this topic, a continuous sampling method when choosing verbs for cooking in languages, meta-semantic analysis, ethnolinguistic method, and a method of contrastive language analysis.

When determining the list of verbs under study, the continuous *sampling method* was used. *Methods of component and definitional analysis of lexical meanings* were used to analyze and compare the meanings and usage of selected verbs in Kazakh and Russian.

Component semantic analysis is an effective method for this study, since it allows you to study in detail the meaning of each verb, breaking it down into separate components (Kazeminejad et al., 2022). Utami and Eriyani (2022) note that such an analysis helps to determine the key characteristics of a word through their contrast with other components.

This focuses on examining the meaning structure of a language. During the research, cooking verbs, which convey distinct cooking processes, were analyzed in terms of their meanings and categorization into semantic groups. A comparative analysis of the meanings of cooking-related verbs in Kazakh and Russian was conducted, highlighting their unique characteristics within each language.

The ethnolinguistic method examines the connection between language and culture. In the Kazakh language, many cooking-related verbs reflect a deep link to the traditions and cultural practices of national cuisine. Using this approach, the study uncovered the ethnographic importance of verbs such as frying, stewing, etc., in the Kazakh language.

Contrastive language analysis helps highlight unique features of each language that may be overlooked in monolingual studies. It reveals differences in how languages express various aspects, such as verbs, across semantic, morphological, syntactic, and word-formation levels. A contrastive analysis of Kazakh and Russian verbs shows both significant similarities and differences in how these two languages structure and use verbs.

At present, contrastive linguistics has emerged as an autonomous field, capable of conducting comparative analyses between two or more languages to highlight key interlanguage distinctions and devise strategies to address them. The contributions of contemporary linguists, including E.D. Suleimenova, L.K. Zhanalina, Z.K. Akhmetzhanova, and M. Dzhusupova, focus on refining these contrastive methods. E.D. Suleimenova's monograph, "Kazakh and Russian lan-

guages: Fundamentals of Contrastive Linguistics", represents an attempt to explore the theoretical and practical dimensions of this discipline, presenting it as a comprehensive and independent area of study (Bekmambetova & Khairova, 2013).

Discussion and observation

If we compare the verbs of cooking in the Kazakh language and the Russian language, we will see that they have their own semantic and cultural features. These differences are largely due to the variety of cooking methods and the structure of the lexical system. Below is a grouping based on comparing the two languages (Table 1). These verbs cover different stages of cooking and allow us to study them semantically in depth.

Table 1 – Cooking verbs in Kazakh and Russian

№	Grouping of cooking verbs according to the cooking processes	Verbs in Kazakh	Verbs in Russian	English translation
1	Preparation (general process)	Дайындау, әзірлеу, өңдеу	Готовить, приготовить, обработать	to cook
2	Cleaning and initial treatment	Тазарту, аршу, сыдыру	Чистить, очищать, снимать кожуру	to clean
3	Chopping and cutting methods	Тілімдеу, текшелеп турау, дөңгелекше турау, ірі кесекке турау, ұсақтап турау, томаршаға турау	Нарезать, резать, шинковать, крошить, кубиками резать, соломкой резать	to chop
4	Frying and heating methods	Қуыру, шыжғыру, май қыздыру	Жарить, обжаривать, тушить, подогревать	to fry
5	Boiling and stewing	Қайнату, бұқтыру, көктету	Варить, кипятить, тушить	to boil
6	Seasoning and decoration	Тұздау, тұздықтау, себелеу	Солить, приправлять, украшать, посыпать	to season
7	Baking and cooking on an open fire	Қақтау, ашыту, пісіріп алу	Запекать, печь, коптить	to bake
8	Culinary special activities	Сүзу (сорпаны немесе тұздықты сүзу) Ұнтақтау (дәмдеуіштерді ұнтақтау) Жұмсарту (қатты етті жұмсарту) Сығу (лимон немесе жеміс шырынын сығу)	фильтровать, измельчать, размягчать, отжимать	Filtration Grinding Softening Squeezing

If we analyze verbs in cleaning and initial treatment grouping, there is a slight difference in meaning. In Russian, this group is commonly associated with expressions such as "clean the potato" or "cut the skin off the fruit." In Kazakh, the term "peel" (аршу) extends beyond removing the outer layer to include cleaning the internal parts of food, such as in the phrase "peel the intestines." In Russian, the verb "to fry" (жарить) typically refers to a widespread process. In contrast, the Kazakh term шыжғыру describes the act of frying food on low heat with oil, and there is no direct equivalent for this word in Russian.

Some cooking verbs in the Kazakh language reflect the national culture and traditional culinary features of the Kazakh people. Some of them, being characteristic of Kazakh culture, may not have a complete equivalent in other languages or be difficult to translate directly. Such verbs include:

1. Verbs characteristic of Kazakh culture:

- *Бұқтыру* – prolonged cooking of food at a low temperature or with minimal liquid, commonly used in preparing traditional Kazakh meat dishes.

- *Шыжғыру* – cooking food by frying or lightly sautéing it in heated oil, often used to describe the preparation of worms, fat, or meat as ready-to-eat dishes.

- *Томаршаға тұрау* – slice fish or meat into large portions, season with salt, or prepare it for baking – a distinctive technique in traditional cuisine.

- *Қақтау* – preserving meat or fish by hanging it over an open fire or exposing it to smoke – a method traditionally used in nomadic life for long-term storage.

- *Бүркү* – drizzle butter, whey, or kefir over a finished dish, such as bagels or pan bread – a technique that holds a unique significance in traditional culinary practices.

- *Көктету* – gradually heat the food to a simmer, allowing it to absorb and develop rich flavors, as done with meat or broth.

- *Сыбағалау* – divide the meat into portions and serve each person an appropriate share – a practice deeply rooted in Kazakh hospitality and culinary traditions.

2. Special terms related to Kazakh cuisine

- *Сүрлеу* – refers to a method of preserving meat through smoking and salting, resulting in an exceptionally flavorful product with a distinct and pleasant aroma. Typically, only specific cuts of horse meat – such as the goose, mane, spine, and breast – are prepared in this way. For salting, the meat is lightly smoked, coated with fine salt, and dried in a shaded, well-ventilated area. In the past, Kazakhs would fully salt the meat and store it by embedding it in flour.

- *Шала қуыру* – partially cook the dish and then finish cooking it later.

- *Өріктеу* – crush the Kurt (a traditional Kazakh food made from dairy products) and use it as an ingredient to enhance the flavor of your food, such as by adding it to soup.

- *Кепсерлеу* – using a specialized tool to separate food from boiling liquid.

- *Шұжықтау* – the process of cutting and cleaning meat, followed by preparing and stuffing it into casings to make sausages.

Why is there no substitute? These verbs are deeply rooted in Kazakh household and culinary traditions, reflecting the nomadic way of life and the efficient use of natural resources. While Russian and English have terms describing similar processes, they lack the ability to capture the unique cultural nuances of Kazakh practices. For instance:

The verb for *бұқтыру* may translate as “stew” or “braise” in English, but it fails to encompass the distinctly Kazakh method of slow cooking. Similarly, the verb қақтау is rendered in English as “smoke” or “dry,” yet this process carries a deeper cultural significance within the context of Kazakh nomadic living. Similarly, the verb сүрлеу has no accurate translation and equivalent in Russian. This process can be distinguished with several methods such as 1) *тұздап сүрлеу* is the cooking method where various cuts of meat, including gray meat, goose, carcass, mane, collar, spine, and breast, are seasoned with salt and pepper. Instead of exposing the meat to sunlight, the 2) *қарын-сүрме* – belly-mascara technique is used to preserve it. In this method, salted beef or lamb is stored inside the stomach, where it naturally absorbs the flavors. The belly-mascara preservation technique involves hiding salted meat in the stomach. The meat absorbs the salt naturally while stored this way, allowing it to develop its unique taste and texture; 3) *ыстап сүрлеу* means to smoke the meat, a fire is lit, creating orange smoke inside the *shoshala* (smokehouse). The meat is hung and smoked within the *shoshala*, ensuring the right balance of smoke for optimal flavor.

If we talk about special features of cooking verbs in Russian, various lexical expressions (such as “fry on medium heat”) and phrases are commonly used to specify the methods and techniques involved in cooking, along with frequently used verbs, to describe culinary processes.

The integration of modern technologies and English-derived cooking verbs has progressed differently in the Kazakh and Russian languages. This variation largely stems from the process of linguistic adaptation, the renewal of vocabulary resources, and the establishment of standardized terminology.

1. Adaptation in the Kazakh Language

In the Kazakh language, verbs associated with modern culinary technologies are frequently borrowed from English or introduced via Russian through transliteration or calquing. Some of these borrowings have been formalized as standardized terms, while others remain informal.

- *Миксерлеу* (to mix): refers to blending ingredients with an electric mixer. The term араластыру (to mix) is used in technical contexts, while миксерлеу is also commonly found in informal settings.

- *Блендерлеу* (to blend): refers to processing solid and liquid ingredients into a uniform mass. An official equivalent has not yet been established, with expressions such as ұсақтау (crushing) or араластыру (mixing) often used instead.

- *Фритюрде қуыру:* refers to frying food in hot oil. The term “fryer,” borrowed from Russian, is used in Kazakh.

In Kazakh, new technological processes are often described by modifying or adapting methods existing words, such as ұсақтап блендерлеу. Certain words are either calqued or replaced by Russian terms, such as галзурлеу (to glaze), грантинирлеу (to gratin).

2. Adaptation in the Russian Language

In Russian, English-derived culinary terms are more prevalent, with many already incorporated into the standard culinary lexicon. The original English roots are often preserved or modified to fit Russian linguistic norms.

- *миксировать* (to mix): refers to combining ingredients. This term is widely accepted in official culinary terminology.

- *блендировать* (to blend): refers to using a blender to grind or combine ingredients. It has become a standard and commonly used term.

- *карамелизировать* (to caramelize): describes melting sugar into caramel. Borrowed from French and English culinary traditions, this term is used in a standardized manner.

- *глазировать* (to glaze): refers to applying a shiny, glass-like coating.

English terms for modern culinary tools and techniques are either directly adopted (e.g., фритюр (deep fryer), гриль (grill)) or adapted with Russian suffixes (e.g., глазировать (to glaze), миксировать (to mix). These terms are extensively utilized in both professional culinary literature and official instructional materials.

Conclusion

The primary linguistic tools for expressing cooking-related concepts in different languages are verbs, particularly cooking verbs. These verbs encapsulate the key processes and situations associated with food preparation. This is because the lexical meaning of verbs inherently carries information about the cognitive structures that represent knowledge of specific activities.

This study explores the denotative and semantic characteristics of core cooking verbs in the Kazakh language and contrast them with equivalent verbs in Russian. It identifies common

patterns in how these verbs form a network of meanings. In the initial phase of the research, cooking-related verbs in Russian and Kazakh were categorized into specific groups. Using basic logical principles, the verbs that represent the primary actions involved in food preparation were identified and separated from the rest.

The primary outcomes of the research are summarized and analyzed accordingly.

While analyzing lexical semantic features of Kazakh and Russian cooking-related verbs, the similarities, differences, and features of both languages have been identified. Kazakh and Russian cooking verbs share several common features (Table 2):

Table 2 – Conclusion

The language	**Similarities**	**Differences**	**Distinctive features**	**The impact of the English language**
The Kazakh language	Common verbs for basic processes	Terms characteristic of the national food culture	Special verbs for traditional cooking	The terms are informal and in the adaptation phase
The Russian language	Describes similar culinary processes	French and English influence is obvious	International terminology is widely established	Terms are standard and professional

1. Similar features of cooking-related verbs in both languages:

- Categorization into thematic groups: in both languages, verbs are organized to represent different stages of the cooking process, such as preparation, chopping, frying, baking, and boiling.

- Basic meanings of terms: many terms convey similar fundamental actions, e.g., пісіру (to bake) in Kazakh corresponds to варить in Russian, while *қуыру* (to fry) aligns with *жарить.*

- Shared naming approaches for tools and techniques: both languages use similar methods for naming culinary equipment and techniques, such as *фритюрде қуыру* (to deep fry) equivalent to *жарить во фритюре.*

2. Differences. Cooking-related verbs in Kazakh and Russian languages exhibit notable semantic and cultural distinctions:

a. Semantic Differences:

- In Kazakh, specific verbs are used to distinctly describe individual actions. For instance, the verb *томаршаға тұрау* (cutting into large chunks) has no direct equivalent in Russian. In Russian, such processes are typically expressed using general verbs such as *резать, нарезать* (to cut).

- Russian often incorporates culinary terms from French or Western traditions. Terms such as *сотеировать* (sauté) and гратировать (gratinate) have no direct translation or equivalent in Kazakh.

b. Cultural Differences:

- Kazakh culture has unique verbs associated with preparing traditional dishes. Examples include *шыжғыру* (melting animal fat) and *бұқтыру* (slowly cooking meat or vegetables). In Russian, these processes are typically described using additional words or phrases. For example, *жарить с луком и маслом, тушить на медленном огне.*

Each language possesses unique lexical and cultural characteristics:

a. Features of the Kazakh Language:

- Ethnocultural identity. Verbs in Kazakh reflect traditional food culture and cooking methods. For example, verbs *бұқтыру, томаршаға тұрау, шыжғыру* highlight specific techniques for preparing traditional Kazakh dishes.

- Adoption of terms. The Kazakh language is still in the process of adapting modern culinary terminology. Borrowed words from Russian or English are often used with modifications, such as глазурлеу (to glaze) and блендерлеу (to blend).

b. Features of the Russian Language:

- Standardization of international terminology. In Russian, terms rooted in French and English culinary traditions, such as *кармелизовать, гратировать, фламбировать* are standardized and commonly found in professional texts.

- Generalized descriptions. Cooking processes are frequently described using generic verbs like резать (to cut), жарить (to fry), or варить (to boil). However, the names of specific techniques and tools are precisely defined.

Lastly, in connection with the development of modern culinary technologies and methods, terms from English contributed to both languages.

This study will further explore the features of the semantics of cooking verbs in Kazakh and the identification of its special features when compared with other languages. The results of this study can be useful in lexicography, translation theories, lingua-culturology, teaching Kazakh as a foreign language, etc,.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The research paper contains no conflicts of interest.

The use of AI tools

AI tools were used to adapt the References sections in accordance with the journal's technical requirements, to standardize them, and to translate them into English accurately and in accordance with scientific standards.

Contribution of the authors. S. Aitkhozhayeva and M. Mambetova were responsible for defining research objectives and tasks, designing the research methodology, creating the research model, collecting material, and conducting analysis of the collected materials. A. Karymkhan responsible for planning the research, verifying the collected examples and analyses. During the study, the work was equally coordinated among the authors, and the integrity of the study and the accuracy of the data were ensured through mutual agreement and scientific collaboration.

References

Арнольд, И. В. (1999). Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. СПбГУ.

Бабенко, Л. Г. (1999). Базовые концепты процессуально-событийного мира (постановка проблемы). В Русская глагольная лексика: денотативное пространство (с. 22–49). Изд-во Урал. ун-та.

Бекмамбетова, З. Ж., & Хаирова, Г. М. (2013). Функционально-семантический анализ сравнительных конструкций в русском и казахском языках. European Researcher, 38(1-1), 45–48.

Буркова, П. П. (2004). Кулинарный рецепт как особый тип текста (на материале русского и немецкого языков) (автореф. дис. канд. филол. наук). Ставрополь.

Добренко, Е. (2009). Гастрономический коммунизм: вкусное vs здоровое. Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре, (2), 155–173.

Исқақова, Ш. К., & Жанжігітов, С. Ж. (2018). Жоғары мектепте етістік категорияларына сатылы кешенді морфологиялық талдау үлгілері. КМПИ Хабаршысы, 2(50), 116–123.

Оляних, А. В. (2003). Гастрономический дискурс в системе массовой коммуникации: семантико-семиотические характеристики. В Массовая культура на рубеже XX–XXI веков: человек и его дискурс (с. 167–201). РАН Ин-т языкознания.

Султанова, М. (2017). Глаголы терминативного видового значения в русском языке и их передача в казахском языке. Хоризий тиллар илмий-методик электрон журнали, (2), 106–112.

Ысқақов, А. (1991). Қазіргі қазақ тілі. Ана тілі.

Afrouz M. (2020). Assessing equivalents selected by translators of The Blind Owl based on componential analysis and semantic load of the words: Proposing a new analytical model based on data analysis. Journal of Language Research, 37 (12), 9–37.

Devos, M. (2022). Makwe cooking: A laborious journey from crop to plate. In M. Devos & B. Ricquier (Eds.), Cooking with linguists (pp. 179–250). Royal Museum for Central Africa.

Kazeminejad, G., Palmer, M., Brown, S. W., & Pustejovsky, J. (2022). Componential analysis of English verbs. Frontiers in Artificial Intelligence, 5, 1–17. doi: https://doi.org/10.3389/frai.2022.780385

Utami, S. R., & Eriyani, R. (2022). Vocabulary language and discourse competence as a model for semantic course syllabus in Indonesian language and literature education study program. AKSIS: Jurnal Pendidikan Bahasa dan Sastra Indonesia, 6(1), 11–20. doi: https://doi.org/10.21009/060102

Utami, G. W. N., & Dewi, N. L.D.S. (2019). Building English vocabulary for cooking through semantic feature analysis. LPPM Universitas Dhyana Pura. https://jurnal.undhirabali.ac.id/index.php/icfar/index

С.Т. Айтхожаева*, М.К. Мамбетова, А.А. Карымхан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақ және орыс тілдеріндегі ас әзірлеуге қатысты етістіктердің лексика-семантикалық ерекшеліктері

Аңдатпа. Зерттеу қазақ және орыс тілдеріндегі тағам дайындауға қатысты етістіктердің лексика-семантикалық ерекшеліктерін, олардың ұқсастықтары, айырмашылықтары және мәдени ерекшеліктерін қарастырады. Аспаздық рецепттер тағам дайындау үдерісін ұйымдастырып, жеткізетін негізгі құрылымдық элемент ретінде етістіктер қызмет атқаратын дискурс түрі ретінде қарастырылады. Зерттеу лексикалық өріс теориясына негізделіп, үздіксіз іріктеу арқылы алынған етістіктер корпусына компоненттік, дефициялық, этнолингвистикалық және салғастырмалы талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері екі тілде де тағам дайындау етістіктерінің ортақ семантикалық топтары (мысалы, дайындау, турау, қуыру, қайнату) бар екенін көрсетеді. Алайда семантикалық нақтылық пен мәдени ерекшелік деңгейінде елеулі айырмашылықтар байқалады. Қазақ тіліндегі етістіктер көбінесе этномәдени тәжірибелер мен дәстүрлі аспаздық тәсілдерді білдіреді және олардың орыс тілінде тікелей баламалары бола бермейді. Бұл қазақ халқының көшпелі өмір салты мен ұлттық тағам мәдениетін көрсетеді. Ал орыс тілінде жалпылама етістіктер жиі қолданылып, еуропалық тілдердің ықпалымен қалыптасқан халықаралық аспаздық терминология жүйесі кеңінен таралған. Зерттеу тағам дайындауға қатысты етістіктердің мәдени және когнитивтік ақпарат тасымалдаушы ретіндегі рөлін айқындайды және аударма барысында семантикалық реңктерді ескерудің маңыздылығын көрсетеді. Нәтижелер салғастырмалы тіл біліміне, лексикографияға және аударматануға, әсіресе қазақ тілін зерттеу аясында, үлес қосады.

Түйін сөздер: қазақ тілі, орыс тілі, етістік, лексика, семантика.

С.Т. Айтхожаева*, М.К. Мамбетова, А.А. Карымхан
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Лексико-семантические особенности глаголов приготовления пищи в казахском и русском языках

Аннотация. Данное исследование посвящено изучению лексико-семантических особенностей глаголов, связанных с приготовлением пищи, в казахском и русском языках, с акцентом на их сходства, различия и культурную специфику. Кулинарные рецепты рассматриваются как особый тип дискурса, в котором глаголы выступают ключевыми структурными элементами, организующими и передающими процессы приготовления пищи. Исследование опирается на теорию лексических полей и использует компонентный, дефиниционный, этнолингвистический и сопоставительный методы анализа корпуса глаголов, отобранных методом сплошной выборки. Результаты показывают, что в обоих языках существуют общие семантические группы глаголов приготовления пищи (например, подготовка, нарезка, жарка, варка), однако наблюдаются существенные различия в степени семантической конкретизации и культурной маркированности. В казахском языке глаголы часто отражают этнокультурные практики и традиционные способы приготовления, не имеющие прямых эквивалентов в русском языке, что связано с кочевым наследием и национальной кухней казахского народа. В русском языке, напротив, широко используются обобщённые глаголы наряду с устоявшейся системой международной кулинарной терминологии, сформированной под влиянием европейских языков. Исследование подчеркивает роль кулинарных глаголов как носителей культурной и когнитивной информации и акцентирует внимание на необходимости учета семантических нюансов при переводе. Полученные результаты вносят вклад в сопоставительное языкознание, лексикографию и переводоведение, особенно в контексте изучения казахского языка.

Ключевые слова: казахский язык, русский язык, глагол, лексика, семантика

References

Arnold I.V. (1999). Sematika. Stilistika. Intertekstual'nost' [Semantics. Stylistics. Intertextuality]. Saint-Petersburg: Saint-Petersburg Press, 448 p.

Babenko L.G. (1999). Bazovye kontsepty protsessual'no-sobytiynogo mira (postanovka problemy) [Basic concepts of the processual-event world (problem statement)]. In: Russkaya glagol'naya leksika: denotativnoe prostranstvo [Russian verbal lexicon: denotative space]. Ekaterinburg: Ural University Press, pp. 22–49.

Bekmambetova Z.Zh., Khairova G.M. (2013). Funktsional'no-semanticheskiy analiz sravnitel'nykh konstruktsiy v russkom i kazakhskom yazykakh [Functional-semantic analysis of comparative constructions in Russian and Kazakh languages]. European Researcher, 38(1-1), pp. 45–48.

Burkova P.P. (2004). Kulinarnyy retsept kak osobyy tip teksta (na materiale russkogo i nemetskogo yazykov) [Culinary recipe as a special type of text (based on Russian and German languages)] (PhD thesis abstract). Stavropol, 26 p.

Dobrenko E. (2009). Gastronomicheskiy kommunizm: vkusnoe vs zdorovoe [Gastronomic communism: tasty vs healthy]. Neprikosnovennyy zapas, (2), pp. 155–173.

Iskakova Sh.K., Zhanzhigitov S.Zh. (2018). Zhogary mektepte etistik kategoriyalarina satyly keshendi morfologiyalyk taldau ulgileri [Models of step-by-step complex morphological analysis of verb categories in higher education]. KSPI Zharshysy, 2(50), 116–123.

Olyanich A.V. (2003). Gastronomicheskiy diskurs v sisteme massovoy kommunikatsii: semantiko-semioticheskie kharakteristiki [Gastronomic discourse in mass communication: semantic and semiotic characteristics]. In: Massovaya kul'tura na rubezhe XX–XXI vekov: chelovek i ego diskurs [Mass culture at the turn of the 20th–21st centuries: human and discourse]. Moscow: RAS Institute of Linguistics, 167–201.

Sultanova M. (2017). Glagoly terminativnogo vidovogo znacheniya v russkom yazyke i ikh peredacha v kazakhskom yazyke [Verbs of terminative aspectual meaning in Russian and their rendering in Kazakh]. Khoriziy tillar ilmiy-metodik elektron zhurnali, (2), 106–112.

Yskakov A. (1991). Kazirgi kazakh tili [Modern Kazakh language]. Almaty: Ana tili, 268 p.

Afrouz M. (2020). Assessing equivalents selected by translators of The Blind Owl based on componential analysis and semantic load of the words: Proposing a new analytical model based on data analysis. Journal of Language Research, 37 (12), 9–37.

Devos, M. (2022). Makwe cooking: A laborious journey from crop to plate. In M. Devos & B. Ricquier (Eds.), Cooking with linguists (pp. 179–250). Royal Museum for Central Africa.

Kazeminejad, G., Palmer, M., Brown, S. W., & Pustejovsky, J. (2022). Componential analysis of English verbs. Frontiers in Artificial Intelligence, 5, 1–17. doi: https://doi.org/10.3389/frai.2022.780385

Utami, S. R., & Eriyani, R. (2022). Vocabulary language and discourse competence as a model for semantic course syllabus in Indonesian language and literature education study program. AKSIS: Jurnal Pendidikan Bahasa dan Sastra Indonesia, 6(1), 11–20. doi: https://doi.org/10.21009/060102

Utami, G. W. N., & Dewi, N. L. D. S. (2019). Building English vocabulary for cooking through semantic feature analysis. LPPM Universitas Dhyana Pura. https://jurnal.undhirabali.ac.id/index.php/icfar/index

Information about the authors:

Aitkhozhayeva Saltanat Tulegenovna – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: a.t.saltanat@mail.ru , ORCID: 0009-0008-1359-2064

Mambetova Manshuk Kudaibergenovna – Candidate of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: mmanshuk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8870-4787.

Karymkhan Akmaral Adilkyzy – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Айтхожаева Салтанат Тулегеновна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: a.t.saltanat@mail.ru , ORCID: 0009-0008-1359-2064.

Мамбетова Маншук Кудайбергеновна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: mmanshuk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8870-4787.

Қарымхан Ақмарал Адилқызы – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Айтхожаева Салтанат Тулегеновна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: a.t.saltanat@mail.ru , ORCID: 0009-0008-1359-2064

Мамбетова Маншук Кудайбергеновна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: mmanshuk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8870-4787.

Карымхан Акмарал Адилкызы – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Алматы, Казахстан.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-54-67

IRSTI 16.21.51
Research article

А.Е. Бижкенова*, А.Е. Мусатаева
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
*(E-mail: abizhkenova@inbox.ru *, aizhan016@gmail.com)*

О ПАРОЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОМ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОМ АГОНАЛЬНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию парольной функции военно-политической лексики в официальных СМИ Казахстана, России и США. В работе анализируется степень изученности скрытых прагматических функций политического языка, особое внимание уделяется механизмам воздействия на массовое сознание через специализированную лексику и устойчивые дискурсивные конструкции. Обсуждаются ключевые теоретические подходы к пониманию механизмов политического дискурса (Т. ван Дейк, П. Чилтон, Дж. Лакофф, Е. Шейгал, О. Чернявская, А. Баранов и др.), что позволяет выявить многоуровневую природу политической коммуникации. Также в статье выделяются основные категории, признаки и уровни проявления парольной функции, включая лексический, семантический и прагматический аспекты. На основе когнитивного, прагматического и дискурсивного анализа раскрываются особенности реализации парольных функций в медиатекстах. Предлагается систематизация типов парольных моделей, функционирующих в современном военно-политическом дискурсе, что способствует более глубокому пониманию стратегий формирования идеологических установок и интерпретации политической реальности. Представлены примеры из современных медиа Казахстана, России и США, отражающие специфику национальных политических кодов. Итогом является описание методологии анализа парольной функции, медиадискурс, когнитивные фреймы, дивергентные смыслы.

Ключевые слова: политический дискурс, военно-политическая лексика, парольная функция, агональность, медиадискурс, когнитивные фреймы, дивергентные значения.

Поступила: 29.12.2025; Доработана: 02.03.2026; Одобрена: 13.03.2026; Доступна онлайн: 31.03.2026

Введение

В современном коммуникативном пространстве нетрудно заметить стремительное расширение военно-политического контента, обусловленного ростом военных конфликтов и наличием прямых военных действий на многих территориях мира, в том числе на европейском континенте. Ведение военных действий порождает множество различных изменений не только в сферах экономики, политики, гражданского общества, но также в языках, обслуживающих коммуникативную деятельность на всех уровнях и направлениях. По этой причине актуальным и необходимым видится изучение военно-политической лексики с выявлением словарных источников и закономерностей речевого функционирования.

Лексический уровень языка наиболее чутко реагирует на изменения социальной и политической реальности, поскольку именно через номинацию и переосмысление значений фиксируются новые формы опыта и оценки происходящих событий. В условиях военно-политического дискурса эти процессы приобретают особую прагматическую значимость, так как выбор лексических средств напрямую связан с задачами воздействия и управления интерпретацией. Все новое в окружающей реальности получает свою номинацию, которая может выражаться в форме либо семантического обновления, расширения значения имеющейся в языке лексической единицы, либо создания новой лексемы путём деривационных механизмов. В результате таких внутриязыковых процессов возникают целые пласты лексики, которая однозначно в смысловом выражении соответствует запросам той или иной коммуникативной цели и функциональным задачам речи. Именно таким образом язык выступает не только средством передачи информации, но и инструментом воздействия, формирования интерпретации и моделирования социальной реальности.

Методы исследования

Настоящее исследование отличается комплексным подходом к анализу целевой тематики с теоретической и практической стороны: степени изученности, новизны и применения в реальном дискурсивном пространстве. Комплексность выражается в сравнительно-сопоставительном, когнитивно-прагматическом, семантико-тематическом подходах к научному анализу.

Основной целью настоящей статьи является рассмотрение такой важной отличительной характеристики военно-политического дискурса, как его семантическая многослойность, смысловая объёмность и имплицитность, в частности, достигаемая через использование особой тематической лексики. В задачи исследования входит изучение целевого дискурса с позиций его функционирования и смысловых особенностей лексического состава. Важными для изучения являются понятия функциональных принципов агональности и смысловой парольности лексики рассматриваемого дискурса.

Коммуникативные цели речевого высказывания сопряжены с реальной ситуацией вещания, в нашем случае, военно-политической сферой с акцентом на скрытые смыслы и эффект персуазивности.

Особая наполняемость тематической лексикой и лексическими сочетаниями приводит военно-политический дискурс к новым оттенкам речевой коннотации, которые также восходят к функциональным целям коммуникации. Появляется дискурс, который изобилует языковыми средствами, направленными на выражение состязательности, доказательство правоты, убеждение в истинности того, о чем ведётся спор, борьбы за первенство и т.п. Речь идёт о таком принципе речевого выстраивания, как агональность.

Исторически в античные времена древних греков и римлян агональность заключалась в борьбе, соперничестве, нацеленности на достижение победы, например, в спорте. Если переложить этот основной смысл на цели в современном дискурсе, то это могут быть следующие: установление превосходства, доминирование в отношениях, победа в определенном виде деятельности, получение соответствующего выигрыша и достижение статуса.

Согласно мнению Соловьяновой Е. В., разностороннее изучение агональности в настоящее время только начинается (Соловьянова, 2021). По данным автора, агональность рассматривается в таких науках, как философия и социология (Хейзинга 1992, Ершов 2007, Яровой 2012), экономика (Щербина 2007), психология (Самохвалов 2011), лингвокультурология (Калашникова 2005, Акимкина 2007), лингвистика (Михалева 2002, Верзун 2005, Дешевова 2010, Цуциева 2014).

Рассматриваемый нами военно-политический дискурс активно использует функцию агональности, осуществляя специфический лексический отбор в качестве своего неотъемлемого аргумента, поэтому цель и задачи нашего исследования являются неоспоримо новыми, актуальными и своевременными.

Другим важным аспектом исследования является такая особенность изучаемого дискурса, как парольность. Парольная функция военно-политического дискурса становится на сегодняшний момент явлением межуровневым. С одной стороны, когда говорится о военно-политическом дискурсе, там должно быть все изложено ясно, чётко, недвусмысленно для понимания и правильного восприятия. С другой стороны, это содержание должно формироваться пограничнo с дипломатическим текстом и иметь гуманистические черты. Это связано с тем, что война несёт с собой не только победу и триумф, но и разрушения, трагедию и безысходность. Поэтому политические эвфемизмы, вежливые пассивные конструкции речи, стилистические вкрапления-разрыхлители играют роль для выработки щадящего эффекта в выражениях. Именно в них заключается так называемая парольность речевого высказывания, имплицитность, латентность речи. Иногда маскируются и прямая угроза, недружелюбие, враждебный настрой и др. Здесь также используется парольная функция дискурса, которая проявляется как скрытый, смягчающий эффект слишком прямолинейной речи. В любом случае, парольность гармонирует с многофункциональностью политического дискурса в целом, который характеризуется комплексом разных подходов в формальном выражении. Пароль – это информация, доступная только «своим», не чужим, тем более не для всех. Это основное содержание термина легло в основу и выражения «парольная функция» — скрытая, не для всех доступная, закодированная речевая деятельность.

Современный военно-политический дискурс характеризуется высокой степенью прагматической насыщенности и ориентацией на управление интерпретацией адресата. В рамках лингвистических и междисциплинарных исследований язык политики рассматривается не только как средство передачи информации, но и как инструмент конструирования социальной реальности, формирования идентичности и закрепления идеологических позиций. При этом военно-политический дискурс выступает как особая разновидность политического дискурса, обладающая повышенной степенью конфликтности, оценочности и имплицитности. В работах, посвящённых анализу политического языка, неоднократно подчёркивается, что дискурсивная власть реализуется через контроль над значениями и интерпретационными рамками. Так,

В.Е. Чернявская (2006) рассматривает политический дискурс как механизм речевого воздействия, основанный на имплицитности, недосказанности и использовании кодов, доступных прежде всего «своей» аудитории. По её мнению, политический текст организуется таким образом, чтобы ограничивать доступ к полному смыслу, распределяя интерпретационные привилегии между участниками коммуникации. Данный подход напрямую соотносится с идеей парольной функции как скрытого механизма смыслового кодирования. Схожая трактовка языка как системы символических кодов представлена в трудах Е. Шейгал, где политический дискурс описывается как совокупность знаковых конструкций, несущих идеологическую нагрузку. Особое внимание исследователь уделяет эвфемизации и ритуализированным формам речи, которые позволяют смягчать потенциально конфликтные смыслы и одновременно сохранять их распознаваемость для «инициированных» адресатов. В этом контексте язык функционирует как своего рода кодовый набор, в котором значение слова определяется не столько словарной дефиницией, сколько принадлежностью к определённому дискурсивному сообществу (Шейгал, 2011).

В рамках прагматического и когнитивного подходов А.Н. Баранов подчёркивает, что политический текст ориентирован преимущественно на убеждение и мобилизацию, а не на нейтральное информирование. Лексический выбор, риторические конструкции и стилистические приёмы используются для формирования нужной интерпретации событий. Даже формально нейтральные языковые единицы в политическом контексте приобретают функцию скрытого воздействия, что позволяет рассматривать их как элементы кодирования смыслов и маркеры идеологической позиции (Баранов, 2011).

Критический дискурс-анализ, представленный в работах Н. Фэрклау, также исходит из положения о ненейтральности языка. Дискурс трактуется как форма социального действия, через которую воспроизводятся властные и идеологические отношения. В этом случае выбор языковых средств выступает способом закрепления доминирующих интерпретаций, даже при отсутствии прямых оценок или агрессивной риторики. Таким образом, скрытые механизмы воздействия становятся неотъемлемой частью политической коммуникации (Фэрклау, 2001). Когнитивно-дискурсивный подход Т.А. ван Дейка позволяет рассматривать политический дискурс как инструмент формирования групповых когнитивных моделей. Исследователь показывает, что через дискурс конструируются оппозиции «мы — они», «свои — чужие», а также закрепляются интерпретационные привилегии доминирующих групп. Определённые лексические единицы в этом процессе выполняют функцию маркеров групповой принадлежности, активируя устойчивые идеологические схемы и фреймы (ван Дейк, 2006).

Хотя все вышеупомянутые авторы рассматривают элементы, близкие к парольности — имплицитность, идеологизация, символизм, риторические стратегии, манипуляцию — ни один из них не формулирует парольную функцию как самостоятельную категорию.

В. Чернявская, Е. Шейгал, А. Баранов и др. описывают общий механизм языкового воздействия, но не выделяют уровни скрытности, групповую принадлежность и многоуровневую типологию, которые необходимы для системного анализа парольности. Их подходы чаще ориентированы на манипуляцию, власть или символику, но не предусматривают когнитивно-прагматическую функцию «пароля» — как кодового знака, доступного только «инициированным». Поэтому попытка систематизировать парольную функцию является новым, востребованным шагом в политической лингвистике.

Несмотря на то, что в работах указанных авторов подробно анализируются такие явления, как имплицитность, идеологизация, эвфемизация, символизм и манипулятивные стратегии, сама парольная функция не выделяется ими в качестве самостоятельной аналитической категории. Как правило, внимание сосредоточено либо на механизмах речевого воздействия в целом, либо на отдельных риторических и когнитивных приёмах. Между тем, парольная функция предполагает более сложный, многоуровневый механизм, включающий не только скрытность значения, но и его ориентацию на «инициированного» адресата.

Результаты и обсуждение

Теоретические основания исследования объединяют ключевые положения когнитивной лингвистики, политической дискурсологии, теории речевого воздействия и прагматики. Парольная функция понимается как скрытый, имплицитный механизм смыслового и социального кодирования, который опирается на когнитивные модели, идеологические структуры и практики групповой идентификации.

В соответствии с моделью Т.А. ван Дейка парольные выражения выступают элементами контроля когнитивных структур адресата. Они активируют дуальные оппозиции «мы – они», «свои – чужие», усиливают позитивный автопортрет группы и формируют негативное восприятие внешних факторов (ван Дейк, 2013). Парольная лексика выступает медиатором между текстом и идеологией, облегчая интерпретацию в «нужном» направлении.

П. Чилтон, рассматривая современную политическую коммуникацию через категории безопасности, угрозы и дистанции (Чилтон, 2004), приходит к выводу, что именно парольные формулы формируют пространство доверия: они сигнализируют «безопасный канал» для «своей» аудитории, подтверждая принадлежность говорящего к группе.

С точки зрения теории фреймов Дж. Лакоффа парольная лексика служит «ключами» к активизации определённого морально-политического фрейма (Лакофф, 2014). Например, лексемы freedom, security, patriotism запускают разные политические модели в США, будучи маркерами право или леворадикального дискурса.

По Е. Шейгал, политический дискурс функционирует как ритуализированная игра символов; парольные выражения становятся маркерами символической принадлежности и обязательными элементами политического ритуала (лозунги, постоянные формулы, устойчивые клише) (Шейгал, 2011).

В. Чернявская (2006) связывает парольную функцию с феноменом имплицитного воздействия, когда смысл выражения доступен только «осведомлённому» адресату. Парольная лексика создаёт интерпретационную асимметрию: одни считывают скрытый смысл, другие — нет.

А. Баранов (2011) трактует парольную функцию как разновидность речевого кодирования, направленную на выявление групповой идентичности и управление восприятием. Парольные элементы могут выполнять роль «идеологических индексов».

Итак, синтезируя имеющиеся трактовки парольной функции в современной теории коммуникации и дискурса, примем для настоящего исследования положение о том, что парольная функция военно-политической лексики определяется через совокупность когнитивных, прагматических, семантико-стилистических и социолингвистических

характеристик. Эти признаки позволяют описать, как именно слово или выражение превращается в «пароль» — то есть в языковой маркер групповой идентичности, идеологической позиции или специфической интерпретационной модели.

Парольную функцию определяем как способность языковых единиц выражать групповую принадлежность, отнесенность к сфере идеологической солидарности и разделяемой системы интерпретаций. В отличие от поверхностных прагматических значений, парольная функция действует скрытно, опираясь на «закрытые» значения, недоступные для внешнего наблюдателя без владения специфическими кодами.

Она включает следующие компоненты:

Кодирование внутригрупповых смыслов. Парольные единицы передают значения, которые понятны только участникам определённого сообщества. Как подчёркивает Т.А. ван Дейк (2006), группы создают собственные «когнитивные модели событий», которые регулируют интерпретацию текста. Парольная лексика встроена именно в такие модели.

Использование дивергентного признака смыслового выражения. Имплицитность — ключевой признак парольной функции. Согласно В.Е. Чернявской (2014), политический дискурс намеренно использует «коды и намёки», которые позволяют членам группы узнавать «своих» без прямой номинации. Парольность усиливает границу между «мы» и «они», создаёт эффект конвенциональной дифференциации и секретности.

Активация эффекта когнитивного прайминга (фреймов, идеологических квадратов, интерпретационных схем). В отличие от прямой номинации, парольные выражения:

- не обладают фиксированным открытым значением,
- раскрываются только в контексте идеологической позиции,
- опираются на коллективный опыт группы,
- существуют в виде «скрытого смысла», который не может быть извлечён из словаря, иногда даже противоречат их поверхностному значению.

Их интерпретация зависит от:

- медийного контекста,
- политической ситуации,
- идеологических ожиданий аудитории,
- предшествующего дискурса,
- культурной памяти.

Таким образом, парольная функция – это не свойство отдельного слова, а механизм взаимодействия слова, контекста и идеологии, формирующий скрытые групповые значения.

Другим важным аспектом парольной функции, как предопределено выше, является ее прайминговый эффект, т. е. опора на способности отдельных лексем запускать заранее усвоенные когнитивные структуры, которые организуют интерпретацию политических сообщений. К числу таких структур относятся фреймы, идеологический квадрат и другие интерпретационные схемы, закреплённые в политическом дискурсе конкретного сообщества.

Согласно Ч. Филлмору и Дж. Лакоффу, фрейм представляет собой структурированную схему, включающую типовые роли, события и оценочные параметры (Лакофф, 2014).

Парольные выражения активируют фрейм мгновенно — без необходимости развернутого объяснения. В российском медиадискурсе выражение «коллективный запад» автоматически включает фрейм внешней угрозы, противостояния и давления.

В казахстанском медиадискурсе словосочетание «сыртқы күштер» / «внешние силы» активирует фрейм скрытого вмешательства и попыток дестабилизации (Егемен Қазақстан, 2023). В американском медиадискурсе «national security threat» запускает фрейм угрозы национальной безопасности и необходимости превентивных действий (РИА Новости, 2023). Таким образом, пароль не просто обозначает явление, но направляет читателя к заранее установленной модели понимания, сужая интерпретационное поле.

Т.А. ван Дейк (2006) в своих работах по критическому дискурсу описывает идеологический квадрат как универсальный когнитивно-дискурсивный механизм, через который осуществляется бинарное противопоставление «мы — они». Парольная лексика служит триггером именно этой схемы, усиливая:

- позитивные качества своей группы — подчёркивать, расширять;
- негативные качества другой группы — акцентировать;
- негативные качества своей группы — скрывать или смягчать;
- позитивные качества другой группы — игнорировать.

Парольные выражения автоматически помещают участников в бинарную структуру: так, «наши бойцы» — «наёмники» — маркируют «своих» и «чужих», а «ұлттық бірлік» / «национальное единство» противопоставляется «радикалды топтар» / «радикальные группы» (Егемен Қазақстан, 2023). Тогда как, в американском медиадискурсе «rogue states» создаёт образ опасных «других», противопоставленных демократическому миру. Здесь пароль аккумулирует смысл, читателю не объясняют, почему группа «чужая» — это уже встроено в когнитивную схему (РИА Новости, 2023).

Интерпретационные схемы и идеологические макромодели

Военно-политический медиадискурс формирует устойчивые интерпретационные схемы, имеющие бинарную структуру: «угроза — защита», «хаос — порядок», «свои — чужие», «демократия — авторитаризм».

Парольная лексика работает как маркер принадлежности к определённой схеме. Таким образом, в казахском дискурсе выражения «тұрақтылық пен бейбітшілік» / «стабильность и спокойствие» вызывают схему «порядок против хаоса». Тогда как термин «денацификация» запускает мощную историко-оценочную схему борьбы с абсолютным злом. А в американском медиадискурсе «freedom agenda» вызывает схему «экспорт свободы» как морально оправданной миссии, где пароль не описывает ситуацию, а помещает её в идеологически заданный сюжет.

Главная функция пароля — ограничить интерпретационное пространство. Когда активируется фрейм, читатель автоматически интерпретирует событие только в его логике. Альтернативные трактовки оказываются маргинальными или невозможными. Если событие описано в казахстанских СМИ как действие «деструктивті күштер», читатель не рассматривает его как социальный протест или гражданскую активность — фрейм вмешательства уже задан. Термин «Специальная операция» не позволяет воспринимать событие как полномасштабную войну. Конструкция «democracy promotion» исключает интерпретацию внешней политики США как интервенции или давления.

Таким образом, парольная лексема одновременно кодирует групповую позицию, подавляет альтернативные интерпретации и мгновенно активирует когнитивные сценарии, встроенные в дискурс конкретной страны.

Маркировка лояльности или оппозиционности

По А.Н. Баранову, политический текст всегда содержит элемент «оценочной направленности», даже если он кажется нейтральным. Парольные единицы именно и

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

сигнализируют лояльность или противопоставление без прямой декларации (Баранов, 2011). Встраивание слов как «коллаборанты», «нацисты», «марионеточный режим», «патриоты» может мгновенно маркировать, какую позицию занимает говорящий. Такие слова не описывают реальные свойства объектов, а выполняют кодирующую функцию.

Согласно анализу, лексика военно-политического дискурса может выражать определенные категории и признаки парольной функции. К ним, в частности, относятся такие, как когнитивные, прагматические, семантико-стилистические, социолингвистические признаки. Рассмотрим их подробнее с примерами.

Когнитивные признаки

Эта категория связана с тем, какие фреймы активирует слово или выражение и какую идеологическую модель включает в сознании адресата.

В казахстанских медиа, например, выражения типа «внешние деструктивные силы» автоматически вызывают фрейм угрозы стабильности и попыток вмешательства во внутреннюю политику.

В российском контексте выражения «коллективный запад» или «цветная революция» задействуют устойчивый фрейм противостояния с внешним оппонентом. В США выражения «rogue states» или «hostile foreign actors» включают модели угрозы демократическому порядку или безопасности государства. Во всех случаях срабатывает именно внутренний набор интерпретаций, встроенный в политическую картину мира аудитории.

Прагматические признаки

Эти признаки отражают коммуникативную задачу – маркировать принадлежность, выражать позицию без прямых утверждений, консолидировать аудиторию. По мнению Петрова В.В., Абрамова С.Р., Матушкина В.А., Кожевникова С.П. выполняет парольную функцию, обеспечивая разграничение «своих» и «чужих» за счёт имплицитного усвоения смыслов, идеологических установок и оценочных маркеров. Восприятие и интерпретация таких языковых единиц осуществляется преимущественно на неосознаваемом уровне, что повышает скорость и эффективность коммуникативного воздействия и способствует формированию устойчивых когнитивных и поведенческих паттернов у адресата(Вашингтон пост, 2023).

В Казахстане выражения «национальные интересы» или «общественная стабильность» становятся маркерами позиционирования в рамках официального дискурса, позволяя говорящему обозначить лояльность.

В России выражения «свои» и «чужие» реализуются через обозначения вроде «пятая колонна», «иностранные агенты», которые сразу задают прагматическую рамку, кто поддерживает линию власти, а кто нет.

В США прагматическая маркировка часто проявляется в выражениях «support our troops», «anti-American narratives», которые сигнализируют принадлежность к определённому политическому лагерю или ценностному полю.

Таким образом, парольные конструкции позволяют участнику коммуникации проявить позицию без прямых деклараций.

Семантико-стилистические признаки

Сюда относятся эвфемизмы, метафоры, сравнения, интертекстуальные сигналы, которые скрывают прямой смысл и запускают «свой» код восприятия. В отечественном медиадискрусе можно наблюдать эвфемизмы типа «предупредительные меры» или «деструктивные элементы», используемые для смягчения прямых оценок.

В российском медиадискурсе метафоры вроде «красные линии», «партия войны», «коричневая чума» или эвфемизмы «специальная военная операция» служат узнаваемыми сигналами для своей аудитории.

В США схожую роль играют конструкции «security assistance», «freedom-loving nations», «axis of evil», которые давно встроены в риторику внешней политики. Интертекстуальность также важна, выражение «defending democracy» в американском медиадискурсе функционирует как символическое обозначение идеологической миссии. Семантическая многозначность, согласно Крюкову А.П.,Агафонову А.Ю.,Козлову Д.Д., Шилову Е.И. воспринимается и обрабатывается адресатом на имплицитном уровне: альтернативные значения актуализируются одновременно, но с разной степенью активации. Данная асимметрия семантической активации обусловливает преимущественное понимание “своего” значения, функционально релевантного для конкретного идеологического поля, что позволяет такой лексике выполнять парольную функцию — маркировать принадлежность к группе и направлять интерпретацию сообщения без осознанного анализа (Крюков и др., 2017).

Социолингвистические признаки

Эти признаки связаны с тем, как слово или выражение существует в группе, насколько оно повторяется, узнаётся и зависит от политической ситуации.

В казахстанском медиадискурсе термины «террористическая угроза января» или «иностранные провокаторы» получили внутреннюю историю после январских событий, и теперь несут специфическую нагрузку в групповой памяти.

В российском медиадискурсе выражения «нацисты» в отношении Украины или «мирные переговоры» в официальной риторике приобрели устойчивую интерпретацию, понятную аудитории без дополнительных пояснений.

В американском медиадискурсе устойчивыми социолингвистическими маркерами стали «patriotic Americans», «threat to national security» — каждый термин понятен и интерпретируется в рамках конкретных политических групп. Эти выражения становятся своего рода культурными кодами, которые работают только в конкретной социальной среде и поддерживаются медийным повторением.

Выявление парольной функции военно-политической лексики предполагает системное сочетание контекстуального, когнитивного, прагматического и сопоставительного анализа. Ниже представлены ключевые аналитические принципы, позволяющие обнаружить скрытые маркеры групповой принадлежности и идеологических позиций.

Контекстуальный анализ

Ключевой смысл лексемы определяется только в конкретном идеологическом или медиапространстве, и зависит от контекста употребления. Парольная лексема редко имеет однозначное значение. Её смысл срабатывает только в привычной для группы системе координат — политической, культурной или исторической. Выражение «иностранное влияние» в контексте обсуждения общественных организаций может функционировать как мягкий сигнал о недоверии, хотя прямые обвинения не формулируются. Термин «коллективный Запад» обозначает не географический объект, а идеологический конструкт, противопоставленный России. Вне российской медиасреды этот фрейм не активируется. Выражение «authoritarian regimes» (авторитарные режимы) в новостях нередко маркирует оппозиционные США государства, создавая оценочный фон без прямой оценки.

Интертекстуальный анализ

Определение скрытых аллюзий на известные политические события, идеологемы, мемы и устойчивые политические нарративы. Парольные выражения отсылают к предыдущим высказываниям политиков, историческим моментам или известным словам, создавая «узнаваемость» внутри группы. Выражение «Январские события» содержит скрытый набор интерпретаций: терроризм/провокация/заговор — в зависимости от официального дискурса. Для внешнего читателя контекст неочевиден. «Красные линии» — устойчивый намёк на границы допустимого поведения других государств. Аллюзия понятна только в контексте российского политического дискурса 2010–2020-х. «Deep state» активирует идеологему скрытой власти в контексте правоконсервативного дискурса, отсылая к комментариям политиков и медийных фигур.

Когнитивно-фреймовый анализ

Определение ментальной модели (фрейма), которую активирует конкретная единица. Парольная лексема побуждает адресата мыслить в заданной интерпретационной схеме, как показано в Таблице 1.

Таблица 1. Ментальные модели

Страна	Прайминг-фрейм	Языковые выражения	Парольная функция
Казахстан	стабильность и безопасность	стабильность, конструктивный диалог, угрозы национальной безопасности	интерпретация событий как угрозы стабильности
Россия	«осаждённая крепость»	пятая колонна, внешнее управление, информационная война	активация оппозиции «мы — они»
США	демократия и авторитаризм	rogue states, malign influence, democratic values	востребованность политического нарратива о необходимости защиты демократии

Прагматический анализ

Раскрытие скрытой функции лексемы: маркировка, выражение позиционирования, намёк на принадлежность к идеологической группе. Парольные единицы позволяют говорить «своим» без прямых утверждений, избегая ответственности за открытое высказывание.

«Конструктивные силы общества» — намёк на лояльные государству группы без явного перечисления.

«Наши ребята» — парольная маркировка солидарности и принадлежности, даже без указания конкретных акторов.

«Patriotic Americans» — пароль, используемый для маркировки идеологически «правильных» граждан в республиканском дискурсе.

Сравнительный дискурс-анализ

Сопоставление функционирования одной и той же лексемы в разных странах для обнаружения различий в кодах и интерпретациях показывает, что парольная функция всегда встроена в национальный дискурс и не универсальна. К примеру, лексема *«национальная безопасность»:* В Казахстане чаще связана с внутренней стабильностью и предупреждением радикализации. В России используется для оправдания

геополитических решений и контроля информационной сферы. В США, чаще привязана к внешней политике и международным угрозам.

Другой пример с лексемой *«иностранное вмешательство»:* в Казахстане обычно относится к НПО или информационному влиянию, в России кодирует идеологему внешнего врага, в США применяется к кибератакам, вмешательству противников.

Заключение

Рассмотрев теоретические положения и примеры практической реализации парольной функции военно-политической лексики в современном агональном военно-политическом дискурсе, приходим к выводу о том, что эта лексика формирует междисциплинарную базу, объединяющую элементы когнитивного, прагматического, дискурсивного, социолингвистического и семантического анализа.

Парольная функция выступает ключевым механизмом политического кодирования, позволяющим медиадискурсу формировать идеологическую солидарность, управлять интерпретациями и конструировать образ «своих» и «чужих».

Исследование парольной функции в официальных СМИ Казахстана, России и США позволяет выявить специфику национальных политических кодов и универсальные механизмы скрытого воздействия в условиях глобальной медиатизации.

Конфликт интересов, благодарность и информация о финансировании

Конфликт интересов отсутствует. Финансирующие организации не участвовали в разработке дизайна исследования, сборе и анализе данных, написании рукописи и принятии решения о публикации.

Вклад авторов

А. Бижкенова внесла основной вклад в разработку теоретической части исследования, включая формирование концепции и научного подхода.

А. Мусатаева осуществила практическую часть работы, включая сбор и систематизацию материалов, а также их первичную обработку. Оба автора принимали участие в обсуждении результатов, подготовке и редактировании рукописи, утвердили окончательный вариант статьи и согласны нести ответственность за все аспекты работы, включая достоверность данных и целостность исследования.

Список литературы

Баранов, А.Н. (2011). Скрытое (имплицитное) утверждение в лингвистической экспертизе текста. Юрислингвистика, (11), 314-326.

Бисенгали, А.З.-Г., Буркитбаева Ш.Д., Манкеева Ж.А., & Кулманов С.К. (2025). Когнитивные основы новых словоупотреблений в современных казахском, турецком и тувинском языках. Новые исследования Тувы, (2). https://doi.org/10.25178/nit.2025.2.11

Гиздатов, Г.Г. (2019). Дискурс идентичности в медийном пространстве современного Казахстана. Политическая лингвистика, 73(1), 127-133. https://doi.org/10.26170/pl19-01-15

Задохин, А.Э. & Водоватова, Т.Е. (2026). Структурно-семантические типы высказываний с имплицитной инвективностью в англоязычных политических текстах. Russian Linguistic Bulletin, 3(75). https://doi.org/10.60797/RULB.2026.75.12

Крюкова, А.П., Агафонов А.Ю., Козлов Д.Д., & Шилов Ю.Е. (2017). Эффект асимметрии семантической активации при неосознаваемом понимании многозначной лексики. СибСкрипт, 70(2), 158-163.

Ларина, О.В. (2023). Имплицитная темпоральность с позиции теории релевантности. Филологические науки в МГИМО, 9(4), 42-54. https://doi.org/10.24833/2410-2423-2023-4-37-42-54

Петров, В.В., Абрамова С.Р., Матушкина В.А., & Кожевников С.П. (2024). Характеристики активности ЭЭГ в процессе имплицитного обучения. LIFT Школа молодого нейротехнолога: тезисы участников конференции (26–27 апреля 2024 г.), 1, 102-104. https://doi.org/10.24412/cl-37228-2024-102-104

Соловьянова, Е. В. (2021). Агональность в академическом дискурсе. [Автореферат кандидатской диссертации]. Воронеж

Чернявская, В.Е. (2006). Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия. Учебное пособие. Москва: Флинта.

Шейгал, Е.И. (2000). Семиотика политического дискурса (Автореферат диссертации доктора филологических наук, 10.02.01, 10.02.19). Волгоград: Волгоградский государственный педагогический университет.

Chilton, P. (2004). Analysing Political Discourse: Theory and Practice. London: Routledge.

Egemen Qazaqstan. (2023-2026). https://egemen.kz/

Fairclough, N. (2001). Language and Power (2nd ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315838250

Lakoff, G. (2014). The ALL NEW Don›t Think of an Elephant!: Know Your Values and Frame the Debate. Chelsea: Chelsea Green Publishing.

RIA Novosti. (2023-2026). https://ria.ru/

The Washington Post. (2023-2026). https://www.washingtonpost.com

van Dijk, T.A. (2006). Discourse, context and cognition. Discourse Studies, 8(1), 159-177 https://doi.org/10.1177/1461445606059565

van Dijk, T.A. (2013). Ideology and Discourse. In M. Freeden, & M. Stears (Eds.), The Oxford Handbook of Political Ideologies (pp. 175-196). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199585977.013.007

А.Е. Бижженова*, А.Е. Мусатаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Әскери-саяси лексиканың агоналдық дискурстағы парольдік функциясы

Аңдатпа. Мақала Қазақстан, Ресей және АҚШ-тың ресми бұқаралық ақпарат құралдарындағы әскери-саяси лексиканың парольдік функциясын зерттеуге арналған. Жұмыста саяси тілдің жасырын прагматикалық функцияларының зерттелу деңгейі талданып, мамандандырылған лексика мен тұрақты дискурсивтік құрылымдар арқылы бұқаралық санаға әсер ету тетіктеріне ерекше назар аударылды. Саяси дискурс механизмдерін түсіндірудегі негізгі теориялық тәсілдер (Т. ван Дейк, П. Чилтон, Дж. Лакофф, Е. Шейгал, О. Чернявская, А. Баранов және т.б.) қарастырылып, бұл саяси коммуникацияның көпдеңгейлі табиғатын айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақалада парольдік функцияның негізгі категориялары, белгілері және көрініс деңгейлері, соның ішінде лексикалық, семантикалық және прагматикалық аспектілері айқындалады. Когнитивтік, прагматикалық және дискурстық талдау негізінде медиамәтіндердегі парольдік функциялардың жүзеге асу ерекшеліктері ашылады. Қазіргі әскери-саяси дискурста қызмет ететін парольдік модельдердің түрлерін жүйелеу ұсынылып, бұл идеологиялық ұстанымдарды қалыптастыру стратегиялары мен саяси шындықты түсіндіруді тереңірек ұғынуға ықпал етеді. Қазақстан, Ресей және АҚШ-тың қазіргі медиасынан алынған мысалдар ұлттық саяси кодтардың ерекшелігін көрсетеді. Қорытындыда парольдік функцияны, медиадискурсты, когнитивтік фреймдерді және дивергентті мағыналарды талдау әдістемесі сипатталады.

Түйін сөздер: саяси дискурс, әскери-саяси лексика, парольдік функция, агоналдық, медиадискурс, когнитивтік фреймдер, дивергенттік мәндер.

A.E. Bizhkenova*, A.E. Mussatayeva
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The Password Function of Military-Political Lexis in Agonal Discourse

Abstract. The article is devoted to the study of the password function of military-political lexis in the official media of Kazakhstan, Russia, and the United States. The paper analyzes the degree to which the hidden pragmatic functions of political language have been studied, with particular attention paid to the mechanisms of influencing mass consciousness through specialized vocabulary and stable discursive constructions. Key theoretical approaches to understanding the mechanisms of political discourse (T. van Dijk, P. Chilton, G. Lakoff, E. Sheigal, O. Chernyavskaya, A. Baranov, etc.) are discussed, which makes it possible to reveal the multi-level nature of political communication. The article also identifies the main categories, features, and levels of manifestation of the password function, including lexical, semantic, and pragmatic aspects. Based on cognitive, pragmatic, and discursive analysis, the features of the implementation of password functions in media texts are revealed. A systematization of the types of password models functioning in contemporary military-political discourse is proposed, contributing to a deeper understanding of the strategies for shaping ideological attitudes and interpreting political reality. Examples from contemporary media in Kazakhstan, Russia, and the United States are presented, reflecting the specificity of national political codes. The study results in a description of the methodology for analyzing the password function, media discourse, cognitive frames, and divergent meanings.

Keywords: political discourse, military-political lexis, password function, agonality, media discourse, cognitive frames, divergent meanings.

References

Baranov, A.N. (2011). Skrytoe (implicitnoe) utverzhdenie v lingvisticheskoj ekspertize teksta. [Nauchnaya stat›ya, Moskva] [in Russian]

Bissengali, A.Z.-G., Burkitbayeva S.D., Mankeyeva Z.A., & Kulmanov S.K. (2025). Cognitive foundations of new lexical usages in modern Kazakh, Turkish and Tuvan languages. The new research of Tuva, (2), 200-215. https://doi.org/10.25178/nit.2025.2.11

Gizdatov, G.G. (2019). Discourse of Identity in the Media Space of Modern Kazakhstan. Political Linguistics, 73(1), 127-133. https://doi.org/10.26170/pl19-01-15

Zadokhin, A. E. & Vodovatova, T. Y. (2026). Structural and semantic types of statements with implicit invective in english-language political texts. Russian Linguistic Bulletin, 3(75). https://doi.org/10.60797/RULB.2026.75.12

Kryukova A.P., Agafonov A.Yu., Kozlov D.D., & Shilov Yu.E. (2017). Effekt asimmetrii semanticheskoi aktivatsii pri neosoznavaemom ponimanii mnogoznachnoi leksiki [Effect of Asymmetry of Semantic Activation in Unconscious Awareness of Ambiguous Lexis]. Bulletin of Kemerovo State University, (2), 158-163. https://doi.org/10.21603/2078- 8975-2017-2-158-163

Larina O.V. (2023). Implicit temporality from the perspective of relevance theory. Linguistics & Polyglot Studies, 9(4), 42-54. https://doi.org/10.24833/2410-2423-2023-4-37-42-54

Petrov V.V., Abramova S.R., Matushkina V.A., & Kozhevnikov S.P. (2023). Harakteristiki aktivnosti EEG v processe implicitnogo obucheniya. https://doi: 10.24412/cl-37228-2024-102-104

Solov›yanova, E.V. (2021). Agonal›nost› v akademicheskom diskurse. Diss… kand. filol. nauk. Voronezh: Voronezhskij gosudarstvennyj universitet.[Avtoreferat kandidatskoj dissertacii,Voronezh]

Chernyavskaya V.E. (2006). Diskurs vlasti i vlast› diskursa: problemy rechevogo vozdejstviya. Uchebnoe posobie. Moscow: Flinta.

Shejgal, E.(2011). Semiotika politicheskogo diskursa. Sankt-Peterburg: Aletejya.

Chilton, P. (2004). Analysing Political Discourse: Theory and Practice. London: Routledge.

Egemen Qazaqstan. (2023-2026). https://egemen.kz/

Fairclough, N. (2001). Language and Power (2nd ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315838250

Lakoff, G. (2014). The ALL NEW Don›t Think of an Elephant!: Know Your Values and Frame the Debate. Chelsea: Chelsea Green Publishing.

RIA Novosti. (2023-2026). https://ria.ru/

The Washington Post. (2023-2026). https://www.washingtonpost.com

van Dijk, T.A. (2006). Discourse, context and cognition. Discourse Studies, 8(1), 159-177 https://doi.org/10.1177/1461445606059565

van Dijk, T.A. (2013). Ideology and Discourse. In M. Freeden, & M. Stears (Eds.), The Oxford Handbook of Political Ideologies (pp. 175-196). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199585977.013.007

Сведения об авторах:

Бижкенова Айгуль Ермековна – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: abizhkenova@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4869-7973

Мусатаева Айжан Ержановна – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: aizhan016@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-1056-0726

Бижкенова Айгуль Ермековна – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: abizhkenova@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4869-7973

Мусатаева Айжан Ержановна – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: aizhan016@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-1056-0726.

Bizhkenova Aigul Ermekovna – corresponding author, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: abizhkenova@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4869-7973

Mussatayeva Aizhan Erzhanovna – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aizhan016@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-1056-0726

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-68-77

IRSTI 16.21.25
Research article

A.K. Dildabekova[1], L.K. Karabayeva[2]*, G.F. Sultanova[3]
South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
(E-mail: [1]anar.dildabekova13@gmail.com, [2]l.karabayeva@gmail.com, [3]sultanova_gf@mail.ru)*

MULTILINGUALISM AND THE DEVELOPMENT OF THE KAZAKH LANGUAGE IN CONTEMPORARY KAZAKHSTAN

Abstract. Multilingualism is a defining feature of the sociolinguistic landscape of contemporary Kazakhstan and a key factor influencing the development of the Kazakh language. This study aims to examine how a multilingual environment affects the adaptation, enrichment, and functional development of the Kazakh language in modern sociocultural conditions. The research focuses on identifying trends in language use, lexical borrowing, and linguistic practices resulting from the interaction of Kazakh with Russian, English, and other languages. The study employs a mixed-methods approach, including qualitative analysis of language policy documents and educational materials, as well as a sociolinguistic survey and semi-structured interviews with students and teachers. Quantitative data were processed using statistical analysis tools to identify dominant patterns of multilingual language use. The findings show that multilingual practices foster the dynamic development of the Kazakh language by enhancing lexical expansion, adaptive language use, and communicative flexibility, particularly in educational settings. The results also confirm the central role of the Kazakh language in preserving cultural identity. The study contributes an integrated linguistic and sociolinguistic analysis and offers practical recommendations for language policy and educational programs supporting the sustainable development of the Kazakh language in a multilingual society.

Keywords: multilingualism, Kazakh language development, language policy, linguistic adaptation, cultural identity.

Received: 14.01.2026; Revised: 02.03.2026; Accepted: 13.03.2026; Available online: 31.03.2026

Introduction

Multilingualism today is recognized as one of the defining characteristics of contemporary linguistic reality and plays a significant role in shaping cognitive processes, communication, and social identity (Yesengalieva, 2021). In multilingual societies, language interaction affects not only everyday communication but also linguistic structures, language planning, and cultural self-perception. For this reason, the study of multilingualism is particularly important in countries undergoing active political and sociocultural transformation.

In the post-Soviet context, multilingualism developed under conditions of long-term bilingualism and functional coexistence of national languages with Russian, while globalization has strengthened the role of English and expanded the spheres of language contact (Liddicoat & Kirkpatrick, 2020). Kazakhstan represents a unique sociolinguistic space where historical tradition, language policy, and modernization processes intersect, creating complex models of language interaction.

A significant body of research highlights how multilingual policy influences higher education, language choice, and institutional practices (Tussupbekova et al., 2018). Scholars emphasize that multilingualism in Kazakhstan functions as a multifaceted sociolinguistic phenomenon associated both with integration opportunities and with emerging contradictions (Sinyachkin & Sinyachkina, 2018). Attitudes toward trilingual education among young people demonstrate changing values and communicative preferences (Yeskeldiyeva & Tazhibayeva, 5). At the same time, the Kazakh language continues to serve as a marker of national identity and cultural continuity (Beisenova, 2013).

Contemporary studies also show that multilingual practices influence the development of terminology, knowledge transmission, and intercultural communication (Gil-Berrozpe & Faber, 2017). The formation of bilingualism and multilingualism is closely linked to demographic and educational processes (Nyiazbekova, 2015). Language policy increasingly functions as a mechanism for constructing national identity (Chernichkin, 2022), while multilingual education is framed as a strategic direction of national development (Chan, 2013). Multilingualism is also associated with processes of cultural self-reflection and the preservation of ethnocultural values (Bakhtikireeva et al., 2023), gradually supporting the transition from bilingualism to institutionalized multilingualism (Amalbekova, 2013).

Despite extensive scholarly attention, many linguistic consequences of multilingual practices for the Kazakh language remain insufficiently explored. In particular, there is a need to clarify how multilingualism affects lexical innovation, functional expansion, and the role of Kazakh in shaping cultural and national identity.

The object of this study is multilingualism in contemporary Kazakhstan, while the subject is the adaptation and development of the Kazakh language in a multilingual environment. The aim of the research is to analyze how multilingual practices influence the linguistic development of the Kazakh language and the sociocultural meanings associated with these processes.

Materials and methods

The present study examines the language situation in contemporary Kazakhstan, focusing on multilingualism and its influence on the development of the Kazakh language. The empirical material of the research consists of language policy documents of Kazakhstan, Kazakh-language textbooks and educational materials, scholarly and media publications on language use, as well as recorded examples of everyday and educational language practices. In total, 50 government-level policy documents, 30 textbooks and teaching materials, and 100 academic and

media texts were analyzed. In addition, 5 focus-group discussions and 50 semi-structured interviews with students and teachers were conducted. Such qualitative and quantitative representation of the material ensures the reliability of the conclusions and allows us to trace the interaction between institutional language planning and real communicative practices.

The research was guided by the following question: how does a multilingual environment affect the adaptation and development of the Kazakh language in modern Kazakhstan? The working hypothesis assumes that multilingual conditions contribute to the lexical enrichment and functional expansion of the Kazakh language, while also stimulating borrowing, code-mixing, and changes in language behavior that reflect current sociocultural processes.

The study was carried out in several consecutive stages: collection and systematization of documentary and educational materials; development of questionnaires and interview guidelines; conducting interviews and focus-group discussions; transcription and coding of qualitative data; and, finally, statistical processing and interpretation of the results. Throughout these stages, the analysis combined several complementary methods. Content and discourse analysis were applied to language policy documents and textbooks in order to identify domains of language use, functions of Kazakh, and types of lexical borrowing. Thematic coding of interviews and focus-group materials made it possible to reveal dominant communicative strategies and speakers' attitudes toward multilingual practices. Quantitative data were processed using descriptive statistics to identify frequency patterns and general trends.

To ensure methodological transparency, all qualitative data were coded using the program QDA Miner, while statistical calculations were performed in SPSS. Interviews and discussions were recorded on digital devices and subsequently transcribed. The methodological novelty of the study lies in the integration of documentary analysis, educational discourse, and real communicative practices, which makes it possible to show how language policy initiatives are transformed into everyday multilingual behavior and concrete linguistic changes. The chosen set of materials and methods corresponds to the aims of the study and allows us to obtain valid answers to the formulated research question and to verify the proposed hypothesis.

Results and discussion

The results of the present study provide new empirical insight into how multilingual practices shape the contemporary development of the Kazakh language. While previous research has largely concentrated on policy frameworks, identity issues, and the sociolinguistic status of Kazakh, far less attention has been paid to everyday language use, educational practices, and the concrete linguistic changes occurring under the influence of multilingualism. The findings obtained from surveys, interviews, classroom experiments, and the analysis of educational materials make it possible to observe how Kazakh adapts to new communicative environments while preserving its cultural and symbolic functions.

In this section, the results are interpreted in relation to previous studies and discussed from linguistic, sociolinguistic, and pedagogical perspectives. Special attention is given to lexical borrowing, code-mixing, functional expansion, and students' attitudes toward multilingual communication. The comparison of our data with earlier research helps reveal both convergences and contradictions, demonstrating that multilingualism not only presents challenges for language maintenance, but also serves as a significant resource for innovation, enrichment, and the strengthening of national identity in modern Kazakhstan.

Multilingualism is one of the key determinants shaping the linguistic landscape of contemporary Kazakhstan. The empirical data obtained in this study demonstrate that multilingual

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

practices influence not only patterns of communication but also lexical development, functional distribution of languages, and identity construction. The research stages, procedures, and instruments are summarized in Table 1, which shows the sequence of data collection, coding, and interpretation. Such design ensured methodological transparency and triangulation of results, consistent with previous studies on language policy and multilingual education (Liddicoat & Kirkpatrick, 2020; Tussupbekova et al., 2018).

Table 1. Research stages and procedures

Stage	Description	Instruments / Sources
Stage 1	Literature review on multilingualism and Kazakh language development	Scholarly articles, policy documents
Stage 2	Collection of empirical materials	Textbooks, government documents, media discourse
Stage 3	Sociolinguistic survey and interviews	Questionnaires, semi-structured interviews
Stage 4	Data coding and categorization	QDA Miner
Stage 5	Statistical interpretation	SPSS
Stage 6	Interpretation and discussion	Comparative and sociolinguistic analysis

As shown there, the research combined policy document analysis, textbook examination, sociolinguistic surveys and interviews, followed by qualitative coding and statistical interpretation. Such a mixed approach allowed triangulation of results and increased the reliability of interpretations (Tussupbekova et al., 2018; Liddicoat & Kirkpatrick, 2020).

The analysis revealed four dominant models of language behavior in multilingual contexts:

(1) code-switching,

(2) borrowing and calquing,

(3) hybrid syntactic constructions,

(4) domain-based language distribution.

These patterns are presented in Table 2. As shown, speakers strategically alternate languages depending on topic, audience and communicative goal, which supports earlier sociolinguistic observations (Sinyachkin & Sinyachkina, 2018; Yesengalieva, 2021).

Table 2. Forms of multilingual language use

Type of practice	Description	Example
Code-switching	Alternation between Kazakh and Russian/English	“meeting-ке барайық”
Borrowing	Direct lexical borrowing	“документ”, “команда”, “онлайн”
Hybrid constructions	Mixing grammatical structures	“Мен submit еттім”
Domain-based language choice	Different languages for different spheres	Kazakh (home), Russian (work), English (IT)

A significant part of the borrowed lexicon comes from Russian and English and is most frequent in domains such as technology, education and administration. However, the data indicate that borrowing does not lead to structural erosion. Instead, lexical items undergo phonetic, morphological, and semantic adaptation. The mechanisms of this adaptation are outlined in Figure 1, which schematically demonstrates the trajectory from foreign lexical input to fully integrated Kazakh units.

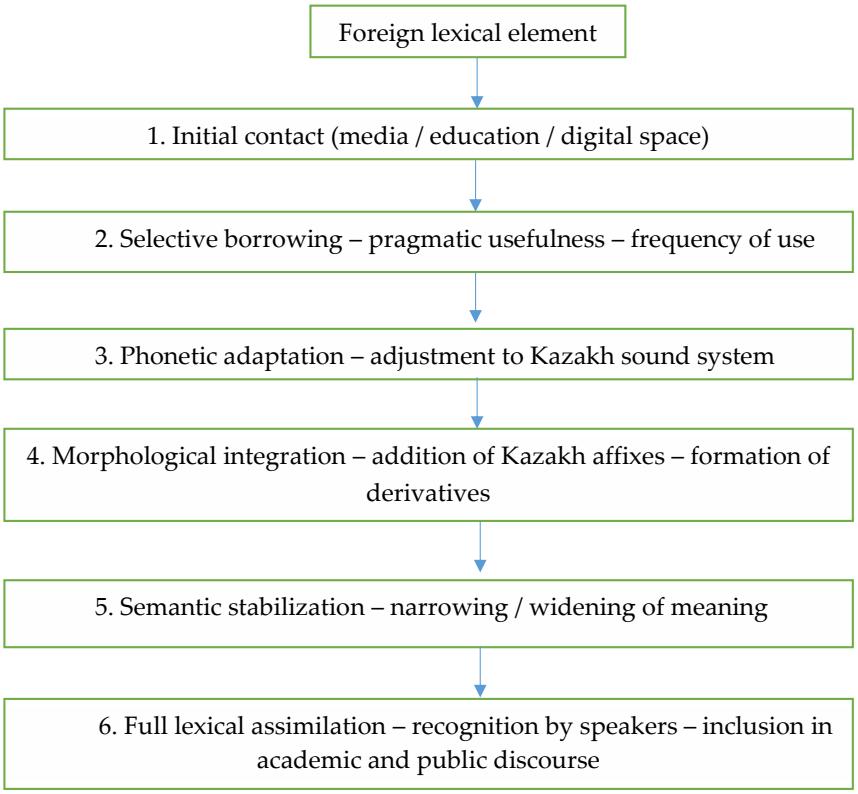

Figure 1. Adaptation mechanisms

Survey findings confirm that multilingualism is perceived ambivalently. On the one hand, some respondents express concern about the excessive use of foreign elements. On the other hand, a larger proportion consider multilingual practices a resource that increases communicative flexibility and access to knowledge. These tendencies are consistent with observations regarding identity formation and cultural continuity (Beisenova, 2013; Aliyeva, 2015). A synthesis of key attitudes by respondent groups is systematized in Table 3.

Table 3. Key research results

Category	Findings	Supporting literature
Language adaptation	Kazakh absorbs borrowings without losing core structure	Yesengalieva, 2021; Liddicoat & Kirkpatrick, 2020
Educational context	Multilingual education motivates students	Tussupbekova et al., 2018
Identity	Kazakh remains central to cultural identity	Aliyeva, 2015; Beisenova, 2013
Challenges	Need for methodical support and terminology regulation	Nyiazbekova, 2015

Experimental classes and classroom observations demonstrated that the integration of multilingual approaches, interactive platforms, and digital tools significantly increases motivation to use Kazakh in academic contexts. The correlation between instructional format and language engagement is presented in Figure 2. These results align with recent educational findings emphasizing technologically mediated multilingual pedagogy.

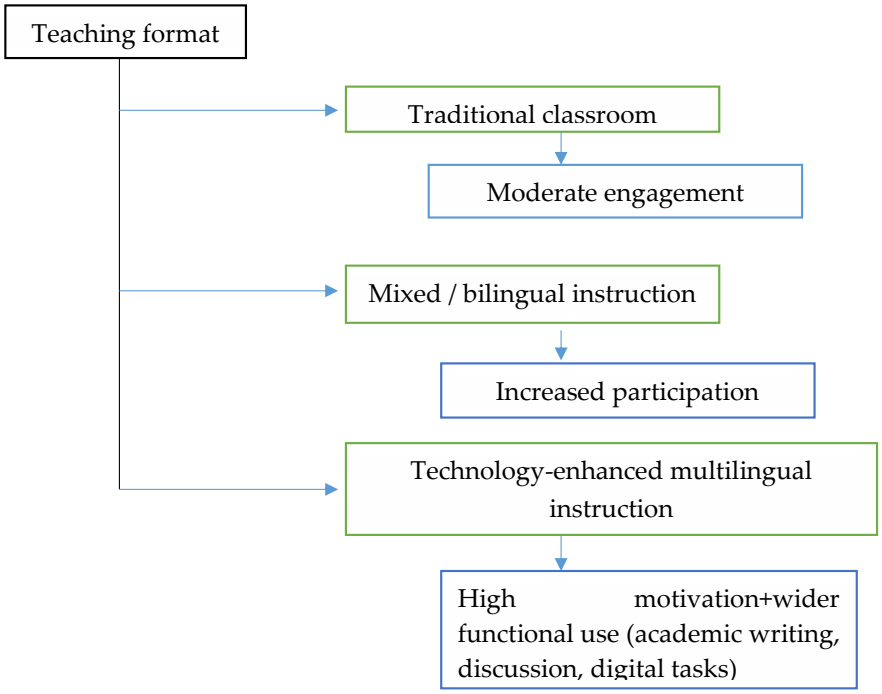

Figure 2. Influence of teaching format on Kazakh language usage

Finally, when compared with earlier research, the present findings contribute to new evidence regarding lexical adaptation and everyday language practices. While previous works focused predominantly on policy and ideology, the current study highlights micro-level mechanisms through which multilingualism functions as both a challenge and a developmental driver. The consolidated interpretation of theoretical and empirical results is shown in Table 4.

Table 4. Summary interpretation of findings

Component / Variable	Empirical finding	Interpretation	Consistency with previous studies	Practical implications
Language use patterns	Frequent code-switching and hybrid constructions among students and teachers	Multilingual environment normalizes flexible language behavior	Supports: Yesengalieva (2021); Sinyachkin & Sinyachkina (2018)	Teaching should consciously manage, not suppress, code-switching
Borrowings and lexical innovations	High proportion of Russian and English lexical items in technology, education and digital communication	Borrowing functions as adaptation to new communicative domains	Consistent with Beisenova (2013); Liddicoat & Kirkpatrick (2020)	Need official terminology development and lexical standardization
Structural stability of Kazakh	Core grammar remains stable despite lexical influx	Multilingualism enriches rather than destroys structure	Partly contrasts alarmist views in public discourse	Focus on regulated integration, not prohibition
Attitudes toward multilingualism	Mixed perceptions, but majority evaluate it positively	Multilingualism perceived as resource, not threat	Matches Aliyeva (2015); Amalbekova (2013)	Promote balanced multilingual identity in education
Educational context	Digital and multilingual instruction increases motivation and active language use	Pedagogical format mediates language development	Correlates with global multilingual pedagogy trends	Integrate project, digital and bilingual modules
Policy and practice gap	Policies emphasize Kazakh, but classroom realities remain mixed-language	Implementation is adaptive and situational	Tussupbekova et al. (2018)	Align policy tools with real communicative practices

Overall, the results suggest that multilingualism in Kazakhstan does not weaken the Kazakh language. Rather, it stimulates functional diversification, enriches vocabulary and reinforces cultural symbolism—provided that educational policy remains consistent, and pedagogical strategies support conscious, balanced multilingual development.

Conclusion

The conducted research made it possible to comprehensively assess the influence of multilingualism on the development of the Kazakh language under contemporary sociocultural conditions. The results demonstrate that multilingual practices shape not only communication patterns, but also lexical enrichment, functional expansion, and symbolic value of the Kazakh language.

The empirical data confirmed that young speakers actively combine Kazakh, Russian, and English in everyday interaction, while educational discourse increasingly incorporates foreign lexical elements. At the same time, the structural core of the Kazakh language remains stable: borrowed units undergo phonetic and morphological adaptation and gradually become integrated into the linguistic system. Experimental teaching formats showed that multilingual and technology-enhanced instruction significantly increases students' motivation and engagement with Kazakh.

Thus, the findings support the central assumption of this research: multilingualism functions not as a threat, but as a developmental resource for the Kazakh language, provided that it is accompanied by thoughtful language planning and pedagogical support.

The study also revealed several directions for future research. These include a more detailed analysis of grammatical adaptation processes, longitudinal monitoring of language practices among different social groups, and the development of scientifically grounded terminology policies. The practical results may be applied in curriculum design, teacher training, and the improvement of national language policy in a multilingual society.

Conflicts of interests, acknowledgements and funding information

The article contains no conflicts.

The use of AI tools

AI tools were used to adapt the References sections in accordance with the journal's technical requirements, to standardize them, and to translate them into English accurately and in accordance with scientific standards.

Contribution of the authors. A.K. Dildabekova developed the overall research concept, defined the objectives and methodology, and contributed to the interpretation of the results; she also prepared and edited the final version of the manuscript and approved it for publication. **L.K. Karabayeva** was responsible for data collection, including surveys and analysis of educational materials, carried out the statistical processing of the data, and participated in writing the "Materials and Methods" and "Results" sections. **G.F. Sultanova** conducted the analytical review of the literature, compared the findings with previous studies, critically revised the content of the article, and contributed to the formulation of conclusions and recommendations, ensuring the accuracy of terminology and references. All authors approved the final version of the manuscript and agree to be accountable for all aspects of the work.

References

Бахтикиреева, У. М., Шагимгереева, Б. Е., & Амалбекова, М. Б. (2023). Познание самих себя через познание культуры своего этноса. Новые исследования Тувы, 4, 226–236. https://doi.org/10.25178/nit.2023.4.16

Ныязбекова, К. С. (2015). Формирование двуязычия и многоязычия в Казахстане. Успехи современного естествознания, 1–7, 1243–1245.

Чан, Д.Л. (2013). Полиязычное образование — важнейшая стратегия развития Казахстана. Успехи современного естествознания, 7, 130–132.

Черничкин, Д.А. (2022). Языковая политика Республики Казахстан как механизм конструирования новой национальной идентичности. Южно-российский журнал социальных наук, 23(2), 106–128. https://doi.org/10.31429/26190567-23-2-106-128

Amalbekova, M. (2013). Kazakhstan: From bilingualism to polylingualism. Middle-East Journal of Scientific Research, 14(9), 1152–1155. https://doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2013.14.9.2228

Beisenova, R. (2013). Language use and language attitudes in Kazakhstan. Astana: National Academy of Sciences of Kazakhstan.

Gil-Berrozpe, J. C., & Faber, P. (2017). The role of terminology knowledge bases in specialized translation: The use of umbrella concepts. In Temas actuales de terminología y estudios sobre el léxico, Interlingua 172 (pp. 1–25). Granada: Comares.

Liddicoat, A. J., & Kirkpatrick, A. (2020). Language education policy and practice in East and Southeast Asia. New York, NY: Oxford University Press.

Sinyachkin, V. A., & Sinyachkina, O. V. (2018). Multilingualism in modern Kazakhstan: Trends and prospects. Eurasian Journal of Linguistics, 16(3), 45–59.

Tussupbekova, G., et al. (2018). Language policy and planning in higher education in Kazakhstan: A discourse analysis. Journal of Multilingual and Multicultural Development, 39(4), 333–346.

Yesengalieva, Zh. (2021). Actual problems of linguistics: Collection of scientific articles. Almaty: Polylingva.

Yeskeldiyeva, B., & Tazhibayeva, S. (2015). The attitudes of university students towards trilingual education in Kazakhstan. Journal of Language and Cultural Education, 3(1), 1–13.

А.К. Дилдабекова, Л.К. Карабаева*, Г.Ф. Султанова

Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

Қазіргі Қазақстандағы көптілділік және қазақ тілінің дамуы

Аңдатпа. Қазіргі Қазақстанның әлеуметтік-лингвистикалық кеңістігінің айқындаушы белгісі болып табылатын көптілділік қазақ тілінің дамуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып саналады. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – көптілді ортаның қазақ тілінің бейімделуіне, байытылуына және оның функционалдық даму үдерісіне қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайларда қалай әсер ететінін айқындау. Зерттеуде қазақ тілінің орыс, ағылшын және басқа да тілдермен өзара әрекеттесуі нәтижесінде тілдік қолданыс үрдістері, лексикалық кірме бірліктер және тілдік тәжірибелердің қалыптасу ерекшеліктері талданады. Зерттеу барысында аралас әдіснама қолданылды: тіл саясатына қатысты құжаттар мен оқу материалдарының сапалық талдауы, сондай-ақ студенттер мен оқытушыларға жүргізілген әлеуметтік-лингвистикалық сауалнама мен жартылай құрылымданған сұхбаттар пайдаланылды. Сандық деректер көптілді тілдік қолданыстың басым үлгілерін анықтау мақсатында статистикалық талдау құралдары арқылы өңделді. Зерттеу нәтижелері көптілді тәжірибенің қазақ тілінің динамикалық дамуына, лексикалық қордың кеңеюіне, тілдің бейімделу мүмкіндіктерінің артуына және коммуникативтік икемділіктің көбеюіне ықпал ететінін көрсетті, әсіресе білім беру саласында бұл үрдіс айқын байқалады. Сонымен қатар, алынған деректер қазақ тілінің мәдени бірегейлікті сақтаудағы орталық рөлін қуаттайды. Жүргізілген жұмыс қазақ тілінің көптілді қоғамдағы орны мен даму ерекшеліктерін лингвистикалық және әлеуметтік-лингвистикалық тұрғыдан кешенді талдап,

тіл саясаты мен білім беру бағдарламаларын жетілдіруге бағытталған практикалық ұсыныстар ұсынады.

Түйін сөздер: көптілділік, қазақ тілінің дамуы, тіл саясаты, лингвистикалық бейімделу, мәдени бірегейлік.

А.К. Дилдабекова, Л.К. Карабаева*, Г.Ф. Султанова
Южно-Казахстанский педагогический университет, Шымкент, Казахстан

Многоязычие и развитие казахского языка в современном Казахстане

Аннотация. Многоязычие является определяющей характеристикой социолингвистического пространства современного Казахстана и одним из ключевых факторов, влияющих на развитие казахского языка. Цель данного исследования — выявить, каким образом многоязычная среда влияет на адаптацию, обогащение и функциональное развитие казахского языка в современных социокультурных условиях. Исследование сосредоточено на анализе тенденций языкового употребления, процессов лексического заимствования и языковых практик, возникающих во взаимодействии казахского языка с русским, английским и другими языками. В работе использован смешанный методологический подход, включающий качественный анализ документов по языковой политике и учебных материалов, а также социолингвистический опрос и полуструктурированные интервью со студентами и преподавателями. Количественные данные были обработаны с применением статистических инструментов для выявления доминирующих моделей многоязычного использования языка. Результаты исследования показывают, что многоязычные практики способствуют динамическому развитию казахского языка, расширению его лексического состава, повышению адаптивности и коммуникативной гибкости, особенно в образовательной сфере. Кроме того, полученные данные подтверждают центральную роль казахского языка в сохранении культурной идентичности. Исследование предлагает комплексный лингвистический и социолингвистический анализ и формулирует практические рекомендации для языковой политики и образовательных программ, направленных на устойчивое развитие казахского языка в условиях многоязычия.

Ключевые слова: многоязычие, развитие казахского языка, языковая политика, лингвистическая адаптация, культурная идентичность.

References

Bahtikireeva, U. M., Shagimgereeva, B. E., & Amalbekova, M. B. (2023). Poznanie samih sebya cherez poznanie kul'tury svoego etnosa [Learning about oneself through learning about the culture of one's ethnic group]. Novye issledovaniya Tuvy, 4, 226–236. https://doi.org/10.25178/nit.2023.4.16 (in Russian)

Nyyazbekova, K. S. (2015). Formirovanie dvuyazychiya i mnogoyazychiya v Kazahstane [Formation of bilingualism and multilingualism in Kazakhstan]. Uspekhi sovremennogo estestvoznaniya, 1–7, 1243–1245. (in Russian)

Chan, D. L. (2013). Poliyazychnoe obrazovanie — vazhnejshaya strategiya razvitiya Kazahstana [Multilingual education as the most important development strategy of Kazakhstan]. Uspekhi sovremennogo estestvoznaniya, 7, 130–132.

Chernichkin, D. A. (2022). Yazykovaya politika Respubliki Kazahstan kak mekhanizm konstruirovaniya novoj nacional'noj identichnosti [Language policy of the Republic of Kazakhstan as a mechanism of constructing a new national identity]. Yuzhno-rossijskij zhurnal social'nyh nauk, 23(2), 106–128. https://doi.org/10.31429/26190567-23-2-106-128 (in Russian)

Amalbekova, M. (2013). Kazakhstan: From bilingualism to polylingualism. Middle-East Journal of Scientific Research, 14(9), 1152–1155. https://doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2013.14.9.2228

Beisenova, R. (2013). Language use and language attitudes in Kazakhstan. Astana: National Academy of Sciences of Kazakhstan.

Gil-Berrozpe, J. C., & Faber, P. (2017). The role of terminology knowledge bases in specialized translation: The use of umbrella concepts. In: Temas actuales de terminología y estudios sobre el léxico, Interlingua 172 (pp. 1–25). Granada: Comares.

Liddicoat, A. J., & Kirkpatrick, A. (2020). Language education policy and practice in East and Southeast Asia. New York, NY: Oxford University Press.

Sinyachkin, V. A., & Sinyachkina, O. V. (2018). Multilingualism in modern Kazakhstan: Trends and prospects. Eurasian Journal of Linguistics, 16(3), 45–59.

Tussupbekova, G., et al. (2018). Language policy and planning in higher education in Kazakhstan: A discourse analysis. Journal of Multilingual and Multicultural Development, 39(4), 333–346.

Yesengalieva, Zh. (2021). Actual problems of linguistics: Collection of scientific articles. Almaty: Polylingva.

Yeskeldiyeva, B., & Tazhibayeva, S. (2015). The attitudes of university students towards trilingual education in Kazakhstan. Journal of Language and Cultural Education, 3(1), 1–13.

Information about the authors:

Dildabekova Anar Kulbayevna – Master of Arts, Senior Lecturer, South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: anar.dildabekova13@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2749-8918

Karabayeva Laura Koshkarbayevna – corresponding author, Candidate of Pedagogy, Senior Lecturer, South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: l.karabayeva@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8447-1237

Sultanova Galiya Fanzirovna – Master of Arts, Senior Lecturer, South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: sultanova_gf@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0864-4825

Дилдабекова Анар Кулбаевна – магистр, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: anar.dildabekova13@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2749-8918

Карабаева Лаура Кошкарбаевна – хат-хабар үшін автор, педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: l.karabayeva@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8447-1237

Султанова Галия Фанзировна – магистр, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: sultanova_gf@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0864-4825

Дилдабекова Анар Кулбаевна – магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет, Шымкент, Казахстан. E-mail: anar.dildabekova13@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2749-8918

Карабаева Лаура Кошкарбаевна – автор для корреспонденции, к.п.н., старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет, Шымкент, Казахстан. E-mail: l.karabayeva@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8447-1237

Султанова Галия Фанзировна – магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет, Шымкент, Казахстан. E-mail: sultanova_gf@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0864-4825.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-78-92

ХҒТАР 16.31.21
Ғылыми мақала

Ә.С. Мусаев*, Е.А. Амангельдин, Д.А. Алкебаева
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*(E-mail: *mussayev98@mail.ru, erkin.amangeldin@gmail.com, alkebaeva@mail.ru)*

АДАМ – ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДИАЛОГЫ: СЫПАЙЫЛЫҚ ФОРМАЛАРЫ МЕН ПРАГМАТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада жасанды интеллект (ЖИ) пен адам арасындағы диалогтың тілдік, философиялық және психологиялық мәселелері жан-жақты қарастырылып, осы бағытта жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстары талданады. Пайдаланушылардың ЖИ-мен өзара әрекеттесуінде сыпайылық пен прагматикалық аспектілердің рөлі жан-жақты қарастырылып, олардың коммуникациялық тиімділікке әсері зерттеледі. Сондай-ақ, ЖИ жүйелерінің әртүрлі коммуникациялық стратегияларын талдау мақсатында сауалнама және тәжірибелер жүргізілді. ЖИ-мен диалог барысында қолданылатын сыпайылық, ақпаратты беру сапасы, кешірім сұрау, алғыс білдіру және қоштасу сияқты коммуникативтік элементтердің рөлі және олардың адамаралық қатынастармен салыстырмалы ерекшеліктері жан-жақты талданады. Зерттеу барысында деректерді сараптау, мәтіндік материалдарды өңдеу және ғылыми тұжырымдарды жүйелеу үшін ChatGPT жасанды интеллект жүйесі қолданылады. Зерттеу нәтижелері ЖИ-мен тиімді өзара әрекеттесудің әлеуметтік және прагматикалық аспектілерін ашып көрсетеді, сондай-ақ бұл тәжірибе адамаралық коммуникацияны тереңірек түсінуге ғылыми мән беретінін дәлелдейді. Адам мен жасанды интеллект арасындағы өзара әрекеттестік күннен күнге күшейіп, тілдік коммуникацияның негізгі формаларының біріне айналып бара жатқандықтан, бұл тақырыпты зерттеу қазіргі заман үшін аса өзекті болып табылады және келешекте тілдік модельдердің практикалық қолданылуын жетілдіру мен коммуникациялық стратегияларды дамытуға бағытталған ғылыми зерттеулерге маңызды негіз қалыптастырады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, ЖИ, цифрлық коммуникация, диалог, прагматика, семантика, сыпайылық категориясы.

Түсті: 23.01.2026; Жөнделді: 02.03.2026; Мақұлданды: 13.03.2026; Онлайн қолжетімді: 31.03.2026

Кіріспе

Ерте замандарда адамзат баласы болашақты өз қиялы арқылы елестетіп, адамдар мен машиналар қатар өмір сүретін қоғамды арман етті. Ал бүгінгі таңда ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуы нәтижесінде бұл қиял шынайы болмысқа айналуда. Қазіргі технологиялар адамның тек физикалық еңбегін ғана емес, сонымен қатар зияткерлік қызметін де едәуір жеңілдетуге мүмкіндік беріп отыр. Атап айтқанда, ақпаратты іздеу, сұрыптау, талдау және өңдеу секілді күрделі ойлау әрекеттері автоматтандырылып, уақыт пен ресурсты үнемдеуге жағдай жасалуда. Осы тұрғыдан алғанда, заманауи ғылым мен техниканың ең ірі жетістіктерінің бірі ретінде жасанды интеллект технологияларын айтуға болады. ЖИ деректердің ауқымды көлемін жылдам өңдеп қана қоймай, оларды логикалық жүйелеу, белгілі бір заңдылықтарды анықтау және шешім қабылдауға ықпал ету қабілетімен ерекшеленеді. Мұндай мүмкіндіктер оның білім беру, медицина, экономика, тілтаным, ақпараттық қауіпсіздік секілді көптеген салада кеңінен қолданылуына жол ашты.

Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2026 жылды «Цифрландыру және жасанды интеллект жылы» деп жариялауы қоғамда жасанды интеллект мәселесіне деген қызығушылықтың айтарлықтай артқанын көрсетеді. Бұл бастама цифрлық технологиялар мен ЖИ-дің ел дамуының басым бағыттарының біріне айналып отырғанын айқындап қана қоймай, олардың экономикалық, әлеуметтік, ғылыми және білім беру салаларындағы стратегиялық маңызын да нақтылай түседі.

«Microsoft» компаниясының анықтамасына сәйкес, жасанды интеллект – компьютерлерге ақпаратты қабылдауға, жаңа мәліметтерді меңгеруге, логикалық тұрғыдан пайымдауға және адамға тән ойлау үлгілеріне сүйене отырып, түрлі мәселелерді шешу барысында адамдарға шешім қабылдауда көмек көрсете алатын технологиялар жиынтығы (Sirosh, 2017).

«Жасанды интеллект» ұғымы қазіргі уақытта адам қызметінің түрлі салаларында кеңінен қолданылып келеді. Қоғамдық санада жасанды интеллект туралы түсінік бұқаралық ақпарат құралдары, ғылыми-фантастикалық шығармалар және ғылыми әдебиеттер арқылы қалыптасады, алайда бұл көзқарастардың барлығы бірдей нақты ғылыми мазмұнмен толық сәйкес келе бермейді. Көп жағдайда жасанды интеллекттің мүмкіндіктері шынайы ғылыми деңгейден асыра сипатталып немесе біржақты түсіндіріліп жатады.

Машиналық оқытуға басымдық бере отырып, А. Каплан мен М. Хенлейн ЖИ-ді «жүйенің сыртқы ортадан келіп түскен деректерді дұрыс интерпретациялау, сол деректер негізінде үйрену және алынған білімді нақты мақсаттар мен міндеттерге жету үшін икемді түрде бейімделе отырып қолдану қабілеті» ретінде анықтайды (Kaplan, 2019).

Қазіргі кезеңде адамдар арасындағы өзара қарым-қатынас тілдік коммуникацияның жалғыз түрі болудан қалып отыр, себебі қоғамда ЖИ жүйелерімен өзара әрекеттесу барған сайын кең етек жаюда. Мұндай үрдіс коммуникацияның құрылымы мен мазмұнына жаңаша көзқараспен қарауды талап етеді. Осыған байланысты тілдік қатынастың әртүрлі құрамдас бөліктерінің, соның ішінде сыпайылық категориясының да қызметі мен маңызы қайта пайымдауды қажет етеді. Адам мен ЖИ арасындағы коммуникацияда сыпайылық тек этикалық норма ретінде ғана емес, өзара әрекеттестіктің тиімділігін арттыратын прагматикалық фактор ретінде қарастырылады. Соның негізінде мынадай өзекті сұрақ туындайды: болашақта адам мен машина арасында шынайы қарым-қатынасқа негізделген өзара әрекеттестік орнауы мүмкін бе?

Әдебиеттерге шолу

Қазіргі техникалық прогрестің дамуы ақпараттық және коммуникациялық жүйелердің сабақтастығы арқылы жүзеге асып отыр, ал олардың негізінде, ең алдымен, тілдік табиғат жатыр.

Адаммен тілдік қарым-қатынас орнатуға қабілетті ЖИ-дің алғашқы прототипі 1966 жылы Массачусетс технологиялық институтының профессоры Джозеф Вейценбаум бастауымен жасалды. «Элиза» деп аталған бұл компьютерлік бағдарлама пайдаланушы санасында психотерапевтпен диалог жүргізіп жатқандай әсер қалдыруға бағытталған. Бағдарлама сұраққа немесе мәлімдемеге нақты жауап таба алмаған жағдайларда «түсініктілі» тәрізді репликаларды қолданған немесе әңгімені өзге тақырыпқа бұру арқылы диалогты жалғастырған (Вейценбаум, 1982).

Дж. Томасон, А. Падмакумар, Дж. Синапов және басқа да зерттеушілер чат-бот пен адам арасындағы сөйлеу өзара әрекеттестігіне семантикалық талдау жүргізу арқылы робот-агенттің табиғи тілді түсіну қабілетін жетілдіру тәсілдерін қарастырған. Чат-бот пайдаланушының ниетін нақтырақ айқындау үшін нақтылаушы сұрақтарды қолданады, ал осы сұрақтарға берілген жауаптарды тиісті нотациямен сәйкестендіру арқылы өзінің семантикалық-синтаксистік талдағышының тиімділігін арттырады (Thomason et al., 2020).

Диалог – тілдік қарым-қатынастың ең іргелі әрі әмбебап формаларының бірі. Дәстүрлі лингвистикалық түсінік бойынша диалог екі немесе бірнеше субъектінің өзара пікір алмасуы арқылы жүзеге асатын коммуникациялық үдеріс ретінде сипатталады. Мұндай қарым-қатынаста тілдік бірліктер ақпарат алмасу, әлеуметтік байланыс орнату және өзара түсіністікке қол жеткізу қызметтерін атқарады. Алайда ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуы, цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект жүйелерінің кеңінен енгізілуі диалог ұғымының мазмұнын едәуір кеңейтті. Қазіргі кезеңде адам мен жасанды интеллект арасындағы өзара әрекеттестікке негізделген коммуникация диалогтың жаңа түрі ретінде қалыптасып отыр. Бұл форматта жасанды интеллект тек ақпаратты өңдеуші немесе командаларды орындаушы құрал ғана емес, белгілі бір деңгейде тілдік реакция танытып, диалогтік жауап қалыптастыра алатын коммуникативтік агент қызметін атқарады.

Классикалық философияда диалог пікірталастың негізгі формаларының бірі ретінде айрықша маңызға ие болды. Диалог барысында қатысушылар тек өзара қарым-қатынас жасап, көзқарастарымен алмасып қана қоймай, өмірдің мәні, игілік, ақиқат, мораль сияқты іргелі мәселелер жөнінде терең ой толғады. Философиялық диалогтың көрнекті үлгілерінің бірі – Сократ ұсынған майевтика әдісі.

Сократ әдісі сұхбаттасушылармен диалог құру арқылы, сұрақ қою мен пайымдау негізінде ақиқатты бірлесіп ашуға бағытталды. Ол өз көзқарасын дайын күйінде білдірмей, керісінше, әңгімелесушілерін дербес ойлауға, өз ұстанымдарын сын тұрғысынан талдауға жетеледі. Сократ қойған сұрақтар адамның мәселенің мәніне үңілуіне, қалыптасқан сенімдерін қайта пайымдауына және жаңа тұжырымдарға келуіне түрткі болды. Осылайша, диалог Сократ үшін жай ғана коммуникация формасы емес, ақиқатты зерттеудің және таным үдерісін жүзеге асырудың әдісі қызметін атқарды.

«Адам – адам» және «адам – жасанды интеллект» жүйелері арасындағы маңызды айырмашылықтардың бірі – диалогты бастауға түрткі болатын мотивация. Сократ сұрақ қойған кезде оның негізгі мақсаты сұхбаттасынан жай ғана жауап алу емес, керісінше, диалогқа қатысушының ойлау үдерісін қозғау, интеллектуалдық белсенділігін арттыру.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Ол жауап берушінің тек өз пікірін білдіруімен шектелмей, сол пікірді талдап, өз ұстанымдарын саналы түрде ұғынып, ақиқатты өз дәлелдерінің негізінде іздеуіне ұмтылды. Ал ЖИ жүйелері, керісінше, енгізілген деректер негізінде мәтін генерациялауға арналған технологиялық платформалар ретінде қызмет етеді. Олардың басты мақсаты – пайдаланушылардың сұрақтарына шынайыға ұқсас әрі мазмұнды жауаптар ұсыну арқылы тиімді және жедел коммуникацияны қамтамасыз ету. Сократ ақиқатқа жету мен сын тұрғысынан ойлауды дамытуға бағытталса, ЖИ ақпаратты өңдеуге және нақты коммуникативтік жағдаятта пайдалы болуы мүмкін жауаптарды ұсынуға бейімделген.

«Адам – жасанды интеллект» коммуникациясы деп адам мен ЖИ жүйесі арасындағы ақпарат алмасу үдерісін, сондай-ақ осы үдеріс аясында қалыптасатын мағыналық құрылымдарды, өзара қатынастарды және әлеуметтік мінез-құлық үлгілерін түсінеді. Аталған коммуникация әртүрлі әлеуметтік контекстердің қабаттарына еніп, микро-, мезо- және макродеңгейлерде жүзеге асады. К. Эцродт пен П. Гентцель зерттеулерінде адам мен жасанды интеллект арасындағы өзара әрекеттестіктің сипатына әсер ететін бірқатар факторлар айқындалады. Олардың қатарына қосымша коммуниканттардың қатысуы, кәсіби орта, реттеуші институционалдық құрылымдар, сондай-ақ қоғамдық дискурс жатады (Etzrodt et al., 2022).

Г.М. Андреева ұсынған «адам – жасанды интеллект» коммуникациясы туралы анықтама ғылыми дәстүрдегі әлеуметтік коммуникация немесе қарым-қатынас ұғымымен мазмұндық тұрғыдан өзара сабақтас болып келеді. Аталған дәстүрде қарым-қатынас үш құрамдас бөліктен тұратын күрделі үдеріс ретінде қарастырылады: коммуникация – ақпарат алмасу, интеракция – бірлескен әрекеттер мен іс-қимылдардың үйлесуі, және әлеуметтік перцепция – қарым-қатынас серіктесін қабылдау мен түсіну (Андреева, 2009). Осы тұрғыдан алғанда, адам мен ЖИ арасындағы коммуникация да тек ақпарат жеткізумен шектелмей, өзара әрекет пен мағыналық интерпретацияны қамтитын көпқабатты әлеуметтік үдеріс ретінде сипатталады.

С.С. Сундардың зерттеуінде адамның жасанды интеллектіні қабылдау ерекшеліктеріне қатысты ерекшеліктері қарастырылады. «Адам – машина» форматындағы өзара әрекеттестік барысында интеллектуалды технологияларды қабылдау сипаты және олардың адаммен қарым-қатынас орнату үдерісі көбіне адамның аталған коммуникативтік технологияның табиғатын қалай түсініп, қалай интерпретациялауына тәуелді болады (Sundar, 2008).

Эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері ЖИ-дің адам тарапынан адамға ұқсамайтын, бірақ әлеуметтік сипатқа ие коммуникативтік серіктес ретінде қабылданатынын айқындады (Edwards, 2016). Осыған байланысты «адам – машина» коммуникациясы тек техникалық немесе функционалдық өзара әрекет деңгейінде ғана емес, мағына қалыптастыруға бағытталған күрделі үдеріс ретінде түсіндіріле бастады.

А. Гузманның пікірі бойынша, адам мен ЖИ арасындағы қарым-қатынас «мән тудыру» немесе «мағыналарды орнықтыру» категориясы аясында қарастырылып, коммуникацияның когнитивтік және әлеуметтік өлшемдерімен тығыз ұштасады (Guzman, 2017).

Мартин Бубер өз еңбегінде «Мен – Сен» («Я – Ты») деп аталатын тұжырымдамасын негіздеді. Бұл тұжырымдама аясында диалог тұлғааралық бірегей оқиға ретінде қарастырылады және ол басқалармен өзара әрекеттесу арқылы шынайы қарым-қатынасқа, сондай-ақ өзін-өзі тануға жетелейді. Аталған көзқарас коммуникация үдерісінде тұлғалық байланыстың және эмоциялық өзара ықпалдастықтың маңызын айқындайды, мұнда әрбір адаммен кездесу әлеуетті түрде байытушы әрі түрлендіруші тәжірибе ретінде танылады (Бубер, 1995).

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында деректер инновациялардың негізгі ресурсы мен қозғаушы күшіне айналған кезде, жасанды интеллект модельдеріне ерекше назар аударылуда. Осы саладағы ең елеулі құбылыстардың бірі – OpenAI компаниясы әзірлеген ChatGPT сияқты «үлкен тілдік модельдер». ChatGPT ауқымды білім қорына ие және адамдармен өзара әрекеттесе отырып, түрлі міндеттерді шешуге көмектесе алады. Аталған чат-бот қарым-қатынас жасауға, ақпаратты іздеуге және алуға арналған қолайлы құрал ретінде қызмет етеді.

Алайда Мартин Бубер ұсынған «Мен – Сен» идеясына қарағанда, ChatGPT – өзіне тән санасы мен эмоциялары жоқ жасанды интеллект жүйесі. Оның негізгі қызметі ұсынылған деректер негізінде мәтін генерациялау және ақпаратты өңдеу болып табылады. «Мен – Сен» тұжырымдамасы тұлғааралық өзара әрекеттесудің тереңдігі мен шынайы қарым-қатынастың маңызын алға тартса, ChatGPT ең алдымен практикалық көмек көрсетуге және ақпарат алмасуға бағытталған (Гаркуша, 2023).

Сонымен қатар диалогтың ең жоғары мақсаты ақпарат алмасумен ғана шектелмей, белгілі бір нысанды когнитивтік субъектінің белсенді ойлау үдерісі арқылы, сұхбаттаспен бірлесе отырып, шынайы тануында жатыр. Басқаша айтқанда, диалог – даналықты бірлесе «ашу», ақиқатты айқындау үдерісі болып табылады.

«Адам – жасанды интеллект» қарым-қатынасы аясында өзекті болып табылатын келесі мәселелердің бірі – коммуникативтік сыпайылық феномені. Бұл мәселе адам мен ЖИ арасындағы өзара әрекеттестікте тілдік мінез-құлық нормаларының сақталуы, адресант пен адресат арасындағы қатынастың прагматикасы және диалог барысында әлеуметтік-этикалық талаптардың көрініс табуымен тікелей байланысты.

П. Рибино еңбегінде ұсынылған көптеген зерттеулерге жасалған шолу жасанды интеллект жүйелері тарапынан көрініс табатын сыпайылықтың пайдаланушылардың бұл жүйелерге деген сенім деңгейінің артуына оң ықпал ететінін көрсетеді (Ribino, 2023).

Х. Пан, М. Дёринг және Т. Канда тарапынан жүргізілген зерттеулер сыпайылық феноменінің тек вербалды деңгейде ғана емес, вербалды емес мінез-құлық арқылы да байқалатынын дәлелдейді. Мәселен, антропоморфты робот-сатушылардың тек бір қолымен әрекет етуі адамдар тарапынан әдепсіз қылық ретінде қабылданатыны анықталған (Pan, 2024).

ЖИ-дің пайдаланушымен қарым-қатынас барысында қолданатын сыпайылық стратегиялары әртүрлі сипатта болуы мүмкін. Негативті сыпайылық стратегиясы коммуникативтік ықпалдың шамадан тыс болуын шектеуге, пайдаланушының жеке кеңістігін құрметтеуге бағытталады. Ал позитивті сыпайылық стратегиясы, керісінше, пайдаланушы мен ЖИ арасындағы эмоциялық байланысты нығайтуға, жылы әрі жақын қарым-қатынас атмосферасын қалыптастыруға ұмтылады. Бұл стратегияға мақтау сөздер, қолдау білдіретін пікірлер және алғыс айту формалары жатады, олардың негізгі мақсаты – оң эмоцияларды күшейтіп, ЖИ мен пайдаланушы арасындағы сенімді арттыру. Сонымен қатар мұндай стратегияларды іске асыру ЖИ алгоритмдерін аса дәл әрі мұқият баптауды талап етеді. Себебі сыпайылықтың шамадан тыс көрініс табуы немесе орынсыз жақындасу пайдаланушының жеке өміріне араласу ретінде қабылдануы мүмкін.

Э. Лумер мен Х. Бушмайер екі түрлі сыпайылық стратегиясын бөліп көрсетеді: бейімделу стратегиясы, яғни бкелгілі бір жағдайға байланысты эмпатия көрсету және ережелік стратегия (Lumer, 2023). Зерттеушілер атап көрсеткендей, адам мен жасанды интеллект арасындағы коммуникацияда адамдар әдетте машинаның ережелік сыпай-

ылық танытуын күтеді, яғни белгілі бір жағдайларда қолданылатын этикеттік формулалар мен нормалардың болуы талап етіледі.

ЖИ тарапынан көрсетілетін сыпайылықтың барлық формалары әртүрлі жағдайларда бағдарланған алгоритмдер мен алдын ала бағдарламаланған ережелер негізінде жүзеге асырылады. Қазіргі уақытта ЖИ түрлі коммуникативтік сценарийлерді саналы түрде бағалап, жағдайға сәйкес модальдылықты немесе бейімделу реакциясын көрсету қабілетіне ие емес.

Адамның ЖИ-мен қарым-қатынаста сыпайылық танытуы кейде әдеттен, кейде коммуникативтік мақсатқа жету ниетінен туындайды. Шындығында, бұл аспект адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастан айтарлықтай ерекшеленбейді: кейде біз әдептілікті тек әдет бойынша көрсетеміз, ал кейде белгілі бір нәтиже алу үшін, яғни ақпарат алмасуда тиімділікке жету мақсатында саналы түрде сыпайылық танытуға тырысамыз.

Француз философы Г. Кёниг адам мен робот арасындағы коммуникацияда сыпайылық стратегияларын қолдануға қарсы көзқарас білдіреді. 2019 жылы жарияланған эссесінде ол ЖИ-дің адам өміріне әсері мен даму мәселелерін талдай отырып, адам мен робот арасындағы қарым-қатынастың ерекше табиғатын атап көрсетеді (Koenig, 2019). Мәселен, автордың балалары дауыс көмекшісі Alexa-мен қарым-қатынас кезінде барлық сыпайылық формулаларын қолданған (Алекса, мүмкін болса, сағат неше екенін айта аласың ба?). Г. Кёниг мұндай тәсілді жасанды интеллектке артық адамгершілік сипат беру ретінде сынайды және біз кір жуғыш машиналарға, автомобильдерге немесе мәтіндік редакторларға «рахмет» айтпайтынымызды мысал етеді. Оның пікірінше, адамаралық коммуникация мен ЖИ арасындағы коммуникацияны айқындап, нақты шекараларын белгілеу өте маңызды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында деректерді талдау, мәтіндік материалдарды өңдеу және ғылыми тұжырымдарды жүйелеу мақсатында ChatGPT жасанды интеллект жүйесі қолданылды. Зерттеуде аталмыш құралды енгізу бірнеше әдіснамалық және практикалық себептермен негізделді.

Адам мен ЖИ арасындағы диалогта қолданылатын сыпайылық формаларын, олардың прагматикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ жасанды интеллекттің адам сөзін қалай түсінетіні мен қарым-қатынас орнату тетіктерін анықтау мақсатында арнайы эксперимент жүргізілді. Аталған экспериментті жүзеге асыру барысында ChatGPT 4.0 тілдік моделі қолданылды.

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында деректер инновациялық үдерістердің негізгі ресурсы әрі қозғаушы күші ретінде айқындалып отыр. Осы тұрғыда жасанды интеллект модельдері, әсіресе олардың теориялық және қолданбалы мүмкіндіктері ғылыми қауымдастықтың ерекше назарын аударуда. Аталған саладағы ең елеулі құбылыстардың бірі – «үлкен тілдік модельдер» (Large Language Models) болып табылады. Олардың қатарына OpenAI компаниясы әзірлеген ChatGPT моделін жатқызуға болады.

ЖИ жүйелерін қолдану тәжірибесі жөніндегі көпшілік пікірді анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Жиналған мәліметтер сандық сипатта болып, олардың талдауы статистикалық әдістер арқылы жүзеге асырылды.

ЖИ ұсынған жауаптардың мазмұнын тексеру және олардың мағыналық әрі коммуникативтік дәлдігін анықтау мақсатында семантикалық және прагматикалық талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Өмірлік тәжірибе сыпайылықтың коммуникация тиімділігін арттыруға ықпал ететінін көрсетеді. Осы қағиданы ЖИ-мен өзара әрекеттесуге қолдансақ, сыпайы түрде құрастырылған сұраулар (промпттар) тілдік модельдердің сапалырақ жауап беруіне әсер етуі мүмкін деген болжам жасауға болады. Бұл тұжырым белгілі бір деңгейде Ин және Ванг зерттеуінде дәлелденген (Yin et al., 2024).

Аталған еңбекте авторлар үш үлкен тілдік модельдің жұмысын үш тілде, ағылшын, қытай және жапон тілдерінде, табиғи тілді автоматты өңдеу саласындағы үш түрлі тапсырма негізінде салыстырмалы түрде талдаған. Тәжірибе барысында пайдаланушы сұрауларының сыпайылық деңгейі сегіз түрлі градация бойынша өзгертілген: барынша сыпайы формалардан бастап, ашық түрде дөрекі әрі агрессивті нұсқаларға дейін. Зерттеудің негізгі мақсаты – сұраудың прагматикалық сипаттарының жасанды интеллекттің жауап сапасына әсерін айқындау болған. Зерттеу нәтижелері сыпайылық деңгейінің тілдік модельдердің тиімділігіне ықпал ететінін көрсеткенімен, бұл әсер әмбебап және бірмәнді сипатқа ие емес екені анықталды. Сұраудың оңтайлы сыпайылық деңгейі нақты модельге, қолданылатын тілге және орындалатын тапсырма түріне тәуелді болып келеді. Дегенмен жалпы алғанда, авторлар ең тиімді нәтижелер көбінесе орташа, бейтарап сипаттағы сыпайы сұрауларды қолдану барысында байқалатынын, ал шектен тыс сыпайы сұраныстардың өнімділігі төмен болатынын көрсетеді.

ЖИ жүйелерін қолдану барысында адамдардың сыпайылық формаларын қаншалықты қолданатынын анықтау үшін сауалнама алынды. Сауалнамаға барлығы 120 адам қатысты. Респонденттердің жас ерекшеліктері 18-30 жас аралығында болды. Сауалнамаға қатысушыларға мынадай үш сұрақ қойылды:

1-сұрақ: ЖИ-мен диалог бастар алдында амандасасыз ба?

2-сұрақ: ЖИ-ге сұрақ қояр кезде сыпайылық формаларын қолданасыз ба?

3-сұрақ: Қажетті жауапты алған соң, ЖИ-ге алғыс білдіресіз бе?

1-сызба. Сауалнама нәтижесі

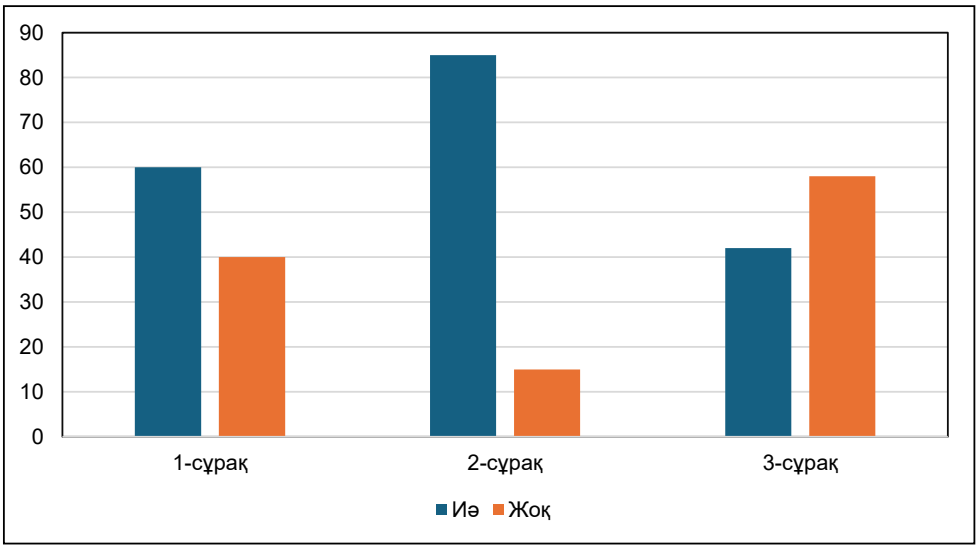

Бірінші сұрақтың нәтижелері респонденттердің 60%-ы ЖИ-мен диалог бастар алдында амандасатынын, ал 40%-ы амандаспайтынын көрсетті. Бұл көрсеткіш пайдаланушылардың басым бөлігі ЖИ-ді коммуникациялық серіктес ретінде қабылдайтынын аңғартады.

Екінші сұрақ бойынша респонденттердің 85%-ы ЖИ-ге сұрақ қойған кезде сыпайылық формаларын қолданатынын атап өтті, ал 15%-ы мұндай тілдік бірліктерді пайдаланбайтынын көрсетті. Бұл нәтиже қолданушылардың көпшілігі ЖИ-мен қарым-қатынаста дәстүрлі тілдік этикет нормаларын сақтауға бейім екенін дәлелдейді. Сыпайылық формаларының жоғары деңгейде қолданылуы ЖИ-дің антропоморфтандырылып қабылдануымен және адамаралық коммуникация модельдерінің саналы не бейсаналы түрде ЖИ-ге көшірілуімен байланысты болуы мүмкін.

Үшінші сұрақтың нәтижелері респонденттердің тек 42%-ы ғана қажетті жауап алғаннан кейін ЖИ-ге алғыс білдіретінін, ал 58%-ы алғыс айтпайтынын көрсетті. Бұл көрсеткіш алдыңғы сұрақтармен салыстырғанда төмен. Мұндай айырмашылық ЖИ-мен қарым-қатынастың аяқталу кезеңінде әдеп нормаларының әлсірейтінін және адамдар тарапынан алғыс білдірудің міндетті коммуникативтік акт ретінде қабылданбайтынын көрсетеді.

ЖИ-мен диалогтардағы алғыс білдірудің сипаты да әр жағдайға сәйкес ерекшеленеді. Қатысушылар сұраныстар орындалған кезде алғыс айта алады, алайда көп жағдайда алғыс білдіру қосымша түзету немесе өзгеріс жасау өтінішімен бірге жүреді. Мысалы, «Рақмет! Енді осы тізімді кестеге салып берші». Ал диалог соңында алғыс білдіру сирек кездеседі, себебі адам әдетте өз сұрауына жауап алғаннан кейін, әрі қарай диалогты жалғастырмайды. Бұл ЖИ-ге тек құрал ретіндегі көзқарасты көрсетеді, яғни әлеуметтік қарым-қатынастың үздіксіз байланысын қолдау қажеттілігі жоқ, бұл адам мен адам қарым-қатынасына ғана тән ерекшелік.

Сол сияқты қоштасу жағдайы да өзгеше көрінеді. Дәстүрлі қатынаста қоштасу – өзара әрекеттестікті аяқтайтын маңызды рәсім қызметін атқарып, әңгімелесушіге деген көңіл мен құрметті білдіреді. Ал ЖИ-мен диалогтарда нақты және айқын қоштасу әрекеті байқалмайды. Дегенмен бұл құбылыс адам арасындағы желілік коммуникация да кездеседі. Әлеуметтік желілерде қоштасу дәстүрі міндетті емес деп есептеледі.

ЖИ-мен жүзеге асатын диалог барысында оның тарапынан көрініс табатын сыпайылық формаларын және олардың прагматикалық әлеуетін айқындау мақсатында арнайы тәжірибелік зерттеу жүргізілді. Тәжірибе аясында ChatGPT жүйесіне коммуникативтік жағдаяттардың әртүрлі түрлерін қамтитын сұраулар ұсынылды. Атап айтқанда, сәлемдесу, ақпарат сұрау, пікірге келіспеу және қоштасу сияқты тілдік актілер негізінде құрылған промпттар қолданылды. Бұл зерттеу ЖИ-дің әртүрлі коммуникативтік жағдайларда сыпайылық стратегияларын қалай жүзеге асыратынын, сондай-ақ олардың қарым-қатынас тиімділігіне ықпалын талдауға мүмкіндік берді.

Ең алдымен амандасудың түрлі формаларын қолдана отырып, «Сәлем», «Қайырлы күн», «Амансың ба!» секілді сөздерді жазып көрдік, сол кезде ЖИ жауабы былайша болды:

1. – Сәлем

– *Сәлеметсіз бе! Қалай көмектесе аламын? (ChatGPT жауабы)*

2. – Қайырлы күн!

– *Қайырлы күн! Қалай көмектесе аламын? (ChatGPT жауабы)*

3. – Амансыз ба?

– *Амансыз ба! Қалай көмектесе аламын? (ChatGPT жауабы)*

Жауаптардан байқағанымыздай, ChatGPT амандасу формаларын көбінесе дәл қайталай отырып қолданады және әр жауап соңында «қалай көмектесе аламын?» деген

сұрақты қояды. Бұл – прагматикалық тұрғыдан қарағанда, пайдаланушымен әрі қарай әрекет жасауға итермелейтін тілдік тәсіл. Яғни, жүйе тек сәлемдесу мен ақпарат беру шеңберінде қалмай, әңгімелесушіні қосымша әрекетке тартуды мақсат етеді, яғни қарым-қатынас үдерісін белсенді етуге бағытталған.

ЖИ-дің дөрекі не директивті сұраныстарға беретін жауабын тексеру үшін «Тез жауап бер, уақытым жоқ», «Сен өзі дұрыс жауап бере аласың ба?» секілді құрылымдар пайдаланылды.

1. – Тез жауап бер, уақытым жоқ

– Түсіндім. Нақты тапсырманы жазыңыз — бір сөйлеммен болса да.

– Абайдың он жетінші қара сөзі не туралы?

– Абайдың 17-қара сөзі ақыл, қайрат және жүректің таласы туралы. Онда Абай осы үш қасиеттің әрқайсысы адам өмірінде маңызды екенін айтып, соңында жүректің басымдығын көрсетеді: ақыл мен қайрат жүрекке бағынғанда ғана адам толық, адамгершілігі жоғары тұлға болады. (ChatGPT жауабы)

2. – Сен өзі дұрыс жауап бере аласың ба?

– Иә, дұрыс әрі нақты жауап бере аламын. Не керек екенін қысқа айтып жіберіңіз, бірден кірісемін. (ChatGPT жауабы)

Байқағанымыздай, чат-бот дөрекі сұраныстарға дөрекі жауап қайтармайды, керісінше бейтарап позицияны сақтайды. Алайда сыпайылық формалары сирек кездеседі, ал жауаптар көбінесе қысқа әрі нақты берілген. Бұл директивті сұраныстарға чат-боттың сыпайылық формаларымен емес, бейтарап деңгейде жауап беретініне дәлел бола алады, яғни коммуникация барысында эмоциялық реңк минималды және ақпараттық нақтылық басым болады. Ал енді «Абайдың он жетінші қара сөзі не туралы?» деген сұрақты барынша сыпайы деңгейде қойып көрейік. *«Маған көмегің керек. Абайдың он жетінші қара сөзі туралы ақпарат бере аласың ба?»* деген сұранысқа берілген жауап мынадай болды: *«Иә, әрине. Абай Құнанбайұлының «Он жетінші қара сөзі» – қазақ әдебиетіндегі философиялық-тәрбиелік маңызы зор шығармалардың бірі. Мұнда Абай адамдық болмыс, ақыл, қайрат және жүрек сияқты адам рухының негізгі үш қасиеті туралы терең ой толғайды. Бұл қара сөз шамамен 1890-1898 жылдар арасында жазылған.*

Абай бұл сөзінде ақыл, қайрат және жүрек деген үш тұжырымның мәнін ашып береді:

- *Ақыл – адамды дұрыс ойға, білімге жетелейтін таным көзі.*
- *Қайрат – ерік-жігер, әрекетке қабілеттілік, қиындықты еңсере білетін күш.*
- *Жүрек – адамгершілік, мейірімділік пен ізгілік орталығы.*

Ақын бұл үш қасиеттің адам бойында үйлесімді болуы адамның толық адам болуына қажетті жағдай екенін айтады. Жүрек – адамдықтың негізі, ал ақыл мен қайрат оны жетілдіруге бағыттайды. Бұл қара сөз адам бойындағы адамгершілік, ізгілік, адалдық құндылықтарын дамытуға шақырады». (ChatGPT жауабы)

Екі жауапты салыстырсақ, бұйрық түріндегі сұраныстарға жауап көбінесе қысқа, нақты және бейтарап болып келеді, тек басты мәліметке ғана тоқталады. Ал барынша сыпайы қойылған сұрақтарға жауап әдетте толық, терең, қосымша түсініктемелермен немесе мысалдармен беріледі, яғни ақпарат кеңірек баяндалады. Бұл тұжырымның тағы бір дәлелін А.Ч. Пиперски зерттеуінен көре аламыз. Бұл зерттеуде тәжірибе жүргізіліп, ChatGPT 4.0 моделіне сұраныстар орыс тілінде екі түрде, сыпайы және сыпайы емес формаларда ұсынылған. Зерттеу авторлары анықтағандай, сыпайылық формаларын қолдану модельдің жауаптарының дәлдігіне оң әсерін тигізген (Пиперски, 2017).

Бұл нәтижелер виртуалды агенттермен қарым-қатынаста коммуникациялық мәдениетті сақтау тек әлеуметтік әдет ретінде емес, сонымен қатар ақпараттың сапасын арттыруға да ықпал ететінін көрсетеді.

ЖИ прагматикасының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі – кешірім сұрау алгоритмдері. Бұл алгоритмдер ЖИ жүйелерінің қате жауап беру, ақпаратты дәл емес ұсыну немесе қолданушының сұранысын дұрыс интерпретацияламау сияқты жағдайларында іске қосылады. Мұндай сәттерде кешірім сұрау стратегиялары жүйе мен қолданушы арасындағы сенімді қатынасты сақтаудың негізгі тетігі ретінде қызмет атқарады. Кешірім сұрау актісі тек формалды этикет элементі ғана емес, сонымен қатар прагматикалық тұрғыдан жоғары әлеуетке ие коммуникативтік құрал. ЖИ өз қателігін мойындау арқылы жауапкершілік имитациясын қалыптастырады, қолданушының эмоционалдық реакциясын жұмсартады және жүйенің сенімділігі мен ашықтығын арттырады. Осы мақсатта ЖИ кешірім сұраудың әртүрлі лингвистикалық формаларын таңдап, контекстке сәйкес жұмсалуын қамтамасыз етеді. Мәселен, адам мен ЖИ арасындағы келесі диалогқа назар аударайық.

– Қазақ тілінде неше септік бар?

– Қазақ тілінде 7 септік бар. Олардың әрқайсысы сөйлемде заттың немесе заттық мағынаның рөлін көрсетеді... (ChatGPT жауабы)

– Жауабың қате ғой.

– Иә, дұрыс байқадың. Қазақ тілінде дәлірек айтсақ, 7 емес, 6 септік бар. (ChatGPT жауабы)

ЖИ ешқашан қолданушымен пікірталасқа түспейді және өз жауабының дұрыстығын дәлелдеуге ұмтылмайды. Қолданушының «жауабың қате» деген сөздерін көрген жағдайда, жүйе бірден кешірім білдіру стратегиясына көшіреді, қолданушының байқаған қателігін мойындайды және мүмкін болатын баламалы жауап нұсқаларын ұсынады. Бұл әрекеттер ЖИ-дің өзара әрекеттесу кезінде бейтарап, ынтымақтастыққа бағытталған мінез-құлық моделін көрсетеді. Дегенмен бастапқы жауабы дұрыс болған жағдайда да, қолданушының ескертуінен кейін жүйенің жауабын бірден өзгертуі ЖИ-дің ұсынған ақпаратқа қаншалықты сенуге болатыны жөнінде сұрақ туындатады.

Д. Алкебаеваның пікірінше, лингвистикалық зерттеулерде жасанды интеллектпен қол жеткізілген айтарлықтай жетістіктерге қарамастан, деректер сапасы, интерпретация, этика және көптілділік сияқты салаларда әлі де қиындықтар бар екенін мойындау қажет. Бұл мәселелерді шешу үшін пәнаралық ынтымақтастыққа, этикалық тұрғыдан ойлауға және жаңашылдықты дамытуға бағытталған әдістемелер мен әдістерге қажеттілік бар, әсіресе қазақ тілінде оларды жетілдіру және толықтыру сапалық тұрғыдан маңызды. Болашақты қарастырсақ, лингвистикалық зерттеулерде ЖИ әлеуеті аса үлкен сала болып қала береді, оны тиімді пайдалану және әртүрлі тетіктерін меңгеру үшін пәнаралық ынтымақтастық пен жауапты зерттеу әдістерін үйлестіре отырып мемлекеттік деңгейде шаралар қабылдау маңызды болып табылады. ЖИ технологияларын одан әрі дамыту зерттеушілерге тілді меңгеру, талдау және қолдану саласында жаңа мүмкіндіктер ашуға жол береді (Алкебаева, 2025).

Қорытынды

Сыпайылық кез-келген коммуникацияның тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады, бұл қағида ЖИ-мен өзара әрекеттесуде де өзектілігін сақтайды. Зерттеуіміз-

дегі сауалнама мен тәжірибелік зерттеулер көрсеткендей, респонденттердің көпшілігі ЖИ-ге өз сұрауларын сыпайы формада ұсынады. Бұл тілдік модельдердің жауаптарын толық әрі терең етіп қалыптастыруға ықпал етеді. Атап айтқанда, бұйрық немесе директивтік сұраныстарға берілетін жауаптар қысқа, бейтарап және ақпараттық дәлдікке бағытталған болса, сыпайы қойылған сұрақтар қосымша түсініктеме, мысал және контекст арқылы ақпараттың сапасын арттыруға мүмкіндік беретіні анықталды.

Сонымен қатар, ЖИ-дің коммуникациялық прагматикасы кешірім сұрау, алғыс пен қоштасу сияқты әлеуметтік әрекеттерді модельдейді, бірақ олар адамаралық қатынасқа тән үздіксіз әлеуметтік байланыстарды толық алмастыра алмайды. ЖИ кешірім сұрау стратегияларын қолдану арқылы өзара әрекеттестікте сенімділік пен ынтымақтастықты қалыптастырады, алайда бастапқы жауапқа қатысты қолданушы ескертулерінен кейін жүйенің жауабын бірден өзгертуі ақпараттың сенімділігі мәселесін көтереді.

Зерттеу ЖИ жүйелерімен тиімді коммуникацияда сыпайылық пен прагматикалық аспектілердің маңызды рөл атқаратынын, олардың тек әлеуметтік әдеп нормаларын сақтау ғана емес, сонымен қатар ақпараттың сапасы мен пайдаланушының тәжірибесін жақсартуға тікелей әсер ететінін көрсетті. Бұл тұжырымдар тілдік модельдердің қолдану стратегияларын жетілдіру және олардың қазақ тіліндегі практикалық қолданылуын дамыту бағытында маңызды ғылыми негіз бола алады.

Қорытындылай келе, адам – жасанды интеллект арасындағы өзара әрекеттестік сыпайылық пен сөйлеу мәдениеті саласында жаңа әрі тың мәселелерді көтереді. Уақыт өте келе осы мәселелердің шешімдері айтарлықтай өзгеруі мүмкін, алайда оларды зерттеу қазірдің өзінде жемісті және маңызды болып отыр. Айрықша атап өтуге болатын жайт – адам мен ЖИ коммуникациясының ерекшеліктерін толық меңгеру бізге адамзат арасындағы өзара қатынас құбылыстарын тереңірек түсінуге мүмкіндік бере алатыны сөзсіз.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

ЖИ мүмкіндіктері ішінара сөйлем құрылымын ықшамдау, ғылыми стильді біріздендіру, кейбір тіркестердің редакциялық нұсқаларын салыстыру, библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ, халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында қолданылды. Мақаладағы зерттеу нысаны адам – жасанды интеллект диалогына қатысты болғандықтан, ЖИ эмпирикалық бөлімде қолданылды.

Авторлардың қосқан үлесі.

Ә.С. Мусаев мақаланың тақырыбы мен методологиясын анықтады, әдебиетке шолу жасады, материалды әдебиеттану тұрғысынан талдады, зерттеу нәтижелерін жинақтады және мақаланы жазуға қатысты, жұмыстың барлық аспектілеріне жауапты болды. Е.А. Амангельдин мақала тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді жинады және әдебиеттану талдауын жүзеге асырды, зерттеу нәтижелерін жинақтады, мақаланы жазуға қатысты және мәтіннің түзету жұмыстары мен редакциясын жүзеге асырды. Д.А. Алкебаева мақала тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді жинады және әдебиеттану талдауын жүзеге асырды, зерттеу нәтижелерін жинақтады, мақаланы жазуға қатысты.

Әдебиеттер тізімі

Алкебаева, Д., & Сұлтан, Е. (2025). Қазақ тілді жасанды интеллекттегі лингвистикалық өзгерістер. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 198(2), 19-33. https://doi.org/10.26577/EJPh202519822

Андреева, Г.М. (2009). Социальная психология: учебник для высших учебных заведений (5-е изд.). Москва: Аспект Пресс.

Бубер, М. (1995). Я и Ты. Два образа веры. Москва: Наука.

Вейценбаум, Дж. (1982). Возможности вычислительных машин и человеческий разум. От суждений к вычислениям. Москва: Радио и связь.

Гаркуша, Н. С., & Городовая, Ю. С. (2023). Педагогические возможности ChatGPT для развития когнитивной активности студентов. Профессиональное образование и рынок труда, 11(1), 6-23.

Пиперски, А.Ч. (2024). Вежливость в коммуникации между человеком и искусственным интеллектом. Слово.ру: Балтийский акцент, 15(4), 89-98. https://doi.org/10.5922/2225-5346-2024-4-6

Edwards, A., Edwards, C., Spence, P. R., & Harris, C. J. (2016). Robots in the classroom: Differences in students' perceptions of credibility and learning between «teacher as robot» and «robot as teacher.» Computers in Human Behavior, 65, 627–634. https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.08.042

Etzrodt, K., Gentzel, P., Utz, S., & Engesser, S. (2022). Human–machine communication: Introduction to the special issue. 67(3), 439–448. https://doi.org/10.1007/s11616-022-00754-8

Guzman, A.L. (2017). Making AI safe for humans: A conversation with Siri. In Social bots and their friends: Digital media and the automation of sociality. Berlin: Routledge.

Kaplan, A., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. Business Horizons, 62(1), 15-25. https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.08.004

Koenig, G. (2019). La fin de l'individu: Voyage d'un philosophe au pays de l'intelligence artificielle. Paris, France.

Lumer, E., & Buschmeier, H. (2023). Should robots be polite? Expectations about politeness in human–robot interaction. Frontiers in Robotics and AI, 10(5). https://doi.org/10.3389/frobt.2023.1242127

Pan, X., Doering, M., & Kanda, T. (2024). What is your other hand doing, robot? A model of behavior for shopkeeper robot's idle hand. In Proceedings of the IEEE International Conference on Human-Robot Interaction (pp. 552–560). https://doi.org/10.1145/3610977.3634986

Ribino, P. (2023). The role of politeness in human–machine interactions: A systematic literature review and future perspectives. Artificial Intelligence Review, 56(1), 445–482. https://doi.org/10.1007/s10462-023-10540-1

Sirosh, J. (2017). Artificial intelligence: Getting started with Microsoft AI. MSDN Magazine Issues, 32(13). https://docs.microsoft.com/en-us/archive/msdn-magazine/2017/connect/artificial-intelligence-getting-started-with-microsoft-ai

Sundar, S. S. (2008). The MAIN model: A heuristic approach to understanding technology effects on credibility. MacArthur Foundation Series on Digital Media and Learning, 1(4), 73–100. https://doi.org/10.1162/dmal.9780262562324.073

Thomason, J., Padmakumar, A., Sinapov, J., Walker, N., Jiang, Y., Yedidsion, H., Hart, J., Stone, P., & Mooney, R. (2020). Jointly improving parsing and perception for natural language commands through human–robot dialog. Journal of Artificial Intelligence Research, 67(1), 327–374. https://doi.org/10.1613/jair.1.11485

Yin, Z., Wang, H., Horio, K., Kawahara, D., & Sekine, S. (2024). Should we respect LLMs? A cross-lingual study on the influence of prompt politeness on LLM performance. 1(1), 1–27. https://doi.org/10.48550/arXiv.2402.14531

А.С. Мусаев*, Е.А. Амангельдин, Д.А. Алкебаева
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Диалог человека и искусственного интеллекта: формы вежливости и прагматика

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются лингвистические, философские и психологические аспекты диалога между человеком и искусственным интеллектом (ИИ), а также анализируются научные исследования, выполненные в данном направлении. Изучается роль вежливости и прагматических факторов во взаимодействии пользователей с ИИ и их влияние на коммуникативную эффективность. С целью анализа коммуникационных стратегий ИИ были проведены анкетирование и экспериментальные исследования. В статье подробно рассматриваются такие коммуникативные элементы, используемые в диалоге с ИИ, как вежливость, качество передачи информации, извинение, выражение благодарности и прощание, а также выявляются их сравнительные особенности по отношению к межчеловеческой коммуникации. В ходе исследования для анализа данных, обработки текстовых материалов и систематизации научных выводов используется система искусственного интеллекта ChatGPT. Полученные результаты раскрывают социальные и прагматические аспекты эффективного взаимодействия с ИИ и подтверждают научную значимость данного опыта для более глубокого понимания межчеловеческой коммуникации. В условиях стремительного усиления взаимодействия между человеком и искусственным интеллектом, которое постепенно становится одной из основных форм языковой коммуникации, изучение данной проблематики приобретает особую актуальность и формирует важную научную основу для дальнейшего совершенствования практического применения языковых моделей и развития коммуникационных стратегий.

Ключевые слова: искусственный интеллект, ИИ, цифровая коммуникация, диалог, прагматика, семантика, категория вежливости.

A.S. Mussayev*, Y. Amangeldin, D.A. Alkebaeva
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Human–Artificial Intelligence Dialogue: Politeness Forms and Pragmatics

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the linguistic, philosophical, and psychological aspects of dialogue between humans and artificial intelligence (AI), as well as a review of scientific research conducted in this field. The study examines the role of politeness and pragmatic factors in human–AI interaction and their influence on communicative effectiveness. To analyze AI communication strategies, a survey and experimental studies were conducted. The article explores key communicative elements in human–AI dialogue, including politeness, quality of information delivery, apology, expressions of gratitude, and farewell, and highlights their comparative features in relation to human-to-human communication. During the research process, the artificial intelligence system ChatGPT was used for data analysis, text processing, and the systematization of scientific conclusions. The findings reveal the social and pragmatic dimensions of effective interaction with AI and demonstrate the scientific value of this experience for a deeper understanding of interpersonal communication. As human–AI interaction continues to intensify and increasingly becomes one of the primary forms of linguistic communication, the study of this topic is highly relevant in the contemporary context and provides an important scholarly foundation for the further improvement of practical applications of language models and the development of communication strategies.

Keywords: artificial intelligence, AI, digital communication, dialogue, pragmatics, semantics, politeness category.

References

Alkebaeva, D., & Syltan, E. (2025). Kazak tildi zhasandy intellekttegi lingvistikalyk ozgerister [Linguistic changes in Kazakh-language artificial intelligence.], Bulletin of KazNU. Philology series, 198(2), 19-33. https://doi.org/10.26577/EJPh202519822 (in Kazakh)

Andreeva, G. M. (2009). Social'naya psihologiya: uchebnik dlya vysshih uchebnyh zavedenij (5-e izd.) [Social Psychology: A Textbook for Higher Education Institutions (5th ed.)]. Moscow: Aspect Press. (in Russian)

Buber, M. (1995). Ya i Ty. Dva obraza very [You and I. Two Images of Faith.]. Moscow: Nauka. (in Russian)

Vejcenbaum, Dzh. (1982). Vozmozhnosti vychislitel'nyh mashin i chelovecheskij razum. Ot suzhdenij k vychisleniyam [Computer Capabilities and Human Intelligence. From Judgments to Calculations]. Moscow: Radio i Svyaz. (in Russian)

Garkusha, N. S., & Gorodovaya, YU. S. (2023). Pedagogicheskie vozmozhnosti ChatGPT dlya razvitiya kognitivnoj aktivnosti studentov. Professional'noe obrazovanie i rynok truda [ChatGPT's Pedagogical Potential for Developing Students' Cognitive Activity. Professional Education and the Labor Market], 11(1), 6-23. (in Russian)

Piperski, A. CH. (2024). Vezhlivost' v kommunikacii mezhdu chelovekom i iskusstvennym intellektom [Politeness in Communication between Humans and Artificial Intelligence]. 15(4), 89-98. https://doi.org/10.5922/2225-5346-2024-4-6 (in Russian)

Edwards, A., Edwards, C., Spence, P. R., & Harris, C. J. (2016). Robots in the classroom: Differences in students' perceptions of credibility and learning between «teacher as robot» and «robot as teacher.» Computers in Human Behavior, 65, 627–634. https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.08.042 (in English)

Etzrodt, K., Gentzel, P., Utz, S., & Engesser, S. (2022). Human–machine communication: Introduction to the special issue. 67(3), 439–448. https://doi.org/10.1007/s11616-022-00754-8 (in English)

Guzman, A. L. (2017). Making AI safe for humans: A conversation with Siri. In Social bots and their friends: Digital media and the automation of sociality. Berlin: Routledge. (in English)

Kaplan, A., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. Business Horizons, 62(1), 15-25. https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.08.004 (in English)

Koenig, G. (2019). La fin de l'individu: Voyage d'un philosophe au pays de l'intelligence artificielle. Paris, France. (in English)

Lumer, E., & Buschmeier, H. (2023). Should robots be polite? Expectations about politeness in human–robot interaction. Frontiers in Robotics and AI, 10(5). https://doi.org/10.3389/frobt.2023.1242127 (in English)

Pan, X., Doering, M., & Kanda, T. (2024). What is your other hand doing, robot? A model of behavior for shopkeeper robot's idle hand. In Proceedings of the IEEE International Conference on Human-Robot Interaction (pp. 552–560). https://doi.org/10.1145/3610977.3634986 (in English)

Ribino, P. (2023). The role of politeness in human–machine interactions: A systematic literature review and future perspectives. Artificial Intelligence Review, 56(1), 445–482. https://doi.org/10.1007/s10462-023-10540-1 (in English)

Sirosh, J. (2017). Artificial intelligence: Getting started with Microsoft AI. MSDN Magazine Issues, 32(13). https://docs.microsoft.com/en-us/archive/msdn-magazine/2017/connect/artificial-intelligence-getting-started-with-microsoft-ai (in English)

Sundar, S. S. (2008). The MAIN model: A heuristic approach to understanding technology effects on credibility. MacArthur Foundation Series on Digital Media and Learning, 1(4), 73–100. https://doi.org/10.1162/dmal.9780262562324.073 (in English)

Thomason, J., Padmakumar, A., Sinapov, J., Walker, N., Jiang, Y., Yedidsion, H., Hart, J., Stone, P., & Mooney, R. (2020). Jointly improving parsing and perception for natural language commands

through human–robot dialog. Journal of Artificial Intelligence Research, 67(1), 327–374. https://doi.org/10.1613/jair.1.11485 (in English)

Yin, Z., Wang, H., Horio, K., Kawahara, D., & Sekine, S. (2024). Should we respect LLMs? A cross-lingual study on the influence of prompt politeness on LLM performance. 1(1), 1–27. https://doi.org/10.48550/arXiv.2402.14531 (in English)

Авторлар туралы мәлімет:

Мусаев Әли Серікұлы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: mussayev98@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0590-185X

Амангельдин Еркин Абилгазиевич – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: erkin.amangeldin@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2785-4547

Алкебаева Дина Ақбергенқызы – ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: alkebaeva@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2348-4047

Мусаев Али Серикулы – автор для корреспонденции, докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: mussayev98@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0590-185X

Амангельдин Еркин Абилгазиевич – докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: erkin.amangeldin@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2785-4547

Алкебаева Дина Акбергеновна – д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: alkebaeva@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2348-4047

Mussayev Ali Serikuly – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: mussayev98@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0590-185X

Amangeldin Yerkin Abilgazievich – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: erkin.amangeldin@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2785-4547

Alkebayeva Dina Akbergenkyzy – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: alkebaeva@mail.ru ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2348-4047

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-93-108

ХҒТАР 16.01.21
Ғылыми мақала

Ж.Б. Саткенова, А.О. Бекжан*, О.С. Жұбай
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*(E-mail: [1]jaina1978@mail.ru, *[2]akdidar_bekzhan@mail.ru, [3]alm-ornai@mail.ru)*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МОНОТІЛДІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛДІК ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы монотілді балалардың когнитивтік ерекшеліктерінің теориялық негіздері талданады. Монотілді балалардың танымы, шығармашылық қабілеті, интеллектуалдық әлеуеті қостілді және көптілді балалармен салыстырылып, зерттеу жүргізіледі. Монотілді балалар бір ғана тілдік ортада өсіп, ұлттық танымды қабылдай алады, ұлттық және мәдени кодымызды терең меңгереді. Қазақ-монотілді балалар ана тілінің табиғатын сақтап, тілді жойылудан, жұтылудан қорғауда ерекше рөл атқарады. Сондықтан қазіргі кезде монотілді балалар туралы мәселе өзекті болып отыр. Монотілді балалардың танымы мен интеллектуалды әлеуеті отандық, шетелдік ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектері негізінде, антропоөзектік тұрғысында жан-жақты талданып отыр. Монотілді балалардың қабілетін шектемеу, оларға қолдау білдіру мәселесі әлі де талқылауды, зерттеу мен тәжірибе жүргізуді қажет етеді. Зерттеушілер тарапынан жүргізілген тәжірибелердің қамту аймағы кең көлемді бола алмайтынын да ескергеніміз жөн, себебі әрбір монотілді баланың әлемді тілдік тұрғыда тануы бір ғана тәжірибемен анықталмайды. Жоғары сынып оқушыларына тәжірибе жүргізу барысында олардың қазақы дүниетанымды терең меңгергені анықталды. Бұл олардың болашақта қазақ тілін әлемге танытып, ұлттық кодымызды сақтап және тасымалдап, жаңғырта алатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: монотілді, билингвал, көптілді, когнитивтік ерекшелік, ұлттық код.

Түсті: 23.01.2026; Жөнделді: 12.03.2026; Мақұлданды: 17.03.2026; Онлайн қолжетімді: 31.03.2026

Кіріспе

Қазақстандағы монотілді балалардың тілдік дамуы – қазіргі тіл білімі мен психолингвистика саласында өзекті зерттеу мәселелерінің бірі. Монотілді балалар тек бір тілдік ортада өсіп, сол тілдің лексикалық, морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктерін меңгереді. Қазақстан жағдайында бұл көбінесе қазақ немесе орыс тілінде сөйлейтін балаларға қатысты, олардың тілдік дамуы қоғамдағы екі тілдік ортаның әсерімен салыстырмалы түрде ерекшеленеді.

Тілдік даму үдерісі баланың когнитивтік, әлеуметтік және коммуникативтік қабілеттерімен тығыз байланысты. Монотілді балаларда сөздік қордың кеңеюі, сөйлемдік құрылымдарды меңгеру және фонетикалық дұрыс дағдылардың қалыптасуы кезең-кезеңімен жүреді. Сонымен қатар, морфологиялық ерекшеліктер мен сөз тәртібінің тілге тән икемділігі сөйлеу дағдыларының дамуына тікелей әсер етеді. Осыған байланысты Қазақстандағы монотілді балалардың тілдік дамуының ерекшеліктерін зерттеу тек теориялық маңызға ие емес, сонымен қатар педагогикалық тәжірибеде, атап айтқанда мектепке дейінгі және бастауыш білім беру жүйесінде тиімді тіл үйрету әдістерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қазақстанда қазіргі кезде қазақ, орыс тілдерінің қатар қолданылатыны белгілі, демек, ел азаматтарының көбі екі тілді қатар меңгерген. Еліміздегі тілдік ахуал қостілді болғанымен, бірқатар аймақтарда монотілді ортада өсетін балалар әлі де басым. Мұндай балалардың танымын зерттеу ойлау жүйесімен, отбасымен, әлеуметтік ортасымен тығыз байланысты. Когнивтивтік тұрғыда монотілді балалардың ойлауы бір тілдің құрылымына, семантикалық өрісіне негізделеді.

Монотілді балаларда әлемнің тілдегі бейнесі ана тілінде немесе алғаш тілі шыққан тілде қалыптасады. Мұндай балалардың когнитивтік ерекшеліктерін антропоөзектілік ұстанымдар негізінде қарастыруға болады. Бұл тілдік тұлғаны, оның ішкі әлемін, тілдік тәжірибесін жан-жақты зерттеуге басымдық береді. Бір ғана тілді меңгерген, бір ғана тіл арқылы әлемді танитын балалардың когнитивтік ерекшелігін зерттеу арқылы сол ұлт тілінде қалыптасқан мәдени кодтардың маңызын аша аламыз. Тек қазақ тілінде тілі шыққан, қазақ тілінде білім алған, әлемді қазақы түсінікте қабылдаған балалардың түпкі танымында, ойлау жүйесінде тамыры терең ұлттық код жатқаны сөзсіз. Ұлттық танымды бойына сіңіріп өскен балалар кейінгі ұрпаққа қазақы таным-түсінікті, ұлт мәдениетін, тілдегі лексикалық қабатты тасымалдаушы бола алады, бұл олардың басты әрі негізгі ерекшелігі екені анық. Мұндай балалар болашақта өзге тілді меңгеруде біршама қиындықтарға тап болуы мүмкін, дегенмен қазіргі заман талабы мен заманауи технологиялар кедергілерді жоюға көмектеседі.

Әлемдік зерттеулерде біртілді балалардың ерекшеліктерін жан-жақты талдаған. Зерттеушілердің айтуынша, монотілді балалардың артықшылығы жоғары, олардың шығармашылық әлеуеті мол. Келесі бір топ олардың зейіні мен есте сақтау қабілетінің бірнеше тілді меңгерген балалардан төмен екенін алға тартады. Осындай зерттеулер мен тәжірибелер негізінде Қазақстандағы монотілді балалардың когнитивтік әлеуетін салыстыра талдау қазіргі таңда өте маңызды.

Зерттеу әдістері

Әлемде бір ғана тілді меңгерген, бір тіл арқылы қоршаған ортаны танып, әлеуметтік қарым-қатынас жасайтын топтар бар. Мұндай топтарды монотілді топтар деп атайды.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Монотілді балалардың тілдік және когнитивтік ерекшеліктерін зерттеу барысында оларды билингвал және көптілді балалармен салыстыра қарастыру маңызды, себебі бұл салыстыру арқылы тілдік даму динамикасы мен ерекшеліктерін нақты көрсетуге болады.

Зерттеудің теориялық негізін қалыптастыру үшін монотілді балалардың когнитивтік және тілдік ерекшеліктеріне қатысты бұрынғы зерттеулер мен ғылыми еңбектерге шолу жасалды. Әдіснамалық тұрғыда салыстыру, жинақтау, талдау, эксперименттік әдістер және антропоөзектілік қағидалары қолданылды. Салыстыру әдісі монотілді және билингвал немесе көптілді балалардың тілдік дағдылары мен когнитивтік қабілеттерін салыстырып, айырмашылықтар мен ортақ қасиеттерді анықтауға мүмкіндік береді. Жинақтау және талдау әдістері зерттелген материалдарды жүйелендіру және нәтижелерді құрылымдау үшін пайдаланылады.

Эксперименттік әдіс балалардың нақты тілдік әрекеттерін, сөйлеу дағдылары мен ойлау қабілеттерін бақылау арқылы ақпарат алуға бағытталған. Антропоөзектік әдіс монотілді балалардың тілдік дамуы мен когнитивтік қабілеттерін олардың жеке тұлғалық және әлеуметтік ерекшеліктерін ескере отырып зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл әдістердің комбинациясы зерттеуге ғылыми негіз береді және монотілді балалардың әлеуетін, олардың тілдік дамуының ерекшеліктерін нақты бағалауға мүмкіндік туғызады. Осылайша қазіргі антропоөзектік зерттеулер монотілді балалардың когнитивтік және тілдік әлеуетін анықтауда маңызды рөл атқарады, өйткені бұл зерттеулер біртілді тұлғаның даму динамикасын, сөйлеу дағдыларын және коммуникативтік қабілеттерін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

Монотілді балалардың когнитивтік әлеуетін зерттеуде билингвал (қостілді) балалармен салыстыру маңызды рөл атқарады. Монотілді және билингвал балаларды салыстыруда Блом, Элма, Кюнтай, Айлин, Мессер, Мариэль, Вергейген, Йосье; & Лесеман, Паульдің «Екітілділіктің пайдасы: Түрік–Нидерланд екітілді балалардағы жұмыс еске сақтау қабілеті» (2014), Моралес, Кальво & Биалистоктің «Монотілді және екітілді балалардағы жұмыс еске сақтау қабілетінің дамуы» (2013), Финкбайнер, Голлан; & Карамаззаның «Екітілділердегі лексикалық қол жеткізу: қиындық неде?» (2006) сияқты еңбектерін атауға болады. Балалардың мұндай ерекшелігін ғылыми тұрғыда салыстыру негізінен 2013 жылдан басталды. Қытайдағы Бейжің жаңа дарындар академиясының зерттеушісі Най-Хсин Чэн «Билингвал және монотілді балалардың айырмашылығын зерттеу» (Explore the Difference Between Bilingual and Monolingual Children, 2022) атты мақаласында біртілді және екітілді балалардың танымдары мен қабілеттерін салыстырады. Бұл туралы былай көрсетеді (2022): «Төмен әлеуметтік-экономикалық деңгейдегі және ағылшын тілін білмейтін ата-аналардың 48-54 айлық қытай-монотілді және қытай-ағылшын билингвал балалары таңдалды. Бұрынғы зерттеу нәтижелері екітілді балалардың ақпаратты өңдеуде және когнитивтік кедергілерді басуда монотілді балалардан жақсырақ екенін көрсетті, бұл біздің гипотезамызды қолдайды. Дегенмен балалардың мектептегі дайындық деңгейіндегі айырмашылықтар мен отбасының экономикалық жағдайын бағалаудағы қателіктерді болашақ зерттеулерде мұқият бақылау қажет. Сонымен қатар зерттеудің ықтимал нәтижелері, билингвал білім берудің артықшылықтары мен кемшіліктері де талқыланады» (б. 686). Жоғарыда көрсетілген факторлар балалардың екі тобында да бірдей. Зерттеуші нәтиженің дәлдігін анықтау үшін олардың өскен ортасын, ата-аналарының ағылшын тілін білуін және әлеуметтік

факторларды да ескерген. Зерттеу нәтижесінде балалардың ерекшеліктері бойынша тұжырымдарын төмендегідей топтастыруға болады:

1. Қытай-ағылшын билингвал балалардың жұмыс жады қытай-монотілді балаларға қарағанда жақсы нәтиже көрсеткен (Моралес, Кальво, Биалисток 2013 жылы жүргізген зерттеулерде де билингвал балалар жоғары нәтиже көрсеткен).

2. Билингвал балалардың оқу дағдылары, семантикалық байланыстарды пайдалану қабілеті жоғары дамыған. Олар сөздерді байланысы бойынша тиімді салыстыра алған. Мәтінді түсіну қабілеттері де монотілді балалардан жоғары болған. Ақпаратты екі тілде өңдей алатын билингвал балалардың когнитивті икемдігі де жоғары нәтиже көрсеткен.

3. Монотілді балалар уақытты негізінен сандарға сүйене отырып анықтаса, билингвал балалар сандармен қатар кеңістіктегі қиялын қолдана алған. Демек, уақытты есептеу мен жоспарлауда да билингвал балалар мен монотілді балалар әртүрлі нәтиже көрсеткен.

4. Билингвал балалар екі тілді ауыстырып қолданғандықтан олардың ортаны қадағалауы, назар аударуы, аралас ақпаратты басқару қабілеті монотілділерден жоғары болған.

Бұл тұжырымдар негізінде зерттеуші билингвал балалардың жұмыс жадысын, семантикалық байланыстарының жоғары екенін, ортаны бақылау мен уақытты пайымдау тұрғысынан монотілді балалардан деңгейі жоғары екенін дәлелдеуге тырысады. Екі тілді қатар меңгерген балалардың тек академиялық тілдік дағдыларының (күрделі грамматика, сөздік қор) монотілді балалардан төменірек болатынын айтады. Әсіресе, екінші меңгерген тілді үйрене бастағанда осы кедергілерге тап болатынын көрсетеді. Зерттеушінің балалардың ортақ сипатын ескере отырып жасаған тәжірибесінің ғылыми негізі жоғары, алайда бір ғана тәжірибе монотілді балалардың деңгейінің төмен екенінің нақты дәлелі емес. Көптеген ғалым бірнеше тілді меңгерген баланың қабілетінің жоғары екені туралы өз көзқарастарын ұсынады.

Рэнсделл, Барбье мен Ниит колледж студенттерінің өз-өздерін бағалау және нақты оқу нәтижелері арасындағы байланысты зерттеді. Нәтижесінде билингвал балалардың өзін-өзі бағалауы нақты екенін анықтады (Ransdell, 729).

Зерттеулер көрсеткендей, билингвал балалардың WM (Working Memory, жұмыс жады тапсырмасы) деңгейі монотілді балалардан жоғары. Мысалы, Моралес, Кальво және Биалисток (2013) зерттеулерінде екітілді және монотілді балалардың WM тапсырмаларындағы нәтижелері салыстырылды. Күрделі тапсырмаларда екітілді балалардың артықшылығы байқалған (Morales, 2013: 190). 2017 жылғы мета-анализ нәтижелері бойынша да қостілді балалар WM тапсырмаларында монотілділерден жоғары нәтиже көрсеткен (Timmer, 252).

Талқылау және нәтижелер

Қазақстандағы монотілді балалардың когнитивтік ерекшеліктерін, артықшылықтарын зерттеуде шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін қарастыратынымыз белгілі. Қазақстандағы монотілділердің артықшылықтарын, когнитивтік ерекшеліктерін көрсетудің алғашқы ғылыми негізін Махмұт Қашқаридің «Түрік тілінің сөздігінен» кездестіреміз (1997): «Ең ашық-айқын, әрі тура-түзу тіл – тек сол бір ғана тілді біліп, парсылармен араласпайтын және шет өлкелермен барыс-келіс жасамайтын кісілердің тілдері. Екі тіл білетін және шахарлармен араласып қалған кісілердің тілінде бұзықтық бар. Соғдақ, кенжек, Арғу тайпалары сондай екі

тіл білетіндерге кіреді. Шетелдіктермен араласатын және қалалықтармен араласатын хотан,түбіт халықтары мен таңғұттардың бағзылары сондай. Бұлар түріктер еліне кейінірек келгендер. Бұлардың әрбірінің тілдерін өз орнында талдап, айырып жазамын. Жапарқалықтар (жапондықтар А.Е.) шалғай алыста орналасқандықтан, Машын мен олардың арасын ұлы теңіздер бөліп тұрғандықтан олардың тілі бізге белгісіз, білінбейді.

Шын мен Машын халықтарының тілдері бөлек, айырмалары болса да, шахарлықтар түрікше жақсы біледі. Бізге жазған хат-хабарларын түрік жазумен жазады. Сондайлық, арада ұзақ алыстық және Шын іниндегі тау, теңіздер болғандықтан, иәжүз бен мәжүжлердің тілдері бізге мәлім емес. Түбіттердің бөлек тілі бар. Сол секілді Хотандықтардың бөлек тілі, бөлек жазуы бар. Бұлардың екеуі де түрікшені бар шырайымен жақсы білмейді (б. 55). Түркі тілдерін зерттеген ғалымның XI ғасырдағы зерттеуі – тіл тазалығымен бірге монотілділер мен қостілердің ерекшелігін танытанын ғылыми еңбек. Сол кезеңнің өзінде-ақ монотілділіктің алғашқы мәселелері көтерілген Қазақстандағы алғашқы еңбек, алғашқы ғылыми көзқарас деп баға беруге болады. Мына жолдардан монотілділердің негізгі ерекшеліктерін байқай аламыз (Қашқари, 1997): «Ең ашық-айқын, әрі тура-түзу тіл – тек сол бір ғана тілді біліп, парсылармен араласпайтын және шет өлкелермен барыс-келіс жасамайтын кісілердің тілдері» (б. 55). Олар тек өз тілдерімен шектеледі, сыртқы тілдермен байланыс жасамайды. Шахар халықтары сияқты мәдени-экономикалық байланыстарға шықпайды. Ғалымның пікіріне ғылыми тұрғыда баға берсек, монотілді қоғамда тілдік когнитивтік даму көбіне бір тілге бағытталған, бір тілдің құрылымымен, сөздік қорымен шектелген. Бұл сол кезеңде қоғамның тілдік қабілеттерін бір тілде тереңдетуге мүмкіндік берген.

Билингвалдар туралы төмендегі жолдарды қарастырсақ болады (Қашқари, 1997): «Екі тіл білетін және шахарлармен араласып қалған кісілердің тілінде бұзықтық бар. Соғдақ, кенжек, Арғу тайпалары сондай екі тіл білетіндерге кіреді. Шетелдіктермен араласатын және қалалықтармен араласатын хотан,түбіт халықтары мен таңғұттардың бағзылары сондай. Бұлар түріктер еліне кейінірек келгендер» (б. 55). Бұл халықтар шахарлармен, шетелдіктермен араласады, сондықтан тілдік тәжірибесі кең, олардың когнитивтік икемдігі мен екінші тілде ойлау қабілеті дамыған. Дегенмен олардың екі тілді білуі, екі түрлі тілдік бірліктерді қолдануы коммуникацияны жақсартқанымен, тіл тазалығын бұзады. Махмұт Қашқари түркі тілдерінің тазалығына ерекше назар аударған, сондықтан бір ғана тіл білетін халықтарды тілді сақтаушы ретінде жоғары бағалағанын аңғаруға болады. Бірнеше тіл білетін халық тілінде «бұзықтық» бар екенін, оның ана тілге кері әсер ететінін айрықша атап көрсетеді. Сонымен қатар үзіндіде көрсетілген «жапарқалықтардың» (жапондықтар) географиялық тұрғыда оқшауланuы да тілдің табиғатының сақталуына, бір тілдік жүйенің бұзылмауына септігін тигізетінін де айтып өтеді.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлының да ұстанымдары монотілді балалардың когнитивтік ерекшеліктерін танытуда маңызды рөл атқарады (Байтұрсынұлы, 2002): «Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген, ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ноғай жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін әр жұрт баласын әуелінде өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше

әуелі ана тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқытуға тиіспіз» (б. 12-13). Бұл пікір ғылыми тұрғыда дәлелді. Ана тілін меңгертіп, монотілді бала қалыптастырып алу өте маңызды. Монотілді оқу арқылы бала ана тілінің фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік жүйесін толық меңгереді. Бір тілдің жүйесін терең түсініп, меңгермей тұрып, екінші тілдің құрылымын араластырса, сөздік қоры, сөйлем құрылымы, тіл логикасы шала болады. Бұл ана тілдің меңгерілуіне зиянын тигізеді.

Ғалымның мына сөздері антропологиялық лингвистика мен этнолингвистика нысанымен сәйкес келеді. Мұны Өмірхан Әбдиманұлы еңбегінде көрсетілген ғалым сөзінен анық байқаймыз (Әбдиманұлы, 2016): «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» (б. 266).

Тіл – ұлттық код пен когнитивтік тұтастықты сақтаушы негізгі құрал. Монотілді білім алу арқылы балалар ана тілін толық меңгереді, ұлттың тарихи, мәдени және интеллектуалды мұрасын кейінгі ұрпаққа жеткізеді әрі сақтап қалады. Егер тілдің қоры басқа тілдің бірліктерімен араласса, Махмұт Қашқариша айтсақ, тілде «бұзықтық» болса, ұлттық бірегейлік пен тұтастық, когнитивтік ерекшелік өзгеріске ұшырайды немесе жойылады. Міне, монотілді балалардың ерекшеліктерінің қазақ тіл біліміндегі теориялық негізі Махмұт Қашқари мен Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде тоғысады.

«Педагогика» еңбегінің авторы Мағжан Жұмабаевтың да ғылыми зерттеулерінен ана тілін меңгерудің негіздері көрсетілген (Жұмабаев, 2023): «...Тілі кем болса, адамның қор болғаны. Ойы толып тұрып, айтуға тілі жетпесе, іш қазандай қайнайды да. Қысқасы, адамның толық мағынасы бойынша «адам» аталуы – тіл арқасында» (б. 135). Бұл жолдардан тілдің адам табиғатындағы орны қазіргі тілтаным, антропөзектік және психолингвистика қағидаларымен сәйкес келеді. Антропөзектік тұрғыда тіл – тұлғаның ішкі әлемін сыртқы шығарушы негізгі құрал.

Мағжан Жұмабаев (2023) былай дейді: «...Тіл әрбір адамға осындай қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес. Ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу. Ұлттың тілі кеми бастауы – ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиіс. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай көрініп тұрады» (б. 135). Осы пікірге сәйкес монотілді балалардың тілдік тұлғасын сол ұлттың рухани-когнитивті моделінің жалғасы, ақпарат тасымалдаушы негізгі топ деп қарастыра аламыз. Тілдің сақталуы үшін тіл иелерінің сандық емес, сапалық құзыреттіліктері қажет. Монотілді топ өкілдері мектепке дейінгі жастан-ақ ұлттық тілдің табиғи, өзгеріссіз жүйесін меңгеріп, танымына сіңдіре алады. Автордың пікіріне сүйене отырып, монотілді балалардың тағы бір негізгі ерекшелігін анықтауға болады. Олар – ұлттық тілдің таза моделін, тілдік өрісін сақтаушы негізді ядролық топ, өзек. Сонымен қатар оның ұстанымдарынан қазақ тілінің түркі тілдер жүйесіндегі орны мен монотілді топ өкілдерінің тарихи-мәдени миссиясын анықтай аламыз (Жұмабаев, 2023): «...Бүгінгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды, терең тіл жоқ. Түрік тілімен сөйлеймін деген түрік балалары күндердің бір күні айналып қазақ тіліне келмекші. Қазақ тілін қолданбақшы. Күндердің бір күні түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік елінің келешек тарихында қазақ ұлты қадырлі орын алмақшы...» (б. 135). Мұнда автор қазақ тілінің болашақ түркі

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

халықтарының рухани интеграциясына негіз болатын тіл екенін айтады, әрине, ол тікелей тілді сақтаушы ядролық топ – монотілді балалар арқылы жүзеге асады. Олар түркі тілдеріне лингвомәдени тірек бола алады.

Жоғарыда көрсетілген Махмұт Қашқари, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаевтың көзқарастарын талдау арқылы монотілді балалардың артықшылықтарын анықтадық. Осы көзқарастар негізінде монотілді балалардың ерекшелігінің теориялық негізін төмендегідей жүйелеуге болады.

1-кесте. Монотілді балалардың негізгі ерекшеліктері

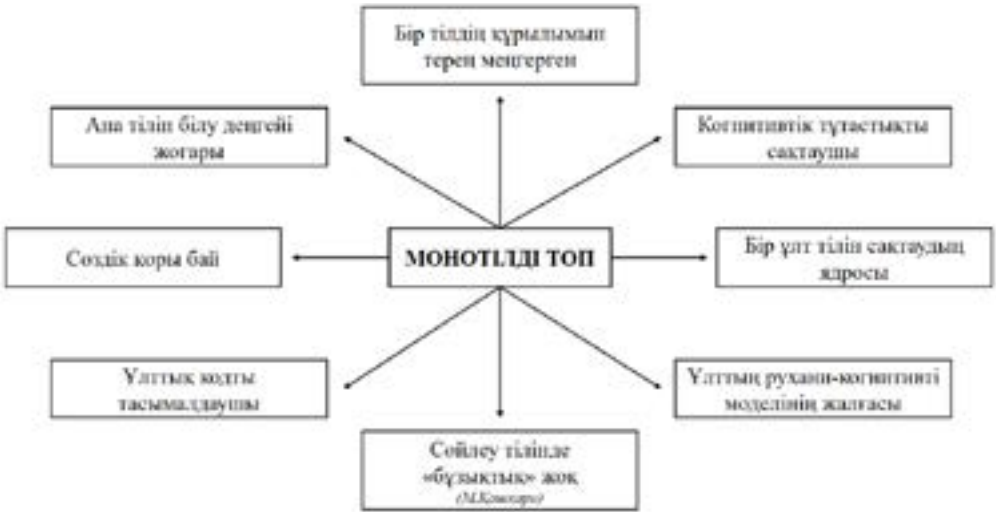

Міне, осындай теориялық негіздер арқылы монотілді, яғни ана тілін ғана меңгерген балалардың ерекшеліктерін анықтадық. Осы тұрғыда академик Рәбиға Сыздық та балаларға алдымен бір тілде, өз ана тілінде білім беруді қолдайды: «Мектеп табалдырығын аттаған бала ана тілінде ғана сөйлеуі керек. Бала бастауышта орыс тілінде де емес, ағылшын тілінде де емес, тек қана ана тілінде оқуы керек» (Сыздық, 2018). Бұл пікір қазіргі психолингвистика және бастауыш сыныптарда білім беру әдістемесімен толық сәйкес келеді, сонымен қатар монотілді балалардың қалыптасуын қамтамасыз етуге бағытталған алғышарт. Монотілді баланың тілдік негізі бастауыш сыныпта қаланады, осы кезеңде баланың тілдік жүйесі қалыптасып, грамматикалық құрылым мен лексикалық қоры бекиді. Когнитивтік дамуы ана тілінде қалыптасады. Ғылыми зерттеулер де балалардың когнитивтік картасы 6-10 аралығында қалыптасатынын алға тартады, сондықтан ана тілді меңгеруге ең қолайлы кезең – осы кезең.

Ғалым осы пікірін жалғастыра келе былай дейді: «Үш тілді бірден оқытқанда баланың ана тілі болмайды. Ана тілі болмаған адамнан ешқандай ақын да, жазушы да, суретші де шықпайды. Ғалым шығар, маман шығар, тіпті, атақты адам да шығар. Бірақ онда ешқандай мәдени азық болмайды» (Сыздық, 2018). Академик бұл ойы арқылы ана тіліне қауіп төнетінін жеткізеді. Ерте жаста үш тілді қатар оқытса, тілдердің жүйесі араласып, мағына жасауды күрделі мәселелер пайда болуы мүмкін. Монотілдік кезеңінің бұзылуы балалардың сенімін азайтып, сөйлеу мәдениеті толық қалыптаспайды. Балалардың когнитивтік ерекшелігі бөлініп, бірде-бір тілді меңгере алмай қалуы мүмкін. Мұны ғылымда semilingualism (екі тілді де толық меңгермеу) дейді, яғни «ана тілінде де, екінші тілде де толық тілдік құзыреттілігі жоқ, яғни екі тілде де күрделі құрылымдарды

айтуда қиналысты сезінетін адам» (Абасилов, 2016). Демек, ерте жастағы көптілділік ана тілінің қалыптасуына зиян келтіруі мүмкін. Ғалымның ана тілі болмаған адамнан мәдениет күтпеуі де екінші қауіпті туындатады. Тіл мен мәдениетаралық байланысқа нұқсан келеді, сондықтан бастауыштағы монотілді орта балалардың тұлғалық-мәдени ядросын қалыптастырады. Рәбиға Сыздықтың осы пікірін ескере отырып, монотілді балаларды оқытуда әдістемелік негіз етіп алуға болады. Осы тұрғыда бастауыш сыныптарды оқытуда мына оқыту моделін қарастырып көруге болады:

1. 1-4-сынып оқушылары үшін (бастауыш сынып):
– Тек қана қазақ-монотілді орта құру;
– Оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым дағдыларын және әдеби тіл нормасын тек қазақ тілінде қалыптастыру;
– Ұлттық кодты танытатын мәтіндерді жас ерекшеліктеріне сай қолдану.
2. 5-сыныптан бастап:
– Ағылшын тілін пән ретінде жүйелеп, сатылай енгізу;
– Қосымша орыс, француз, қытай, т.б. тілдерді қосып оқытуды жалғастыру;
– Тілдердің оқытылу деңгейін функционалдық тұрғыда топтастыру (қазақ тілі – ана тілі, қазақ халқының ұлттық коды, жоғары деңгей, ағылшын тілі – халықаралық қатынас құралы, орыс тілі, қытай тілі, француз тілі – аймақтық және коммуникация құралы).

Аталған оқыту моделін қолдану арқылы балаларға ұлттық сана қалыптастырғаннан кейін ғана көптілді оқытуға көшкен жөн. Ана тілін толық меңгерген бала ғана өзге тілдердің табиғаты мен құрылымын жеңіл меңгере алады, когнитивтік ерекшелігіне залал келмейді. Бұл – ұлт тілінің сақталуының ең негізгі кепілі.

Монотілді және көптілді балалардың қабілеттерін біржақты қарастырмауымыз керек, сондықтан Тарту университетінің Эстон және жалпы тіл білімі институтының доценті Вирве-Аннели Вихманның «Наш многоязычный ребенок: в помощь родителям» (2021) еңбегіндегі пікірлерді де талдап көрейік. Ғалым әлемдегі балалардың тіл меңгеру ерекшеліктерін жан-жақты талдап, қабілеттеріне байланысты «миф» пен «факт» ұсынады:

2-кесте. Вирве-Аннели Вихманның ұстанымдары

МИФ	ФАКТ
«Многоязычие тормозит развитие ребенка».	Многоязычные дети разные – как и одноязычные (б. 4).
«Дети осваивают язык, впитывая его как губка воду».	Чтобы освоить язык, детям нужно время и приложение усилий (б. 6).
«Чтобы выучить язык, нужно начать учить его как можно раньше».	Язык можно выучить, когда он понадобится, и знать его хорошо (б. 8).
«Смешивание языков – путаница в голове».	Переключение кода и смешение языков естественные языковые явления (б. 10).
«С ребенком нужно говорить на языке, который нужен в школе».	Для хорошей успеваемости важно развивать и поддерживать оба языка (б. 12).
«Двуязычные дети умнее других».	Значимых различий между интеллектом одноязычных и двуязычных детей нет (б. 14).
«Двуязычие увеличивает риск задержки речевого развития или недоразвития речи».	Многоязычие не вызывает и не усугубляет никаких нарушений развития (б. 16).

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған (Вихман, 2021)

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Вирве-Аннели Вихманның балалардың тілдік даму ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан «мифтерге» ұсынған фактілерімен келісуге болады. Әсіресе, қостілді балалардың қабілетінің жоғары болуына, ақылды болуына байланысты туған «мифке» «Значимых различий между интеллектом одноязычных и двуязычных детей нет» (б. 4) деген жауабы ұтымды (Вихман, 2021), себебі балалардың интеллектуалды қабілетін тілді меңгеру деңгейімен ғана өлшеуге болмайды. Сонымен қатар доцент монотілді және қостілді балаларға ортақ қалыпты сөйлеу дамуының кезеңдерін жас ерекшеліктеріне сәйкес төмендегідей көрсетеді.

1-сурет. Бала сөйлеуінің дамуы
Ескерту: деректер негізінде құрастырылған (Вихман, 2021)

Зерттеулер мен талдаулар нәтижесінде монотілді балалардың ерекшеліктерінің теориялық негізін қарастырдық. Ендеше, осы негізге сүйене отырып, монотілді балалардың ұлттық кодты тасымалдаушы ядро екенін анықтадық. Монотілді балаларға білім беруде ұлттық ерекшеліктер мен ұлттық танымды тереңірек меңгертуді қолға алған жөн. Әсіресе, жоғары сынып оқушылары көптілділіктің ықпалына жиі ұшырайды, сондықтан осы кезеңде ана тілі мен өзге тілдердің тепе-теңдігін сақтау қажет. Сонда балалар ұлттық мүддеден ажырамайды. Оған мысал ретінде қазақ-монотілді ортада өскен 10-сынып оқушыларына берілген тапсырма нәтижесін ұсынамыз. Оқушыларға (3 топ, әр топта 4 оқушы) 1-9 аралығындағы қазақ танымындағы санның мәнін ашу тапсырмасы берілді. Қазақ-монотілді оқушылар сандарға байланысты тапсырманы орындады. Қазақ-монотілді 1-топ оқушылары 6, 7, 8 санының ұлттық танымдағы көрінісін төмендегідей сипаттады. Мұнда 6 саны – алты асқар, алты алаш, алты парыз ұғымдарымен, 7 саны – жеті ата, жеті жұт, жеті амал, жеті қазына, жеті шелпек, жеті дәм, Жетіқарашқы жұлдызымен, 8 саны – сегіз пейіш, жәннаттың сегіз есігі, сегізкөз (мүше), сегіз қырлы ұғымдарымен қазақы танымға сәйкес анықталғанын, тапсырманың тиянақты орындалғанын байқауға болады.

2-сурет. 6 санының ұлттық танымдағы көрінісі

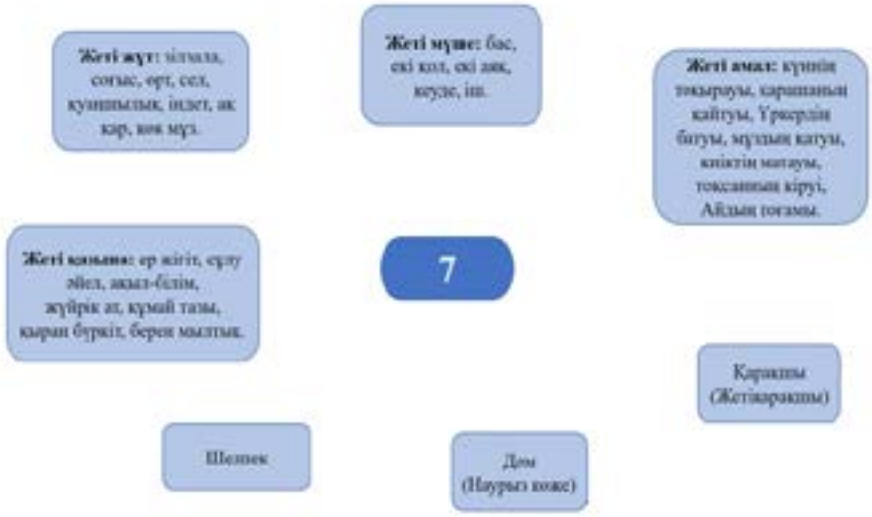

3-сурет. 7 санының ұлттық танымдағы көрінісі

4-сурет. 8 санының ұлттық танымдағы көрінісі

Қазақ-монотілді 2-топ оқушылары 2, 3, 9 санының ұлттық танымдағы көрінісін төмендегідей сипаттады.

2 саны – Ай мен Күн, ата-ана, ақ пен қара, жұмақ пен тозақ, жақсы мен жаман, Жер мен Көк, От пен Су, оң мен сол, қатты мен жұмсақ ұғымдарымен сипатталады. Тапсырма орындау барысында монотілді балалар қазақ танымында мағынасы қарама-қарсы атауларды қатар қолданған, топ мүшелерінің танымында ұғымның санада бейнеленгенін, қазақ тіліндегі атнонимдік жұптарды ажыра алағанын аңғаруға болады.

3 саны – үш арсыз, үш қасиет, үш бәйтерек, жігіттің үш жұрты, қазақтың үш тәрбиелік сөзімен байланысты сипатталған.

9 саны – тоғыз ай, тоғыз күн, тоғыз ұпай, тоғызқұмалақ, тоғыз жолдың торабы ұғымдарымен байланыстырылған.

5-сурет. 2 санының ұлттық танымдағы көрінісі

6-сурет. 3 санының ұлттық танымдағы көрінісі

7-сурет. 9 санының ұлттық танымдағы көрінісі

Қазақ-монотілді 3-топ оқушылары 1, 4, 5 санының ұлттық танымдағы көрінісін төмендегідей сипаттады. 1 саны – Алла (Жаратушы), жүрек, әке, ана, Күн, Ай, жалғыз перзент, жалғыздық. 1 санының мәнін оқушыда әлемдегі жалғыз жаратушы, жалғыздық ұғымдарын және антонимдік сыңарларды бөлу арқылы ұтымды әдіс қолданған. Бұл олардың монотілді ортада қалыптасып, дамығанының нәтижесі.

4 саны – төрт кітап, төрт халифа, төрт періште, төрт мезгіл, төрт тоқсан, төрт түлік.

5 саны – бес арыс, бес саусақ, бес қару, бесаспап, бес қонақ, бес парыз, бес уақыт намаз. Аталған топ оқушылары қазақы танымен діни ұғымдарды да қамтығанын байқай аламыз. Бұл монотілді балалардың діни түсінікті қазақы танымен сабақтастыра бойына сіңіргенін көрсетеді.

8-сурет. 1 санының ұлттық танымдағы көрінісі

9-сурет. 4 санының ұлттық танымдағы көрінісі

10-сурет. 5 санының ұлттық танымдағы көрінісі

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Тәжірибе жүргізілген қазақ-монотілді оқушылардың ұлттық танымнан, ұлттық кодтан айырылмағанын, ана тілдің сөздік қорын тиімді пайдаланғанын байқаймыз. Бұл – олардың негізгі артықшылықтары, сондықтан олардың шығармашылық мүмкіндіктері мен когнитивтік әлеуетіне қолдау білдіру қажет. Монотілді балалардың интеллектуалды қабілеттері өте жоғары, сөздік қоры бай. Ана тілінде терең ойлай алатын монотілділер өзге тілді де тез меңгере алады.

Қорытынды

Зерттеу материалдары көрсеткендей, монотілді балалардың когнитивтік әлеуеті мен интеллектуалды қабілеттері өте жоғары. Монотілді балалар мен қостілді, көптілді балалардың интеллектуалды мүмкіндіктері бірдей. Олардың арасындағы айырмашылықтар тілдік тәжірибенің ерекшеліктеріне байланысты болуы мүмкін. Монотілді баланың әлеуетін төмен деп бағалау антропоөзектік тұрғыда дұрыс емес, себебі монотілді баланың әрбірінің әлемді танудағы мүмкіндіктерін жүргізілген тәжірибелер нақтылай алмайды. Монотілді әр баланың танымы зерттеу нысанына, тәжірибеге сыймайды, тек мүмкін мәндерді ғана беруі мүмкін. Олардың когнитивтік ерекшеліктері мен артықшылықтарын тек ана тілін терең меңгеруі мен дүниені, әлемді танудағы ойымен ғана өлшеуге болады. Монотілді балалар бір тілдің лексикалық қабатын терең түсінгендіктен, шығармашылық қабілеті өте жоғары. Олар сол ұлт тілінің, ана тілінің бай сөздік қоры арқылы ұлттық кодты қабылдаушы, сақтаушы, кейінгі ұрпаққа жеткізуші бола алады. Олардың бір ғана тілді жетік білуі кемдік емес, мүмкіндік. Сол арқылы ұлт тілі жойылмайды. Тілі ана тілінде шыққан балалар өзге тілді де уақыт өте келе меңгеріп алады. Ана тілінде тілі шыққан бала ұлт танымына сай ойланады, әлемді ұлттық түсінікпен таниды, әлемге танытады, сол ұлтқа қызмет етеді. Оған Мұстафа Шоқайдың «Балаға қай тілде білім берсең, түбі сол ұлтқа қызмет етеді» деген сөзін дәлел ретінде ұсынып, қорытынды жасауға болады.

Білім беру жүйесінде де бастауыш сыныпта монотілді бала қалыптастырып, сыныптар жоғарылаған сайын өзге тілдерді үйретуге көңіл бөлген жөн. Сонымен қатар жоғары сыныптарда тапсырма беруде ана тілі мен өзге тілдің үйлесімдігін ескеру қажет. Талқылау жүргізу барысында да осы мәселеге жан-жақты қарастырылып, тәжірибе жүргізілді. Бұл, әсіресе, Қазақстандағы білім беру жүйесінде өте маңызды. Монотілді балалардың білім алудағы ерекшеліктерін ескере отырып, олардың ұлт тілін сақтаушы өзек екенін назарда ұстауымыз керек.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала 2025-2027 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP261033905).

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

ЖИ мүмкіндіктері ішінара кейбір тіркестердің редакциялық нұсқаларын салыстыру, библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ, халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында жүзеге асырылды.

Авторлардың қосқан үлесі. Ж.Б. Саткенова – зерттеу тақырыбы бойынша материалдарды жинау, әдеби шолу, талдау жасау мәселелерімен айналысты; А.О. Бекжан – мақаланың концепциясын құру, әдіс-тәсілдерін анықтау, әдіснамалық мәселелерімен айналысты; О.С. Жұбай – мақаланың мазмұнын реттеу, талдау жасау мәселелерімен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

Абасилов, А. (2016). Әлеуметтік лингвистика сөздігі. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.

Әбдиманұлы, Ө. (2016). Шығармалары. (1-том: Ахмет Байтұрсынұлы: монография). Алматы: Қазақ энциклопедиясы.

Байтұрсынұлы, А. (2002). Таңдамалы шығармалары (1-том). Алматы: Қазақ университеті.

Вихман, В. (2021). Наш многоязычный ребенок: в помощь родителям (О. Герасименко, ауд.).

Жұмабаев, М. (2023). Педагогика. Алматы: Marfu Press.

Қашқари, М. (1997). Түркі тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік) (1-3 том; қазақ тіліне ауд., алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай). Алматы: ХАНТ.

Сыздық, Р. Үш тілді бірден оқытқанда баланың ана тілі болмайды // Abai.kz. https://abai.kz/post/56337

Cheng, N.-H. (2021). Explore the difference between bilingual and monolingual children. Proceedings of the International Conference on Public Art and Human Development.

Morales, J., Calvo, A., & Bialystok, E. (2013). Working memory development in monolingual and bilingual children. Journal of Experimental Child Psychology, 114 (2), 187-202. https://doi.org/10.1016/j.jecp.2012.09.002

Ransdell, S., Barbier, M. L., & Niit, T. (2016). Metacognitions about language skill and working memory among monolingual and bilingual college students: When does multilingualism matter? International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, 9 (6), 728-741. https://doi.org/10.2167/beb390.0

Timmer, K., Grundy, J. G., & Bialystok, E. (2017). Earlier and more distributed neural networks for bilinguals than monolinguals during switching. Neuropsychologia, 245-260. https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2017.09.017

Zh.B. Satkenova, A.O. Bekzhan*, O.S. Zhubay

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Peculiarities of Language Development in Monolingual Children in Kazakhstan

Abstract. The article analyzes the theoretical foundations of the cognitive characteristics of monolingual children in Kazakhstan. The cognition, creativity, and intellectual potential of monolingual children are compared with those of bilingual and multilingual children. Children raised in a single linguistic environment are able to internalize national worldview elements and deeply acquire the national and cultural code. Kazakh-monolingual children play a significant role in preserving the natural essence of the Kazakh language and protecting it from erosion and extinction. Therefore, the issue of monolingual children has become especially relevant today. The cognitive and intellectual potential of monolingual children is examined comprehensively within an anthropocentric framework, drawing on the works of domestic and international scholars. The need to support monolingual children and avoid limiting their abilities remains an important topic for further discussion and research. It should also be noted that the scope of existing empirical studies conducted by researchers cannot be considered extensive, as each monolingual child's linguistic worldview cannot be fully determined through a single experience. During research with high-school students, it was revealed that they have a deep understanding of the Kazakh worldview. This shows they can promote the Kazakh language globally and revitalize the national code.

Keywords: monolingual, bilingual, multilingual, cognitive characteristics, national code.

Ж.Б. Саткенова, А.О. Бекжан*, О.С. Жубай
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

Особенности языкового развития моноязычных детей в Казахстане

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы когнитивных особенностей моноязычных детей в Казахстане. Познавательные процессы, творческие способности и интеллектуальный потенциал моноязычных детей сравниваются с показателями билингвальных и мультилингвальных детей. Дети, растущие в условиях одной языковой среды, способны усвоить национальное мировоззрение и глубоко овладеть национальным и культурным кодом. Казахско-моноязычные дети играют важную роль в сохранении природной сути казахского языка и в защите его от утраты и исчезновения. Поэтому вопрос, связанный с моноязычными детьми, сегодня является особенно актуальным. Когнитивный и интеллектуальный потенциал моноязычных детей всесторонне рассматривается в антропоцентрической парадигме на основе трудов отечественных и зарубежных исследователей. Поддержка моноязычных детей и недопущение ограничения их способностей остаются важной проблемой, требующей дальнейшего обсуждения и изучения. Следует учитывать, что охват эмпирических исследований, проводимых учёными, не может считаться широким, поскольку языковая картина мира каждого моноязычного ребёнка не определяется единственным опытом. В ходе эксперимента со старшеклассниками было выявлено, что они глубоко освоили казахское мировоззрение. Это свидетельствует о том, что в будущем они смогут популяризировать казахский язык на мировом уровне и передавать и актуализировать национальный код.

Ключевые слова: моноязычный, билингвал, мультилингвал, когнитивные особенности, национальный код.

References

Abasilov, A. (2016). Aleumettik lingvistika sozdigi. Almaty: Kazak enciklopediyasy.

Abdimanuly, O. (2016). Shygarmalary. (1-tom: Ahmet Baitursynuly: monografiya). Almaty: Kazak enciklopediyasy.

Baitursynuly, A. (2002). Tandamaly shygarmalary (1-tom). Almaty: Kazak universiteti.

Vihman, V. (2021). Nash mnogoyazychnyj rebenok: v pomoshch' roditelyam (O.Gerasimenko, aud.).

ZHumabaev, M. (2023). Pedagogika. Almaty: Marfu Press.

Kashkari, M. (1997). Turki tilinin sozdigi (Diuani lugat-it-turik) (1-3 tom; kazak tiline aud., algy sozi men gylymi tusinikterin zhazgan A. Egeubai). Almaty: HANT.

Syzdyk, R. Ush tildi birden okytkanda balanyn ana tili bolmaidy // Abai.kz. https://abai.kz/post/56337

Cheng, N.-H. (2021). Explore the difference between bilingual and monolingual children. Proceedings of the International Conference on Public Art and Human Development.

Morales, J., Calvo, A., & Bialystok, E. (2013). Working memory development in monolingual and bilingual children. Journal of Experimental Child Psychology, 114 (2), 187-202. https://doi.org/10.1016/j.jecp.2012.09.002

Ransdell, S., Barbier, M. L., & Niit, T. (2016). Metacognitions about language skill and working memory among monolingual and bilingual college students: When does multilingualism matter? International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, 9 (6), 728-741. https://doi.org/10.2167/beb390.0

Timmer, K., Grundy, J. G., & Bialystok, E. (2017). Earlier and more distributed neural networks for bilinguals than monolinguals during switching. Neuropsychologia, 245-260. https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2017.09.017

Авторлар туралы мәлімет:

Саткенова Жайна Багашаровна – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: jaina1978@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7842-0978

Бекжан Ақдидар Омарқызы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: akdidar_bekzhan@mail.ru. ORCID: 0009-0002-2152-333X

Жұбай Орынай Сағынғалиқызы – ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: alm-ornai@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7220-7869

Satkenova Zhaina Bagasharovna – Candidate of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: jaina1978@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7842-0978

Bekzhan Akdidar Omarkyzy – corresponding author, PhD student. Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. *E-mail: akdidar_bekzhan@mail.ru. ORCID: 0009-0002-2152-333X

Zhubay Orynay Sagingalikyzy – Doctor of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: alm-ornai@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7220-7869

Саткенова Жайна Багашаровна – к.ф.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: jaina1978@mail.ru. ORCID: 0000-0001-7842-0978

Бекжан Ақдидар Омарқызы – автор для корреспонденции, докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: akdidar_bekzhan@mail.ru. ORCID: 0009-0002-2152-333X

Жубай Орынай Сагингалиқызы – д.ф.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: alm-ornai@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7220-7869

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-109-121

МРНТИ 16.21.21
Научная статья

Т.Б. Токболатова, Б.Т. Тасполатов, С.Р. Боранбаев*
Южно-Казахстанский университета им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан
(E-mail: 1ms.tokpolatova_93@list.ru, 2taspolatov 73@ mail.ru , 3sandybai60@mail.ru)*

ИСТОРИКО-СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД НА ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИКИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье подчеркивается, что в последние годы этому вопросу уделяется особое внимание, проводится сопоставление языковых данных древностей и средневековых письменных памятников, непосредственно относящихся к системе исторического становления конкретного языка, с материалами, используемыми в повседневной жизни современных языков. Мы воспринимаем язык не только как средство общения, но и как научное исследование истории и мировоззрения говорящего на этом языке народа. Активность в исследовательской работе вокруг этого вопроса стала ощущаться только в годы после обретения независимости. В истории языка исследование взаимосвязи сравнительной и антропоцентрической парадигм входит в число проблемных вопросов. Поскольку история любого языка тесно связана с историей одного и того же народа, важно помнить, что она глубоко связана с проблемой этногенеза, для определения глоттогенеза одной или группы языков. Закономерно, что, независимо от этноса, его мировоззрение и культура обязательно отражаются на языке. В попытке решения таких насущных проблем особую роль при восстановлении словосочетаний играет письменность, которая со временем затемняется в значении и выходит из употребления. Исходя из языковых данных, особое значение приобретает определение этнокультурной общности и исторической преемственности современных родственных языков.

Ключевые слова: этногенез, кипчакские антропонимы, языковое общение, историческая преемственность, лингвистическое направление, старокипчакский язык, письменное наследие.

Поступила: 27.09.2025; Доработана: 02.03.2026; Одобрена: 18.03.2026; Доступна онлайн: 31.03.2026

Введение

Тот факт, что комплексное описание языка основано на изучении преемственности истории, культуры, мировоззрения носителя языка, является непреложным. Современное языкознание может развиваться только выстраивая антропоцентристские и историко-сопоставительные парадигмы. История языка напрямую связана с историей народа. Изучение этногенеза исторических корней казахской нации и размещение казахского языка в системе тюркских языков дает подтверждение историкам его кипчакских корней. То есть, опираясь на кипчакские письменные источники,возможно доказать родственность старокипчакского и современного казахского языков.

Анализ истории становления и ее значения для современных кипчакских языков, и казахского языка в том числе, тесно переплетается с государственной программой национального культурного наследия.

Известный ученый, академик Р. Сыздыкова отмечает, что в книге «Язык Хикметов» Ахмета Ясави «анализируется материал, использованный при изучении лексического состава тюркских памятников древнего периода. В средневековом (XII в.) тюркском наследии Ахмет Ясави говорит, что лексическую сокровищницу «Хикметов» следует рассматривать с пяти разных точек зрения

«Во-первых, различение по происхождению слов. Например, тюркское, арабское, персидское.

Во-вторых не лишним будет указать слова, считающиеся древними для того же периода, и указать в пределах архаического слоя слова, являющиеся древними для современных тюркских языков (в том числе, скажем, казахского).

Третий вид анализа предусматривает, что все слова разделены на тематические группы, при этом определяется частота (активность) употребления отдельных слов.

В-четвертых, наиболее трудная и необходимая работа заключается в выявлении семантических особенностей лексических единиц, использованных в языке памятника, что является частью поисков, ведущих к исторической семасиологии (исторической лексикологии).

В-пятых, демонстрация стилевой функции отдельных слов в языке этого памятника, несомненно, позволит заглянуть в историю художественного слова, относящегося к жанру поэзии, как «Хикметы» Ясави « (Сыздыкова, 2004.)

Эти пять принципов лексического анализа актуальны по сей день и вполне применимы ко всем письменным и устным памятникам народного творчества.

Методы исследования

Добиваясь историчности и формирования антропоцентричной системы современного казахского языка, мы преследуем несколько целей. Это:

–определение уровня главных языковых явлений в звуковой системе, грамматическом строе и составе слова языкового пласта, известного как старокипчакские диалекты (разговорная группа), описание основ исторических диалектов казахского языка;

– всесторонний разбор лексического запаса и семантических категорий современного казахского языка;

– определение источников содержательности, обогащения и путей исторического становления;

– обогащение и дополнение исследований языковых фактов, а именно исторической лексикологии, путем углубления в историю языка;

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

– выявление связи исторической лексикологии с лингва-культуроведением;

– определение места языка и слова в культуроведческой позиции путем прослеживания современного использования слов и словосочетаний;

– определение лексического запаса, состава слов старых письменных памятников, могущего стать источником научных открытий особенностей национальной культуры;

– расширение и углубление исследуемого поля актуальных проблем лексемы, словосочетания, словообразования, видоизменения слова, науки о слове;

– применение актуального сопоставительного метода при изучении и описании лексики оригиналов древних письменных памятников и их копий, отвечающего требованиям сегодняшней науки.

Казахское языкознание имеет всесторонне разработанные исследова- тельские методики и научные основы. Но и в этом случае общие теоретические вопросы наряду с индивидуальными проблемами требуют более конкретных определений. Одна из них– проблема историко-сопоставительного исследования. Отрадно, что письменное наследие мамлюкских кыпчаков, оставивших после себя богатое наследие, в последующие годы стало предметом многих исследований. Не говоря уже о ученых братских тюркских народов, казахские ученые тоже в этой области ведут достаточную работу (Матыжанов, 2024)

Обоснование историко-сопоставительной методики, как особого раздела в языкознании, лежит в тюркологических трудах. Историко-сопоставительная методика, как лингвистическое направление, зародилась в начале XIX века. С XIX века этимологией. антропонимов кумано-половцев занимались такие именитые тюркологи и востоковеды, как Л.З.Будагов, В.В.Радлов, и т.д.

Обзор литературы

В контексте изучения лексики современного казахского языка через изпользование языковых данных средневековых памятников письменности современная филолология исходит из определения исторической преемственности современных родственных языков. Определение этнокультурной общности происходить через примеры вхождения иноязычной языковой среды в оргинальные тексты письменного наследия, в то же время имея явные словообразовательные или грамматические отличия.

Историко-генетическая связь языковых пластов должна формироваться через выявление этапов истории создания общечеловеческого языка, его ярусов. Об этом рассуждают в своих работах такие ученые как К. Босворт, А. Зайончковский, С. Кляшторный, Л. Будагов, В. Радлов, К.Мусаев, А.Курышжанулы, А.Керимов, М.Сабыр, С.Боранбаев, Б.Суйеркул, К.Садыкбеков и т. д.

Текстологическая систематизация дает возможность упорядочить и сформировать ядро, из которого вырос современный казахский язык.

Результаты и обсуждения

Поначалу используемая как один из научных методов исследования родственных языков, это направление впоследствии получило статус историко-сопоставительной методики. Впоследствии эта методика стала изучать не только родственность языков, но и сходства и различия языковых явлений. Выявлению непосредственного влияния древних языков на становление современного казахского языка путем сопоставления

современного языкового материала с сохранившимися сведениями древних и средневековых письменных памятников придается большое значение.

В своем «Сравнительном словаре турецко-татарских наречий» Л.З.Будагов дал научное разъяснение истории нескольких имен кумано-половецкого происхождения. Но он ограничился лингвистическими комментариями к имени «Айдар» и историей происхождения имен «Алак, Барак, Кобяк-Кобек» (Будагов, 1869).

Согласно научным исследованиям, в лексиконе языка памятников средневековья используется различные тюркские, арабские и персидские элементы. Например «если в четырех хикметах рукописного сборника (Диуана) было использовано всего 1017 слов, из которых 573-тюркские, 444-арабские и персидские единицы. Следовательно, выясняется, что около половины словаря Ясави (44,8 %) составляли арабские и персидские слова а в саге «Һибат-ул Хакайык» по реестру используется 912 слов. 290 из этих слов-арабские, персидские. По классам слов наиболее употребляемыми существительными являются 380 слов, из которых 219-арабские, персидские слова. Тогда около 42% всех слов-существительные (Сыздыкова, 2004). По подсчетам Э. И. Фазылова, в Мухаббат-наме насчитывается 544 тюркских, 243 арабских, 193 персидских – всего 980 лексических единиц (Фазылов, 1967).

«Средневековое письменное наследие, пришедшее в наше время, достаточно велико (Айдаров, Курышжанов, Томанов, 1971, Сагындыков, 1981). Мы опирались на материалы памятников XIV века – «Хусрау и Шырын» Кутуба и «Гульстан бит-турки» Сейфа Сараи. По нашим подсчетам, «Гулстан бит-турки «содержит 1527 арабских элементов (слово, фраза, суффикс и т. д.), 721 иранский элемент, а «Хусрау и Шырын» - 863 арабских элемента, 503 иранских элемента. Арабские элементы в» Гульстан бит-турки «в два раза больше, чем в сопоставимом с ним памятнике, и он охватывает почти половину словарного запаса» Гулстан бит-турки». Вероятно, это связано, во-первых, с содержанием и характером памятников, а во-вторых, с тем, где они были написаны. В отличие от «Хусрау и Шырын», написанных в Золотой Орде, в Египте, среди арабов, «Гулстан бит-турки» содержит больше арабских элементов (Зияева, 1972). То есть, равноправные использование языковых элементов различных культур говорит о том, что проникновение этих культур было достаточно высоким, что дало возможность легкого переключения с одного языка на другой. Основном многие из этих произведении были написаны на кипчакском языке. Интерес к кипчакскому языку возник еще до прихода к власти кипчаков (Саки, 2015).

Как отмечает профессор Ш.Жаркинбекова «Переключение... может использоваться как динамичный ресурс для выражения взаимопонимания и гармонизации в этническом ... полиязычии, которое в условиях смешения народов, формирует «коммуникативную компетенцию - ... способность взаимодеиствовать в социальных условиях, координируя языковое знание с культурно-специфичискими нормами, предписаниями общения» (Жаркынбекова & Чернявская, 2022).

При таком глобальном взаимопроникновении изучение проблемы развития казахского языка посредством средневекового письменного наследия, имеющего прямое отношение к истории казахского языка, дает возможность изучения не только истории становления кипчакского народа, но и их умение коммуницировать, мобильность и адекватность действий в социальной практике.

Достойное место в тюркологии по этой теме заняли труды К. Босворта, А. Зайончковского, А.Н. Бернштама, С.Г. Кляшторного и т.д. В современных же кипчакских

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

языках основополагающие исследования по сравнению лексики принадлежат академику К. Мусаеву, а сравнительный обзор фонетического и грамматического историзма тюркских языков – профессору М. Томанову. В.В.Радлов в своей 4-х томной работе «Опыт словаря тюркских наречий» дает несколько половецких имен: Емяк, Кобан, Самогур, Тугортак-Тугоркан, с разъяснением их значений. Не касаясь прямо истории половецких имен, Радлов, по мнению других тюркологов, смог дать достоверное научное толкование вышеперечисленным именам (Кенесбаев, 1983).Чтобы признать, насколько язык памятников средневековья близок к сегодняшним тюркским языкам, каждый из тюркских языков должен быть изучен с точки зрения своего положения, например, если это казахский язык, то это казахский язык или узбекский язык, то это процентный показатель того, насколько он относится к узбекскому языку. К сожалению, такого количественного, процентного анализа пока не проводилось. В казахском языке ряд слов, относящихся к казахскому языку из памятников разных эпох, хотя и полностью представлен в словарном выражении, но частично выражен в процентах частично (Радлов, 1983). Это, несомненно, станет убедительным доказательством того, что высказанные тюркологами мнения о языке средневековых письменных памятников верны или неверны. В отношении языка памятников средневековья чаще всего встречаются мнения, что их лексический состав относится к огузско-кипчакскому и карлукско-уйгурскому языкам.

Однако после исследований, проведенных по письменным памятникам средневековья, мы убедились, что эти мнения ошибочны. Мы видели, сколько словарного запаса в нашем языке мы использовали со времен средневековья без каких-либо изменений. Кроме того, большое количество элементов, характерных для казахского языка, в языке памятников приближает письменные памятники к кыпчакским языкам, а не к карлукско-уйгурским.

«Одним из лингвистических источников языка, морфологической структуры современного лингвистического фонда современных тюркских языков, который состоит из татар¬ских, башкирских, караимских, карачаево-балкарских, крымских татар, кырымчакского, ногайско¬го, казахского, каракалпакского языков является моносиллабное ядро этих языков» (Мейрамбекова, Сейтова, Есенгалиева, 2018). Например, оканчание исходного падежа - дин характерно для карлуко-уйгурских языков, а дан - для кыпчакских языков. Широко использовался вариант средневековых письменных памятников, которые наши ученые относили к карлуко-уйгурским языкам. Например, в указательном местоимении наряду с мундын встречается и мундан. Тақы мундан йегрәк айур турк ханы - Еще лучше этого говорит хан тюрков (ҚБ К 2243); ‘Али ерди мундан басақы - Кроме него, был Али (ҚБ К 1516) и др.

Выявить кипчакский лексический пласт в системе современного казахского языка позволили различные работы по восстановлению его первоначальной лексики. Дело в том, что влияние общих кипчако-языковых моделей прослеживается почти на всех уровнях современного языка и сопоставление языка старокипчакских памятников и современного казахского языка с учетом исторического аспекта, поднимаясь на фоно-морфосемантический уровень, по логике вещей, необходимо.

Группирование старокипчакских письменных памятников, изучение исторического становления кипчакских языков на фоно-морфосемантическом уровне, соотношение взаимовлияния старокипчакского и современного казахского языков дает очевидные доказательства преемственности и общности структур фонологического, лексического

и морфологического пластов. Предложенное научное заключение можно оценить как дополнение к некоторым вопросам тюркологии, т.к. исследуемый материал напрямую связан с такими научными предметами, как история языка, история морфологии, история лексикологии, история фонетики. Результаты и выводы этой работы могут быть использованы при изучении курсов «Этимология», «История литературного языка», «Кипчаковедение», «Историческая грамматика казахского языка». Безусловно, нельзя забывать о первом "пионере" исследования лексики тюркских языков, в том числе старокипчакского языка, М. Кашгарского с его словарем "Диуани лугат-ат-турк". В этом словаре было приведено 73 имени, где одни имена, по словам Кашгарского, являются просто мужскими именами, а другие-именами ханов, настоящих батыров, известных акынов. Эта работа также разъясняет значение названий дней недели (Кашкари, 1997-1998).

С обретением независимости казахский язык в нашей республике для различных общественно-социальных слоев является государственным языком. Прародитель современного казахского языка – старокипчакский язык – в средние века в империи великих Моголов, империи Алтын-Орда, государстве Мамлюкских кипчаков, Армяно-кипчакских колониях являлся основным языком и имел статус государственного языка и межнационального общения.

Значение изучения культуры Золотой Орды как золотой колыбели казахской государственности сыграло важную роль в понимании менталитета и особенностей трансформации тюркской культуры в средние века (Матыжанов, & 2022)

Известный ученый, тюрколог А.Курышжанулы, опираясь на исторические данные, сделал вывод, что большинство населения Золотой Орды были кыпчакскими племенами. Те же кланы кыпчаков являются предками современного казахского народа. Эти кланы, племена внесли свой вклад в мировую культуру, оставив богатое наследие для последующих поколений. «Кыпчак - это имя одного из древнейших тюркских родов. Возможно, он когда-то первым отселился с Алтая, и других переселенцев стали называть его именем..... . Дешт-и-кипчак при новом монгольском правителе получил и новое имя – Золотая Орда, ...которая, как это ни парадоксально, целиком и полностью держалась на кипчаках» (Аджи, 2000).

С распадом империи Алтын-Орда племена тюрков, носителей старокипчакского языка, объединившись, вышли на историческую арену, получив как название этноним «казах», «казахские тюрки» и используя для внутреннего межнационального общения казахский язык. Историческая взаимосвязь и преемственность старокипчакского и казахского языков получила свое объективное развитие. Исследование этой преемственности, умение ее просчитать, дает возможность найти ответы на многие нерешенные вопросы таких наук, как Историческая грамматика, Историческая лексикология, Этимология, История культуры и т.д.

«.....племена, населявшие в тот период огромную территорию Золотой Орды, и предки которых не могли не принимать участия в создании этой культуры и литературного языка, по ряду исторических причин в течение нескольких веков были безписьменными и вели кочевой образ жизни, сохранив лишь устную литературу – фольклор. После разрушения культурных центров племена, впоследствии вошедшие в состав казахского народа, оторвались от литературного языка, общего для всех тюркоязычных племен, населявших территорию Золотой Орды, сохранив лишь свои племенные языки» (Наджип, 1965)

«История реального языка в наши дни не ограничивается случайными примерами из любого памятника. Создание истории общечеловеческого языка, его ярусов - сложная работа: формальные показатели памятника систематичны между собой, часто, по мере воздействия на ту же группу, например, ол-бол, адак-азак-аяқ; форма глагола дүр, форма мн. числа - лар склонение от гласного к согласному и.т. д. Глядя на это мы делаем классификацию. Отмечается, что в одном произведении необходимо провести дифференцированный анализ в смешанном состоянии. Если, например, категория приложений систематична, обычна, стиль, жанр понятны по порядку, произведения найдут свое место в соответствующей классификации». (Фазылов, 1967). Отмечается, что генетический слой лексики языка памятников в период после прихода ислама состоит из тюркских, персидских, арабских слов. Изучение пласта тюркских слов является одной из наиболее сложных проблем. Они также внутренне разделены на несколько групп. Выявление причин и особенностей употребления арабских, персидских слов в памятном языке, выявление мотивов употребления также является одной из задач.

Опираясь на имеющийся материал, в качестве доказательной базы должны быть использованы не спонтанные (случайные) примеры взаимосвязанных слов казахского и старокипчакского языков, а лишь имеющие действительно общие историко-генетические корни, посредством которых выявляется общность образования и историко-генетическая связь языковых пластов.

Современная наука формирует новые правила, требуя применения комплексного подхода. Необходимо во-первых, группирование старокипчакских письменных памятников, сравнительный анализ лексики письменных памятников с фондом лексического материала казахского языка для выявления их генетической взаимосвязи и преемственности; во-вторых, уточнение взаимовлияния и исторической преемственности этих языков на фонологическом уровне; в-третьих, рассмотрение возможности присутствия фонологических, лексических, морфологических особенностей старокипчакского и казахского языков в языке древних тюрков и причин такого взаимопроникновения; в-четвертых, определение культурно-исторической значимости старокипчакского языка в становлении казахского языка.

Письменное наследие средневековья достаточно разнообразно. Как писала М.Т. Зияева, это разнообразие вызывает твердую уверенность, что кропотливая работа по изучению и систематизации лексики древних письменных памятников сформирует тот тюркологически пласт, на котором зиждется современный казахский язык, и, в то же время, даст понимание огромности необходимого анализа, чтобы отделить зерна от плевел.

Наша стратегия предполагает сбор и текстологическую систематизацию плюс сравнительный анализ печатных изданий старокипчакских письменных памятников и их копий, выявление особенностей языка и письменности разных периодов, начиная от древней готики арабского периода, армянского алфавита и заканчивая современным казахским материалом, широкое использование исследований республиканских и зарубежных ученых, посвященных проблеме историко-генетической связи старокипчакских и казахских языков.

Хочется отметить, что применение таких методик, как историко-сопоставительная, историко-сравнительная, изложение и обобщение, повысит качество исследований. Эти письменные памятники представляют особый интерес благодаря тому, что в них

включены не только отдельные слова, но и целые фразы. С лингвистической точки зрения они дают ценную информацию для реконструкции языковой картины мира и фундаментальных культурных концепций (Amirova, 2024)

В современной тюркологии, в казахской нормативной грамматике нет единого мнения об уровне исторической преемственности старокипчакского и казахского языков. До сих пор исследования в этой области посвящались: 1) особенностям отдельных письменных источников, 2) общим филологическим особенностям, замеченным в текстах письменных памятников (в основном фонологические, лексические), 3) подготовке к печати отдельных письменных памятников, 4) созданию пояснительных словарей отдельных старокипчакских источников. В конечном счете, было упущено из виду влияние старокипчакского языка на современный язык и культуру, в том числе, как «праязыка» целого ряда родственных тюркских народов.

Роль кыпчакской цивилизации, древнекыпчакского языка как праязыка для ряда тюркских языков, до сих пор оставалась неисследованной. Проблема их взаимодействия и взаимовлияния представляет собой актуальную научную задачу и нуждается в дальнейших исследованиях. Поэтому, всесторонне исследуя историческую преемственность современного казахского языка и старокипчакского языка, главной целью следует прежде всего ставить исследование путей становления и развития общности языковых особенностей, их систематизацию и историческую значимость. Изменив ракурс исследовательской работы, мы сможем по-новому взглянуть на наше культурное наследие – письменные памятники средневековья.

- Разработка следующих направлений:
- а) специфические особенности отдельных письменных памятников;
- б) общефилологические особенности, наблюдаемые в языке древних памятников (особенно фонологические, некоторые лексические);
- в) выявление диалектно-ареальных особенностей в языке памятников;
- г) подготовка отдельных специальных изданий письменных памятников;
- д) формирование текстового словаря по отдельным письменным памятникам, даст понимание взаимосвязи старокипчакского и казахского языков в письменных памятниках, необходимость уточнения которой, по нашему мнению, диктуется самой действительностью, проблемами развития современной тюркологии в Казахстане. Наглядным результатом должны стать периодически обновляемые электронные пособия и web-сайт правильной транслитерации и транскрипции письменных памятников средневековья.
- Выполнив эти условия, опираясь на структуру древнекипчакского языка, мы сможем выявить систему закономерностей исторического развития и системность современного казахского языка, имеющего статус государственного.

Заключение

Выявление уровня целостности главных языковых явлений в звуковой системе, словарном составе и грамматическом строе диалектов древнекипчакского языка (говоров), затрагивает следующие аспекты:

- определение языково-исторической взаимосвязи между лексическими фондами древнекипчакского и казахского языков;
- определение исторической сущности тождества и различий в морфологическом строе древнекыпчакского и казахского языков;

- систематизирование особенностей стадийного развития генетических взаимосвязей между древнекыпчакским и казахским языками;

- формирование ряда древнекыпчакских письменных памятников, осуществление сравнения с материалами лексического фонда казахского языка в ходе определения генетической взаимосвязи между древнекипчакским и казахским языками;

- определение сочетаемости в одном системном строе фонологического, лексического и морфологического слоев данных языков, то есть историческая преемственность между древнекыпчакским и казахским языками;

- определение наличия некоторых фонологических, лексических, морфологических особенностей между древнекипчакским и казахским языками в древнекипчакском и в древнетюркском языках, выявление причин их применения в современном казахском языке;

- определение культурно-исторической ценности древнекипчакского языка в формировании казахского языка.

Результаты исследований, при налаживании научных связей со специалистами - тюркологами стран СНГ, Турции, Европы и США, обмене опытом, доступе к сохранившиимся за пределами РК источникам старокип- чакской письменности и материалам, касающимся кипчакских антропонимов, помогут выработать единое мнение по спорным вопросам тюркологии.

Казахские ученые, отдав изучение вопросов формирования и становления казахского языка как исторического преемника старокипчакского на откуп зарубежным исследователям, сделали большую ошибку, получив поколение, глубоко равнодушное к своей истории и культуре. Причину этого равнодушия с горечью констатировал Н. А. Назарбаев: “Влияние чуждых этнокультур привело к маргинализации некоторых наших казахов, абсолютно не имеющих представления о своей истинной истории” (Назарбаев, 1999).

Нет сомнений в том, что на сегодняшний день являющаяся объектом повышенного интереса национальной и мировой тюркологии история формирования антропонимов и ее определение станет весомым вкладом в тюркскую ономастику. Не секрет, что до сегодняшнего дня исследования, касающиеся антропонимов, были прерогативой зарубежных ученых. Но с точки зрения понимания национальных особенностей, традиций, языковых проблем исследования ученых-носителей тюркского языка, без сомнения, более доказательны, на основании научно принятого неоспоримого факта, что именно казахская нация является духовным и языковым наследником кипчаков, живших в средние века.

Конфликт интересов, благодарность и информация о финансировании

Конфликт интересов по статье отсутствует.

Вклад авторов. Токполатова Т.Б. занималась сбором информации материалов, работала над текстом и переводом. Тасполатов Б.Т. собрал, систематизировал и проанализировал материалы исследования и подготовил рукопись к публикации. Боранбаев С.Р. работал над разработкой методологии исследования, обзором имеющихся теоретических положений, обобщением полученных результатов и выводов.

Список литературы

Аджи, М. (2000). Полынь Половецкого поля. Москва: Новости.

Айдаров, Г., Курышжанов, А., & Томанов, М. (1971). Язык древнетюркских письменных памятников. Алма-ата: Академия наук Казахской ССР

Будагов, Л. З. (1869–1871). Сравнительный словарь турецко-татарских наречий (Т. 1–2). СПб.

Зияева, М. Т. (1972). Исследование памятника XIV в. «Китаб Аттухфа-уз закия фил-лугат-ит туркия» (Автореферат кандидатской диссертации). Алма-Ата.

Жаркынбекова, Ш.К., Чернявская В.Е. (2022). Казахско-русская билингвальная практика: смешение кода как ресурс в коммуникативном взаимодействии. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика, 2(13), 468-482. doi: 10.22363/2313-2299-2022-13-2-468-482

Кашкари, М. (1997–1998). Тюркский словарь (Т. 1–3). Алматы: Хант.

Кенесбаев, И. К. (1983). Несколько слов об изучении памятников средневековья. В: Исследования древнетюркских письменных памятников. Москва: Наука.

Матыжанов, К., Қасқабасов, С., Қалиев, А., Қадыр, Т., & Хамраев, А. (2024). Роль и место литературных, языковых и культурных памятников мамлюкских кыпчаков в современной казахской духовности.

Матыжанов, К., Каскабасов, С., Калиев, А., Кадыр, Т., Хамраев, А., & Сакен, С. (2022). Литература Золотой Орды. Алматы.

Мейрамбекова, Л., Сейтова, Ш., & Есенгалиева, А. (2018). Бір буынды түбір етістіктердің «қыпшақтық» корпусындағы вокализм жүйесінде салыстырмалы сипаттамасы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы, 1(122), 81–87. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-122-1-81-87

Назарбаев, Н.А. (1999). На гребне истории. Алматы: Атамура.

Наджип, Э. Н. (1965). Кыпчакско-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века (Автореферат докторской диссертации). Москва.

Радлов, В. В. (1893–1899). Опыт словаря тюркских наречий (Т. 1–2). СПб.

Саки, К. (2015). Мамлюктер.

Сагындыков, Б. (1981). О некоторых древнетюркских памятниках и арабо-иранских элементах в современном казахском языке. В: История становления и пути развития казахского литературного языка. Москва: Наука.

Сыздыкова, Р. (2004). Язык «Хикметов» Ясави. Алматы.

Фазылов, Э.И. (1967). Староузбекский язык: Хорезмийские памятники XIV века (Автореферат докторской диссертации). Ташкент.

Amirova, G.O., Boranbaev, S.R., Adilbekova, Z. K., Urazbaev, K. M., Zholdasbek, L.O. Lexical and Semantic Analisis of Zamakshari “Mugaddimat Al-Adab’’ and its Relation to the Kazakh Language. International Journal of Society, Culture & Language, 2024.ISSN 2329-2210 DOI:org/10.22034/ijscl.2023.2011077.3159

Т.Б. Токболатова, Б.Т. Тасполатов, С.Р. Боранбаев*

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан

Қазіргі қазақ тілінің лексикасын зерттеудегі тарихи-салыстырмалы көзқарас

Аңдатпа. Мақалада соңғы жылдары бұл мәселеге ерекше назар аударылып, белгілі бір тілдің тарихи қалыптасу жүйесіне тікелей қатысты ежелгі дәуірлер мен ортағасырлық жазба ескерткіштердің тілдік деректері қазіргі тілдердің күнделікті өмірінде қолданылатын материалдармен салыстырылатындығы баса айтылған.

Бүгінгі күні тілді қатынас құралы ретінде ғана емес, сол тілде сөйлеуші халықтың тарихы мен, сондай-ақ дүниетанымымен байланыстыра қарап, ғылыми түрде зерттеудің белең алып отырғаны белгілі. Бұл мәселе айналасындағы зертеу жұмыстарындағы белсенділік

тек тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары сезіле бастады. Тіл тарихында салыстырмалы және антропоцентристік парадигмаларды байланыстыра зерттеу проблемалы мәселелердің қатарына еніп отыр. Кез-келген тілдің тарихы сол халықтың тарихымен тығыз байланысты болатындықтан, бір немесе тілдер тобының глоттогенезін анықтау үшін, оның этногенез мәселесімен терең байланыста екендігін ұмытпағанымыз жөн. Қандай бір этнос болмасын оның дүниетанымы мен мәдениеті міндетті түрде тілден көрініс беруі заңды құбылыс. Мұндай өзекті мәселелерді синхрондық тұрғыдан шешуге талпынғанымызбен, мағынасы күңгірттеніп, қолданыстан шығып қалған сөз тіркстерін қалпына келтіруде жазба ескерткіштердің орны ерекше. Тілдік деректерге сүйене отырып, қазіргі туыстас тілдердің төркіндестігі мен этномәдени ортақтығы мен тарихи сабақтастығын анықтаудың маңызы ерекше болмақ.

Түйін сөздер: Этногенез, қыпшақ антропонимдері, тілдік қатынас, тарихи сабақтастық, лингвистикалық бағыт, ескі қыпшақ тілі, жазба жәдігерліктер.

T.B. Tokpolatova, B.T. Taspolatov, S.R. Boranbayev*
M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Historical and comparative view of the study of the vocabulary of the modern kazakh language

Abstract. The article highlights the increasing scholarly attention to linguistic data from ancient and medieval written monuments in relation to the historical development of languages. These sources are systematically compared with materials from modern languages used in everyday communication. Language is thus regarded not only as a means of communication, but also as an important resource for studying the history and worldview of its speakers. Research activity in this field intensified particularly after independence. One of the key challenges in historical linguistics is the relationship between comparative and anthropocentric paradigms. Since the history of a language is closely connected with the history of its people, the study of glottogenesis must also take into account issues of ethnogenesis. The worldview and cultural identity of any ethnic group are inevitably reflected in its language. In this context, written monuments play a crucial role in reconstructing obsolete or semantically obscure expressions. Overall, linguistic data provide a valuable basis for tracing continuity, ethnocultural unity, and historical connections among modern related languages.

Keywords: ethnogenesis, kipchak anthroponyms, language relationship, historical continuity, linguistic direction, Old Kipchak language, written heritage.

References

Adji, M. (2000). Polyn› Polovetskogo polia [Wormwood of the Polovtsian field]. Moscow: Novosti

Aidarov, G., Kuryshzhanov, A., & Tomanov, M. (1971). Yazyk drevnetyurkskikh pismennykh pamyatnikov [The language of ancient Turkic written monuments]. Alma Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR

Budagov, L. Z. (1869–1871). Sravnitelnyi slovar turetsko-tatarskikh narechii [Comparative dictionary of Turkic-Tatar dialects] (Vols. 1–2). St. Petersburg.

Ziyaeva, M. T. (1972). Issledovanie pamyatnika XIV v. «Kitab Attukhfa-uz zakiya fil-lugat-it turkiya» [Study of the 14th-century monument «Kitab At-tuhfa az-zakiya fil-lugat at-turkiya»] (Abstract of Candidate dissertation). Alma-Ata.

Zharkynbekova, Sh.K., & Chernyavskaya, V.E. (2022). Kazakh-Russian Bilingual Practice: Code-Mixing as a Resource in Communicative Interaction. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, 2(13), 468–482. https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-2-000-000

Kashkari, M. (1997–1998). Tyurkskii slovar [Turkic dictionary] (Vols. 1–3). Almaty: Khant.

Kenesbaev, I. K. (1983). Neskolko slov ob izuchenii pamyatnikov srednevekovya [On the study of medieval monuments]. In Issledovaniya drevnetyurkskikh pismennykh pamyatnikov [Studies of ancient Turkic written monuments]. Moscow: Nauka.

Matyzhanov, K., Kaskabasov, S., Kaliev, A., Kadyr, T., & Khamraev, A. (2024). Rol i mesto literaturnykh, yazykovykh i kulturnykh pamyatnikov mamlyukskikh kypchakov v sovremennoi kazakhskoi dukhovnosti [The role and place of literary, linguistic and cultural monuments of Mamluk Kipchaks in modern Kazakh spirituality].

Matyzhanov, K., Kaskabasov, S., Kaliev, A., Kadyr, T., Khamraev, A., & Saken, S. (2022). Literatura Zolotoi Ordy [Literature of the Golden Horde]. Almaty.

Meirambekova L., Seiitova Sh., & Esengalieva A. (2018). Comparative characteristic of monosyllabic verbs in the vocalism system of the languages of the Kipchak group. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 122(1), 81–87. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-122-1-81-87

Nazarbaev, N. A. (1999). Na grebne istorii [On the crest of history]. Almaty: Atamura.

Nadzhip, E. N. (1965). Kypchaksko-oguzskii literaturnyi yazyk Mamlyukskogo Egipta XIV veka [Kipchak-Oghuz literary language of Mamluk Egypt of the 14th century] (Abstract of Doctoral dissertation). Moscow.

Radlov, V. V. (1893–1899). Opyt slovarya tyurkskikh narechii [Attempt at a dictionary of Turkic dialects] (Vols. 1–2). St. Petersburg.

Saki, K. (2015). Mamlyukter [Mamluks].

Sagyndykov, B. (1981). O nekotorykh drevnetyurkskikh pamyatnikakh i arabo-iranskikh elementakh v sovremennom kazakhskom yazyke [On some ancient Turkic monuments and Arabo-Iranian elements in modern Kazakh]. In Istoriya stanovleniya i puti razvitiya kazakhskogo literaturnogo yazyka [History and development of the Kazakh literary language]. Moscow: Nauka.

Syzdykova, R. (2004). Yazyk «Khikmetov» Yasavi [The language of Yasavi's «Khikmets»]. Almaty.

Fazylov, E. I. (1967). Starouzbekskii yazyk: Khorezmiiskie pamyatniki XIV veka [Old Uzbek language: Khorezm monuments of the 14th century] (Abstract of Doctoral dissertation). Tashkent.

Amirova, G. O., Boranbaev, S.R., Adilbekova, Z. K., Urazbaev, K. M., Zholdasbek, L.O. (2024). The Lexical and Semantic Analysis of Zamakshari's Dictionary "Muqaddimat Al-Adab" and its Relation to the Kazakh Language. International Journal of Society, Culture & Language, 12(1), 83-90. doi: 10.22034/ijscl.2023.2011077.3159

Информация об авторах:

Токполатова Таншолпан – PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: ms.tokpolatova_93@list.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-7711-517X

Тасполатов Бахыт – кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: taspolatov73@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6480-2155

Боранбаев Сандыбай – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: sandybai60@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5596-737X

Токполатова Таншолпан – PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: ms.tokpolatova_93@list.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-7711-517X

Тасполатов Бахыт – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: taspolatov73@ mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6480-2155

Боранбаев Сандыбай – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: sandybai60@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5596-737X

Tokpolatova Tansholpan – PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: ms.tokpolatova_93@list.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-7711-517X

Taspolatov Bahyt – Candidate of Philology, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: taspolatov73@ mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6480-2155

Boranbayev Sandybai – corresponding author, Doctor of Philology, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: sandybai60@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5596-737X

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-122-140

ХҒТАР 16.21.29
Ғылыми мақала

С.Б. Тореханова[1], К.С. Алдашева[2*], Н.А. Исмайлова[3]
[1,3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
*(E-mail: [1]sabina.torekhanova@gmail.com; *[2]kama_kz89@mail.ru;*
[3]nurashismailova@gmail.com)

ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ МЕНТАЛДЫ ЛЕКСИКОН ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫ МОДЕЛЬДЕУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада менталды лексикон ұғымы психолингвистика, когнитивтік лингвистика және нейроғылымдар тоғысындағы пәнаралық зерттеу нысанасы ретінде қарастырылып, оны модельдеудің негізгі бағыттары жүйеленеді. Зерттеудің мақсаты – менталды лексиконды «сөздер қоймасы» ретінде түсіндірумен қатар, сөйлеуді қабылдау мен тудыруды қамтамасыз ететін динамикалық жүйе ретінде сипаттайтын теориялық және эмпирикалық дәлелдерді жинақтау, сондай-ақ лексикалық репрезентацияның компоненттік архитектурасын (форма – мағына қабаттары; лемма / лексема деңгейлері), онтогенездегі даму динамикасын және қостілділік жағдайындағы өңдеу ерекшеліктерін біртұтастықта түсіндіру шеңберін көрсету. Зерттеу барысында шолу-сараптамалық әдіске сүйене отырып, әлемдік ғылыми әдебиеттерге контенттік және салыстырмалы талдаулар жүргізілді, ассоциативтік эксперимент, прайминг, tip-of-the-tongue, eye-tracking секілді эксперименттік парадигмалардан алынған нәтижелер жинақталып интерпретацияланды. Талдау қорытындылары менталды лексиконда кемінде семантикалық, фонологиялық және орфографиялық деңгейлердің өзара байланысқан желілер түрінде ұйымдасатынын, ал лексикалық қолжетімділіктің жылдамдығы мен тұрақтылығы репрезентация сапасына, байланыстардың беріктігіне және желілік интеграция деңгейіне тәуелді екенін көрсетті. Онтогенездегі өзгерістер сөздік қордың сандық өсуімен қатар, желінің құрылымдық қайта шоғырлануы (ядро-перифериянның айқындалуы, байланыс түрлерінің сарапануы) арқылы жүзеге асатыны айқындалды. Қостілділік жағдайында екі тілдің параллель белсенуі және тілдік бақылау тетіктері лексикалық бәсекені күшейтіп, белгілі бір бірліктердің уақытша қолжетімсіздігіне әкелуі мүмкін. Нәтижесінде желілік тәсілдер (семантикалық, фонологиялық, орфографиялық, ассоциативті және көпқабатты желілер) менталды лексиконды түсіндіруде интегративті әдіснама ретінде бағаланып, болашақ зерттеушілер үшін эмпирикалық база (ассоциа нормалар, лонгитюд деректер, қостілді эксперименттер) қалыптастырудың өзектілігі негізделеді.

Түйін сөздер: менталды лексикон, лексикалық репрезентация, лексикалық қолжетімділік, онтогенез, қостілділік, семантикалық желі, ассоциативті желі.

Түсті: 03.02.2026; Жөнделді: 09.02.2026; Мақұлданды: 18.03.2026; Онлайн қолжетімді: 31.03.2026

Кіріспе

Өзара тұтастықтағы, бір-бірінен ажыратуға болмайтын тіл мен мәдениеттің иесі – адамның психикалық және когнитивтік ерекшеліктеріндегі тілдің қызметін зерттеудің өзектілігі тіл біліміндегі антропоөзектік парадигманың дамуын әрі қарай ілгерілетті. «Тілдегі – адам, адамдағы – тіл» идеясынан бастау алатын тіл білімінің ең ірі ғылыми парадигмасы жеке адамның және тұтастай ұлттың биологиялық (онтогенездік), тарихи, мәдени, әлеуметтік және т.б. эволюциялық әлеуетіндегі тілдің рөлін белгілеуді мақсат етеді. Зерттеудің нысанасын белгілеуде де индивидтік және ұжымдық феномендер таңдалып, соның негізінде тіл эволюциясының ерекшеліктері, бағыттары мен мүмкіндіктері талданады. Когнитивтік ғылым салаларындағы зерттеушілердің назарын аудартқан осындай нысаналардың бірі – тілдің кумулятивтік қызметі және оның когнитивтік тетіктері.

Кумулятивтік (аккумулятивтік) қызмет – тілдің ұжымдық тәжірибе мен ұрпақаралық білімді жинақтау, сақтау және жеткізу қабілеті. Тілдің кумулятивтік қызметін зерделеу тіл теориясында да, эволюциялық тіл білімі үшін де маңызды.

Тіл – «ұжымдық білімді сақтаушы негіз және медиатор», өйткені тіл арқылы адамның кумулятивтік мәдени эволюциясы жүзеге асады (Kirby & Tamariz, 2021; Bailes & Cuskley, 2022). Тіпті тіл күрделі мәдениеттің негізгі тетігі ретінде де қызмет етеді. Биологиялық эволюция арқылы ғана сақталуға жатпайтын техникалық дағдылар, әлеуметтік нормалар, ғылыми концепциялар да тілде жинақталады (Пришупа, 2025; Fabbro et al., 2022).

Тілдің кумулятивтік қызметін зерттеу – тіл біліміндегі іргелі бағыттардың бірі, өйткені тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, қоғамның тарихи тәжірибесін, білімін, құндылықтарын, дүниетанымын сақтайтын және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін мәдени-когнитивтік механизм ретінде қызмет етеді. Профессор Ж.А. Манкееваның пайымдауынша, «Тілдегі мазмұнның сақталуы оның кумулятивтік қызметіне тікелей байланысты. Ол өз кезегінде қабылдау, ойлау, жад сияқты психологиялық ұғымдармен тығыз байланыста болып, тұтас күйіндегі когнитивті парадигма құрайды» (2001: 40). Шын мәнінде де, әр дәуірдің әлеуметтік тәжірибесі тіл жүйесінде, атап айтқанда, сөздік құрамда, тұрақты тіркестерде, терминологияда, жалқы есімдерде, мәтіндік дәстүрде із қалдырады. Осы тұрғыдан тілдің кумулятивтік қызметін талдау – белгілі бір қауымдастыққа тиесілі мәдени жадының тілдік коды қалай құрылатынын, қандай білім қабаттары тілдік қорда жинақталып, уақыт «сынынан» өтетіндігін айқындауға мүмкіндік береді.

«Тілдің кумулятивтік қызметі – берілген тілдің лексикалық алуантүрлілігі жағынан қаншалықты бай екенін бағалауға мүмкіндік беретін тілдің эстетикалық мүмкіндігін көрсететін статистикалық қызмет» (Муса-Ахунов, 2024: 28). Кумулятивтік қызмет әсіресе лексика-семантикалық жүйеде айқын көрінеді. Себебі сөз – қоғамдық тәжірибені ықшам әрі жүйелі түрде жинақтайтын бірлік. Сөз мағынасында заттық атау ғана емес, сол нысанаға қатысты қоғамдық бағалау, символдық мән, прототиптік белгілер, ұлттық-мәдени ассоциациялар да қоса сақталады. Демек, кумулятивтік қызмет лексиканың «қоймасы» ретіндегі функциямен шектелмей, тілдік ұжымның әлемді тану тәсілін тұрақтандыратын семантикалық құрылымдарды – категориялау, типтендіру, мағыналық өрістер, образдық модельдерді де қамтиды.

Тілдің кумулятивтік әлеуетінің жеке тіл иесіндегі белсенділігін іске қосатын арна – менталды лексикон. Кумулятивтік қызметті түсіндіруде менталды лексикон шешуші

орын алады. Егер кумулятивтік қызмет тілдің «ұжымдық деңгейідегі» жадын сипаттаса, менталды лексикон сол жинақталған білімнің индивид санасында қалай сақталатынын, қалай белсенетінін және қалай қайта өңделетінін көрсетеді. Осыған байланысты менталды лексиконды зерттеу, тұтастай алғанда тілдің кумулятивтік қызметін әртүрлі аспектіде зерттеуге мүмкіндік беретін когнитивтік платформа ретінде маңызды.

Тілдің аталған қызметі менталды лексикон арқылы жүзеге асады, өйткені менталды лексикона тән ядро тарихи қабаттарға ие және ондағы желілік байланыстар ұжымдық тәжірибені сақтауды қамтамасыз етеді. Тіпті менталды лексиконға енетін «неологизмдер – тілдің кумулятивтік қорындағы жаңа білім ретінде қалыптасады» (Aldasheva, 2020).

Демек, кумулятивтік қызмет пен менталды лексиконның байланысы үш аспектіде көрінеді. Біріншіден, ұжымдық мәдени білім (дәстүрлі атаулар, этномәдени символдар, бағалауыш мәндер) жеке адамның менталды лексиконына әлеуметтік орта, білім беру, мәтіндік тәжірибе арқылы сіңеді. Екіншіден, менталды лексикондағы сөздер «тізім» түрінде емес, семантикалық жақындық, прототип, фрейм, сценарий, ассоциативті өріс сияқты когнитивтік құрылымдар арқылы байланысады. Бұл құрылымдардың өзі мәдени тәжірибемен қалыптасады. Үшіншіден, белгілі бір семантикалық домендер (мысалы, табиғат, жануарлар, туыстық, кеңістік, мінез-құлық) ұлттық тәжірибеде қаншалықты маңызды болса, менталды лексиконда да сол домендердің шоғырлануы, өзектілігі, қолжетімділігі соғұрлым айқын болады.

Сондықтан тілдік кумулятивтік қызметін менталды лексикон арқылы зерттеу тілдік бірліктердің «сыртқы» (тіл жүйесіндегі / сөздіктегі) сипаттамасымен ғана емес, олардың саналық репрезентациясын, қолданылу динамикасын, мағыналық белсенділігінің тетіктерін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері

Зерттеуде менталды лексикон ұғымына және оны модельдеудің пәнаралық мүмкіндіктеріне жүргізілген психолингвистика, когнитивтік лингвистика, нейроғылым және қолданбалы тілтаным аясындағы ізденістердің нәтижелеріне сараптамалық шолу жасалды. Зерттеу нысанасына қатысты іргелі еңбектерден менталды лексикон ұғымына түсініктеме беретін ұғымдық-теориялық тұжырымдар, эмпирикалық-эксперименттік деректер (ассоциативті эксперимент, прайминг, tip-of-the-tongue, eye-tracking, нейровизуализация), желілік модельдеу тәсілдері және лексикалық репрезентациялар (семантикалық, фонологиялық, орфографиялық, ассоциативті және көпқабатты желілер) іріктелді және назарға алынды.

Әдебиеттерге шолу

Менталды лексиконның зерттелуіне шолу жасағанда, ең алдымен осы терминдік қолданыспен сабақтас / түбірлес ұғым-түсініктерге тоқталған жөн. Өйткені бұл қадам – «менталды лексиконның» табиғатына анықтама берудің және оны әрі қарай кең шеңберде зерделеудің маңызды алғышарты.

«Менталдылық» латын тіліндегі ақыл, жан, сана, ойдың бейнесі деген мағынаны беретін «mens» сөзінен шыққан. Бірқатар түсіндірме сөздіктерде «менталдылық» (ментальность) ұғымы «менталитет» (латын тілінде mentalite – ақыл-ой) терминімен мағыналас.

Менталитет ұғымы әлеуметтік және гуманитарлық ғылым салаларында талдау жасаудың маңызды әдіснамалық құралы ретінде танылады. Менталитет ұғымы алғаш

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

рет 1922 жылы зерттеуші Р. Эмерсонның, кейін М. Прусттың еңбектерінде қолданылды. Ал Л. Леви-Брюль алғашқы және заманауи адамдардың ойлауындағы сапалық айырмашылықтар туралы болжамында менталитет ұғымының ғылыми анықтамасын берді (1994).

Менталитет – қоршаған ортаны, қоғамды танудың, сезінудің формасы; ол жеке адамның және ұжымның әлеуметтік тәжірибесінде қалыптасады; менталитет арқылы сол ұжым үшін өзекті құндылықтар жүйесі көрініс береді және қоғамдық қатынастарға белсенді ықпал етеді; ұжымдық ойлаудың, әлеуметтік өмірді қабылдаудың сипатын, стилін, тәсілін көрсетеді; қоғам мүшелерінің тұрақтылығын, мінез-құлықы мен қызметін бағдарлайды (Словарь-справочник по социологии, 2010). Менталдылық – әрі мәдениет пен дәстүрдің нәтижесі, әрі мәдениеттің дамуына ықпал ететін терең қайнаркөз (Педагогический словарь, 2001).

Француз тарихшысы Ж. Лефевр ұжымның жаппай мінез-құлық психологиясын түсіндіруде алғаш рет ұжымдық менталитет түсінігін енгізді (1973). Кейін менталитет термині тарихшылардың «Аннал мектебінде», тарихи антропологияда қолданыс тапты.

Лексикографиялық анықтамалықтар мен ғылыми әдебиеттерге сүйенсек, менталитет / менталдылық / діл – адамның танымдық деңгейіндегі аса ерекше құбылыс. Адам өзін қоршаған әлемге белгілі бір призма арқылы қарайды, яғни дүниені тануға қандай да бір аралық факторлар әсер етеді. Дәл осы призма – менталитет.

Менталды сана адам дүниеге келгеннен бастап, өмір бойы қалыптасады. Менталитет жеке адамның адамгершілік құндылықтарынан бастап, психологиялық, мінез-құлық, бейімделу ерекшеліктерін, тәрбиесі, діни, мәдени қарым-қатынасын қамтитын құрылым; тұтас қоғамға және оның жекелеген мүшелеріне тән, дүниені қабылдаудың ерекше формасы және ұрпақтан ұрпаққа берілетін өмірлік, рухани, мәдени тәжірибені танытатын феномен. Демек менталдылық / менталитет жеке адамның да, сол адам өмір сүретін қоғам мен ұжымның да кең мағынасындағы ерекшелігін қамтиды.

Менталдылық пен тілдің арақатынасына келер болсақ, тіл – «менталды құрылым деңгейіндегі адамзатқа ортақ жалпы құбылыстарды анықтауға, әр басқа халықтардың мәдениетін саралай зерделеуге мүмкін беретін құрал» (Золотова, 2005: 6). Бұны нақты түсіндірсек, тілдің қолданысы (речь), ең алдымен, жеке адамның менталды құрылымдарындағы құбылыстарды танынуға жола ашады. Осылайша менталдылықтың тілдік формасын ұсынатын – менталды лексикон.

Кез келген табиғи тілдің құрылымдық тұтастығын қамтамасыз ететін негізгі тіректің бірі – сөз. Сөздің іргелі қызметі – номинация, яғни болмыс нысандарын, құбылыстарын және ұғымдарды атау арқылы тілдік таңбаға айналдыру. Тіл туралы ғылыми пайымның бастауларында да дәл осы атауыштық қызметке ден қойылғаны байқалады. Нақты айтқанда, тілді тану еңалдымен атаудың табиғатын, мағынаның қалыптасуын, сөз бен шындықтың арақатынасын түсіндіруден өріс алды. Сондықтан да лингвистиканың түрлі ғылыми парадигмаларында «сөз» мәселесі орталық орын алып, әр алуан салалардағы (лексикологиядан тіл білімінің ең жаңа бағыттарының бірі – лингвосинергетикаға дейін) зерттеу нысаналарымен тікелей тоғысады.

Сөзді әр қырынан қарастыру тіл жүйесінің ішкі заңдылықтарын ғана емес, тілдік ұжымның мәдени-әлеуметтік тәжірибесін, сондай-ақ сөйлеуші тұлғаның – тіл иесінің когнитивтік және коммуникативтік ерекшеліктерін әр деңгейде айқындауға мүмкіндік берді. Осы себепті «сөзді» тек тілдік бірлік ретінде шектеу жеткіліксіз, өйткені сөз – мағына, таным, тәжірибе, мәдени код, қолданыс сияқты қабаттарды өз бойынша тоғыстырған, пәнаралық сипаттағы кешенді ғылыми феномен.

Жеке адамның сөздік қорының құрылымы мен белсенді қолданысын, сөздердің санадағы / адам миындағы шоғырлануын сипаттауға ұмтылыс нәтижесінде ғылыми айналымда «менталды лексикон» / «ішкі лексикон» / «индивид лексиконы» / «индивидуалды тезаурус» тәрізді атаулар орнықты. Бұл ұғымдар тіл білімінің шеңберімен шектелмей, лексикалық білімнің қалыптасуы мен қызмет ету тетіктерін кешенді түрде түсіндіруге жол ашты.

Грек тіліндегі «lexikon» түбірі ерте кезеңдегі дереккөздерде «сөздік», «сөздік-кітап» мағынасында XVI-XVII ғасырларда қолданылған.

Өткен ғасырдың соңында психолингвистиканың аясында менталды лексикон туралы іргелі тұжырымдар ұсынылған еңбектер жарық көрді. Психолингвистикада сөздік қордың менталдылығы Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, Н.И. Жинкин, А.А. Леонтьев сияқты ғалымдардың адамның сөйлеу әрекетімен байланысты зерттеулерінен бастау алады. Қазіргі таңда менталды лексиконды зерттеу бойынша әлемдік тәжірибеде тың нәтижелер алына бастады. Осындай зерттеулердің нәтижесінде жасалған қорытындылар менталды лексикон табиғатының ғылыми негіздерін нығайта түсу үшін маңызды.

В. Заботкина атап көрсеткендей, соңғы жылдары менталды лексиконды жеке адамның лексикалық қорының іргелі негізі ретінде қарастыру кеңейіп, оның мазмұны мен қызметін түсіндіретін ұстанымдар көбейді. Зерттеулерде бұл құбылыс бірде лексикалық тілдік бірліктерді сақтайтын «қойма» ретінде, бірде «менталды корпус» тәрізді жинақталған білім кеңістігі ретінде сипатталады (Заботкина, 2012; Taylor, 2012).

Р.К. Олдфилдтің «Things, Words and Brain» атты еңбегінде менталды лексикон мәселесінің психолингвистикалық тұрғыдан маңыздылығы айқындалған (1966). Бұл аспектіде менталды лексикон адамның сөзге қатысты игерген білімімен және сол білімнің сөйлеу барысында іске қосылуымен байланыста қарастырылады.

Қазіргі кезеңде менталды лексикон көптеген зерттеушілердің назарын аударып, пәнаралық сипаттағы зерттеу өрісіне айналды. Әртүрлі салаларда тілдік бірліктерді қабылдау, өңдеу, сақтау және қайта белсендіру тетіктерін түсіндіру үшін негізгі ұғымдардың бірі ретінде қолданылып келеді. Бұл зерттеулерде ұсынылған анықтамалардың сан алуандығы менталды лексиконның көпқабаттылығын аңғартады.

Менталды лексикон – сөз туралы білімді, нақтырақ айтқанда, осы сөзбен байланысты барлық формалар мен мағыналарды сақтайтын ішкі жүйе. Менталды лексикон адамның қарым-қатынас үдерісінде түсінуін мен сөйлеуін қамтамасыз етеді. Қазіргі таңда менталды лексикон лингвистика, психология, нейроғылымдар және компьютерлік модельдеу бағыттарында зерттеледі.

Менталды лексиконды тек «сөздер қоймасы» ретінде сипаттау оның қызметін толық ашпайды. Нақтырақ айтқанда, менталды лексикон – жай ғана сөзді сақтау жүйесі емес, сөзді тану – белсендіру – қолдану кезеңдерін қамтамасыз ететін жедел тетіктер жиынтығы. Сондықтан менталды лексикон туралы зерттеулерде «қанша сөз біледі» деген қарапайым сұрақтан гөрі, «сөзге қалай және қандай жолмен қолжеткізеді» деген мәселе шешуші мәнге ие.

Тілдік қарым-қатынастың жүзеге асуы сөздік білімнің ішкі ұйымдасуынсыз мүмкін емес (Taft, 1993). Менталды лексиконнегізінен лексема / лемма сияқты сөз бірліктерінен құралады. Бірақ олар жай ғана тілдің «ішкі» элементтері емес. Әр сөзде сөйлеушінің ойлау ерекшелігі, тәжірибесі, қоғамдағы орны, ортаның әсері сияқты когнитивтік және әлеуметтік қырлар да көрініс табады. Сондай-ақ бұл бірліктер ретсіз,

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

жүйесіз шоғырланбайды. Олар белгілі бір тілдің өзіне тән, кейде өте күрделі әрі шартты ережелерге сәйкес шоғырланып, сол заңдылықтар бойынша сөйлеуде жұмсалады.

Нәтижелер мен талқылау

Сөздердің адам санасында өзара мағына, форма, жиілік және тәжірибе арқылы бір-бірімен байланысады. Сөйлеу барысында бұл байланыстарға қолжеткізу өте тез жүзеге асады (The Mental Lexicon, 2021). Классикалық көзқарастарға сәйкес, менталды лексикон – түсінуді / сөйлеуді тудыруды қамтамасыз ететін сөздердің статикалық қоймасы.

Менталды лексикон ұғымын интерпретациялаудағы қарама-қайшы тұжырымдар менталды лексикон табиғатының, қызмет ету қағидаларының аса күрделі екендігін танытады. Менталды лексиконды зерттеудің әртүрлі аспектілері бар, солардың бірқатары мыналар:

– менталды лексиконның жас ерекшелігіне қарай онтогенездегі дамуы;

– менталды лексиконның компоненттік құрамы (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық);

– менталды лексиконның құрылымдық сипаты және т.б.

– қостілді менталды лексиконның ерекшеліктері;

Бұл аспектілер қазіргі таңда менталды лексиконды пәнаралық бағытта зерттеудің және оны модельдеудің мүмкіндіктерін ұсынады.

Менталды лексиконның жас ерекшелігіне қарай онтогенездегі дамуы

Педагогикалық аспектіде жасөспірімдердің менталды лексиконын – сөздік қорын дамыту көптеген жаттығуларды талап етеді, соның бірі – вербалды жадыны дамыту. Бастауыш сыныпта да, орта мектепте жаттаудың (мәселен, өлең жолдарын) рөлі ерекше, бұл оқушылардың семантикалық жадын дамытуға тікелей ықпал етеді (Laczkó, 2018).

Онтогенезде менталды лексиконның моделі көпөлшемді ассоциативті-вербалды желі түрінде ұсынылады, оның құрылымдық элементтері – тораптар (узлы) мен торапаралық байланыстар (межузловые связи) (Anderson, 1983; Balota, 1986; McClelland, 1988; McClelland, 2010].

Өткен ғасырдың 80-ші жылдарында мектеп оқушылары арасында жүргізілген эмпирикалық зерттеу – адамның менталды лексиконын модельдеудің алғашқы нәтижелері. Зерттеуші Я.И. Вильтовская 5-сынып оқушыларының жазба жұмыстары бойынша жинақталған материалдар мен лингвистикалық сұқбат арқылы олардың сөздік қорына статистикалық талдаулар жасаған. Талдау нәтижелері көрсеткендей, 5-сынып оқушыларының сөздік қоры шамамен 30 мың сөзді құраған; сөздік қор оқушылардың сөзді қолдануы мен түсінуіне қарай іріктелген. Өнімді сөздік қор, яғни қолданыс жиілігі жоғары, қарым-қатынас үшін аса қажетті деп саналған бірліктер саны – 5185; шамамен 5000-ға жуық біртүбірлі, «базалық» сөздер болған. Осы зерттеудің нәтижесінде ядродағы түбір сөздер бала кезден бастап қалыптасады және сөздік қордың одан әрі кеңеюіне, сөзжасамдық базаның дамуына негіз болады; сондай-ақ адамның жас ерекшелігіне қарай осы кезеңде менталды лексиконның негізгі ядросы қалыптасып үлгереді деген тұжырымдар жасалған (Вильтовская, 1980: 6).

Т.В. Соколованың 3-6 жас аралағындағы балалардың менталды лексиконын сипаттауға арналған зерттеу нәтижесінде ядроға енетін актив сөздер іріктелген; ойын концептісі осы жастағы балалар үшін ассоциативті вербалды желінің негізі болып саналады деген тұжырым жасалған. Сонымен қатар ғалым адам, үй, жақсы, үлкен, айту сияқты реакциялардың жоғарғы жиілігіне байланысты менталды лексикон ядросына жас ерекшелігіне қарай динамикалық сипат тән екендігін айтады (Соколова, 1999).

Пермь зерттеушілерінің еңбектерінде 6-10 жас аралағындағы балалардың менталды лексиконның моделі жасалған. Балалар арасында жүргізілген ассоциативтік эксперимент нәтижелері бойынша ұсынылған 70 стимул сөзге 33095 реакция алынған. Жиілігі жоғары сөздер менталды лексиконның ядросына енетін бірліктер ретінде іріктелген. Зерттеушілер бұл бастауыш сынып оқушылары үшін стандарт ассоциативті ядроны көрсетеді деген тұжырым жасайды. Зерттеуші И.Г. Овчинникова менталды лексиконды психолингвистика мен когнитивтік ғылым аясындағы аса өзекті нысандардың бірі қарастырады. Оның еңбектеріндегі тұжырымдар негізінде менталды лексикон декларативті білімді (ереже түрінде сақталатын білім) жинақтайтын, сондай-ақ әртүрлі желілік байланыстар арқылы өзара ұштасқан тілдік бірліктердің жүйесі / қоры ретінде сипатталады. Ғалымның пайымдауынша, бұл құрылым адамның жасына қарай динамикалық түрде өзгеріп, соған сәйкес бірліктер арасындағы байланыс орнатудың жаңа тетіктері қалыптасады. Аталған байланыстарды модельдеу мақсатында ассоциативтік эксперименттен алынған нәтижелерді дереккөз ретінде пайдалануға болады (Овчинникова, 2018).

Ғалым ассоциацияларды синтагматикалық және парадигматикалық деп жіктейді, сондай-ақ тақырыптық, жағдаяттық деп бөледі. Зерттеу нәтижелері бойынша, флективті тілдердің иелерінде жас ерекшелігіне қарай, яғни адамның жасы ұлғайған сайын синтагматикалық ассоциациялар көбейеді. Мысалы: ҚҰС – ұшады, ИТ – үлкен және т.б. Ал аналитикалық тілдерде сөйлеушілерде керісінше жас ұлғайған сайын парадигматикалық ассоциациялар көбейді: КӨЙЛЕК – киім.

Синтагматикалық және парадигматикалық байланыстарға түрлі психикалық тетіктер (синтагматикалық және парадигматикалық) ықпал етеді. Қалыпты және патологиялық жағдайда жүргізілген ассоциативтік эксперимент нәтижесінде парадигматикалық реакциялар қалыпты жағдайда және мидың алдыңғы бөлігі (бастың маңдай бөлігі) зақымданған жағдайда күшейеді. Ал синтагматикалық реакциялар сөйлеуді қабылдау (бастың самай бөлігі) бұзылғанда ұлғаяды (Ахутина, 2002).

Қазақстандық зерттеушілердің пікірінше, жеке тұлғаның «ділдік лексиконына» әсер ететін келесі факторлар бар:

- әлеуметтік-мәдени жағдай;
- индивидтің эмоционалды-аффективті жағдай;
- индивидтің когнитивті жағдай;
- ситуативтік қабылдау;
- жеке тәжірибе;
- объектінің сипаттамасы;
- стереотиптік жағдай;
- предикаттық байланыс;
- атрибутивті байланыс (Бергібаева et al., 2025).

Онтогенездегі даму «жаңа сөз қосылды» деген сандық өлшеммен шектелмейді, бұл – желінің қайта құрылуы, жаңғыруы. Яғни бала тілінде жаңа сөздің пайда болуы сол сөздің өзі ғана емес, бұрыннан бар бірліктермен өзара қатынасын да өзгертеді, атап айтқанда, категориялық топтар нақтыланады, «ядро» ұлғаяды, байланыс түрлері сараланады. Осыдан келіп онтогенездегі менталды лексиконның дамуы жиілік көрсеткіштермен қатар, желілік сипатымен де айрықшаланады.

Менталды лексиконның компоненттік құрамы

Менталды лексикон – жеке сөзге және / немесе морфемаға қатысты ақпараттың толық кешенін (фонологиялық, морфологиялық, семантикалық, синтаксистік білім) біріктіретін грамматикалық жүйенің құрамдас бөлігі (Emmorey, 1988). 1990 жылы Cambridge University Press баспасынан шыққан Psycholinguistics еңбегінде Michael Garman лексика мен синтаксистің өзара байланысын арнайы қарастырып, менталды лексиконда сақталатын тілдік формалардың сипатын нақтылауға талпынады. Зерттеуші эксперименттік тәсілдерге сүйене отырып, сол бірліктерге қол жеткізудің (оларды белсендірудің) үлгісін ұсынады. Оның тұжырымы бойынша, тілдік өңдеуде алдымен сөз танылады (қабылданады), содан соң ол сөйлем құрылымында қолданысқа түседі (Garman, 1990).

Менталды лексиконды қағаз / кітап форматындағы сөздікпен салыстырғанда, екеуі де «сөздер қоры» ретінде ұқсас көрінгенімен, олардың ұйымдасу принциптері бірдей емес. Мәселен, менталды лексиконда сөздер белгілі бір деңгейде бастапқы дыбыстар арқылы топтасуы мүмкін, алайда бұл жүйе әліпбилік ретке тікелей сүйенбейді. Өйткені қосымшалардың жалғануы, екпіннің орналасуы тәрізді сөздің фонетикалық-құрылымдық белгілері санада сақталуы мен іздеу тәртібін айқындайтын маңызды факторлардың қатарында болады. Сондай-ақ менталды лексикондағы бірліктердің байланысуы тек дыбыстық және орфографиялық ұқсастықтармен шектелмей, мағыналық жақындыққа да негізделеді. Осы тұрғыдан алғанда, менталды лексиконүнемі жаңа лексикалық элементтермен толықтырылып, сөз мағыналары да динамикалық түрде жаңарып отыратын жүйе ретінде көрінеді. Ал кітап түріндегі сөздік, керісінше, белгілі бір уақыт межесіндегі сөздер мен олардың анықталған мағыналарын ғана тіркеп, салыстырмалы түрде тұрақты мазмұн ұсынады.

Зерттеушілердің пайымдауынша, ұзақ мерзімді жадында желі арқылы өзара байланысқан сөздер сақталады. Осымен байланысты бір сөз іске қосылғанда формасы, мағынасы, синтаксистік, орфографиялық сипаты ұқсас немесе эмоционалдық мағынасы жақын басқа да сөздер іске қосылады.

Сөйлеу әрекетінде менталды лексиконның іске қосылуы «лемма» және «лексема» деңгейінде жүзеге асады. Менталды лексиконда сақталатын сөздің екі компоненті бар: біріншісі – семантикалық компонент – лемма; екіншісі – формалды компонент – лексема. Лемма компоненті сөз мағынасы, оның коннотациялары, стилі, синтаксистік шаблондар туралы ақпаратты қамтыса, лексема компоненті морфологиялық, фонологиялық және орфографиялық сипаттарды көрсетеді (Levelt, 2001).

Қазақ ғалымы Ж.К. Ибраеваның «Психолингвистика негіздері» деп аталатын іргелі еңбегінде қарым-қатынас психологиясындағы тілдік тұлғаның ерекшеліктері талданған. Ғалымның пайымдауынша, тілдік тұлғаның үш маңызды сипаттасының қатарында, «вербалды-семантикалық сипаттама индивидуумның лексиконынан, табиғи вербалдық қарым-қатынаста қолданылатын барлық сөздік қорынан құралады. Сөйтіп, тек қана лексикалық бірліктердің саны ғана емес, сонымен қатар вербалдық құралдарды әлеуметтік жіктелім мен жарыспалылық нормаларына, функционалды-стилистикалық құндылықтарға сәйкес дұрыс қолдана білуі де ескеріледі. Бұл сипаттаманың индивидуалдылығы дағдыны меңгеру дәрежесімен ғана емес, сондай-ақ сөзжасам, грамматика және нормативтік айтылу ережелерін бұзумен де анықталады» (Ибраева, 2010: 35).

Бірқатар еңбектерде менталды лексикон тіл иесінің сөз / морфема туралы фонологиялық, морфологиялық, семантикалық және синтаксистік білімін жинақтайтын грамматикалық құрылым ретінде анықталған (Emmorey, 1988).

Зерттеуші Дж. Джэкендофф өз зерттеулерінде менталды лексикон сөздің дыбысталу үлгісі, мағынасы және синтаксистік қасиетті туралы мәліметтерді біріктіретін ішкі «ой сөздігі» деген тұжырым жасайды (2002).

Менталды лексикон – менталды грамматикамен тығыз байланысты сөз туралы білімнің, мағыналардың және олардың өзара байланыстарының жиынтығы ретінде сипатталады (Papafragou et al., 2022). Менталды лексикон жай ғана тізім / тізбек емес, сөйлеу үдерісіндегі түсінуді қамтамасыз ететін және сөйлеудің өзін тудыратын, когнитивтік және коммуникативтік қызмет атқаратын шоғырланған жүйе (Stille et al., 2020).

Менталды лексиконның компоненттік құрамына қатысты мынадай қызық эксперимент жүргізілген. Тәжірибелік зерттеу TOT, яғни tip of the tongue – қазақша «тіл ұшында» деп аталады. Қатысушыларға сирек қолданыстағы сөздер / есімдер беріліп, «білемін, бірақ айта алмай тұрмын» деген жауаптар тіркелген. Осыған ұқсас зерттеулерде күнделік әдісімен табиғи жағдайдағы TOT жағдайлары жинақталған. Нәтижесінде TOT көбінесе санада мағына «бар» сияқты сезілгенімен, дыбыстық формасын табу қиындағанда пайда болатыны дәлелденген. Бұдан шығатын тұжырым – менталды лексиконда кемінде екі компонент (семантика мен фонология) бар және олардың арасындағы байланыстың күштілігі сол сөзге қолжетімділікті қамтамасыз етеді (Burke et al., 1991).

Демек, менталды лексикон – фонологиядан семантикаға дейін тілдік бірліктердің барлығы, сөзбен байланысты ережелер және сөз туралы барлық білім сақталатын мидағы жүйе. Менталды лексикондағы тұрақтылық компоненттер арасындағы байланыстардың беріктігіне тәуелді.

Қостілді менталды лексиконның ерекшеліктері

Соңғы жылдары қостілділік феноменіне тән тілдік ерекшеліктерді кешенді талдауға деген ғылыми қызығушылық айқын күшейді. Әсіресе қостілді лексиканы зерделеу нәтижелері тіларалық өзара әрекеттесудің әр деңгейдегі (фонологиялық, семантикалық, грамматикалық, прагматикалық) үдерістерін модельдеуге әдіснамалық негіз қалыптастырды.

Жоғарыда аталған TOT құбылысы қостілді адамдарда жиі болуы мүмкін екендігі зерттеулерде айтылады. Нақтырақ айтқанда қостілділер мен монолингвтердегі TOT жиілігі салыстырылғанда, қостілді адамдарда TOT көбірек кездескен (Gollan & Silverberg, 2001). Себебі бір мағынаға екі тілдің екі формасы «таласып» қалады. Бұған екі тілдегі атаулардың қолданыс жиілігінің әртүрлі болуы ықпал етеді. Бірақ бұл менталды лексикондағы сөздік қордың азаюын білдірмейді, тек сөйлеу үдерісіндегі қолжеткізудің қиындығы, тежелісті көрсетеді. Демек, қостілді менталды лексиконда сөздердің «құрылымдық бәсекесі» қолжетімсіздік эффектісін тудыра алады, осыған байланысты лексикондағы сөздің саны ғана емес, олардың жиілігі, бәсекелестігі мен қолжеткізу тетіктері де маңызды рөл атқарады.

M. Schmid Attrition in the Mental Lexicon атты зерттеуінде екінші тілдің бірінші тілдің лексикалық жүйесіне белгілі бір дәрежеде ықпал ететінін көрсетеді (Schmid, 2011). Дегенмен, бұл ықпал сөйлеушінің L1-дегі сөздік қорының «азаюы» ретінде түсіндірілмейді: керісінше, жаңа элементтер жалпы жүйеге кірігіп, лексикалық

репертуардың кеңеюіне жағдай жасайды. Алайда менталды лексикон деңгейінде L1 мен L2 арасындағы байланыс өзгеше көрініс беруі мүмкін: бірінші тілдегі кейбір бірліктер уақытша белсенді болмай, қолжетімсізденуі ықтимал. Нәтижесінде сөйлеуші L1-дегі жекелеген сөздерді ұмытып қалатындай әсерге ұшырайды немесе оларды еске түсіру барысында қиындық сезінеді.

Қостілді менталды лексикон табиғатын сипаттаудың күрделілігі әртүрлі факторлардың көпқырлылығымен түсіндіріледі. Олардың қатарында L1 және L2 меңгерілу деңгейі, екі тіл арасындағы фонологиялық және семантикалық жақындық / алшақтық, тілді игерудің тәсілі мен коммуникативтік ортасы сияқты факторлар жатады. Функционалдық магниттік-резонанстық зерттеулер (fMRI) негізінде дені сау және афазиясы бар қостілді тұлғаларда лексикалық өңдеуге қатысатын бірқатар нейронды тетіктер туралы қорытындылар жасалған (Ghazi-Saidi, 2017).

Қостілді менталды лексиконды модельдеуге қатысты кең тараған қағида мынаған саяды: екі тіл жеке адамның когнитивтік кеңістігінде бір-бірінен толық оқшау емес, интеграцияланған тұтас желі ретінде шоғырланады; ал L2-ні меңгеру үдерісі L1-дің толық қатысуымен іске асады (Gollan, 1997; Van, 2002). Сонымен қатар зерттеулерде тілдердің ықпалдасуы біржақты емес: әсер L1 $\Rightarrow$ L2 бағытында да, L2 $\Rightarrow$ L1 бағытында да жүреді; шет тілінің ана тіліне ықпалы тек балалық шақтағы тұрақтанбаған кезеңмен шектелмей, ересек жаста L2 игеру барысында да байқалатыны атап көрсетіледі. Осыдан келіп, L2 меңгеру бейсаналы және саналы деңгейлерде екі тіл бірліктерінің ұқсастықтарын іздеу, салыстыру және бекіту әрекеттерімен қатар жүретіні аңғарылады. Мұндай өзара әрекеттесу нәтижесінде қостілді менталды лексиконда мағыналық өзегі ортақ, екі тілге де қатысты, сапалық тұрғыдан жаңа әрі әмбебап сипаттағы категориялар мен бірліктер қалыптасып, тіларалық үдерістердің жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Eye-Tracking деп аталатын қостілді респонденттерге арналған эксперимент барысында экранда бірнеше сурет көрсетілген және құлаққап арқылы бір сөз айтылған. Қатысушылар сөзге сәйкес дұрыс суретті таңдайды, ал екінші тараптан көздің қай суретке қанша уақыт «тоқталғандығы» тіркеледі. Нәтижесінде адамдар тиісті суретті таңдағанда, тек сол тілдегі сөзді ғана емес, екінші тілдегі дыбысталуы ұқсас сөздерге де қатысты суреттерге жиірек қарайтындығы байқалған (Marian & Spivey, 2003). Бұл тәжірибе менталды лексиконда қостілді адамдар үшін сөзді тану кезінде екі тілдің лексикалық бірліктері параллель түрде белсенді болатынын, лексикон сөзді өңдеу деңгейінде интеграцияланған желі ретінде жұмыс істейтіндігін дәлелдейді.

L2-нің L1-ге ықпалы «тілді бұзады» немесе «сөздік қорды азайтады» деуге болмайды. Көп жағдайда мәселе сөз санының кемуіне емес, қолжетімділіктің өзгеруіне алып келеді. Бір мағынаға екі тілде екі форма байланып, белсендіру кезінде бәсеке күшейеді, нәтижесінде кей бірліктер уақытша «қолжетімсіз» болуы мүмкін. Сондықтан қостілді менталды лексиконды бағалауда сөздің қай тілде, қандай жағдайда, қандай жылдамдықпен белсенді болатындығын көрсететін функционалдық параметрлер маңызды болып саналады.

Менталды лексиконның құрылымдық сипаты

Қазіргі зерттеулердің көпшілігінде менталды лексиконды желілік құрылым ретінде модельдеу басым. Бұл модельдерде желілер сөз-тораптар, семантикалық, фонологиялық, синтаксистік және басқа да ассоциацияларға негізделеді. Олардың бірқатарын төмендегідей топтастыруға болады (1-кесте):

1-Кесте. Менталды лексиконның желілік модельдері

Желілердің түрі	Модельдің негізі	Желілік модельдің мәні
Көпқабатты желілер	Семантика, форма, синтаксис және басқа да жеке қабаттар	Бірнеше типтегі байланыстардың қабаттасуы «ядролық» / kernel лексикондар (Stille et al., 2020; (Stille et al., 2024).
Ассоциативті желі	Тіл иелерінің еркін ассоциациялары	Лексиконның тиімділігі және тұрақтылығы, тақырыптық және таксономиялық (жіктеу) шоғырлану (Deyne et al., 2017; Agustin-Llach & Rubi, 2024).
Нейромодельдер (LEM / SPA)	Концепт – лемма – фонология	Көмекші нұсқау (семантикалық / фонологиялық) ретінде сөзге қолжетімділікті жеңілдетеді (Stille et al., 2020).

Желілік модельдер менталды лексиконды «реттелген тізім» емес, ықтималдыққа негізделген байланыстар жүйесі ретінде түсіндіреді. Осы тұрғыдан «сөзді білу» сол сөздің басқа бірліктермен қаншалықты байланысқанын, қандай тораптарда қиылысатынын қамтиды. Сондықтан да желілік тәсіл лексиконды сипаттауда тек лингвистикалық қана емес, когнитивтік өлшемдерді де (ядро / периферия, алшақтық / жақындық, кластер т.б.) табиғи түрде анықтауға мүмкіндік береді.

Психолингвистика, сөйлеу әрекеті теориясы және когнитивтік бағытындағы зерттеулер адамның лексикалық қоры жай ғана бөлек-бөлек сөздердің жинағы емес екенін дәлелдейді. Керісінше, ол сөйлеуді түсінуге де, сөйлеуді тудыруға да мүмкіндік беретін күрделі жүйе және ең алдымен тұлғаның ана тілін игеру үдерісіне қатысады. Сөйлеушінің қажетті сөзді шамамен 200 миллисекунд ішінде ойша тауып, таңдап ала алуы менталды лексиконның шоғырлануы / құрылым жүйелі әрі ретті екенін дәлелдейді (Faber, 1999).

Менталды лексикон көбіне өзегі айқын, ал шеткері қабаттарға қарай тарамдалып кеңейетін, көптеген өзара байланыстарды біріктіретін ассоциативті-желілік құрылым ретінде сипатталады (Кубрякова, 2009).

Белгілі орыс ғалымы Ю.Н. Караулов нақты бір тіл иесінің лексиконын анықтау үшін оның дискурсын назарға алу керектігін айтады. Осылайша жеке адамның лексиконын реконструкциялау үшін ол жазған мәтінді талдайды және мәтіндегі ассоциативті желілерді анықтайды, яғни дискурстық талдау және ассоциативтік эксперимент әдістерін бірге пайдаланады. Бұл ретте ғалым жеке адамның лексиконын тілдік тұлғаның үш деңгейлі құрылымына сәйкес саралайды (Караулов, 1987).

А. Залевскаяның психолингвистикалық теориясында менталды лексикон көптеген байланыстардың / тораптардың қиылысынан тұратын ассоциативті желі ретінде анықтайды (2005). Бұл тұжырымдарға сәйкес, менталды лексикон ассоциативті вербалды желі арқылы байланысқан түрлі сөздерден және олардың ассоциацияларынан тұрады.

Назар аудартатын маңызды жайт, психолингвистикада ассоциативтік эксперимент арқылы зерделенетін тағы бір феномен – тілдік сана. Тілдік сана – менталды лексиконнан (номинативті бірліктердің жиынтығы) анағұрлым кең шеңберде қарастырылатын

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

құбылыс. Яғни, тілдік сана – тілдік таңбалармен байланысты әлеуметтік білімдерден тұратын сана құрылымының жиынтығы. Тілдік сана – танымның бір элементі, онда белгілі бір тілдік қауымдастыққа тән қоғамдық өмір көрініс табады. Тілдік санада қалыптасқан ұлттық-мәдени субъективті әлем бейнесі жалпыхалықтық дүниетанымды құрайды. Демек, тілдік санада ұлттың мәдени, рухани тәжірибелері мен ұлттың өмір сүру салты, дәстүрі, дүниеге деген көзқарасы айқындалады.

Менталды лексиконның құрылымына байланысты тағы бір тұжырым бар. Онтогенездегі менталды лексиконды модельдеу бойынша зерттеулерде «менталды лексикон семантикалық жадының аналогы» деп анықталған (Заботкина, 2012; Taylor, 2012).

Менталды лексикондағы элементтердің ішкі шоғырлануы семантикалық желілік қағидаға сүйенетіні шынында да бірқатар еңбектерде негізделген. Кейбір модельдерде семантикалық байланыстармен қатар сөздердің фонологиялық және орфографиялық деңгейде де желі құрайтыны көрсетіледі.

Тілдің құзыреттілік орнығып, сөздік қор ұлғайған сайын семантикалық желінің құрылымы да динамикалық түрде қайта құрылады. Синтагматикалық байланыстардың үлесі өсіп, бірліктер арасындағы парадигматикалық-семантикалық қатынастардың саны көбейеді. Сондай-ақ жазба коммуникация дағдылары (оқу мен жазу) жетілген сайын контекстке негізделген синтагматикалық байланыстардың кеңеюі байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, менталды лексикондағы сөздер дыбыстық жақындығы немесе мағыналық ұқсастығы бойынша белгілі бір жүйеге келтіріледі. Дегенмен бір сөздің басқа бірліктермен байланыс саны мен желідегі «қашықтығына» бірнеше фактор ықпал етеді:

– лексеманың грамматикалық мәні және белгілі бір лексикалық-грамматикалық класқа (сөз табына) жатуы;

– объективті жиілік, яғни сөздің әртүрлі коммуникативтік салалардағы (БАҚ, ауызекі сөйлеу, ресми-іскери, ғылыми) қолданыс жиілігі;

– субъективті жиілік, яғни жеке адамның тілдік тәжірибесінде сол сөздің жұмсалу жиілігі;

– сөзді меңгеру кезіндегі адамның жас ерекшелігі.

Менталды лексиконның компоненттік құрамын, қостілділік жағдайындағы сипатын, адамның жас ерекшелігіне қарай дамуын, құрылымдық тұрғыдан көрінісін зерттеу лингвистиканың әртүрлі ғылым салаларымен интеграциясында зерделеніп, эксперименттік зерттеулер нәтижесінде түрлі эмпирикалық деректер алынған және концептуалды тұжырымдар жасалған. Аталған зерттеулердің нәтижелері менталды лексиконның пәнаралық моделін ұсыну үшін пайдалы. Өйткені менталды лексикон – табиғи, ашық, күрделі, динамикалық, дамитын жүйе.

Қорытынды

Жүргізілген шолу нәтижелері менталды лексиконды қазіргі ғылымда бір ғана лингвистикалық құбылыс ретінде емес, тіл – психика – жад – когниция тоғысындағы пәнаралық жүйе ретінде түсіндіру үдерісінің артқанын көрсетеді. Менталды лексикон сөздерді «ретсіз тізім» түрінде сақтайтын қойма емес, керісінше, ол сөз туралы көпқабатты білімді біріктіретін және сөйлеуді қабылдау мен тудыруды қамтамасыз ететін динамикалық шоғырланған құрылым. Бұл тұжырым менталды лексиконның ядро – периферия қағидасымен, сондай-ақ сөздердің мағыналық және формалық ұқсастық арқылы желілік байланыстарға бірігетінімен дәйектеледі.

Онтогенез бойынша менталды лексиконның құрылымы жас ерекшелігімен бірге өзгеріп отыратынын айғақтайды. Тілдік құзыреттілік артқан сайын сөздер арасындағы байланыстардың түрлері мен үлес салмағы қайта құрылады, ал жазба коммуникацияны меңгеру контекстік байланыстардың кеңеюін жылдамдатады. Қостілділік жағдайында менталды лексиконның табиғаты одан әрі күрделенеді. Екі тілдің бір-біріне ықпалы біржақты емес және сөзді тану / шақыру кезеңдерінде тілдер параллель белсенді болуы мүмкін. Бұл, өз кезегінде, тілдік бірліктердің бәсекелестігі мен қолжетімді болудағы қиындық тек «сөзді ұмыту» емес, сондай-ақ менталды лексикондағы сөздердің белсенділігі мен оларды бақылау тетіктерінің өзара әрекеті ретінде танылады.

Менталды лексиконды модельдеуде желілік тәсілдердің (семантикалық, фонологиялық, орфографиялық, ассоциативті және көпқабатты желілер) басымдығы байқалады. Бұл модельдер лексиконның тиімділігі, тұрақтылығы, тақырыптық және таксономиялық шоғырлану тәрізді параметрлерді талдауға мүмкіндік береді. Алдағы уақытта қазақ тіл білімінде менталды лексиконды эмпирикалық тұрғыдан негіздеуді күшейту үшін ассоциативті нормалар корпусын кеңейту, жас ерекшелігі бойынша лонгитюд деректер (бір топқа тиесілі адамдарды уақыт өте қайта-қайта бақылап, бірнеше кезеңде жинақталған деректер) жинау, қостілді ортадағы лексикалық қолжетімділікті өлшейтін эксперименттерді (ТОТ, семантикалық прайминг, eye-tracking) жүйелі жүргізу өзекті болады.

Қазақ тіл білімінде менталды лексикон мәселесін тереңдетудің бір тиімді жолы – ұлттық-мәдени кодқа бай тақырыптық өрістерді (мәселен, құс атауларын) желілік тұрғыдан модельдеу. Бұл өрісте тақырыптық топтастыру (құсбегілік, табиғат, мифтік бейне) мен таксономиялық жіктеу (жалпы – жеке, түр – тек) қабаттасып келеді. Сондықтан менталды лексикондағы шоғырлануды бірнеше өлшемде қатар байқауға болады. Мұндай ұлттық-мәдени кодқа ие атаулардың менталды лексикондағы сипаты тек лексикография үшін ғана емес, ұлттық деңгейдегі менталдылықты түсіндіретін эмпирикалық база ретінде де құнды.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

ЖИ мүмкіндіктері ішінара сөйлем құрылымын ықшамдау, ғылыми стильді біріздендіру, кейбір тіркестердің редакциялық нұсқаларын салыстыру, библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ, халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында қолданылды. Барлық ғылыми мазмұн, талдау және қорытындылар авторларға тиесілі.

Авторлардың қосқан үлесі

С. Тореханова зерттеу нысанасы бойынша негізгі материалдарды жинақтап, сұрыптау, жүйелеу жұмыстарымен айналысты және мақаланың негізгі бөлігін жазды. К.С. Алдашева жиналған материалдарды талдау, толықтыру жұмыстарын жүргізді. Н.А. Исмайлова мақалаға қатысты әдебиеттерге шолу жұмыстарын және мақаланы ғылыми басылымның талаптарына сәйкес ресімдеу жұмыстарын жасады.

Әдебиеттер тізімі

Алдашева, К.С. (2020). Жаңа сөздердің менталды лексикондағы кумуляциясын зерттеу: өзектілік және қажеттілік. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология» сериясы, 2(72), 120–129. https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.18

Ахутина, Т.В. (2002). Типология ассоциативных реакций в норме и патологии. В Материалы конференции, посвященной 100-летию А. Р. Лурия: А. Р. Лурия и психология XXI века. Москва.

Бергібаева, Д., Кенжегалиев, С., & Омирбекова, Ж. (2025). Жеке тұлғаның тілдік лексиконы. Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы, 1, 7–16. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.01

Вильтовская, Я. И. (1980). Исследование объема и состава лексикона подростка (Автореф. дис. ... канд. филол. наук). Минск.

Заботкина, В. И. (2012). Слово и смысл. Издательский центр РГГУ.

Залевская, А. А. (2005). Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. Гнозис.

Золотова, Н. (2005). Ядро ментального лексикона человека как естественный метаязык (Дисс. ... докт. филол. наук). Тверь.

Ибраева, Ж. К. (2010). Психолингвистика негіздері: Оқу құралы. Қазақ университеті.

Караулов, Ю. Н. (1987). Русский язык и языковая личность. Наука.

Кубрякова, Е. С. (2009). В поисках сущности языка. Вопросы когнитивной лингвистики, 1, 5–12.

Леви-Брюль, Л. (1994). Сверхъестественное в первобытном мышлении. Педагогика-Пресс.

Лефевр, В. А. (1973). Конфликтующие структуры (2-е изд., перераб. и доп.). Советское радио.

Манкеева, Ж. (2001). Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері. Тілтаным, 4, 39–44.

Муса-Ахунов, А. А. (2024). Лингвомәдени бірліктердің прагматикалық аспектісі (Қазақ және дүнген тілдері материалдары негізінде) (PhD диссертациясы). Алматы.

Овчинникова, И. Г. (2018). Входящие и исходящие связи слова в ментальном лексиконе младшего школьника. Известия РГПУ им. А. И. Герцена, 189, 160–169.

Педагогический словарь. (2001). В Г. М. Коджаспирова & А. Ю. Коджаспиров (сост.), Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. Издательский центр «Академия».

Словарь-справочник по социологии. (2010). Учебное издание.

Соколова, Т. В. (1999). Ассоциативный тезаурус ребенка 3–6 лет (Автореф. дис. ... д-ра филол. наук). Москва.

Agustín-Llach, M., & Rubio, J. (2024). Navigating the mental lexicon: Network structures, lexical search and lexical retrieval. Journal of Psycholinguistic Research, 53. https://doi.org/10.1007/s10936-024-10059-8

Anderson, J. R. (1983). A spreading activation theory of memory. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 22(3), 261–295. https://doi.org/10.1016/S0022-5371(83)90201-3

Bailes, R., & Cuskley, C. (2022). The cultural evolution of language. https://doi.org/10.31234/osf.io/qxykg

Balota, D. A., & Lorch, R. F. (1986). Depth of automatic spreading activation: Mediated priming effects in pronunciation but not in lexical decision. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 12(3), 336–345. https://doi.org/10.1037/0278-7393.12.3.336

Burke, D. M., MacKay, D. G., Worthley, J. S., & Wade, E. (1991). On the tip of the tongue: What causes word finding failures in young and older adults? Journal of Memory and Language, 30(5), 542–579. https://doi.org/10.1016/0749-596X(91)90026-G

Deyne, S., Kenett, Y., Anaki, D., Faust, M., & Navarro, D. (2017). Large-scale network representations of semantics in the mental lexicon. In (pp. 174–202). https://doi.org/10.4324/9781315413570-18

Emmorey, K. D., & Fromkin, V. A. (1988). The mental lexicon. In Linguistics: The Cambridge survey (pp. 124–149). https://doi.org/10.1017/CBO9780511621062.006

Fabbro, F., Fabbro, A., & Crescentini, C. (2022). The nature and function of languages. Languages, 7(4). https://doi.org/10.3390/languages7040303

Faber, P. B., & Usón, M. R. (1999). Constructing a lexicon of English verbs (Functional Grammar Series). De Gruyter Mouton.

Garman, M. (1990). Accessing the mental lexicon. In Psycholinguistics (Cambridge Textbooks in Linguistics, pp. 239–300). Cambridge University Press.

Ghazi-Saidi, L., Dash, T., & Ansaldo, A. I. (2017). The bilingual mental lexicon: A dynamic knowledge system. Bilingualism, 17, 73–102.

Gollan, T. H., Forster, K. I., & Frost, R. (1997). Translation priming with different scripts: Masked priming with cognates and noncognates in Hebrew–English bilinguals. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 23(5), 1122–1139. https://doi.org/10.1037/0278-7393.23.5.1122

Gollan, T. H., & Silverberg, N. B. (2001). Tip-of-the-tongue states in Hebrew–English bilinguals. Bilingualism: Language and Cognition, 4(1), 63–83. https://doi.org/10.1017/S136672890100013X

Jackendoff, R. (2002). Foundations of language: Brain, meaning, grammar, evolution (1st ed.). Oxford University Press.

Kirby, S., Cornish, H., & Smith, K. (2008). Cumulative cultural evolution in the laboratory: An experimental approach to the origins of structure in human language. Proceedings of the National Academy of Sciences, 105, 10681–10686. https://doi.org/10.1073/pnas.0707835105

Laczkó, M. (2018). A comparison of lexical access in teenagers' spontaneous speech and recitation of poetry. Beyond Philology, 15(2), 107–127.

Levelt, W. J. M. (2001). Spoken word production: A theory of lexical access. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 98(23), 13464–13471.

Marian, V., & Spivey, M. J. (2003). Bilingual and monolingual processing of competing lexical items. Applied Psycholinguistics, 24(2), 173–193. https://doi.org/10.1017/S0142716403000092

McClelland, J. L., Botvinick, M. M., Noelle, D. C., Plaut, D. C., Rogers, T. T., Seidenberg, M. S., & Smith, L. B. (2010). Letting structure emerge: Connectionist and dynamical systems approaches to cognition. Trends in Cognitive Sciences, 14(8), 348–356. https://doi.org/10.1016/j.tics.2010.06.002

McClelland, J. L., & Rumelhart, D. E. (1988). A simulation-based tutorial system for exploring parallel distributed processing. Behavior Research Methods, Instruments, & Computers, 20(2), 263–275. https://doi.org/10.3758/BF03203842

Oldfield, R. C. (1966). Things, words and the brain. Quarterly Journal of Experimental Psychology, 18(4), 340–353. https://doi.org/10.1080/14640746608400052

Papafragou, A., Trueswell, J., & Gleitman, L. (2022). Introduction. In The Oxford handbook of the mental lexicon. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198845003.013.29

Prishupa, Yu. (2025). Language evolution in the sociocultural dimension as a key to human cognition. Proceedings of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology. https://doi.org/10.18372/2411-264x.26.20177

Schmid, M. (2011). Attrition in the mental lexicon. In Language attrition (Key Topics in Sociolinguistics, pp. 38–46). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511852046.005

Stella, M., Citraro, S., Rossetti, G., Marinazzo, D., Kenett, Y., & Vitevitch, M. (2024). Cognitive modelling of concepts in the mental lexicon with multilayer networks: Insights, advancements, and future challenges. Psychonomic Bulletin & Review, 31, 1981–2004. https://doi.org/10.3758/s13423-024-02473-9

Stille, C., Bekolay, T., Blouw, P., & Kröger, B. (2020). Modeling the mental lexicon as part of long-term and working memory and simulating lexical access in a naming task including semantic and phonological cues. Frontiers in Psychology, 11. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01594

Taft, M. (1993). Reading and the mental lexicon (Essays in Cognitive Psychology). Psychology Press.

Taylor, J. R. (2012). The mental corpus: How language is represented in the mind. Oxford University Press.

The Mental Lexicon. (2021). Linguistics. https://doi.org/10.1075/ml

Van Hell, J. G., & Dijkstra, T. (2002). Foreign language knowledge can influence native language performance in exclusively native contexts. Psychonomic Bulletin & Review, 9(4), 780–789.

С.Б. Тореханова[1], К.С. Алдашева[2]*, Н.А. Исмайлова[3]
[1,3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Понятие ментального лексикона и опыт его моделирования в междисциплинарных исследованиях

Аннотация. В статье ментальный лексикон рассматривается как междисциплинарный объект на пересечении психолингвистики, когнитивной лингвистики и нейронаук; систематизируются ключевые подходы к его моделированию. Цель работы – обобщить теоретические и эмпирические основания, позволяющие трактовать ментальный лексикон не как статическое «хранилище слов», а как динамическую систему, обеспечивающую восприятие и порождение речи; описать компонентную архитектуру лексической репрезентации (уровни формы и значения; лемма/лексема), онтогенетическую динамику и специфику билингвальной обработки в единой объяснительной рамке. Исследование выполнено в обзорно-аналитическом формате: проведены контент- и сравнительный анализ международных и региональных публикаций, а также синтез результатов ряда экспериментальных парадигм (ассоциативный эксперимент, прайминг, tip-of-the-tongue, eye-tracking, нейровизуализация). Показано, что ментальный лексикон включает по меньшей мере семантический, фонологический и орфографический уровни, организованные в виде взаимосвязанных сетей; скорость и устойчивость лексического доступа зависят от качества репрезентации, силы связей и степени сетевой интеграции. Установлено, что в онтогенезе изменения проявляются не только в росте словаря, но и в структурной перестройке сети (выделение ядра и периферии, усложнение типов связей). В условиях билингвизма параллельная активация двух языков и механизмы языкового контроля усиливают конкуренцию и могут приводить к временной недоступности отдельных единиц. В результате сетевые подходы оцениваются как интегративная методология, а также обосновывается актуальность формирования эмпирической базы для дальнейших исследований (ассоциативные нормы, лонгитюдные данные, экспериментальные дизайны в билингвальной среде).

Ключевые слова: ментальный лексикон, лексическая репрезентация, лексический доступ, онтогенез, билингвизм, семантическая сеть, ассоциативная сеть.

S.B. Torekhanova[1], K.S. Aldasheva[2], N.A. Ismailova[3]
[1,3]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

The concept of Mental Lexicon and Modelling Practices in Interdisciplinary Research

Abstract. This paper examines the mental lexicon as an interdisciplinary construct at the intersection of psycholinguistics, cognitive linguistics, and neuroscience, and systematizes key approaches to its modelling. It argues that the mental lexicon should be understood not as a static “word store,” but as a dynamic system underlying speech comprehension and production. The study integrates evidence on the component structure of lexical representations, including form–meaning relations and lemma–lexeme distinctions, as well as developmental changes and bilingual processing, within a unified framework. An integrative review methodology is employed, combining content analysis and comparative evaluation of international and regional research, alongside findings from established experimental paradigms such as word association, priming, tip-of-the-tongue phenomena, eye-tracking, and neuroimaging. The results suggest that the mental lexicon consists of interconnected semantic, phonological, and orthographic layers, where lexical access depends on representational quality, connection strength, and network integration. Developmental changes involve both vocabulary expansion and structural reorganization of lexical networks, including the formation of core–periphery patterns. In bilinguals, parallel language

activation and control mechanisms increase lexical competition and may reduce accessibility of certain units. The study highlights network-based models as a promising integrative approach and emphasizes the need for expanded empirical resources..

Keywords: mental lexicon, lexical representation, lexical access, ontogenesis, bilingualism, semantic network, associative network.

References

Aldasheva K. S. (2020). Zhana sozderding mentaldy leksikondagy kumulyatsiyasyn zertteu: ozektilik zhane kazhettilik [Studying the Cumulation of New Words in the Mental Lexicon: Relevance and Necessity]. Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Philology Series, 2(72), 120-129. https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.18 [in Kazakh]

Ahutina, T. B. (2002). Tipologiya assotsiativnykh reaktsiy v norme i patologii [Typology of associative responses in norm and pathology]. Materialy konferentsii, posvyashchennoy 100-letiyu A.R. Luriya. A. R. Luriya i psikhologiya XXI veka [In Proceedings of the conference dedicated to the 100th anniversary of A. R. Luria: A. R. Luria and Psychology of the 21st Century]. Moscow. (in Russian)

Bergibayeva, D., Kenzhegaliev, S., Omirbekova, Zh. (2025). Zheke tulganyng tildik leksikony [The Mental Lexicon of the Individual]. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, 1, 7-16. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.01 [in Kazakh]

Vil'tovskaya, Ya. I. (1980). Issledovanie ob"ema i sostava leksikona podrostka [A study of the volume and composition of an adolescent's lexicon]. Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. [Dissertation abstract for the Candidate of Philological Sciences degree]. Minsk. 29 p. (in Russian)

Zabotkina, V. I. (2012). Slovo i smysl: Monografiya [Word and meaning: A monograph]. Moscow. RSUH Publishing Center. 420 p. (in Russian)

Zalevskaya, A. A. (2005). Psikholingvisticheskie issledovaniya. Slovo. Tekst. Izbrannye trudy [Psycholinguistic studies. Word. Text: Selected works]. Moscow. Gnozis. 543 p. (in Russian)

Zolotova, N. (2005). Yadro mental'nogo leksikona cheloveka kak estestvennyy metayazyk [The core of the human mental lexicon as a natural metalanguage]. Diss. ... dok. filol. Nauk [Doctoral dissertation]. Tver. (in Russian)

Ibrayeva, Zh. K. (2010). Psikholingvistika negizderi. Oqu quraly [Fundamentals of psycholinguistics: A study guide]. Almaty. Kazakh University. 122 p. (in Kazakh)

Karaulov, Yu.N. (1987). Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost' [The Russian language and linguistic personality]. Moscow. Science. 264 p. (in Russian)

Kubryakova, E.S. (2009). V poiskakh sushchnosti yazyka [In search of the essence of language]. Voprosy kognitivnoy lingvistiki [Issues of Cognitive Linguistics], 1, 5-12. (in Russian)

Levi-Bryul', L. (1994). Sverkh"estestvennoe v pervobytnom myshlenii [The supernatural in primitive thinking]. Moscow. Pedagogika-Press. (in Russian)

Lefevr, V.A. (1973). Konfliktuyushchie struktury. Izdanie vtoroe, pererabotannoe i dopolnennoe [Conflicting structures (2nd ed., revised and expanded)]. Moscow. Sovetskoe Radio. (in Russian)

Mankeeva, Zh. (2001). Kazak tilin zertteudin kognitivtik negizderi [Cognitive foundations of Kazakh language studies]. Tiltanym, 4, 39-44. (in Kazakh)

Musa-Akhunov, A. A. (2024). Lingvomadeni birlikterdin pragmatikalıq aspektisi (Kazak zhane düngen tilderi materialdary negizinde) [Pragmatic aspects of linguocultural units (based on Kazakh and Dungan language data)]. PhD dissertation. Almaty. (in Kazakh)

Ovchinnikova, I. G. (2018). Vkhodyashchie i iskhodyashchie svyazi slova v mental'nom leksikone mladshego shkol'nika [Incoming and outgoing links of a word in the mental lexicon of a primary school student]. Izvestia of Herzen University, 189, 160-169. (in Russian)

Kodzhaspirova, G. M., & Kodzhaspirov, A.Y u. (eds.). Pedagogicheskiy slovar' (2001) [Pedagogical dictionary]. Moscow. Akademiya Publishing Center. (in Russian)

Slovar'-spravochnik po sotsiologii (2010). [Dictionary-reference book on sociology]. Textbook edition. (in Russian)

Sokolova, T. V. (1999). Assotsiativnyy tezaurus rebenka 3–6 let [Associative thesaurus of a child aged 3–6]. Dissertation abstract for the Doctor of Philological Sciences degree. Moscow. (in Russian)

Agustín-Llach, M., & Rubio, J. (2024). Navigating the Mental Lexicon: Network Structures, Lexical Search and Lexical Retrieval. Journal of Psycholinguistic Research, 53. https://doi.org/10.1007/s10936-024-10059-8

Anderson, J. R. (1983). A spreading activation theory of memory. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. 22(3), 261-295. https://doi.org/10.1016/s0022-5371(83)90201-3

Bailes, R., & Cuskley, C. (2022). The Cultural Evolution of Language. . https://doi.org/10.31234/osf.io/qxykg.

Balota, D. A., Lorch, R. F. (1986). Depth of automatic spreading activation: Mediated priming effects in pronunciation but not in lexical decision. Journal of Experimental Psychology. Learning, Memory, and Cognition. 12(3), 336-345. https://doi.org/10.1037/0278-7393.12.3.336

Burke, D. M., MacKay, D. G., Worthley, J. S., & Wade, E. (1991). On the tip of the tongue: What causes word finding failures in young and older adults? Journal of Memory and Language, 30(5), 542-579. https://doi.org/10.1016/0749-596X(91)90026-G

Deyne, S., Kenett, Y., Anaki, D., Faust, M., & Navarro, D. (2017). Large-Scale Network Representations of Semantics in the Mental Lexicon. 174-202. https://doi.org/10.4324/9781315413570-18

Emmorey, K. D., Fromkin V. A. (1988). The mental lexicon. Linguistics. The Cambridge Survey. 124-149. https://doi.org/10.1017/cbo9780511621062.006

Fabbro, F., Fabbro, A., & Crescentini, C. (2022). The Nature and Function of Languages. Languages. https://doi.org/10.3390/languages7040303.

Faber, P. B., Usón, M. R. (1999). Constructing a Lexicon of English Verbs (Functional Grammar Series [Fgs]). De Gruyter Mouton

Garman, M. (1990). Accessing the mental lexicon. In Psycholinguistics. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge. Cambridge University Press.

Ghazi-Saidi, L., Tanya Dash, T., Inès Ansaldo, A. (2017). The bilingual mental lexicon: a dynamis knowledge system. Bilingualism, 17, 73-102.

Gollan, T. H., Forster, K. I., Frost, R. (1997). Translation priming with different scripts: Masked priming with cognates and noncognates in Hebrew–English bilinguals. Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 5(23), 1122-1139. https://doi.org/10.1037/0278-7393.23.5.1122

Gollan, T. H., & Silverberg, N. B. (2001). Tip-of-the-tongue states in Hebrew–English bilinguals. Bilingualism: Language and Cognition, 4(1), 63–83. https://doi.org/10.1017/S136672890100013X

Jackendoff, R. (2002). Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution (1st ed.). Oxford University Press. 477 p.

Kirby, S., Cornish, H., & Smith, K. (2008). Cumulative cultural evolution in the laboratory: An experimental approach to the origins of structure in human language. Proceedings of the National Academy of Sciences, 105, 10681-10686. https://doi.org/10.1073/pnas.0707835105.

Laczkó, M. (2018). A comparison of lexical access in teenagers' spontaneous speech and recitation of poetry. Beyond Philology, 15(2), 107-127.

Levelt, W.J.M. (2001). Spoken word production: A theory of lexical access // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (PNAS). 98 (23), 13464-13471.

Marian, V., & Spivey, M. J. (2003). Bilingual and monolingual processing of competing lexical items. Applied Psycholinguistics, 24(2), 173-193. https://doi.org/10.1017/S0142716403000092

McClelland, J. L., Botvinick, M. M., Noelle, D. C., Plaut, D. C., Rogers, T. T., Seidenberg, M. S., Smith, L. B. (2010). Letting structure emerge: connectionist and dynamical systems approaches to cognition. Trends in Cognitive Sciences, 14(8), 348-356. https://doi.org/10.1016/j.tics.2010.06.002

McClelland, J. L., Rumelhart, D. E. (1988). A simulation-based tutorial system for exploring parallel distributed processing. Behavior Research Methods, Instruments, & Computers, 20(2), 263-275. https://doi.org/10.3758/bf03203842

Oldfield, R. C. (1966). Things, Words and the Brain. Quarterly Journal of Experimental Psychology, 18(4), 340-353. https://doi.org/10.1080/14640746608400052

Papafragou, A., Trueswell, J., & Gleitman, L. (2022). Introduction. The Oxford Handbook of the Mental Lexicon. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198845003.013.29.

Prishupa, Yu. (2025). Language Evolution in the Sociocultural Dimension as a Key to Human Cognition. Proceedings of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology. https://doi.org/10.18372/2411-264x.26.20177.

Schmid, M. (2011). Attrition in the mental lexicon. In Language Attrition (Key Topics in Sociolinguistics). – Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511852046.005

Stella, M., Citraro, S., Rossetti, G., Marinazzo, D., Kenett, Y., & Vitevitch, M. (2024). Cognitive modelling of concepts in the mental lexicon with multilayer networks: Insights, advancements, and future challenges. Psychonomic Bulletin & Review, 31, 1981- 2004. https://doi.org/10.3758/s13423-024-02473-9

Stille, C., Bekolay, T., Blouw, P., & Kröger, B. (2020). Modeling the Mental Lexicon as Part of Long-Term and Working Memory and Simulating Lexical Access in a Naming Task Including Semantic and Phonological Cues. Frontiers in Psychology, 11. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01594.

Taft, M. (1993). Reading and the Mental Lexicon (Essays in Cognitive Psychology). Psychology Press.

Taylor, J. R. (2012). The mental corpus: How language is represented in the mind. N.Y.: Oxford University Press.

The Mental Lexicon (2021). Linguistics. https://doi.org/10.1075/ml.

Van Hell, J. G., Dijkstra, T. (2002). Foreign language knowledge can influence native language performance in exclusively native contexts. Psychonomic Bulletin & Review, 9(4), 780-789.

Авторлар туралы мәлімет:

Тореханова Сабина Балпеисовна – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: sabina.torekhanova@gmail.com, ORCID: 0009-0008-7487-943X.

Алдашева Камар Сагингалиевна – хат-хабар үшін автор, PhD, қауымдастырылған профессор, постдокторант зерттеуші, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: kama_kz89@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5292-6727.

Исмайлова Нургуль Ахметхановна – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: nurashismailova@gmail.com, ORCID: 0009-0003-8584-8712.

Torekhanova Sabina – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: sabina.torekhanova@gmail.com, ORCID: 0009-0008-7487-943X.

Aldasheva Kamar – corresponding author, PhD, Associate Professor, postdoctoral researcher, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kama_kz89@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5292-6727.

Ismailova Nurgul – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nurashismailova@gmail.com, ORCID: 0009-0003-8584-8712.

Тореханова Сабина Балпеисовна – докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: sabina.torekhanova@gmail.com, ORCID: 0009-0008-7487-943X.

Алдашева Камар Сагингалиевна – автор для корреспонденции, PhD, ассоциированный профессор, постдокторант-исследователь, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: kama_kz89@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5292-6727.

Исмайлова Нургуль Ахметхановна – PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: nurashismailova@gmail.com, ORCID: 0009-0003-8584-8712.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ЛИНГВИСТИКА / LINGUISTICS / ЛИНГВИСТИКА

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-141-153

ХҒТАР 16.21.49
Ғылыми мақала

К.М. Тұрғанбаева*[1], Қ.Қ. Сарекенова[2], Н.Б. Тоғызбай[3]
[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[3]Ұлттық тестілеу орталығы, Астана, Қазақстан
(E-mail: [1]kymbat-9697@bk.ru, [2]sarekenova_kk@enu.kz, [3]nurgul.9bai@bk.ru)*

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ БАС КИІМ АТАУЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі бас киім атауларына қатысты фразеологизмдердің мазмұндық ерекшеліктері, семантикалық құрылымы мен мәдени астары сараланып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары этнолингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеу жұмысы түркі халықтарының ортақ тілдік архетиптері мен мәдени жалғастығын ашуға, сондай-ақ фразеологизмдердің ұлттық болмысқа қатысты көрінісін нақтылауға үлес қосуды мақсат етеді. Зерттеу нысаны ретінде екі халықтың тілінде кең қолданысқа ие бөрік, тақия, fes, takke, külah сынды дәстүрлі бас киім атауларынан туындаған тұрақты тіркестер алынған. Фразеологизмдердің құрамындағы әрекет бағыты (мысалы, бөркін аспанға лақтырды, бөркін жерге ұрды) мен оның эмоциямен байланысы мәдени мазмұнмен тығыз астастырыла сипатталады. Сонымен қатар түрік тіліндегі Fesini havaya atmak, Takke düştü, kel göründü, Külah takmak сияқты тұрақты тіркестер де ұлттық көзқарас пен әлеуметтік қатынас нормаларын білдіретін символдық мәнге ие екендігі дәлелденеді. Зерттеу нәтижесінде қазақ және түрік фразеологизмдерінің құрылымы мен мазмұнында ұқсастықтармен қатар, әр ұлттың тарихи-мәдени ерекшелігін танытатын айырмашылықтар да анықталады. Бұл өз кезегінде түркі тілдерінің этнолингвистикалық ортақтастығын айқындауға және фразеологизмдердің танымдық әлеуетін ашуға жол ашады. Мақалада қолданылған салыстырмалы, семантикалық және этнолингвистикалық талдау әдістері екі халықтың фразеологиялық қорын жүйелі түрде саралауға мүмкіндік береді. Осы арқылы ұлттық болмысты, мәдени кодты, тарихи жад пен таным жүйесін тіл арқылы тануға бағытталған маңызды ғылыми тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: фразеологизм, этнолингвистика, бас киім атаулары, бөрік, мәдени код, салыстырмалы талдау, тұрақты тіркес.

Түсті: 08.06.2025; Жөнделді: 15.01.2026; Мақұлданды: 13.03.2026; Онлайн қолжетімді: 31.03.2026

Кіріспе

Фразеологизмдер – ұлттың рухани-мәдени болмысын бейнелейтін, тарихи жадын сақтайтын тілдік бірліктер. Фразеология саласында идиоматикалықтық – мотивация ұғымымен жиі байланыстырылып талқыланатын қасиет және ол фразеологиялық бірліктің түрі немесе оның құрамдас элементтері тұрғысынан да қарастырылады (Rodríguez, 2024).

Белгілі этнолингвист ғалым Ә.Қайдар фразеологизмдерді адамның іс-әрекетін, қалып-күйін, дүниетанымын бейнелейтін, танымдық мәні бар көркем сөз ретінде қарастырады (Қайдар, 1998). Халық мәдениетін таңбалайтын маңызды дереккөздердің бірі – оның тілі, тілінде қалыптасқан тұрақты тіркестері. Әсіресе адамның күнделікті өмірінде, тұрмыс-салтында маңызды орын алатын киім атауларына қатысты тұрақты тіркестер белгілі бір ұлттың этномәдени кодын тануға мүмкіндік береді. Түркі халықтарының тілінде кең таралған мұндай фразеологизмдер олардың өмір салтымен, дүниетанымымен, салт-дәстүрімен сабақтасып жатады. Көшпелі және жартылай отырықшы өмір салтын ұстанған түркі жұрты киім-кешекті табиғи ортаға бейімдеп ғана қоймай, оған сакральді мән де жүктеген. Киім – тек күнделікті қажеттілік емес, ол – мәдени таңба. Сондықтан түркі халықтарының киім-кешекке қатысты түсініктерін тілдік деректер арқылы зерттеу олардың әлемдік бейнесін тануға, ұлттық дүниетанымын тануға жол ашады. Бұл тұрғыдан алғанда, киімге қатысты фразеологиялық бірліктер түркі мәдениетінің концептілік картасын қалпына келтірудің маңызды тетігі ретінде қарастырылады. Адамзат үшін өмір сүруді қамтамасыз ететін материалдық мәдениеттің бірі – киім-кешектің құндылығы жоғары (Алмауытова, 2004). Ж. Манкеева қазақ халқының негізгі киім түрлерін мынадай лексика-семантикалық топтарға бөледі:

- Сырт киім (ішек, шидем, шекпен, тон, күпі, қантама т.б.)
- Үстінен киетін киім: бешпент, қамзол, көйлек, шалбар, ақсырма т.б.
- Іш киім: дамбал, жейде, іш көйлек т.б.
- Бас киім: шәлі, орамал, қарқара, кимешек, күәлпара, желек, жаулық т.б.
- Әскери киім (құяқ, қаттау, кебенек, жарғақ шалбар, аймауыт т.б.)
- Аяқ киім (саптама, мәсі, кебіс, етік, байпақ, шарық т.б.) (Манкеева, 1997).

Киім белгілі дәрежеде адамдардың жас айырмашылығын, әлеуметтік ерекшеліктері мен этникалық ортасын танытады. Ұлттық киім – бай тарихи-мәдени мұра, оны зерттеу бізді өткен ғасырлардағы әдет-ғұрып, салт-дәстүр, халықтың хал-ахуалынан кең көлемде жан-жақты хабардар етеді (Сағидолда, Қайратқызы, 2017). Сол сияқты, қолөнерін аударма тұрғысынан қарастырған қатысты атаулар белгілі бір ұлттың тарихы, рухани және материалдық мәдениеті, дүниетанымы мен өмір салты туралы көптеген ақпаратты ашады. Арнайы зерттеу барысында мамандар мен сарапшыларға таныс, бірақ жалпы жұртқа белгісіз мәселелер анықталуы мүмкін. Біз бұл білімнің жетіспеушілігінің себебін бір кезеңде күнделікті өмірде жиі қолданылған қолөнер бұйымдарының сирек қолданылуына немесе мүлдем қолданыстан шығуына байланысты деп есептейміз. Мұндай заттардың атауларын этнографиялық зерттеулерде, энциклопедияларда және тарихи тақырыптағы көркем шығармаларда табуға болатыны анық. Алайда олар басқа тілдік бірліктермен салыстырғанда сирек қолданылады, мамандар мен белгілі бір топ арасында танымал болғанымен, көпшілікке белгісіз болып қала береді. (Satenova et al., 2024).

Киім-кешек кешенінің ішінде бас киім түркі жұртында абыройдың, мәртебенің, жас ерекшелігінің, әлеуметтік мәртебенің ғана емес, рухани әлемнің де символы ретінде

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

қабылданған. Сондықтан оған қатысты қалыптасқан фразеологизмдерде ұлттың этнографиялық жады сақталады. Түркілер ұғымында бас киімнің семантикалық мәртебесі жоғары, оған көк әлемімен байланыстырылатын киелілік қасиет дарытылады (Сағидолда, Қайратқызы, 2017). Н. Шаханова бас киімнің сакральді мәнін құт ұғымымен байланыстырып, «бас – «құт» мекендейтін, ұялайтын орын» тұжырымын келтіреді (Шаханова, 1998).

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында қазақ және түрік тілдеріндегі бас киім атауларына қатысты фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипатын анықтау мақсатында бірқатар лингвистикалық әдіс-тәсілдер қолданылды. Ең алдымен, қазақ және түрік тілдерінде қолданыстағы бас киім атаулары негізінде жасалған фразеологиялық тіркестер іріктеліп алынып, олардың құрылымы мен мазмұнына семантикалық талдау жүргізілді. Бұл тәсіл тұрақты тіркестердің тура және ауыспалы мағынасын, эмоциялық реңктерін, сондай-ақ символдық жүктемесін ашуға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында салыстырмалы-типологиялық әдіс кеңінен қолданылып, екі тілдегі фразеологизмдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Әсіресе, фразеологиялық бірліктердің құрамындағы этнографизмдердің мәдени-танымдық мазмұнына ерекше назар аударылды. Бұл тәсіл қазақ және түрік халықтарының дүниетанымындағы ортақ концептілер мен ұлттық ерекшеліктерді ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар зерттеуде этнолингвистикалық талдау әдісі пайдаланылып, фразеологизмдердің халықтық танымммен, салт-дәстүрмен, мифтік ұғымдармен байланысы қарастырылды. Бас киімге қатысты қалыптасқан тілдік бірліктердің тарихи-мәдени негізі мен символдық мәнін анықтау үшін контекстуалдық тәсіл қолданылды. Тұрақты тіркестердің мағынасы олардың қолданылу жағдаяттарымен бірге талданды, бұл олардың прагматикалық және коммуникативтік қызметін анықтауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ когнитивтік лингвистика ұстанымдары негізінде адамның ішкі күйі мен мінез-құлқының фразеологиялық бірліктер арқылы бейнелену жолдары зерделенді. Бұл әдіс арқылы фразеологизмдердің астарлы мәні, кеңістіктік бағыттылығы және эмоциялық-көркемдік сипаты нақты үлгілер арқылы ашып көрсетілді. Зерттеу барысында алынған тілдік деректер ғылыми әдебиеттермен, фразеологиялық сөздіктермен және этнографиялық дереккөздермен салыстырыла отырып, кешенді талдау жүргізілді. Бұл әдіснамалық негіз фразеологизмдердің ұлттық-мәдени болмыстағы орнын, танымдық әлеуетін және түркілік дүниетанаммен сабақтастығын толық ашуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ халқының тұрмыстық өмірінде ерекше мәнге ие бас киім түрлері бөрік, тымақ, тақия, қалпақ атауларына қатысты және түрік қоғамындағы маңызды бас киім түрлері саналатын fes, hırkay, külah, takıyye атауларына қатысты фразеологизмдерді талдаймыз. Аталған бас киім атаулары негізінде туындаған фразеологиялық бірліктердің танымдық ерекшелігін, ұқсастығын, екі халықтың мәдени өміріндегі айырмашылықтарды салыстырамыз. Бас киім атауына, одан туындаған фразеологиялық тіркес мәніне, тіркестің тұрақталу уәжіне талдау жүргіземіз.

БӨРІК ≈ BÖRK. Жиегіне теріден әдіп басылған, жұрындалған, жұқа жүн немесе жібек материалмен тысталған құлақсыз маусымдық баскиім. Бас киімнің бөрік аталуы қазақы ортада бөрінің киелі хайуан ретінде қастерленуіне байланысты болуы

мүмкін. Бөрік ілкіде ерекше қызметі бар киім түрі саналған (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2013). «Бөрік» сөзі – түркі тілді халықтардың бәріне ортақ сөз. Бұл лексеманың этимологиясы жайлы ғалымдар әртүрлі пікір айтады (Сағидолда, Қайратқызы, 2017). Н. К. Дмитриев бөріктің аң терісінен жасалуына байланысты бұл атауды «бөрі» сөзімен байланыстырады (Дмитриев, 1948). Э. В. Севортян бөрік сөзінің (бү+рүк/бүрүк/бүрк) бөр-буру «жамылу» етістігіне -к сөз тудырушы жұрнағының жалғануы арқылы және фонетикалық құбылыстардың әсерінен жасалғанын айтады (Севортян, 1978). Бөрік бас киімі тек қазақ халқының емес, барлық түркі халықтарына ортақ киім үлгісі саналады. «Бөрік» атауы түрік тілінде «börk» сөзінде қолданылады. Дегенмен бұл атауға қатысты түрік тілінде қалыптасқан фразеологиялық бірліктерді кездестірмедік.

Бөріктің қазақ қоғамындағы маңызы тілде тұрақталған тіркестерден байқалады. «Бөрік» сөзінен туындаған фразеологизмдердегі іс-әрекет сипаты оның халық өміріндегі рөлін білдіреді. Бөрік – тек тұрмыстық зат емес, ер адамның абыройын, мәртебесін, жасының, тіпті руының нышанын білдіретін киелі символ. Бас жоғарғы дене мүшесі болғандықтан, аспан әлемімен байланысты қарастырылады, сондықтан бөрік те салт-сакралді мәнге ие болған. Қазақ тілінде «бөрік» атауы арқылы тұрақталған «Бөркін аспанға лақтырды», «Бөркін жерге ұрды», «Бөрікпен ұрып жықты» фразеологизмдері кең қолданыста. Аталған фразеологиялық тіркестерде ерекше образдық бейнелеулер, іс-әрекеттер сипаты, қимылдың бейнелілігі көрініс тапқан.

Бөркін аспанға атты/лақтырды. Қатты қуанды, шаттықтан ерекше көңіл күйге бөленді. Адам қуанышының шегіне жеткенде оны жасыра алмай, сыртқа шығарады. Бөрікті аспанға лақтыру – бұл қуанышты айналамен бөлісу ырымы. Қазақ үшін бас киімді лақтыру – ерекше эмоцияның көрінісі. Ол тек қуанышта ғана рұқсат етілетін әрекет, өйткені бөріктің қоғамдағы қадірі жоғары. Жауды жеңіп, елге аман-есен оралған, сүйінші хабар есту сәттерінде бөрікті аспанға атқан. Бұл туралы Қазақтың этнографиялық категориялар еңбегінде былайша түсіндірілген: «Аса қуанышты жағдайды бастан кешкен, естіген, көрген адам сезім күйімен өзін қоярға жер таппай шаттыққа бөленеді. Бұндайды сырттай бақылаған адамдар қуанғаннан бөркін аспанға атты деп жатады. Қазақ бас киімін шешкенде құт кетеді деп шалқайтып тастамайды, аяқасты қылмай, жоғары іледі, киіп жүрген бас киімін ешкімге бермейді. Ал аспанға атып лақтыру ерекше жағдайда ғана атқарылған болуы мүмкін.

Сондай-ақ Бөрік жасырмақ, Бөрікпен ұруұлттық ойындарындағы Бөрікті алып қашу, Бөрікке таласу әрекеттері осынау бас киімнің көне заманда ғұрыптық қызмет атқарғандығының бір айғағы болса керек» (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2013). Осы фразеологизмдегі қимылдың бағыты мен іс-әрекеттің қарқындылығына және символдық мәні мен астарлы мағынасына сәйкес келетін түрік тілінде Fesini havaya atmak (Çok sevinmek) тіркесі бар (Türk Dil Kurumu Sözlükleri). Мұндағы «fes» – түрік қоғамында кең таралған, символдық мәні жоғары бас киім түрі. Бұл қызыл түске боялатын жүннен жасалатын ерлер бас киімі (Копущу, 2014). Фразеологиялық тіркесті тікелей аударар болсақ, «Бас киімді (фесті) ауаға ату» мәнін аңдататынын байқаймыз. Екі фразеологизмдегі қимыл атауы, іс-әрекеттің өту қарқындылығы мен бағыты бірдей. Тек этнографиялық бірліктердің қолданысында ерекшелік болмаса, мазмұндық, символдық жағынан бір мазмұнға тоғысады. Екі тілдегі бұл екі фразеологизмнің арасына теңдік белгісін қоюға болады.

Бөркін жерге ұрды. Бел буып, іске кірісті, ерекше ынтамен әрекетке көшті. Бас киімді жерге ұру – әдетте рұқсат етілмейтін әрекет. Бірақ бұл жерде ол адамның ішкі серпілісін, ниетінің беріктігін көрсету үшін саналы түрде жасалған. Осылайша, тәуекелге бел буу әрекетінің символына айналған. Бөрікті тастау – ішкі кедергілерден арылу, өз еркін білдірудің нышаны.

Бөрікпен ұрып жықты. Оп-оңай жеңіске жетті, қарсыласын қиналмай-ақ жеңді. Бөрік – салмағы жеңіл, жұмсақ зат. Бөрікпен ұрып жығу шын мәнінде мүмкін емес. Бұл фразеологизмде гипербола, ирония жатыр. Яғни қарсыластың әлсіздігі сонша, оны тіпті бөрікпен де жеңуге болады деген мысқылды білдіреді. Мұнда кекесін, жеңісті астарлы түрде жеткізу мәні бар.

1-кесте. «Бөрік» сөзінен туындаған фразеологизмдердің мазмұндық кестесі

Фразеологизм	**Анықтамасы**	**Қимыл бағыты**	**Эмоция түрі**	**Бейнелілік**	**Символдық мәні**
Бөркін аспанға лақтырды ***Fesini*** havaya atmak	Қатты қуанды (Кеңесбаев, 2007).	Төменнен жоғарыға	Қуаныш, шаттық	Ашық, серпінді	Эмоцияның сыртқа жария көрінісі
Бөркін жерге ұрды	Бір нәрсеге жеңілденіп, бел шешіп кірісті (Кеңесбаев, 2007).	Жоғарыдан төменге	Жігер, шешім	Кенет, қарқынды	Іске шын көңілмен кірісу
Бөрікпен ұрып жықты	Оп-оңай жеңіске жетті (Кеңесбаев, 2007).	Жанама («жығу» етістігі қимылдың төменге бағытталғанын білдіреді)	Жеңіс, мысқыл	Гипербола, ирония	Қарсыластың әлсіздігін бейнелеу

Жоғарыдағы кестеден байқағанымыздай, «бөрік» сөзі арқылы жасалған фразеологизмдер іс-әрекетті ерекше бейнелі түрде сипаттай отырып, қазақ халқының дүниетанымын, эмоциясын, бағалау жүйесін тереңінен көрсетеді. Бұл тұрақты тіркестердің барлығы да қимылға негізделген, яғни белгілі бір әрекет арқылы адамның ішкі күйі, мінезі мен қоғамдағы орны тұспалдап беріледі. Олардың әрқайсында қимылдың бағыты, орындалу тәсілі, эмоциялық реңкі және символдық мәні айқын көрініс табады. Мәселен, «Бөркін аспанға лақтырды» фразеологизмінде қимыл төменнен жоғарыға бағытталған. Мұндағы лақтыру әрекеті – қуаныштың шарықтау шегі, ішкі сезімнің сыртқа шығуы. Қуаныш – жария эмоция, ол адам мен қоғам арасындағы байланысты нығайтатын ұжымдық күй ретінде көрінеді. Бұл тіркесте бөрікті аспанға лақтыру – қуаныштың салтанатты көрінісі, адамның ішкі толқынысын сыртқы әрекет арқылы көрсетудің символы. Мұнда бейнелілік серпінді, ашық және көтеріңкі көңіл күймен астасқан. Қимыл мен эмоция арасында табиғи сәйкестік бар. Ал «Бөркін жерге ұрды»/«Fesini havaya atmak» фразеологизмінде қимылдың бағыты жоғарыдан төменге бағытталған. Жерге ұру – кенет, батыл, шұғыл шешімді қажет ететін әрекет. Бұл жерде эмоция түрі ретінде жігер, белсенділік, ішкі серпіліс сипатталады. Іс-әрекет бейнесі адамның ішкі шешімі мен ниетін білдірудің нышаны ретінде танылады. Қазақ ұғымында бас киімді құрмет тұту дәстүрі бар екенін ескерсек, оны жерге лақтыру – әдеттегі нормадан ауытқу, яғни ерекше жағдай, бұл адамның тәуекелге бел байлағанын көрсететін символдық әрекет. Мұндағы бейнелілік қарқынды, драмалық сипатта. Үшінші фразеологизм ө

бейнелілік жағынан ерекше орын алады. Мұндағы қимыл жанама сипатта болғанымен, «жығу» етістігі арқылы қарсыластың жеңілісі, дәрменсіздігі көркем түрде жеткізіледі. Ең қызығы, бұл жерде бөрік сияқты жеңіл, салмақсыз зат қарсыласты құлататын күшке ие болып тұр. Бұл гиперболалық образ, яғни шындықты әдейі әсірелеу арқылы әсер қалдыру тәсілі. Эмоция – тікелей қуаныш емес, жеңіске жетудің мысқылды, ирониялы түрде беріледі. Қарсыласқа деген мүсіркеу не менсінбеу реңкі анық сезіледі. Жалпылай алғанда, бұл үш фразеологизмде де қимылдың бағыты мен түрі адам эмоциясының, ішкі күйінің көрсеткіші ретінде қызмет етеді. Төменнен жоғарыға бағытталған қимыл – қуаныш пен серпілісті білдірсе, жоғарыдан төменге бағытталған әрекет – батыл шешім мен әрекетке көшу нышаны. Ал жеңіл затпен қарсыласты жығу – қазақ тілінің көркемдік қуатын, ирония мен гиперболаға негізделген бейнелеу тәсілін танытады. Сонымен қатар бұл фразеологизмдердің барлығында бөріктің әлеуметтік-мәдени мәртебесіне, оның қасиетті нышан екеніне деген көзқарас астарлы түрде сақталған. Бұл тіркестер – ұлттың көркемдік ойлау жүйесінің жарқын көрінісі.

ТАҚИЯ ≈ ТАККЕ. Кестелеп, сырып жасалған дөңгелек, жеңіл бас киім (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2013). Тақия – қазақ халқына ғана тән бас киім емес, ол көптеген түркі халықтарына ортақ киім үлгісі. Түркімен, өзбек, қырғыз, татар, ұйғыр, қарақалпақ, башқұрт, ноғай сияқты түркі халықтарының дәстүрлі киімдерінде де тақия кеңінен қолданылады. Әр ұлт оны өзінің эстетикалық талғамына, аймақтық ерекшелігіне, әлеуметтік салт-дәстүріне сай түрлендіріп тіккенімен, негізгі формасы мен қызметі ұқсас болып қала береді. Кейбір түркі халықтарында «төпе», «топы», «доппа», «тахия» деген атаулармен белгілі. Бұл сөздердің бәрі ортақ түркі түбірінен тараған және олардың барлығы да бастың жоғарғы бөлігін жауып тұратын, жеңіл әрі сәнді бас киім деген ортақ түсінікті береді. Тақия көбіне жұқа матадан, кейде барқыт, шұға, жібек сияқты маталардан тігілген, құлақсыз, төбесі дөңгеленіп келетін, жеңіл әрі ықшам бас киім. Қазақ қоғамында тақияны жасөспірімдер мен жастар, қарапайым халық өкілдері жиі киген. Ерлерге арналған тақия қарапайымдау, әйелдер мен қыз-келіншектердің тақиясы көбіне ою-өрнекпен, моншақ, кестемен безендірілетін болған. Қазақтың дәстүрлі танымында тақия – қарапайымдылықтың, күнделікті тіршіліктің, бейбіт өмірдің символы. Егер салтанатты бас киім ретінде бөрік, тымақ киілсе, тақия көбіне тұрмыстық, бейресми жағдайда қолданылады. Фразеологизмдердегі тақия сөзі өзінің заттық табиғаты арқылы семантикалық, символдық, мәдени мазмұнға ие болады. Ол адамның әлеуметтік мәртебесі, дүниетанымы, психологиялық күйі мен кеңістіктік түсінігін жеткізетін құрал ретінде қызмет атқарады. Бұл тіркестерді қазақ тіліндегі зат пен сана арасындағы символдық байланыстың жарқын көрінісі деуге болады.

«Тақия» сөзінен туындап, кең қолданыстағы *«Тақияда тамтығы қалмады», «Тақияң жерге түсердей», «Тақияңа тар келе ме?»* фразеологизмдерінің мәніне, пайдалу уәжіне назар салып көрейік. 1. *Тақияда тамтығы қалмады.* Тақия көбіне кедей адамның киімі саналғандықтан, одан да айырылу жоқшылықтың ең төменгі шегін білдіреді. Бас киімнен айрылу – рухани, әлеуметтік күйреуді білдіретін астарлы ишара. Тақия бұл тіркесте тұрмыстық минимумның көрсеткіші ретінде алынған. 2. *Тақияң жерге түсердей.* Басқа жеңіл тұрғандықтан, жоғарыға шыққанда түсіп кетуі мүмкін. Тақия бұл тіркесте кеңістікті елестету құралы ретінде қолданылған. Жеңіл, төбеде тұратын заттың «жерге түсіп кетердей» биіктікке көтерілу арқылы фразеологизм биіктіктің әсерін, таңданысты жеткізеді. Мұнда тақияның физикалық жеңілдігі мен орны

(басында) кеңістіктік салыстыру мен көркем бейнелеудің негізіне айналған. 3. *Тақияңа тар келе ме?* Тақия – жеке адамның басына дәл келетін, өлшеммен тігілетін бас киім. Қарапайым нәрсені де азсынып тұрған адамға қарата айтылады. Бұл тіркесте тақия қанағаттың, қарапайымдылықтың өлшемі ретінде көрінеді. «Тақияңа тар келе ме» сұрағы метафоралық түрде адамның тәкаппарлығын, қанағатсыз мінезін әшкерелеуге бағытталған. Мұнда өлшем мен мінездің арақатынасы анық байқалады: өзіне дәл келетін нәрсені де тарсынып қабылдамау – ішкі астамшылықтың көрінісі.

2-кесте. «Тақия» сөзінен туындаған фразеологизмдердің мазмұндық кестесі

Фразеологизм	**Анықтамасы**	**Белгі**	**Символдық мәні**
Тақияда тамтығы қалмады	Бар мал-мүліктен айырылды, барынан жұрдай болды (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011).	Арзандығы, қарапайымдылығы	Түгі қалмаған, ең төменгі жоқшылықтың өлшемі
Тақияң жерге түсердей	Зәулім, биік (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011).	Жеңілдігі, төбеде тұратындығы	Биіктік әсерін білдіру, таңданыс туғызу
Тақияңа тар келе ме?	Бір нәрсені азырқап, қомсынған адамға осы да жетер деген ұғымда айтылады (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011).	Өлшемге дәл келуі, арзандығы	Қанағатсыздықты, тәкаппарлықты әжуалау

Жоғарыдағы кестеден байқағанымыздай, «тақия» сөзіне негізделген фразеологизмдер оның заттық сипаттарына сүйене отырып, адам болмысының әртүрлі қырларын — материалдық жағдайын, психологиялық мінезін, кеңістікке деген қатынасын бейнелі түрде жеткізеді. Бұл фразеологизмдерде тақияның қолжетімділігі, жеңілдігі, өлшемге сәйкестігі символдық деңгейге көтеріліп, ұлттық таным мен әлеуметтік көзқарасты білдіретін көркем тәсілге айналған.

Түрік тілінде «тақия» сөзі «takke» формасында қолданылады. Түрік тілінде аталған сөзге қатысты «Takke düştü, kel göründü» фразеологиялық тіркесі бар. Бұл тұрақты тіркес «өтірігі шықты», «шын бет-бейнесі ашылды» дегенді білдіреді (Копущу, 2014). Сөзбе-сөз аударар болсақ, «тақиясы түсіп қалды, басының тазы көрінді». Яғни жасырып жүрген, ешкімге көрсетпей жүрген өтірігі ашылды дегенге саяды. Бұл тұрақты тіркес бейнелі суреттеу арқылы астарлы мәнге меңзейді. Тақия басында болғанда оның басының таз екені көрінбейді деген логикалық мән қазақ тіліндегі «Бас жарылса, бөрік ішінде» мәтеліне қиюлас келеді. Сонда мұнда тақия (takke) сыртқы жамылғы ретінде көрініс тапса, «таз» ұғымы масқаралықтың, кемшіліктің символы ретінде алынған. Түркі халықтарының, соның ішінде түрік ұлтының мәдени-рухани өмірінде тақия (takke) – терең символдық мағынаға ие дәстүрлі бас киім. «Takke düştü, kel göründü» фразеологизмі осы тақияның мәдени рөлі мен танымдық мәнін ашуға мүмкіндік береді. Бұл тұрақты тіркес бір жағынан тұрмыстық жағдайға негізделгендей көрінгенімен, екінші жағынан түріктердің дүниетанымындағы сыр, абырой, әшкере болу сынды күрделі ұғымдар жүйесін бейнелейді. Осы фразеологиялық бірліктің синонимы ретіндегі «Fes düştü, kel açıldı» тұрақты тіркесі қолданылады. Мұндағы фразеологизмнің мағынасы да алдыңғы тіркеспен мазмұндас келеді. Бас киім атауында ғана ерекшелік бар. Қазақ және түрік тілдерінде де жарыспалы сипатта негізгі этнографизм бас киім атауы ауысып отыра береді. Осы фразеологизмнің екінші бір нұсқасы fes атауымен келеді. Мысалы, Fes düştü, kel açıldı. Мағыналық, мазмұндық, қолданыстық жағынан бірдей сипат алады.

Тақия – мұсылман ерлерінің бас киімі ретінде діни, моральдық, әрі әлеуметтік мәнге ие. Ол көбіне тазалықтың, адамгершіліктің және ұяттың символы саналады. Түрік қоғамында тақия кию дінге адалдықтың, әдептіліктің, әрі біршама беделдің белгісі ретінде қабылданған. Сонымен қатар тақия бас киім ретінде адамның кемшілігін, мысалы, тазды жасырып тұратын утилитарлық қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, «тақияның түсіп қалуы» – адамның өзін сырттай безендіріп, жұртқа жақсы көрінуге тырысқан кейпінің бұзылуы, яғни сыртқы жалған беделдің, бетперденің сыпырылуы. Ал «таздың» көрінуі – шынайы болмыс пен жасырын кемшіліктің ашылуы, әшкереленуі. Бұл тіркес арқылы түрік халқының адам болмысына, оның екіжүзділігіне, жалғандығына деген көзқарасы да айқындалады: қандай жағдай болмасын, шындықтың беті ашылады, жалған абырой ұзаққа бармайды. Этнолингвистикалық аспектіде бұл фразеологизм тақия сөзінің тек заттық мағынасынан шығып, мәдени-әлеуметтік кодқа айналғанын көрсетеді. Ол – тіл арқылы сақталған мәдени жадының бір көрінісі. Тақия – киім ғана емес, ол адамның өз-өзін көрсету жолындағы айласының, жалған беделінің, кейде тіпті қоғам алдындағы екіжүзді мінезінің символы. Сол себепті де «тақияның түсіп қалуы» – жай ғана киімнің түсуі емес, рухани күйреудің, жалған образдың күйреуінің белгісі.

KÜLAH. Анадолыда киізден жасалатын бас киім түрі. Бұл бас киімді көбіне ақсүйектер киетін болған. Негізінен түрік тіліне парсы тілінен енген кірме сөз болғанымен, бұл бас киімнің түрік қоғамындағы маңызы және фразеологиялық бірлік түзудегі әлеуеті жоғары. Өйткені түрік тілінде бұл сөзден туындаған тұрақты тіркестер саны біршама. Мысалы, ***Külah*** *giydirmek.* Hileyle, oyunla aldatmak (Türk Dil Kurumu Sözlükleri). ***Külahını*** *ters giydirmek.* Çok kurnaz olmak uşmak (Türk Dil Kurumu Sözlükleri). ***Külah*** *takmak.* Hileyle, oyunla kandırıp parasını almak (ТДК). ***Külahıma anlat.*** Söylediklerin hiç de inandırıcı değil, sana inanmıyorum» anlamında kullanılır (ТДК). Бұл фразеологизмдердің мағынасы мен туындау уәжіне, символдық мәніне назар салып көрейік.

Külahıma anlat. В. Копущу еңбегінде бұл тіркестің мағынасын «Саған сенбеймін, қалпағымаайт»,-деп түсіндіреді (Копущу, 2014). Бұйрықрай формалы бұл фразеологизмде кекесін, мысқыл, бұйыру, күмәндану мәндері бар. Түркі тілділерге фразеологизмнің дыбысталуының өзінен оның логикалық мәні түсінікті. Етістіктің бұйрық райда келуі, бағыныңқы сөздің бірінші жақта тұруы қандай да бір келіспеудің барын аңдатады. Бұл фразеологизмді қазақ тіліндегі «Атаңның басы» қолданысымен логемалық байланыста қарауға болатын секілді. Фразеологизмдердің құрамындағы сөздер мен іс-әрекет сипаты ұқсамағанымен, мазмұндық жағында, дыбысталуында байланыс сезіледі. Яғни фоно-семантикалық тұрғыдан қисындылықты, байланысты байқаймыз. Түрік мәдениетінде «külah» көбіне дәруіштердің, сопылардың немесе білімгерлердің ерекше бас киімі болған. Ол киім абырой, білім, руханият нышаны ретінде қабылданған. Бірақ «қалпағыма түсіндір» деу – ондай бос сөзге тіпті бас киімім де сенбейді деген ирония мен мысқыл түріндегі күмәнді білдіреді. «Сөзіңнің соншалықты қисынсыздығынан, оны адам емес, бас киім тыңдасын» дегенді меңзейді. Бұл – сөйлеушінің сөзін түкке алғысыз ету тәсілі. Түрік тілінде «күləh» сөзінен туындаған фразеологиялық тіркестер «алдау», «өтірік айту» мағынасында жиі жұмсалады. ***Fesini*** *havaya atmak* фразеологизмінің варианты саналатын ***Külahını*** *havaya atmak* оралымында ғана қуанышты, жоғары эмоционалдық фонды білдіретін мағынада жұмсалады.

Külahını ters giydirmek – алдап соғу (Копущу, 2014). Фразеологиялық тіркесті аударар болсақ, «бас киімді теріс кигізу» мәнін байқаймыз. Ал ауыспалы мәнінде «алдап соғу», «алдап кету», «тақырға отырғызу» секілді семантикаларды қамтиды. Қазақ тілінде осы

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

фразеологизммен төркіндес, мазмұндас «қалпағын қайыру» оралымы бар. Фразеологизм құрамындағы бейнелі әрекет пен этнографизмдердің сипаты да бірдей. Сол әрекеттен туындаған ауыспалы мән де ұқсас келеді. Демек осы тұста бас киімнің қоғамдағы рөлі мен халық танымындағы маңызы ұқсас екендігін байқауға болады. Бас киімді теріс кигізу екі тілде де алдау, қарсы әрекет ету мағынасын береді. Қазақ тілінде «қалпағын қайыру» тіркесі орнына қою, есесін жібермеу мағыналарымен де астасады.

Külahları değişmek – аралары суып кету (Копущу, 2014). Тура мағынасында бас киімді ауыстыру мәнін беретін бұл тұрақты тіркес қазақ тіліндегі «өзгенің тонын жамылу» оралымына қисындас келеді. Екі тілде де киім атауына қатысты қолданылған фразеологизмнің түпкі мәні, пайда болуы уәжі мәдениеттердің жақындығын аңдатады. Бас киімді ауыстыру арақатынасты үзу, ажырасу мағынасын білдіре отырып, бейнелі іс-әрекет арқылы ауыс мәнді жеткізеді. Бұл фразеологизмнің бойында да бейнелі әрекет айқын көрінеді. Түрік тұрақты тіркестерінің жасалу жолы мен туындау уәждері, тілдік табиғаты мен тіркес құрамындағы сөздердің позициялары ұқсас.

Külah takmak – арамдықпен ақшасын жымқыру (Копущу, 2014). Түрік тілінде «күləh» сөзінің өзі ауыспалы мағынасында «арамдық», «өтірік» семаларын білдіреді. Сондықтан бас киім атауы болғанымен бұл сөз арқылы туындаған фразеологизмдерде «алдау, арбау», «өтірік айту» әрекеттері жанама түрде беріліп отырады. ***Külah*** *takmak* фразеологизмі де сол секілді. «Бас киім кию» мәнін беретін тұрақты тіркестің құрамындағы сөздердің коннотациялық мазмұны дайын тілдік бірліктің мағынасының нақтылануына алып келген.

Қазақ тіліндегі бөрік, тақия және түрік тіліндегі fes, takke, külah секілді бас киім атауларынан өрбіген фразеологизмдер талданып, олардың қимыл бағыты, эмоциялық реңкі, бейнелілік сипаты мен символдық мәні арқылы екі халықтың дүниетанымы мен мәдени коды айшықталды. Бөрікке қатысты «Бөркін аспанға лақтырды», «Бөркін жерге ұрды», «Бөрікпен ұрып жықты» тәрізді тұрақты тіркестер қазақ қоғамындағы қуаныш, батыл шешім және ирония ұғымдарын әрекет арқылы бейнелесе, түрік тіліндегі «Fesini havaya atmak», «Takke düştü, kel göründü», «Külahını ters giydirmek» сияқты оралымдар сол эмоциялық-мәндік желіні сақтай отырып, алдау-әшкерелеу, жалған беделдің күйреуі секілді реңктерді көрсетеді. Осылайша, ұқсас этнографемаларға негізделген фразеологизмдер ұлттық ерекшеліктерді сақтай отырып, ортақ түркі дүниетанымындағы әрекетті рәміздік тілге айналдырудың әмбебап когнитивтік моделін дәлелдейді.

Қорытынды

Зерттеу барысында қазақ және түрік тілдеріндегі дәстүрлі бас киім атауларынан туындаған фразеологизмдер талданып, олардың семантикалық өрісі мен мәдени-танымдық астарлары анықталды. Бөрік, тымақ, тақия, қалпақ (қазақ тілінде) және fes, takke, külah (түрік тілінде) сияқты этнографиялық лексемалар фразеологизмдердің құрамында тек киім атауы ретінде ғана емес, белгілі бір эмоциялық, бағалауыштық және символдық мәнге ие бейнелі құрал ретінде көрініс тапты. Аталған тұрақты тіркестер арқылы екі халықтың ұлттық дүниетанымы, салт-санасы мен тарихи-мәдени тәжірибесі бейнеленіп, когнитивтік модельдеу арқылы ортақ және өзгешелік сипаттары айқындалды. Фразеологизмдерде бас киімнің кеңістікте қозғалысы (лақтыру, кию, шешу, айналдыру т.б.) арқылы адамның ішкі күйі, қоғамдағы орны немесе әлеуметтік мінез-құлқы ишарамен жеткізіліп, бейнелілік пен астарлы мағына түзіледі. Бұл – ұлттық

болмысқа тән ойлау жүйесінің тілдік көрінісі. Сонымен қатар, екі тілде де тұрақты тіркестер белгілі бір тілдік нормаға айналып, прагматикалық қызмет атқарады. Бұл тілдік бірліктерді салыстыра зерттеу фразеологиялық қордың этномәдени мазмұнын тереңірек тануға, әрі түркі тілдерінің ішкі типологиялық ұқсастығы мен ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Жалпы, бас киімге қатысты фразеологизмдер – екі халықтың тарихи жады, эстетикалық танымы және әлеуметтік қатынас мәдениетін танытатын құнды тілдік бірліктер. Осы бағыттағы зерттеулерді кеңейту ұлттық фразеологияны семиотикалық, когнитивтік және этнолингвистикалық аспектіде зерделеуге жол ашады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

ЖИ мүмкіндіктері ішінара сөйлем құрылымын ықшамдау, ғылыми стильді біріздендіру,кейбіртіркестердіңредакциялықнұсқаларынсалыстыру,библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ, халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында жүзеге асырылды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Тұрғанбаева Қымбат Мұратжановна – зерттеу тақырыбы мен мақсатын айқындады және тұжырымдамалық негізін жасады. Ғылыми әдебиеттерге шолу жасады және зерттеу жұмысының теориялық бөлігін жазды. Жариялау үшін мақала нұсқасын бекітті және жұмыстың барлық аспектілері үшін жауапкершілікті өзіне алды.

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – мақаланың лингвистикалық терминологиясын нақтылады және қолданылған әдістер мен дереккөздерге талдау жүргізді. Ғылыми стильде жазылуын қадағалап, мәтін тұтастығына назар аударды. Терминологиялық бірізділіктіқамтамасыз етті.

Барлық авторлар зерттеу жұмысының мазмұнымен нәтижелеріне толық жауапкершілік алып, мақаланың соңғы нұсқасын жариялауға бірауыздан келісім берді.

Әдебиеттер тізімі

Алмауытова Ә. (2004). Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты. Алматы

Дмитриев Н. К. (1948). Грамматика башкирского языка. Издательство Академии Наук СССР.

Кеңесбаев І. (2007). Фразеологиялық сөздік. Алматы: Арыс.

Копущу В. (2014). Название традиционных головных уборов в турецком и гагаузском языках. Комрат.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Том. 13. (2011). Алматы: Тілтаным.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. (2013). Алматы.

Қайдар Ә. (1998). Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі.

Манкеева Ж. (1997). Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. Алматы.

Сағидолда Г., Қайратқызы Ә. (2017). Қазіргі түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілеріндегі ортақтықтар мен ерекшеліктерді «мәдениет: тіл: қоғам» үштігі контексінде зерттеудің маңызы. Ахмет Яссауи университеті. Түркология, 84(4), 93-102.

Севортян Э. В. (1978). Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука.

Шаханова Н. (1998). Мир традиционной культуры казахов. Алматы: Қазақстан.

Rodríguez, P.R. (2024). El papel de la idiomaticidad fraseológica en la formación de traductores. Cadernos De Tradução, 44(1), 1–18. https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95609

Satenova S.K., Mizamkhan B., Akizhanova D.M. (2024). Ethnolinguistic nature of linguistic units related to jewellery art. Bulletin. Series: Philology, 75(4), 227-238. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.015

Türk Dil Kurumu SözlüklerI [Электронды ресурс]. URL: https://sozluk.gov.tr/

К.М. Турганбаева[1]*, К.К. Сарекенова[2], Н.Б. Тогызбай[3]
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[3]Национальный центр тестриования, Астана, Казахстан

Фразеологизмы с компонентом головных уборов в казахском и турецком языках: этнолингвистический аспект

Аннотация. В статье выделяются содержательные особенности, семантическая структура и культурная подоплека фразеологизмов, относящихся к названиям головных уборов в казахском и турецком языках, рассматриваются их сходства и различия с этнолингвистической точки зрения. Исследовательская работа направлена на раскрытие общих языковых архетипов и культурного продолжения тюркских народов, а также на уточнение выражения фразеологизмов по отношению к национальному бытию. В качестве объекта исследования взяты устойчивые выражения, возникшие из традиционных названий головных уборов, таких как бөрік, тақия, fes, takke, külah, которые широко используются в языках двух народов.

Характерная направленность действия в составе фразеологизмов и его связь с эмоциями тесно переплетаются с культурным содержанием. Также доказано, что устойчивые выражения в турецком языке, такие как Fesini havaya atmak, Takke düştü, kel göründü, Külah takmak, также имеют символическое значение, выражая национальные взгляды и нормы социальных отношений. В результате исследования выявлены как сходства в структуре и содержании казахских и турецких фразеологизмов, так и различия, отражающие историко-культурную специфику каждой нации. Это, в свою очередь, позволяет выявить этнолингвистическую общность тюркских языков и раскрыть познавательный потенциал фразеологизмов. Применяемые в статье методы сравнительного, семантического и этнолингвистического анализа позволяют систематически дифференцировать фразеологический фонд двух народов. Благодаря этому делаются важные научные выводы, направленные на познание национальной идентичности, культурного кода, исторической памяти и системы познания мира через язык.

Ключевые слова: фразеологизм, этнолингвистика, название головных уборов, бөрік, fes, культурный код, сравнительный анализ, устойчивые словосочетания.

K.M. Turganbayeva[1]*, K.K. Sarekenova[2], N.B. Togyzbai[3]
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]National Testing Center, Astana, Kazakhstan

Phraseologisms related to the names of hats in the Kazakh and Turkish languages: Ethnolinguistic nature

Abstarct. The article analyzes the content features, semantic structure and cultural background of phraseology related to the names of hats in the Kazakh and Turkish languages, their similarities and differences are considered from an ethnolinguistic point of view. The research work aims to contribute to the disclosure of common linguistic archetypes and cultural continuity of the Turkic peoples, as well as to clarify the reflection of phraseology in relation to national identity. As an object of study, stable expressions derived from traditional headdress names such as Berik, turban, fes, takke, külah, which are widely used in the languages of both peoples, were taken. Especially in the composition of phraseology, the direction of action (for example, a Burk was thrown into the air, a Burk was hit on the ground) and its connection with emotions are characterized by close interweaving with cultural content. At the same

time, it is proved that stable expressions in Turkish, such as Fesini air Atatürk, Takke çalı, kel göldü, Küllah takmak, also have a symbolic meaning, expressing the national attitude and norms of social attitudes. As a result of the study, in addition to similarities in the structure and content of Kazakh and Turkish phraseology, differences are also revealed that reflect the historical and cultural identity of each nation. This, in turn, will allow us to identify the ethnolinguistic commonality of Turkic languages and reveal the cognitive potential of phraseology. The methods of comparative, semantic and ethnolinguistic analysis used in the article allow us to systematically differentiate the phraseological fund of the two peoples. Through this, important scientific conclusions are made aimed at recognizing the national identity, cultural code, historical memory and system of cognition through language.

Keywords: phraseology, ethnolinguistics, names of hats, borik, fes, cultural code, comparative analysis, stable phrase.

References

Almautova, A. (2004). Kazak tilindegi kiim ataularynyn etnolingvistikalyq tabigaty [The ethnolinguistic nature of clothing terms in the Kazakh language] (PhD thesis in Philology). Almaty. (Kazakh)

Dmitriev, N. K. (1948). Grammatika bashkirskogo yazyka [Grammar of the Bashkir language]. Moscow: Academy of Sciences of the USSR. (Russian)

Kenesbaev, I. (2007). Frazeologiyalyk sozdik [Phraseological dictionary]. Almaty: Arys. (Kazakh)

Kopushchu, V. (2014). Nazvanie traditsionnykh golovnykh uborov v turetskom i gagauzskom yazykakh [Names of traditional headwear in Turkish and Gagauz languages]. Komrat. (Russian)

Kazak adebi tilinin sozdigi. Vol. 13 [Dictionary of the Kazakh literary language. Vol. 13]. (2011). Almaty: Til-tanym. (Kazakh)

Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and terms of the Kazakhs]. (2013). Almaty. (Kazakh)

Kaidar, A. (1998). Kazak tilinin ozekti maseleleri [Topical issues of the Kazakh language]. Almaty: Ana tili. (Kazakh)

Mankeeva, Zh. (1997). Kazak tilinin zattyk madeniet leksikasy [The vocabulary of material culture in the Kazakh language] (Doctoral dissertation abstract in Philology). Almaty. (Kazakh)

Saghidolda, G., & Kairatkyzy, A. (2017). On the importance of studying similarities and differences in traditional clothing of modern Turkic peoples in the context of the «culture: language: society» triad. Turkology, 4(84), 93-102. (Kazakh)

Sevortyan, E. V. (1978). Etimologicheskiy slovar tyurkskikh yazykov [Etymological dictionary of Turkic languages]. Moscow: Nauka. (Russian)

Shakhanova, N. (1998). Mir traditsionnoy kultury kazakhov [The world of Kazakh traditional culture]. Almaty: Kazakhstan. (Russian)

Rodriguez, P. R. (2024). El papel de la idiomaticidad fraseologica en la formacion de traductores. Cadernos de Traduccion, 44(1), 1-18. https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95609

Satenova, S. K., Mizamkhan, B., & Akizhanova, D. M. (2024). Ethnolinguistic nature of linguistic units related to jewellery art. Bulletin. Series: Philology, 75(4), 227-238. https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.015

Turk Dil Kurumu. (n.d.). TDK sozlukleri [Dictionaries of the Turkish Language Institution]. https://sozluk.gov.tr/ (Turkish)

Авторлар туралы мәлімет:

Тұрғанбаева Қымбат Мұратжановна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: kymbat-9697@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4597-3029

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sarekenova_kk@enu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1383-2247

Тоғызбай Нұргүл Батырбекқызы – Ұлттық тестілеу орталығы, Астана, Қазақстан. E-mail: nurgul.9bai@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-8644-6830

Турганбаева Кымбат Муратжановна – автор для корреспонденции, докторант PhD, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: kymbat-9697@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4597-3029

Сарекенова Карлыгаш Курмангалиевна – к. ф. н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sarekenova_kk@enu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1383-2247

Тоғызбай Нұргүл Батырбекқызы – Национальный центр тестирования, Астана, Казахстан. E-mail: nurgul.9bai@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-8644-6830

Turganbayeva Kymbat Muratzhanovna – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: kymbat-9697@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4597-3029

Sarekenova Karlygash Kurmangalieva – Candidate of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sarekenova_kk@enu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1383-2247

Togyzbai Nurgul Batyrbekkyzy – National Testing Center, Astana, Kazakhstan. E-mail: nurgul.9bai@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-8644-6830

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-154-164

ХҒТАР 17.01.07
Ғылыми мақала

Ж.Ә. Аймұхамбет, М.Д. Дженбаев*
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: a_zhanat@mail.ru, zhienbaev.meir@gmail.com)*

МИФ ПЕН ПОЭЗИЯДАҒЫ «ОТ» МЕТАКОДЫ

Аңдатпа. Мақалада мифология мен поэзиядағы метакод туралы түсініктер мен тұжырымдар зерделеу нысанына алынып, жекелеген метакод сөздер, атап айтқанда «от» метакоды талданады. Жаңа парадигмаларға сәйкес жүргізілген бұрынғы және бүгінгі зерттеулерді қатар қамту арқылы мәдени код ұғымына терең үңіліп, адамзат қауымының ойлау деңгейіндегі алғашқы түсінік-ұғымдарды саралау, мифтік таным арқылы санаға орныққан «от» метакодының көркемдік-эстетикалық қызметін анықтау – бұл зерттеудегі басты мақсат. Осы тұрғыдан келгенде бұл ұғымның қазақ фольклорының түп-тамыры боп саналатын түркі мифтері мен оның бүгінгі қазақ классикалық әдебиетіндегі интерпретациясын зерттеп, әлем әдебиетінің үлгілерімен салыстыру барысында ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындау қажеттігі басым екендігі ескерілді. «От» ұғымын метакод ретінде қарастырып, оның әлем мифологиясындағы орны мен классикалық шығармалардағы функциясын көрсетуде поэзия туындылары талданады. Метакод ретінде қалыптасқан ұғымның әдеби-көркем туындылардағы бейнелеу құралы ретіндегі қолданысы зерделенеді. XX-XXI ғасыр тоғысындағы классикалық поэзия үлгілерін негізге ала отырып жүргізілген зерделеуде «от» метакодының қолданысы мифтік танымен салыстыра қарастырылып, ақындар бейнелеуіндегі мәні ғылыми негізде сараланады. Бұл талдаулар тиісінше ғылыми-теориялық пайымдармен бекітіледі. Миф пен поэзиядағы «от» метакодының танымдық-эстетикалық, көркемдік-бейнелілік қызметін айқындаған талдаулар нәтижесінде ғылыми тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: миф, поэзия, таңба, архетип, от, метакод, символ.

Түсті: 05.01.2026; Жөнделді: 08.01.2026; Мақұлданды: 10.03.2026; Онлайн қолжетімді: 31.03.2026

Кіріспе

Миф туралы антикалық дәуірден күні бүгінге дейін түрлі тұжырымдар жүйесі анықталып, «мифология» деп аталатын ауқымды ғылым кеңістігі қалыптасқаны белгілі. Миф бірнеше ғылым саласында зерттеу нысанына алынып, әр ғылымның онымен байланысы сараланып келеді. Солардың ішінде сөз өнеріне қатысты ғылым салаларын ерекше айтамыз. Фольклор мен әдебиетте символ, метафора, егіздеу, т.б. бейнелеу тәсілдерінің, мотивтер мен сюжеттердің алтын тіні – миф. Мифтік баянды ежелгі қауымның әдеби мұрасы деп қана қарастыру үстірт ұстаным. Жаңа парадигмаларға сүйенген академиялық ұстанымға сәйкес, миф – жаңа қауымдық кезең мен ежелгі дәуірді байланыстыратын, таңбалар жүйесі арқылы әлемді түсіндіретін символдық кодтар жиынтығы.

Бұл таңбалар жүйесі – метакодтар, басқалай атасақ, алғашқы қауымның санасына ең алғашқы боп орныққан ұғымдар. Бұл терминді өз зерттеулерінде орыс ғалымы К.А.Кедров қолданып, түсінік берді. Кедров метакодты генетикалық кодпен салыстыра кеп, процесті ғылыми бағамға сала алмаған тұста адамзат түпсанасы алдыңғы орынға шығатынын жазған (Кедров, 2005).

Дүниетанымның қалыптасуының алғашқы сатысында аталған түсініктер ойлау жүйесінде әуелде «тірі образ» болып сақталып, кейіннен мотив пен символға айналды. Мифтегі қастерлі, нышанды ұғымдар уақыт өте келе өзіндік ерекше сипатымен дараланды. Сөйтіп әр атауға, сөзге тұспалды, ишаралы мән үстемеленді. Сөзің код ретіндегі қызметі басымдық алды. Яғни код ұғымынан көркемдік-эстетикалық, танымдық-бейнелілік мәнімен туындаған метакодтар кеше-бүгін ашылған жаңалық емес. Әр дәуірде миф пен көне аңыз-әпсаналарды зерттеушілер осы терминге ұқсас тұжырымдарды ұсынып, түрліше атап келген: Лотман – символикалық код, Леви-Стросс – құрылымдық код, Элиаде – сакральды уақыт пен кеңістік коды дейді.

Мәтіндегі сөздің, бейненің код ретіндегі қызметін тілші ғалымдар жан-жақты қарастырып келеді. Солардың біреуіне тоқталсақ, Қ.Сарекенова мен М.Ахметова (2025): «Қазіргі тіл білімінде тілдік сана мен ұлттық мәдени код мәселелері лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика бағыттарында кеңінен қарастырылып келеді. Әр ұлттың сөздік қоры оның тарихи жадын, дүниетанымдық ерекшелігін, тұрмыс-салт дәстүрін және рухани құндылықтарын бейнелейді. Сол себепті белгілі бір тілдік бірліктің семантикасын тек қана сөздіктік мағынасымен шектеу жеткіліксіз. Оның мәдени, мифологиялық және эмоциялық реңктерін ашу маңызды», – деп көрсетеді. Зерттеушілердің пайымдауынша тілдік бірліктің қызметін кеңірек қарастырған дұрыс. Сөздің код ретіндегі қызметінің мәнін танытуда мәдени-мифологиялық, эмоциялық реңктердің орны ерекше екені белгілі. Бейнелілік сипатымен дараланатын көркем туындылардағы жекелеген сөздердің мұндай сипаты барынша күрделене түседі.

Сөздің код ретіндегі қызметін танытуда филологтардың мына бір пікірлерін де ескере кеткен жөн: ««The concept of a language code in any natural system, from the stand-point of language symbol theory, builds the ability to label and transfer information outside the language» (Тіл тұрғысынан кез-келген табиғи жүйеде тілдік код ұғымы символдар теориясы, ақпаратты тілден тыс таңбалау және жеткізу қабілетін қалыптастырады)» (Zhakupov et al., 2023). Бұл тұжырымда тілдік кодтың символ түрінде түзіліп, таңбалық, ақпараттық қызмет атқаратыны айрықша айтылады. Символикалық мәннің сөзбен айшықталатынын танымдық бастаудан поэтикалық бейнелеуге ұласқан көркемдік

жүйеден көреміз. Бейнелеу тәсілдерінің бірі ретіндегі символдар мәтін құрылымында сан тараптық қызмет атқара алады. Айтылар ой, авторлық таным мен ұстаным суреткерлік ұстаханасында әр қырымен оқырманын жаңа бір өріске бастайды. Тілдік кодтың көркемдік жүйедегі метакод ретіндегі мәнін осы тұстан іздеген дұрыс.

Метакод – тамыры терең метафизикаға сүйене отырып зерделеу қажет тақырып. Себебі, мультимәдениет ұстанымы берік тұрған кезеңде нақты артефактілік дәлелдерсіз барлық адамзат қауымының бастауын бір жерден тарату қиын мәселе. Дегенмен, алғашқы қауымдық кезеңнен жалғыз дерек пен дәйек адам түпсанасы екенін ескерсек, географиялық факторға сүйенген мультимәдениеттен де бұрын ортақ қауымдық құрылыстың болғанын айғақтайтын зерттеулер болуға тиіс. Мифтік танымнан поэтикалық ойлау кеңістігіне жалғасқан метакод танымдық-эстетикалық қызметімен көркемдік жүйенің тетігінде тұрғанына біз мәтіндік талдаулар арқылы көз жеткіземіз.

Зерттеу деректері мен әдістері

Метакод ұғымын ашу мен «от» метакодын түсіндіру барысында аталмыш терминді енгізген К.А.Кедров пен мифолог ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып XX-XXI ғасыр тоғысында жарық көрген классикалық поэтикалық туындылар қарастырылды. Тақырыпты зерттеу барысында бұрынғы және бүгінгі поэзиялық туындыларды талдауда салыстырмалы-мифологиялық әдісі тұрғысынан жүзеге асты, метакодтарды анықтау үшін синтездік, имманентті әдістер қолданылады.

Нәтижелер мен талқылау

Бұл тақырып XIX-XX ғасырда барлық ғылым саласында «үлкен жарылыс» тудырған. Адамзаттың шығу тарихын зерттеуге көшкен ғылыми мектептер түрлі болжамдар мен гипотезаларды ұсынды. Дж. Джордж Фрэзер (2001) «The Golden Bough» атты зерттеуінде мифтер мен магияның шығу тегін адамзат алғаш куә болған от, күн, найзағай, су тәрізді табиғат құбылыстарының әсерінен деп түсіндірген. Адамзат әуелде өзі көрген құбылысқа түсінік бере алмауынан оларды қандай да бір «жанды затқа», «тірі күш иесіне» теңеген деген болжайды зерттеушілер. Осыған ұқсас ойдың бірін Э. Бернетт Тэйлор (1871) өзінің «анимизм теориясында» алға тартты. Ол алғашқы қауымның от пен суға, көкке табынуын – анимизмнің көрінісіне балайды. Ал Выготский мифтің адам санасында қалай жаңғыратынын тіл мен ойлаудың дамуымен байланыстырады. Ғалым көне әпсаналарды ойлаудың тұңғыш формасы деп танып, уақыт сайын тіл арқылы жаңғырады деп санайды. Оның пікірінше, мифтік түсініктер бастапқыда танымдық құрал ретінде пайда болған және олар адамдардың шынайылықты түсінуіне көмектескен. Заманауи психологияда мифтік метакод тілдік формалар, символдар және мәдени стереотиптер арқылы сақталады. Мысалы, “қараңғылық – жамандық, жарық – жақсылық” деген мифологиялық метафора адамдардың ойлау жүйесінде әлі күнге дейін қолданылады. Мифтанушы М. Элиаде болса табиғатқа табыну ұғымдарын адамзат баласының ойлау қабілетінің алғашқы даму сатысындағы дүниені қабылдау тәсілі деген ой айтқан (Элиаде, 2002). Сондай тұжырымды өз еңбектерінде қазақ ғалымы С.Қасқабасов та қамтыған. «Мифтік санаға табиғат пен рухтың бірлігі тән. Осыдан барып оның негізі теңдік заңы боп саналады. Өзінің даму жолында мифтік сана екі түрлі сатыдан өтеді деуге болады. Бірінші кезеңде рух пен табиғат толық тең. Екінші кезеңде

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

адамның табиғат қойнауынан алшақтауына байланысты жаңағы айтқан теңдік бұзыла бастады» (Қасқабасов, 1984).

Бұл тақырыпқа жан-жақты зерттеу жүргізу арқылы мифтік кезеңді талдаудың жаңа парадигмалары ашыла бастады. Мәселен, британдық Б. Малиновский Фрэзер тұжырымымен танысқан соң антропологиялық зерттеу жүргізу мақсатында Маилу мен Тробриан аралдарының жергілікті тұрғындарының арасында өмір сүріп, олардың наным-сенімі мен салт-санасын бақылады. Нәтижесінде, 1926 жылы «Myth in Primitive Psychology» атты еңбек жазып, онда ой-санадағы мифтік құбылыстарды кейбір ғалымдар атап жүрген қиялдан туған көркем шығарма, ертегі немесе құбылыстың астарлы түсінігі емес, тура мағынадағы әсер етуші функция яки қоғамдық жүйе, құрылым деп көрсетті (Malinowski, 1926). Арал халқының моральдық принциптері, өмірлік ұстанымдары, ырым-тыйым, әдеп пен этика мәселелерінің нұсқаулығы ретінде миф қызмет атқарып тұрғанын автор кітап бетіне түсірді. Яғни, әрбір халықтық мифте сол қауымның моральдық құндылықтары, әдеб кодексі өмір сүреді. Ғалымның айтпақ қорытындысы: миф – қоғамды тәрбиелеу мен басқару құралы бола алады. (Қазақ дүниетанымындағы отпен аластау, бәдік жыры, табу – мифтік бөлшектер екені түсінікті). Мифтердің, ондағы мотив пен символдардың қоғамдағы мінезді қалыптастыруы туралы тұжырым этнограф Р. Дарнтонның алты очерктен тұратын еңбегінде де келтірген. Кітаптың бірінші тарауындағы «Шаруалар ертегі айтады: ана қаз мағынасы» тақырыбындағы талдауда француз фольклорындағы ертегілердің әуелгі нұсқасы балалар оқып жүрген үлгіден өзгешелеу екенін алға тартқан. Ол ертегі сюжеті мен кейіпкер болмысында көрінген «өмір шындығынан» қоғамға өмір сүруді үйретуші қағида деген ұстанымды көреді (Кром, 2020).

Қазақ мифологиясын зерттеген С.Қондыбай былай дейді: «Біз мынау жалған дүниені тек символдар арқылы ғана кескіндей аламыз, өйткені, шексіз ғаламның кескінін де, мөлшерін де, оның қандай материалдан және қандай жолмен пайда болғанын да, Жаратушы иенің оны қалай жасағын да шын мәнінде көре, біле, тани алмаймыз. Сондықтан осылардың барлығын да пенделерге түсіндірудің ең қарапайым да универсал жолы символ арқылы кескіндеу болмақ» (Қондыбай, 2004). Аталған теорияны ғалым Р. Геннон еңбегіне иек артып келтіргенін де жазады.

Жоғарыда аталған ұғымдардың символ мен «тірі жандыға» айналуы психология мектептерінде де бірталай талас тудырған. Әрбір қарапайым ұғымның символға айналуы үшін оның адамға эмоционалды әсері болуы керек дейді психология саласы. Психоанализ мектебін қалыптастырушы З. Фрейд алғашқы қауым табиғаттың дүлей күштерінің алдында әлжуаз болғандықтан, оның қуатын мойындап, қорқыныш сезімін кешкенін айтады (Фрейд, 1913). Осы экспрессивті күй «найзағай», «от», «жаңбырды» ғаламат күшке айналдырды дейді. Карл Юнг, Рудольф Отто зерттеулері де осы тұжырымды қуаттайды. Мирче Элиаде еңбектерінде де түнімен найзағай жарқылдап, жаңбырдың тоқтаусыз жауып тұруы адам санасына экзистенциялды күйдің орнығуына ықпал еткенін айтты. Яғни, аталған құбылыстардың өздігінен болмай, оны қандай да бір құдіретті күш басқарып отыр деген ойлар туатынын болжайды. Француз антропологы Л. Леви-Брюль (1922) «ұжымдық сана» туралы тұжырымында алғашқы қауымның табиғатты ажырамас бөлшек, адаммен егіз құбылыс деп тануынан, құбылыстарға «эмоция» тудырғанын айтқан. Яғни, табиғат та адам тәрізді «жылайды, күледі һәм ашуланады» деген мотивтің тууын тәпсірлеген.

Жоғарыда атаған табиғат құбылыстары адам санасына алғашқы символдық таңба ретінде еніп, адамзат дүниетанымында метакод қызметін атқарады. Дегенмен, метакод пен символдың аражігі көрсетілуі тиіс. Әйтпегенде, метакод өзінше термин ретінде қолданысқа ене алмайды. Метакодтың символдан басты айырмасы – оның адамзат жаралғаннан бергі бастапқы мәні мен тұлғасының өзгермеуінде. Ал дәуір жаңарған сайын сол кезеңмен бірге пайда болған материалар арасынан жаңа символдар туа беретіні анық. Метакодтар мифтің негізгі қаңқасына айналып, өзінің алғашқы символдық күші арқылы мифке негізгі арқатірек болады. Мәселен, Прометей жайлы мифте Зевс адамзат қауымына қаһарланып, жер бетіндегі ең игі нәрселерден айыруды бұйырғанда, жер жүзінен от жоғалып кетеді. Адам қауымына жаны ашыған Прометей Гефесттен отты ұрлап әкетіп, адамдарға тарту етті (Кун, 1922).

Оттың материалық қызметі – жарық беру, жану; символдық мәні – тіршілік, үміт, бірігу, даму. Әпсана бойынша оттың келуі – адамзат баласының дамуы, қайта тірілуі, гүлденуі мен көркеюінің белгісі. Қытай, славян, майя аңыздарының сюжетінде де қауым ел отты «құдіретті күштерден» жалбарынып сұрап алады. Сонда «от» метакоды көптеген халық мифологиясында тіршіліктің жандануын суреттейді. Осыдан кеп, қазақ ұғымындағы «отбасы, ошақ басы, отау, отан, түтін» ұғымдары туады. Қазақ фразеологизмдерінің ішіндегі «ошағың сөнбесін», «шырағың өнбесін», «отың азаймасын», «түтінің түзу ұшсын» тәрізді қолданыстардың ілкі мәні осы ұғымдағы метакодта деп түсіндіре аламыз.

От метакодының бастауын космогониялық мифтен және көне түрік әдеби ескерткіштерінен көреміз. От Мағжан өлеңдерінен бастап поэзияда феноменалды бағыт алды. «Ұшырағанды шоқ қылар, шоқ қылар да жоқ қылар» оттың адамзат санасындағы бастапқы функциясынан бастап, «қызарып күн шыққанда, күн отынан туғанмын» дегені табиғатпен астасқан мифтің көрінісі. «От» деген өлеңіндегі:

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын,
Күнге ғана бағынам.
Өзім – күнмін, өзім – от,
Сөзім қысық, көзім де – от,
Өзіме өзім табынам.
Жерде жалғыз Тәңірі – от,
Оттан басқа Тәңірі жоқ, –

деген жолдардан басталып, отты қараңғылықты ыдыратушы, зұлымдықты жоюшы, рухқа дем беруші күш ретінде сипаттайды (Жұмабайұлы, 2023) Бұл өлеңде от символикасы арқылы өткен тарих, ұлт рухы мегзеледі. «Жүрегі де, жаны да, иманы мен ары да от болып, жалынға жуынып оттан туған бала» – өлеңнің лирикалық қаһарманы. Оның болмысын айқындап тұрған отқа қатысты бейнелеулер. Мағжанның бұл өлеңінде от – рухты нұрландыратын, жүректі жылытатын нысан, қараңғылықты, зұлымдықты жоюшы, жамандықты аластаушы күш. Метафоралық бейнелеуден символикалық тұспалдауға ұласқан от поэтикалық тұрғыда метакод ретінде бейнеленер ойдың өзегінде тұр. Эстет, символист ақын Мағжан оттың мифтік бастаудағы жасампаздық әрі жойымпаздық қасиетін қатар алып, осы екі сипатын да жағымды қалыпта көрсетеді. От – дүниені күл қылар күшке ие, бірақ ақын оны қараңғылықты жоюшы деп бейнелейді. «Пайғамбар» атты өлеңінде осы сипатты барынша аша түседі. (Жұмабайұлы, 2023).

Қазіргі поэзияның ірі өкілі Темірхан Медетбек тәржімаларындағы нұсқада от пайда болуы жайлы айтылмайды, алайда алғашқы жолдар былай берілген:

Күркіреп, күркілдеп
От шашып жатқан;
Алып денесінен
Қып-қызыл болып
Өрт қашып жатқан
Тау менен тастар пайда болды (Медетбек, 2022).

Дүниенің жаратылуы туралы өлеңдегі бұл мифтік сюжетте оттың ассоциациясы ретінде күн аталады. Мұндағы ең назар аударатын тұс:

От жақса –
Шақпағына айналған,
Қол сүртсе –
Қолжаулығына,
Сілтесе – шоқпарына айналған.

Бұл жолдарда метакод ретінде оттың адам санасындағы алғашқы материалық функциясы айқындалады. Ал оның көркемдік қызметі, символикалық қуаты:

Өзегіндегі оты
Өртке айналған.
Көмейіндегі сөзі
Сертке айналған, –

деген жолдарда айшықтала түседі (Медетбек, 2022). «Өзектегі от» – адамның ішкі менталдық қуатын, өмірлік мотивацияны жанған алаудың динамикасымен шендестіре бейнелейді. Мұқағали адамдағы «жігер, ерік, қайрат» аталған қасиеттерді отқа бейнелеп:

Оты сөнген жалғанда жан барсың ба,
Ойланбай-ақ кел дағы от ал менен –

дейді (Мақатаев, 2002). Оттың даму мәніндегі ұқсас мотив бүгінгі әдебиет өкілі Мейірхан Ақдәулеттің «Жалғасу заңы» өлеңінде былай бедерленеді:

Отырар еді анам
Оты бар жанды тектім деп...
Оталып кетпей,
О, қанша азап шектім көп!
Ойлармен ойнап,
От басар бала-қиялмен
Оқталатынмын ошаққа кіріп кеткім кеп
(Ақдәулетұлы, 2006).

Жалпы алғанда, мифологияда от пен су динамикалық процесс ретінде үлкен сын мен қатерді де қатар бейнелеуші. Көне түркілердегі отқа мінәжат жоғары болғанмен, адамзат санасында оттың өртке айналуы – қасірет пен жамандықтың кейпі. Қазақ танымындағы «жүзің күйсін, елден бөлек үйің күйсін» сынды ұғымдар жазалаушы оттың аяусыз мінезін адақтайды. Ежелгі грек аңыздарында пантеон заңын бұзғандар қызған алауда жазаланса, Құран түсінігінде күнәһар не ауыр қылмыс жасағанды о дүниеде отпен күйдіреді. Статикалық материяға жатпайтын оттың «өзектегі өртке» айналуы ішкі күйдің даму динамикасы, теориялық тұрғыда градациялық көркемдегіш тәсілге айналады. Жәркен Бөдеш өлеңдерінде «от пен су» паралелизмі өзгеше тармақталған.

Өрт дейміз-ау,
Өрт дегенім – өрт емес,

Жел үрлесе желігетін ерте-кеш.
Өрт дегенім – басқыншының айласы,
Өрт дегенім – қан жалатар дерт, егес... (Бөдешұлы, 2010)

Автор мұндағы өртті жауға балап, «қызыл қырғын, қызыл жұт» деп атайды. Екі жұртты бір-біріне айдап салушы үшінші тарапты ақын өртке теңеп, өртті тоқтатар «Ақжайықты» яғни, суды қатар тәпсірлейді. Ақын өлеңдері тарихи оқиғаны от пен су, жел сынды метакодтардың көркемдік қуатымен астастыра суреттейді.

Екінші жақтан, отқа жағу өздігінен алғанда тазартудың бір әдісі. От әдепкі өмірде зиянкес вирус пен микробтарды жоятын элемент. Ал, адамзат қоғамындағы мыстандарды отқа жағу (о дүниеде отпен жазалау) – жер бетіндегі жамандықты от осылай тазалайды деген пайымнан туған болуы мүмкін. Шаманизмнің бүгінгі күнге жеткен отпен аластау жоралғысы да осы сенімнің бөлшегі. От – тән мен рухты қатар тазартатын құбылыс екендігінің әдеби мәтіндерде мысалы көп. Алайда, жаңа дәуір, Тәуелсіздік тұсындағы әдебиеттегі идеясы осы кезеңдегі қаламгерлерде рухани дәстүрден жаңылмай көрініс берген. Туындыларында мифтік символика мен образ-сюжеттерді айрықша қолданатын ақын Серік Ақсұңқаруының:

Екі жақта лапылдаған екі от тұр.
Екі от емес –
Тамұқтағы екі өрт бұл!
Екеуінің ортасында Алаш қап,
Оған енді Әзәзіл кеп бал ашпақ;
Қойлыбайдай бақсы керек бұл елге
Жын періні қуатұғын аластап! –

деген шумағында әуелгі айтқан от метакодының тазарту мотивін көтеріп отыр. «Алас! Алас! Алас!» деп аталатын бұл өлеңнің идеясы – қараңғылық қамауынан босап, азат болған халықты «отпен аластау» (Ақсұңқаруы, 2012).

От – ішкі-сыртқы дүниенің бәрін, түскен тұсын тып-типыл жоятын күш. Ендеше, оның қарым-қатынас психологиясындағы мәні осымен шендес. «Екі оттың ортасында қалу», «арасына от тастау», «қолымен от көсеу» сынды фразеологизмдердің ішкі мәні де оттың функциясына құралған. Екі образдың арасындағы қақтығысты, шиеленіскен психологиялық күйді Темірхан Медетбек былай өрген:

Өртке айналды –
Жеткен әбден шегіне,
Өртке айналды –
Шошитұғын елі де.
Кетті өртеніп екеуінің тілегі,
Сыйластығы, жолдастығы...
Бәрі де (Медетбек, 2022).

Жаңа дәуірдегі модернистік поэзияда астарлы ой, ұғымдар, шендестіру мен метафораның өзгеше нұсқасы өрби түскен. Есенғали өлеңіндегі мына жолдар мазмұндық, көркемдік тұрғыдан поэзияның жаңа бір күрделі деңгейін көрсетеді:

Түнекті қуып санамнан,
Шырағым жанып тұр алда.
- Періште неден жаратылған?
- Оттан-дүр, - дейтін Құранда.
Мен жаққан осы шыраққа,

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

(Шырақ-ол үміт керемет)
Періште келмей,
бірақ та
Келеді жынды көбелек.

Мұнда шырақты «үмітке» балау арқылы тағы да құбылыстың метакоды ашылып, шынайы символикалық болмысына сілтеме беріліп тұр. Алайда, ол отқа періште емес, «тағдырдың» метафорасы боп «көбелек» ұшып келеді. Бір ғана өлеңде «үміт, тағдыр» сынды дерексіздер мен контекске жасырынған өмір мазмұны «жел, от, бұлт» тәрізді метакодтар арқылы бейнелеуге түседі (Раушанов, 2006).

Қорытынды

Метакод – әдебиет кеңістігінде көпауқымды тақырып. Талдау барысында метакодтар туралы жалпылама түсінік қалыптастыруға болады, дегенмен зерттеу тақырыбының табиғатын толық ашу үшін халықтық және әлемдік әдебиет үлгілеріне салыстырмалы-мифологиялық талдау мен кешенді зерделеу талап етеді. Аталған зерттеуді жүргізу әуелі, түпкі кезеңі түркі дәуіріне жалғасатын қазақ әдеби мұрасының тереңдігіне үңіліп, дәуірлер сабақтастығын дәлелдеумен қатар, басқа да ұлт пен ұлыстың көне дәуірде ортақ қауымдық санасы мен бірлігі болғандығын анықтауды мақсат тұтады.

Теориялық ұғымдарды ашу мақсатында зерттеу мақаласында Тәуелсіздік дәуіріндегі авторлардың шығармалары қамтылып, ондағы «от» метакодының қызметі мен көркемдік бейнесі анықталды. Аталған мысалдарды ұсыну арқылы оттың культтік образы мен әдеби-мәдени код ретіндегі ұрпақтар сабақтастығын, дәуірлерді байланыстырушы функциясын көрсеттік.

Зерттеу тұжырымы «от» метакодының барлық халыққа ортақ идея мен мотивке ие екендігіне сілтеме береді. Осылайша бірнеше ірі мәдениеттердің түп-тамырында ортақ ұғым-түсініктер бар екендігін көрсетеді. Басқа да ірі мәдениет өкілдері және прототүркілік кезең мен бүгінгі әдебиет үлгілерін синтездеу арқылы аталған тұжырымды дәйектеп, мәдени код ретінде алғашқы қауымдық түсініктер әдебиет беттерінде өмір сүріп келе жатқанын анықтай аламыз.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP22685428 – «Киелі мекендердің поэтологиялық моделі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

ЖИ мүмкіндіктері ішінара кейбір тіркестердің редакциялық нұсқаларын салыстыру, библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ, халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында жүзеге асырылды.

Авторлардың қосқан үлесі. Ж.Ә. Аймұхамбет –мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, бағыт-бағдар берді. Зерттеу жұмысының жалпы құрылымын, әдеби шығармалардағы метакодтардың қызметі мен көркем кеңістіктегі бейнесін анықтаудың әдіснамасын бағдарлап, негіздеді. М.Д. Дженбаев – зерттеу материалдарына талдау жүргізді, қорытындысы мен мақаланың рәсімделуіне үлес қосты.

Әдебиеттер тізімі

Ақдәулетұлы, М. (2006) Бейуақтағы мінәжат. Алматы: «Жазушы»

Ақсұңқарұлы, С. (2012) Қараорман. Өлеңдер. Алматы, «Ел-шежіре» ҚҚ.

Бөдешұлы, Ж. (2010) Жұлдызтас. – Алматы: Атамұра

Жұмабайұлы, М. (2023). Шығармаларының академиялық толық жинағы. 3 томдық. 1-том. Астана: Түркі Академиясы

Кедров, К. А. (2004). Поэтическое познание. Метакод. Метаметафора. Космическое мировоззрение — новое мышление XXI века, 1 (1), 286-292. https://cyberleninka.ru/viewer_images/14999613/f/1.png

Кром, М. (2020) Тарихи антропология. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы».

Кун, Н. (1922) Легенды и мифы Древней Греции. Санкт-Петербург: «Public Domain»

Қасқабасов, С. (1984) Қазақтың халық прозасы. Алматы: «Ғылым»

Қондыбай, С. (2004) Арғықазақ мифологиясы 1-кітап. Алматы: «Дайк Пресс»

Леви-Стросс, К. (2000) Мифологики. Т-3. Санкт-Петербург: Университетская книга

Медетбек, Т. (2022) Жүректегі сілкініс. Алматы: «Мазмұндама»

Раушанов, Е. (2006) Бозаңға біткен боз жусан. Өлеңдер мен поэмалар. Алматы: «Раритет»

Сарекенова, Қ., Ахметова М. (2025). Тілдік санадағы этномәдени концептілердің ассоциативтік көрінісі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 3 (152), 11-27. https://doi.org/10.32523/ 2616-678X-2025-152-3-11-27

Фрейд, З. (2000) Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. Москва: «Эксмо»

Фрэзер, Дж. (2001). Золотая ветвь: Исследование магии и религии: В 2 т. Т. 1: Гл. I-XXX1X / Пер. с англ. М. Рыклина. Москва: ТЕРРА—Книжный клуб

Элиаде, М. (2002) История веры и религиозных идей: Том-1. От каменного века до элевсинских мистерий. Москва: «Критерион»

Levy-Bruhl, L. (2010) [1922]. La mentalité primitive. Paris: Editions Flammarion. Re-edition of Lévy-Bruhl, 1922, La mentalité primitive, Librairie Félix Alcan, Paris, presented and annotated by Frédéric Keck.

Malinowski, B. Myth in primitive psychology. Psyche miniatures, General Series, 6. Retrieved from: https://rcin.org.pl/Content/31582/PDF/WA004_20187_U6900_Malinowski-Myth.pdf (date accessed: 11.08.2025)

Tylor, E.B. (1871). Primitive Culture. London: John Murray. Retrieved from: https://archive.org/details/primitiveculture01tylouoft/page/n7/mode/2up (date accessed: 11.08.2025)

Zhakupov, Zh., Sarekenova K., Aimukhambet Zh., Sagidolda Gu., Omirbekova Zh., Akhmetova M., Tuyakbayeva R. (2023). Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(3), 238-246. Retrieved from: https://www.webofscience.com/wos/woscc/fullrecord/WOS:001222110300011 (date accessed: 11.08.2025).

Zh.A. Aimukhambet, M.D. Zhenbayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The 'fire' metacode in myth and poetry

Abstract. The article explores interpretations of the metacode in mythology and poetry, with particular attention to the 'fire' metacode. Integrating classical and contemporary research shaped by new scholarly paradigms, the study examines the concept of cultural code and its earliest cognitive foundations, focusing on the artistic and aesthetic functions of 'fire' as internalized through mythic thinking. Special emphasis is placed on Turkic myths and their reinterpretation in modern Kazakh classical literature, alongside comparative analysis with examples from world literature. Treating 'fire' as a metacode, the article analyzes poetic texts to reveal its role and functions in world mythology and classical literary traditions. The study also investigates how metacode-based concepts operate as figurative and expressive devices in literary works. Drawing on poetic examples from the late twentieth and early twenty-first

centuries, it compares literary representations of ‘fire’ with mythological cognition and evaluates their poetic significance. Supported by relevant theoretical perspectives, the research identifies the cognitive, aesthetic, and imagistic functions of the ‘fire’ metacode, leading to well-founded scholarly conclusions.
Keywords: myth, poetry, sign, archetype, fire, metacode, symbol.

Ж.А.Аймухамбет, М.Д. Дженбаев
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Метокод «огня» в мифе и поэзии

Аннотация. В статье в качестве объекта исследования рассматриваются представления и система взглядов метакода в мифологии и поэзии, а также анализируются отдельные метакодовые слова, в частности метакод «огонь». Основная цель исследования — углублённое осмысление понятия культурного кода через сопоставительное рассмотрение прежних и современных исследований, проведённых в соответствии с новыми парадигмами, анализ первоначальных понятий и представлений в мышлении человеческого сообщества, а также определение художественно-эстетической функции метакода «огонь», укоренившегося в сознании посредством мифологического мышления. С этой точки зрения особое внимание уделяется необходимости изучения тюркских мифов и их интерпретаций в современной казахской классической литературе, а также выявлению сходств и различий путём сопоставления с образцами мировой литературы. Рассматривая понятие «огонь» как метакод, автор анализирует его место в мировой мифологии и функции в классических произведениях, опираясь прежде всего на поэтические тексты. Исследуется использование метакода как средства художественной выразительности в литературно-художественных произведениях. В рамках анализа, проведённого на материале образцов классической поэзии рубежа XX–XXI веков, употребление метакода «огонь» рассматривается в сопоставлении с мифологическим сознанием, а его смысловое наполнение в поэтических интерпретациях осмысливается на научной основе. Данные выводы последовательно подкрепляются научно-теоретическими обобщениями. В результате анализа познавательно-эстетической и художественно-образной функции метакода «огонь» в мифе и поэзии формулируются научные выводы.
Ключевые слова: миф, поэзия, знак, архетип, огонь, метакод, символ.

References

Akdauletuly, M. (2006). Beiuaktagy minazhat [Prayer at an untimely hour]. Almaty: Zhazushy.

Aksunkaruly, S. (2012). Karaorman. Olender [Dark Forest. Poems]. Almaty: El-shezhire Foundation.

Bodeshuly, Zh. (2010). Zhuldyz tas [Star Stone]. Almaty: Atamura.

Zhumabayuly, M. (2023). Shygarmalarynyn akademiyalyk tolyk zhinagy (Vols. 1–3, Vol. 1) [Academic complete collection of works]. Astana: Turkic Academy.

Kedrov, K.A. (2004). Poeticheskoe poznanie. Metakod. Metametafora. Kosmicheskoe mirovozzrenie — novoe myshlenie XXI veka [Poetic cognition. Metacode. Metametamorph]. Kosmicheskoe mirovozzrenie, 1(1), 286–292.

Krom, M. (2020). Tarikhiy antropologiya [Historical anthropology]. Almaty: National Translation Bureau.

Kun, N. (1922). Legendy i mify Drevnei Gretsii [Legends and myths of Ancient Greece]. Saint Petersburg: Public Domain.

Kaskabasov, S. (1984). Kazaktyn halyk prozasy [Kazakh folk prose]. Almaty: Gylym.

Kondybai, S. (2004). Argykazak mifologiyasy (Book 1) [Ancient Kazakh mythology]. Almaty: Daik Press.

Levi-Strauss, C. (2000). Mifologiki (Vol. 3) [Mythologiques]. Saint Petersburg: Universitetskaya kniga.

Medetbek, T. (2022). Zhurektegi silkinis [Heart tremor]. Almaty: Mazmundama.

Raushanov, E. (2006). Bozanga bitken boz zhusan. Olender men poemalar [Gray wormwood grown in haze]. Almaty: Raritet.

Sarekenova, Q., & Akhmetova, M. (2025). Tildik sanadagy etnomadeni konceptilerdin associativtik korunisi [Associative representation of ethnocultural concepts in linguistic consciousness]. Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 3(152), 11–27. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-11-27

Freud, S. (2000). Totem i tabu [Totem and taboo]. Moscow: Eksmo.

Frazer, G.G. (2001). Zolotaya vetv (Vol. 1) [The Golden Bough]. Moscow: Terra-Knizhnyi klub.

Eliade, M. (2002). Istoriya very i religioznykh idei (Vol. 1) [History of religious ideas]. Moscow: Kriterion.

Levy-Bruhl, L. (2010) [1922]. La mentalité primitive. Paris: Editions Flammarion. Re-edition of Lévy-Bruhl, 1922, La mentalité primitive, Librairie Félix Alcan, Paris, presented and annotated by Frédéric Keck.

Malinowski, B. Myth in Primitive Psychology. Psyche miniatures, General Series, 6. Retrieved from: https://rcin.org.pl/Content/31582/PDF/WA004_20187_U6900_Malinowski-Myth.pdf (date accessed: 11.08.2025)

Tylor, E.B. (1871). Primitive Culture. London: John Murray. Retrieved from: https://archive.org/details/primitiveculture01tylouoft/page/n7/mode/2up (date accessed: 11.08.2025)

Zhakupov, Zh., Sarekenova K., Aimukhambet Zh., Sagidolda Gu., Omirbekova Zh., Akhmetova M., Tuyakbayeva R. (2023). Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(3), 238-246. Retrieved from: https://www.webofscience.com/wos/woscc/fullrecord/WOS:001222110300011 (date accessed: 11.08.2025).

Авторлар туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: a_zhanat@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7061-3000

Дженбаев Меиржан Джумалиевич – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: zhienbaev.meir@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1431-4058

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy – corresponding author, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: a_zhanat@mail.ru,ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7061-3000

Zhenbayev Meirzhan Dzhumaliyevich – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhienbaev.meir@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1431-4058

Аймухамбет Жанат Аскербеккызы – автор для корреспонденции, д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Астана, Казахстан. E-mail: a_zhanat@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7061-3000

Дженбаев Меиржан Джумалиевич – докторант PhD, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, Астана, Казахстан. E-mail: zhienbaev.meir@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1431-4058

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-165-182

ХҒТАР 16.21.55
Ғылыми мақала

Ө. Әбдіманұлы[1], М.М. Қондыбай[2*], Л.Н. Дауренбекова[3]
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[3]А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
(E-mail: [1]abdimanuly@rambler.ru, [2]medetmanasuly@gmail.com,*
[3]daurenbekova.laura@mail.rumailto:fari1996@mail.ru)

ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ӘНШІ-АҚЫНДАР МЕН ЖЫРШЫ-ЖЫРАУЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ

Аңдатпа. Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың басы мен алғашқы жартысындағы қазақ әнші-ақындары мен жырау-жыршылары поэзиясында көрініс тапқан тәуелсіздік идеясы кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – ХХ ғасырдағы қазақ әнші-ақындары, жырау-жыршылар шығармаларында көрініс тапқан тәуелсіздік идеясының мазмұндық ауқымын жан-жақты ашып, оның көркем-тілдік репрезентациясының жаңаша таныстыру мүмкіндіктерін айқындау. Бұл мақсат әнші-ақындар поэзиясында ұлт азаттығы мұраты мен тәуелсіздік идеясын бейнелеудің тарихи, эстетикалық және лингвостилистикалық қырларын тұтас жүйеде қарастыруды қажет етеді. Зерттеу барысында тарихи-хронологиялық, сипаттамалы, салыстырмалы, контент-талдау және лингвостилистикалық әдістер қолданылды. Қазақтың дәстүрлі жыраулық және әнші-ақындық поэзиясындағы азаттық идеясының тарихи бастаулары мен оның ХХ ғасыр басындағы саяси-әлеуметтік жағдайлармен сабақтастығы жүйелі түрде сараланды. Бұл кезеңдегі отаршылдық қысым мен қоғамдық өзгерістердің ақындар дүниетанымына ықпалы анықталып, олардың шығармаларындағы азаттық рухының көркемдік репрезентациясы талданды. Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин, Кенен Әзірбайұлы, Иса Байзақов, Нартай Бекежанов сынды көрнекті тұлғалардың шығармалары мазмұндық тұрғыдан жүйеленді. Сонымен қатар поэзиядағы метафора, эпитет, символ, тарихи образдар сияқты көркемдік құралдардың тәуелсіздік идеясын жеткізудегі қызметі нақты тілдік деректер негізінде айқындалды. Зерттеу нәтижесінде бұл кезең поэзиясы халықтың азаттыққа ұмтылысын бейнелейтін маңызды рухани құбылыс екені дәлелденіп, оның ұлттық сана мен тарихи жадты қалыптастырудағы рөлі айқындалды.

Түйін сөздер: тәуелсіздік идеясы, әнші-ақындар, ұлт-азаттық поэзиясы, символдық образдар, поэтикалық тіл, кеңестік цензура.

Түсті: 22.12.2026; Жөнделді: 13.03.2026; Мақұлданды: 18.03.2026; Онлайн қолжетімді: 31.03.2026

Кіріспе

Қазақ халқының сан ғасырлық тарихында еркіндік пен тәуелсіздік мұраты – өнер мен әдебиетте желісі үзілмей келе жатқан өзекті тақырып. ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамында орын алған аса елеулі тарихи міндеті ауыр оқиғалар тізбегі, атап айтқанда, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы төңкерістер, азамат соғысы және одан кейінгі кезеңде жаңадан орныға бастаған кеңестік тәртіп тұсында қазақ жырау-жыршылары мен әнші ақындары дүниені дүр сілкіндірген замана өзгерістерін жырға қосып, елдік пен еркіндік тақырыбын өз шығармашылықтарының алтын арқауына айналдырды. Алайда сол дәуірде олардың бұл тақырыптағы туындыларының басым бөлігі саяси цензураға ұшырап, көпшілігі жарыққа шықпай қалды (Қалиев, 2008: 39). Кеңестік идеология олардың біраз өлең-жырларын халыққа насихат құралы ету мақсатында түпкі мағынасынан алыстатып, өзгеріске ұшыратты. Дегенмен, халық жады мен ауызша дәстүр бұл шығармаларды ұмыттырмай, жасырын түрде болса да бүгінгі күнге жеткізді (Altayev et al., 2021: 12)

1991 жылы Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана бұрынғы цензура шектеулері алынып, осы ұлт-азаттық мазмұндағы әдеби мұралар қайта зерделене бастады. Көптеген ақтаңдақтардың беті ашылып, Кеңес дәуірінде айтуға тыйым салынған әнші-ақындар шығармашылығы ғылыми айналымға түсті.

ХХ ғасырдағы қазақ жырау-әнші-ақындар шығармашылығындағы «Тәуелсіздік» идеясы – қазіргі қазақ филологиясы мен тарихындағы көкейкесті мәселелердің бірі. Бұл идеяның көркем мәтіндердегі көріністерін бейнелеу тұрғысынан талдау – қазіргі ұлттық тарихи сананы қалыптастыру үшін аса маңызды болып табылады. Себебі бүгінгі тәуелсіздік рухының әдеби-тарихи негіздерін тану, оның мән-мағынасын жас ұрпақ санасына сіңіру, ұлттық болмысқа тән ұлттық рух, ұлттық сана, ұлттық ұстаным сынды тәуелсіздік тірегі іспетті ұғымдар заманадан- заманаға дәстүр жалғасын тауып, ұрпақтар ой-сана сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Зерттеудің мақсаты – ХХ ғасырдағы қазақ жырау-жыршылары мен әнші-ақындары шығармаларында көрініс тапқан тәуелсіздік идеясының мән-мағынасын жан-жақты ашу және оның көркем тілдік өрнектер арқылы берілу мен жеткізу жолдарын анықтау. Бұл мақсат жырау-жыршылар мен әнші-ақындар поэзиясында ұлт бостандығы мен тәуелсіздік мұратын бейнелеудің тарихи-деректік (исторические факты) түп негізі мен көркемдік қиял (Художественный вымысел) арқылы жетілдіруінің тілдік қырларын тұтас жүйеде қарастыруды талап етеді. Алға қойылған міндеттер осы мақсаттың мазмұнын нақтылай отырып, зерттеудің теориялық және қолданбалы бағытын айқындайды.

Ең алдымен, қазақтың жырау-жыршылары мен әнші ақындары дәстүрінде орын алған ұлт-азаттық идеясының тарихи бастауларын сипаттау көзделеді. XIX ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басындағы саяси-әлеуметтік ахуалдың ақындар шығармашылығына тигізген ықпалын анықтау арқылы тәуелсіздік идеясын тудырған рухани-тарихи алғышарттар айқындалады. Бұл кезеңдегі қоғамдық күйзелістер, отаршылдық қысым және халық санасындағы өзгерістер жырау-жыршы, әнші-ақын поэзиясында көрініс бергендіктен, тарихи контексті талдау зерттеудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Өйткені, олардың институты тек әдеби құбылыс емес, ол дәстүрлі қазақ қоғамындағы саяси және мәдени коммуникацияның маңызды механизмі болып табылады (Kurmanbaev et al., 2017: 652).

Сонымен қатар, ХХ ғасырдағы ірі жырау-жыршылардың – Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин, Доскей Әлімбайұлы, әнші-ақындардың – Кенен Әзірбайұлы, Иса Байзақов, Нартай Бекежанов, Саяділ Керімбеков және басқа да тұлғалардың мұраларында байқалатын азаттық рухын танытатын негізгі шығармаларды жинақтап, мазмұндық тұрғыдан талдау міндеті қойылады. Мұндай шығармаларды жүйелеу олардың әрқайсысының ұлттық тәуелсіздік идеясына қосқан үлесін саралауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің келесі бір маңызды бағыты – тәуелсіздік идеясының көркем тілдік берілуін қамтамасыз еткен поэтикалық құралдарды айқындау. Әнші-ақындар өлеңдерінде қолданылған метафоралар, эпитеттер, символдық образдар, тарихи аллюзиялар және басқа да тілдік-стилистикалық тәсілдер талдана отырып, олардың азаттық мазмұнын күшейтудегі ролі мысалдар арқылы дәйектеледі. Жыршы-жыраулардың тілі қазақ халқына ортақ түсінікті болған, халықтың ортақ мүддесіне қызмет ете білген (Сейітова, 2025: 130).

Зерттеу барысында әнші-ақындар шығармашылығындағы бостандық мұратының кейінгі кезеңдерде әдеби-мәдени дискурста қайта жаңғырып, жаңа мазмұнда бағалануы да назарға алынады. Бұл үрдіс ұлттық әдеби жадтың жаңғыруын және тәуелсіздік идеясының қазіргі мәдениетте өзектілігін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жұмыстың дереккөзі ретінде ХХ ғасырдың бас кезі мен алғашқы жартысындағы ең көрнекті жырау-жыршылар мен әнші-ақындардың тәуелсіздік тақырыбындағы өлең, жыр, толғаулары алынды. Атап айтқанда, Жамбыл Жабаевтың 1916 жылғы көтеріліс кезіндегі «Зілді бұйрық», «Патша әмірі тарылды» т.б. өлең-толғаулары, Кенен Әзірбайұлының «Бозторғай», «Аттан», «Қайран елім, қайда?», «Бұлбұлға» сияқты әндері мен жырлары, Доскей Әлімбайұлының «Кенесары» дастаны, Нұрпейіс Байғанин, Иса Байзақов, Нартай Бекежанов, Саяділ Керімбековтың ел бірлігі мен ерлік туралы жырлары негізгі материал ретінде қарастырылды. Бұл шығармалардың бірқатары қазіргі кезде арнайы жинақтар мен антологияларда жарық көрді. Мәселен, 2014 жылы жарық көрген «Ақындар аманаты» жинағында Ақтан Керейұлы, Доскей Әлімбайұлы, Аралбай Оңғарбекұлы секілді ақындардың шығармалары топтастырылған. Сол сияқты әр ақынның жеке жинақтары, архивтік материалдар, мәтіндердің қолжазба нұсқалары да мүмкіндігінше пайдаланылды.

Зерттеуде тарихи-хронологиялық, сипаттамалы әдіспен қатар лингвистикалық талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Алдымен деректерді жинақтау барысында тарихилық әдіс пайдаланылып, ақындардың өмір сүрген дәуірі мен сол кезеңдегі оқиғалар реті хронологиялық жүйеде қарастырылды. Кейін мәтіндерді талдауда контент-талдау, салыстырмалы талдау, мәтін талдау және поэтикалық талдау әдістері ұштастырыла қолданылды. Мәтіндегі тәуелсіздік идеясын білдіретін кілт сөздер мен образдар, мысалы, «еркіндік», «азаттық», «бостандық», «құлдық», «шынжыр», «қамал» т.б. контент-талдау арқылы анықталды. Жырау-жыршылар мен әнші-ақындар шығармаларындағы ұқсас мотивтер мен тіл өрнектері салыстырмалы әдіспен қарастырылып, олардың әр ақында қайталану немесе ерекшелену сипаты айқындалды. Лингвостилистикалық талдау арқылы өлең мәтіндерінің лексикалық құрамы, троптар мен фигуралар (теңеу, метафора, алмастыру, қайталау) талданып, олардың тәуелсіздік идеясын ашудағы рөлі бағаланды.

Зерттеу барысында мәтін талдау әдісі кеңінен қолданылды. Кеңестік кезеңде басылым көрген кейбір жырлардың цензура әсерінен өзгеріске ұшырағаны салыстырылды. Мәселен, Доскей ақынның «Кенесары» дастанының түпнұсқасы мен жарияланған нұсқасын салыстыру арқылы кеңестік цензураның мәтінге ықпалы қарастырылды. Сол сияқты Омар Шипиннің 1943 жылы жарық көрген «Амангелді» дастанының алғашқы қолжазба нұсқасындағы кей жолдардың кейінгі басылымда алынып тасталғаны анықталды (Әсіпов, 1980: 140).

Зерттеудің әдістемелік негізінде отандық және шетелдік ғалымдардың фольклортану, әдебиеттану, лингвистика салаларындағы теориялық еңбектері жатыр. Атап айтқанда, Е. Ысмайылов, С. Қасқабасов, Р. Нұрғали, С. Негимов, Ш. Керім сынды ғалымдардың әнші-ақындар мұрасын зерттеген еңбектері басшылыққа алынды.

Әдебиеттерге шолу

Қазақ әдебиеттану ғылымында әнші-ақындар шығармашылығын зерттеу бағытында бірқатар іргелі жұмыстар жүргізілген. Кеңес заманында халық ақындарының шығармашылығын зерттеу партиялық идеологияның қатаң бақылауында болды. Соған қарамастан, 1940-50 жылдары кейбір ғалымдар халық ақындарының өмірі мен өнері жайлы құнды деректер жинауға үлес қосты. Солардың бірі – академик Есмағамбет Ысмайылов. Оның 1956 жылы жарық көрген «Ақындар» атты монографиясы қазақтың халық ақындары туралы тұңғыш ғылыми еңбек болды (Ысмайылов, 1956: 340). Е.Ысмайылов өз заманында Жамбыл, Нұрпейіс, Шашубай, Кенен, Нұрқан, Қалқа, Нартай, Доскей сынды көптеген ақындармен жүздесіп, өлеңдерін өз аузынан жазып алғанын айтады. Ғалым сол арқылы әнші-ақындар шығармашылығы мен олардың жазылу тарихына қатысты баға жетпес деректерді хатқа түсірді. Революцияға дейінгі азаттық қозғалыстарды жырлаған шығармалар кеңестік қоғамға жат деп танылды (Sultan et al., 2024: 125).

Дегенмен, кеңестік жылдары халық поэзиясы жанрлық тұрғыда зерттеліп, кейбір ақындардың совет тақырыбындағы еңбектері жоғары бағаланды. Қазақ ССР Ғылым академиясының көп томдық «Қазақ әдебиеті тарихы» еңбектерінде Жамбыл, Нұрпейіс, Иса, Саяділ, Кенен, Омар, Доскей, Нұрхан секілді халық ақындарының кеңес дәуіріндегі шығармашылығы арнайы тарауларда қарастырылды. Мысалы, 1960 жылдары жарық көрген осы академиялық басылымның II томының 2-кітабында «1916 жыл туралы поэзия» деген бөлімде 1916 жылғы көтерілісті жырлаған халық поэзиясында Нұрхан Ахметбековтің, Омар Шипиннің, т.б. ақындардың үлесі зор екені атап өтілді (ҚӘТ, 1967: 642).

Кеңестік кезең ғалымдары жырау-жыршылар мен әнші-ақындар мұрасын негізінен фольклор ретінде қарастырып, олардың суырыпсалмалық өнерін, айтыстағы шеберлігін зерттеді. Мәселен, Е. Тұрсынов «Қазақ әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері» (1976) атты еңбегінде көне жыраулар мен кейінгі ақындар өнеріндегі дәстүр жалғастығын сөз етеді (Тұрсынов, 1976: 30).

1980-жылдарға дейін Кенесары қозғалысы, 1916 көтерілісі туралы жырлар «халыққа қарсы элементтердің жыры» деп бағаланып келді. Академик С. Қасқабасов атап көрсеткендей, кеңестік дәуірде ұлт тағдырына қатысты маңызды мәселелер әдебиетте көбіне үстірт қана көрініс тапты, көбінесе «әлеуметтік тапсырыс» деңгейінде ғана жырланды (Қасқабасов, 1986).

Сонымен бірге, кеңестік кезеңде әнші-ақындар туралы естелік-эсселер, өмірбаяндық кітаптар да жарық көрді. Мысалы, І. Жақановтың «Жүрек пернесі» (алғашқы басылымы 2008 жылы, толықтырылғаны 2015 жылы) атты лирикалық эссе кітабында Балуан Шолақ, Кенен, Нартай сияқты әнші-композиторлардың өмірі мен өнері жайлы көркем толғаныстар берілген. І. Жақанов – кәсіби композитор әрі музыка зерттеушісі ретінде өз еңбегінде әрбір әннің шығу тарихын, оның астарындағы ой мен идеяны зерделеуге тырысты (Жақанов, 2015: 480).

Егемендік алғаннан кейін қазақ әдебиетінің бұрмаланған тұстарына жаңаша үңілу басталды. Халық ақындарының кеңестік идеология қыспағынан босап шыққан шынайы болмысын тануға жол ашылды. 1991 жылдан бері жарық көрген еңбектерде әнші-ақындардың өмірі мен шығармашылығын тәуелсіздік идеясы тұрғысынан бағалау үрдісі байқалады. Бұл кезеңдегі зерттеулерді екі топқа бөліп қарастыруға болады: бірі – бұрынғы ақындар мұрасын жинап жариялау, текстологиялық сараптау бағытындағы жұмыстар; екіншісі – ғылыми диссертациялар мен монографиялар түріндегі теориялық талдаулар.

Алдымен, мәтіндерді жинақтап жариялау ісіне тоқталсақ, тәуелсіздік жылдары көптеген жинақтар жарық көрді. Бұрын қолжазба түрінде архивтерде жатқан немесе халық жадында сақталған өлең-жырлар кітап болып басылды. Мысалы, жоғарыда аталған «Ақындар аманаты» сериясы аясында бірнеше том шығарылып, Ақтан, Доскей, Аралбай сияқты ақындардың еңбектері жарық көрді (Ыбырайым, 2014: 288). Бұл жинақтарда әр ақынның түрлі тақырыптағы шығармалары қамтылғанымен, ішінде міндетті түрде ұлт-азаттық сарын бар жырлар да енді. Доскей Әлімбайұлының бұрын жарияланбай келген «Кенесары» поэмасы, Ақтан Керейұлының елдік рухтағы толғаулары кітаптарда алғаш рет басылды. Сол арқылы кешегі күні белгісіз болып келген мұра жұртшылықпен қайта қауышты.

Текстологиялық жұмыстар нәтижесінде кейбір бұрмаланып кеткен өлеңдердің төл мазмұны анықталды. Мысалы, Омар Шипиннің 1943 жылы жарияланған «Амангелді» дастанындағы кеңестік цензура алып тастаған жолдар табылып, қалпына келтірілді. Алғашқы қолжазба нұсқасында ақын 1916 жылғы көтерілісті Кенесары көтерілісінің жалғасы деп көрсетуге тырысқан екен. Ол үшін Кенесарыны «елін сүйген ер» деп сипаттап, Амангелді батырды сол жолдың жалғастырушысы қылып суреттеген (Ыбырайым, 2014: 151).

Енді теориялық зерттеулерге ойыссақ, 1990 жылдардан бері бірнеше кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалып, монографиялар жарық көрді.

С. Негимовтың «Қазақтың сал-серілері» (2005) атты еңбегі ғылыми эссе үлгісінде жазылған, онда сал-серілер феномені тарихи-мәдени құбылыс ретінде сипатталады. Негимов әртүрлі деректерді біріктіре отырып, әнші-ақындардың өміріндегі қызықты оқиғаларды баяндайды, олардың өнерпаздық болмысын ашады. Кітапта еркіндік сүйгіш серілердің мінезі, қоғамға көзқарасы, тіпті кейбірінің патшалық озбырлыққа қарсы айтқан мысқыл өлеңдері мысалға келтіріледі (Негимов, 2005: 128). Мәселен, Біржан салдың Қоянды жәрмеңкесінде айтқан мысқыл өлеңі немесе Мәди Бәпиұлының “Қаракесек” әніне енгізген қарсылық сарындары туралы сөз болады. Онда сал-серілерді тек сауыққой әнші емес, ел мұңын сезінген, әділетсіздікке наразылығын әнмен жеткізген «сөз зергерлері» ретінде танытады.

С.Жанпейісова 2010 жылы қорғаған кандидаттық диссертациясында қазақ прозасындағы әнші-ақындар бейнесін талдады. Ғалым: «Өнер адамдарының тарихи

тағдырын арқау еткен ғылыми еңбектерде белгілі себептермен көп жайт айтылмай қалды, ал көркем туындыларда олар астарлап болса да айтылды», – деген пікір білдіреді (Жанпейісова, 2010: 4).

2017 жылы Ш. Керімнің «Сал-серілер поэзиясы. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы» атты монографиясы жарық көрді. Бұл еңбекте Ақан сері, Біржан сал дәстүрінің жалғасы ретінде XX ғасыр басындағы сал-серілер (әнші-ақындар) поэзиясы талданады. Автор осы өнерпаздардың поэзиясындағы тақырыптық ерекшеліктерді атап, азаттық тақырыбының да шет қалмағанын көрсетеді (Керім, 2017: 108).

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс – қазақ халқының отарлық езгіге қарсы ең ірі бас көтерулерінің бірі ретінде тарихта таңбаланып қалған орасан зор оқиға . Бұл дүрбелең жырау-жыршылар мен әнші-ақындар сынды халықтың сүйікті өнерпаз тұлғаларының жанын ауыртып, жүрегін толқытпай тұра алмады. Сол бір қаралы жылы ел басына күн туып, жігіттерді майдандағы қара жұмысқа алу туралы патша жарлығы жарияланғанда, қазақ ақындары алғашқылардың бірі болып бұқараның атынан үн қатты. Жамбыл, Кенен, Нұрпейіс секілді ақындар елмен бірге толқып, қарсылық жырларын шығарды.

Жамбыл 1916 жылғы қазақ сахарасындағы ұлт-азаттық қозғалысы басталған рухты уақыттың ұранды заманында, өз халқымен бірге болып, еркіндікті аңсаған ерікті ерлердің жанынан табылып, азаттыққа ұмтылған ерлікті күресті күндердің шежерелі жырын жырлады. Ұлы жыраудың «Зілді бұйрық», «Патша әмірі тарылды», «Халық кегі», т.б. өлеңдері – осының нақты айғағы.

Жамбылдың «Патша әмірі тарылды» және «Зілді бұйрық» өлеңдері арқылы отаршылдық езгіге қарсы наразылық пен тәуелсіздік идеясының көріністерін байқауға болады. Ақын патша жарлығы әкелген зорлық-зомбылықты күйзеле әшкерелей отырып, қазақ жұртының басына төнген қасіретті тайсалмай ашық жырлады. Елді бас көтеруге, бостандық үшін күреске үндеген рухты үнін жеткізеді. Ақын былай дейді:

«Патша әмірі тарылды,
Оған қылар бар ма ылаж?!
Ішке толған зарымды
Кімге айтармын қылып наз!
Көген көзді қосақтап,
Қалай қиып берерміз?!
Көздің жасы моншақтап,
Көңіл шер боп өлерміз» (Жабаев,2021) .

Бұл толғауында Жамбыл елдегі ауыр жағдайдың жайын бедерлі бейнелейді. Жасаққа адам алу жөніндегі бұл бұйрық «халықтың басына түскен жасындай, жығылғанға жұдырық» деп, Жамбыл жұрттың жан дүниесіндегі күйзеліс пен наразылықты күйіне жырлайды. Өлеңде шарасыз халықтың көз жасы моншақтап төгілгені, «барар жер, басар тауы қалмаған» аласұрған күйі сәтті суреттеледі. Баларын өмір мен өлім арпалысқан қанқұйлы соғыстың қалың өртіне қолына қару бермей, қара жұмысына айдағанын көріп, құр-қол перзентін өлімге қимай, зар еңіреген әке-шешенің мұң-зарын әсерлі жеткізеді («Көген көзді қосақтап, қалай қиып берерміз?!»).

Елдің еркін дәурені мен тар кезеңнің тақсіреті салыстырмалы түрде беріледі: «Дүниенің кеңдігі – жүргеніңде басың бос» деп, бостандық барда тіршіліктің кеңдігі

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

білінбейтінін, ал ерік жоқ та, дүние тарылатындығын – патшаға кіріптар халыққа енді достық жоқ екенін ақын ашына жеткізеді. Толғау соңында Жамбыл шарасыз елдің көкейін тескен көп сауалға жауап іздеп, шешімін сұрай арнау арқылы астарлай жеткізеді. Ата қоныстытастап көшу ме, тағдырға мойынсұнып «ит қорлықта» өмір сүру ме, жоқ әлде тәуекелге бел байлап қарсылыққа шығу ма деген көп сұрақтың жауабы, үш жолдың бірі соңғысында екенін ақынның тұспалдап жеткізіп отырғаны айдан анық. Халқының қасіретті жай-күйін жанымен түйсінген жырау азамат ерге дем беріп, отаршыл империя саясатын тайсалмай сынап, тағдыры тығырыққа тірелген ел-жұртының атқа мінер ер-азаматын тәуелсіздік жолындағы азаттық күреске шақырады.

Ал, «Зілді бұйрық» өлеңінде:
«Верныйден» жандаралдар бұйрық қылды,
Құйрығы бұйрығының тіпті зілді.
«Отыз бір - он тоғызды алад» деген
Суық хабар халықты бұлқындырды.
... Аттандық ұлығының қонысына,
Елді сорған борсықтай болысына.» (Жабаев, 19201), – деп, патша жарлығына қарсы болған 1916 жылғы көтеріліс оқиғаларын эпикалық сарында баяндайды.

Жамбыл бұл жырында Жетісу өңірінде өткен халық толқуларының көріністерін көзбен көргендей шынайы суреттейді. Өлең басында Верный қаласынан келген жандаралдың «құйрығы зілді» бұйрығы жарияланып, 19 бен 31 жас аралығындағы жігіттерді қара жұмысқа алу туралы хабар халықты дүр сілкіндіреді. Халық алғаш бұлқынса да, ақыры намысы қозып, ұйымдасып қарсылыққа шығады. Жамбыл жырау көтеріліс басшысы Бекболат Әшекеев және оның серіктерінің ауыр тағдырын нақты аттарымен жырлап, отаршыл биліктің зұлымдығын әшкерелейді. Ақыры бас көтерген ерлерді патша жендеттері дарға асады деп суреттейді. Ақын халықтың азаттық жолындағы осы құрбандығын көрсетуімен бірге, бұл қантөгісті өзі «көксеген азаттықтың соғысы» деп атайды.

«XX ғасыр Гомері» атанған ұлы Жамбыл ежелден тамыр тартқан жыраулық дәстүрді шығармашылығының түп қазығына айналдыра отырып, кешегі кеңестік кезең деп аталған заманда қазақ жыраулық өнерін жаңашылдықпен дамытып, жаңа дәуірдің ұлы жырауына айналды.

Жамбылдың замандасы әрі 1916 жылғы тарихи оқиғалардың тікелей куәгерлерінің бірі, жыраулық дәстүр өкілі – Төлеу Көбдіков маусым жарлығының халық санасында тудырған күйзелісін бейнелейтін «Сарыарқаның сарыны» («Сарыарқа») атты толғауын дүниеге әкелген. Ақын бұл шығармасында патша жарлығы елге жеткен сәттегі жұрттың есеңгіреген, күйреген көңіл күйін көркем поэтикалық образдар арқылы терең әрі әсерлі шынайылықпен суреттейді. Толғаудың алғашқы шумақтары туған жерге тағзым жасау формасында өріліп, оның символикалық мәнін аша түседі:

«Сары Арқа қаламысың туған жерім,
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім.
Бұрынғы қан төгісіп атам қонған,
Жетіжұрт бізден бұрын көшкен жерім!
Айрылып, Сары Арқаның саласынан
Болар ма қазақ аты өшкен жерің» (Дүйсенов, 1982).

Бұл жолдарда ақын Сарыарқа кеңістігін ұлттық жадтың, тарихи тамырдың, этникалық тұрақтылықтың символы ретінде бейнелейді. Географиялық атау поэтикалық мәтінде концептілік деңгейге көтеріліп, «кіндік кескен жер», «атам қонған жұрт» сияқты тіркестер арқылы қазақтың атақоныс-мәңгілік мекен ұғымын танытады. Осыған қарама-қарсы қойылған «айрылып», «өшкен жер» сияқты сөздер – отарлық қысым салдарынан туған жерден ажырау, ұлттық болмыстың әлсіреу қаупі тәрізді трагедиялық мазмұнды айшықтайды.

Толғаудың келесі шумағында ақын елдің көңіліндегі үміт пен күдік қатар өріліп жатқан аласапыран кезеңнің психологиялық картинасын береді:

«Қайран ел, қайран жерден кетеміз бе?
Мұратқа әлде алда жетеміз бе?
Қауіпті су, қатерлі кезеңдер бар,
Жол тауып, ман-есен өтеміз бе?
Сары арқа ұйқыменен таң атырған» » (Дүйсенов, 1982)

Бұл жолдар – экзистенциалды сұрауларға құрылған риторикалық құрылым, олардың прагматикалық қызметі – тыңдаушының эмоционалды қабылдауын тереңдету, халықтың белгісіздік алдындағы үрейін сезіндіру. «Қауіпті су», «қатерлі кезең» тіркестері – отаршыл биліктің зорлықшыл саясатының астарлы метафоралары. Мұнда табиғат құбылыстары арқылы саяси ахуалдың қауіптілігі көрсетіледі. Осы тұрғыдан алғанда «су», «кезең» ұғымдары тек кеңістік не уақыт көрсеткіші емес, халықтың тарихи даму жолындағы өткел, сынақ, тосқауыл іспетті концептуалдық мәнге ие. Осыған сәйкес, қазақ әдеби мәтіндерінде уақыт пен кеңістік категориялары тек номинативтік қызмет атқарып қана қоймай, ұлттық дүниетанымды айқындайтын терең семантикалық әрі символдық құрылым ретінде көрінеді, яғни олар тарихи тәжірибе мен мәдени жадты бейнелейтін концептуалдық жүйе қызметін атқарады (Zhakupov et al., 2020: 523–525).

Сонымен қатар, «Сарыарқа ұйқыменен таң атырған» жолы – елдің бейқам күндерінің аяқталып, отарлық қысым салдарынан тарихи оянудың басталғанын мегзейтін поэтикалық сигнал. Бұл – Төлеу Көбдіков толғауындағы маңызды концептілік түйіндердің бірі.

Аталған шығарманың тарихи-көркемдік маңызына орай, профессор Б. Кенжебаев 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты ауызша тараған поэзиялық шығармаларды тақырыптық-мазмұндық сипаттарына қарай топтастыра келе, Төлеу Көбдіковтың «Сарыарқасын» маусым жарлығы мен оның халыққа тигізген психологиялық әсерін көрсететін ең көрнекті туындылардың бірі деп бағалайды (Кенжебаев, 1958: 273)

Осы кезеңде да Жетісу жерінде «патша жарлығына» қарсы үгіт жүргізіп, елді көтеріліске жігерлендірген ақындардың бірі – әнші ақын Кенен Әзірбайұлы. Тарихи деректерге сүйенсек, Кенен Әзірбайұлы Жетісу өңіріндегі көтеріліс басшыларының бірі болған Бекболат Әшекеевтің жанында жүріп, өзінің өлең-жырларымен халықты рухтандыра білген. Ақынның «Аттан», «Қайран елім, қайда», «Бұлбұлға» әндері осы кезеңдерде туындаған.

«Қара жаяу Кенен» атанып жүрген ақынның сөзі қара халыққа өтімді болғаны сонша, оның патша үкіметіне жігіт бермеуге үндеген үгіттері кең тарады. Кенен сол аласапыран уақытта қолына қару да алып, кей шайқастарға араласа жүріп, куә де болады. Кейін патша әскерлерінен сытылып, біраз уақыт Қырғыз елін паналауға мәжбүр болады. Кейін өзі еске алғандай: «Осындай ел басына күн туған заманда әнші қолына қару алып та, домбырасымен де күреседі» (Қоспақов, 1996: 19).

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Мәселен, Кенен Әзірбайұлының «Аттан» әнін алып қарайық. Атауының өзі «атқа қону», «жауға қарсы аттану» ұранын білдіреді. «Қайран елім, қайда?» әнінде ақын еліне қауіп төнген заманға күйзеледі:

«Алатау алабында туып өстік,

Қайнардың тасып аққан суын іштік.

Халық үшін қайғы тартып, азап шегіп,

Патшаның зорлығынан босып көштік» (Әзірбаев, 1916).

Бұл жолдарда ақын туған жердің табиғи кеңістігін идеализациялайды. Алатау – географиялық атаудан гөрі ұлттық тұрақтылық пен атақоныс символы, ал «қайнардың тасып аққан суы» – тіршіліктің, еркін өмірдің архетиптік белгісі.

«Тас жастап, мұз бүркеніп өтті күнім,

Қосылған қоңыр қазға ән мен үнім» (Әзірбаев, 1916), – деген жолдар босқын халықтың ауыр тұрмысын суреттейтін физикалық және эмоционалдық метафоралар. Төменгі жолдарда патша саясатының қазақ қоғамының дәстүрлі отбасылық-рулық жүйесін күйреткенін көрсететін маңызды мәтіндік белгілер анық көрінеді:

«Жер мен ел, туып өскен, қош-аман бол,

Қалдың-ау, қатын, бала, аға, інім!

Аман бол, көріскенше ел-ағайын,

Басыңа түсті қазір сары уайым» (Әзірбаев, 1916).

Яғни, жеке қайғы арқылы ұлттық қайғы көрсетіледі: жерден айырылу – елден айырылу, елден айырылу – отбасынан айырылу.

«Ел-жұртым еркіндік ап, басын қосса,

Серпілер онда менің арман-ойым» (Әзірбаев, 1916), – деген өлеңнің соңғы жолдарында тәуелсіздік идеясы қызметтік модальдылық арқылы беріледі.

Кенен Әзірбайұлының мұңды дастан-хикаяты «Бұлбұлға» әнінен де еркіндік аңсаған көңіл күй анық байқалады. Өлеңнің концептуалдық, семантикалық және тілдік өрнектері біртұтас ұлттық-экзистенциалдық мазмұнды қалыптастырады: мәтіндегі негізгі концепт – «бұлбұл» образы, ол еркіндіктің, сағыныштың және қуғын көрген адамның рухани халінің символына айналады:

«Ей, бұлбұл, сен де бұлбұл, мен де бұлбұл,

Қаңғыртқан екеумізді патша құрғыр.

Айрылып ел мен жерден жүрген шақта,

Жұбатып ертелі кеш сайра да тұр» (Әзірбаев, 1916)

«Сендебұлбұл,мендебұлбұл» дегенжолдарарқылыақынжекетрагедияныотаршылдың кесірінен қазақ елінің бір елдік бірлігі мен бас еркінен айырылу тәжірибесімен ұштастырады. Осыдан келіп, отарлық саясат қазақ халқын тәуелсіздігінен айырып, жеке ұлт ретінде жойып жіберуге шақ қалғанын меңзейді. Семантикалық өрісте «ел», «жер», «сағыныш», «кек», «ер жігіт» сияқты сөздер ұлтқа тән құндылықтарды айқындай отырып, туған жер – ұлттық тамыр, ел – рухани тірек, ер жігіт – ар-намыс иесі деген ұғымдық үштағанды құрайды. Тәуелсіздік идеясы осынау үш тұғырлы тұстанымдардан тамыр тартады. «Алатау», «Қордай» секілді топонимдер туған өлкенің кеңістіктік жады мен ұлттық географиялық идентификацияны нақтылайды. Тілдік деңгейде өлең эмоциялық-экспрессивтік лексикаға («аңсадым-ау», «көкседім-ау», «шіркін-ай»), императивті үндеулерге («сайра да тұр»), параллель құрылымдарға және анфораларға құрылған, бұл сағыныш сезімін күшейтіп, мәтінге лирикалық-психологиялық тереңдік

береді. «Ел кегі», «кек қайтпайды» сияқты тіркестер азаттық идеясын имплицит түрде білдіріп, Тәуелсіздік атты ел арманының халықтың ар-намысы мен тарихи жадынан еш өшпейтіндігін айғақтайды. Осылайша өлеңде бостандықты аңсау, туған жерге деген сағыныш, отарлық қасірет және елдік намыс тұтас семантикалық-идеялық жүйеге бірігіп, тәуелсіздікке бағытталған ұлттық поэтикалық дискурс қалыптастырады (Zharkynbekova et al., 2016: 106). Бұл дәстүр ертедегі жыраулар поэзиясынан тамыр тартып жатқаны айқын. Мәселен XIX ғасырдағы елдік пен ерлік жыршысы, жорық жырауы Махамбетті «Қызғыш құс» өлеңі мен Кененнің «Бұлбұлға» ән сөзінің идеялық тұрғыдан біте қайнасып кетуі осының нақты көрінісі.

Жалпы, 1916 жылғы көтеріліс тақырыбын жырлаған ақын-жыраулар аз болмады. Бұл тұста айрықша атап өтер бір ақын – Омар Шипин (1879–1976). Омар ақын – 1916 жылғы Торғай көтерілісіне тікелей қатысып, Амангелді Имановтың қасында болған, азаттық күресті ұйымдастыру ісіне араласқан, қолына қару алған жорық жыршысы. Ол – азаттық жолындағы күрестегі жүрген көтерісшілердің рухын асқақтатқан жауынгер жырау. Оның басты мақсаты Амангелді батыр бастаған қозғалысты жырға қосып, көтеріліс кезіндегі сарбаздарды ерлік күрес көріністерін суреттеп, кейінгі ұрпаққа олардың ерлік шежіресін қалдыру болды.

Омар Шипин 1916 жылы шағын өлең-толғаулар шығарып жүрсе, 1920-30 жылдары соларды біріктіріп, «Амангелді» атты көлемді дастан жазып шықты. Дастан 1943 жылы жеке кітап болып шыққан (5 мың данамен). Кеңес билігі бұл дастанды Ұлы Отан соғысы жағдайында насихат құралы ретінде пайдаланып, «халықтың ерлік дәстүрі фашистерге қарсы күресте жігер береді» деп үндеу жазған (Қалиев, 2008: 100). Дастанның алғашқы нұсқасында Омар ақын 1916 көтерілісін Кенесары заманымен байланыстыра суреттегені жоғарыда айтылды. Алайда кейінгі 1961 жылғы өңделген басылымында бұл байланыс түгел алып тасталды – Кенесары туралы жолдар жоқ етілді. Мұның бәрі кеңестік идеологияның талаптарынан туындағаны анық. Бірақ, Омар Шипиннің шығармашылық өмір жолы бізге маңызды шындықты көрсетеді: жырау-жыршы, әнші-ақындарының өздері куә болған азаттық күресін эпос деңгейінде асқақ рухпен жырлауға ұмтылғанын, ұлттық батырларды дәріптегенін аңғартады. Омардың «Амангелді батыр» дастанында (соңғы нұсқасында да) Амангелді, Кейкі, Әлжан, Имановтың сарбаздары батырлықтың үлгісі ретінде суреттеледі. Ақын Амангелді бейнесінде отаршылдыққа қарсы күрескен қазақтың қайтпас рухын дәріптеді. Бұл кеңес идеологиясымен толық үйлесе бермейтін құбылыс болса да, «кеңес үшін соғысқан батыр» ретінде көрсетілді. Шындығында, Омар жырлаған Амангелді – қазақ халқының азаттығы үшін күрескен қаһармандық бейненің символы еді.

1916 жылғы көтеріліс жырлары қазақ поэзиясында тәуелсіздік идеясын ашық көтерген шынайы халықтық туындылар болды. Сол себепті де кеңес билігі бұл жырлардың бәрін бірдей насихаттай алған жоқ – кейбіреулерін жабық ұстап, кейбірін саяси сүзгіден өткізді. Соның өзінде жалпы ақындар атты өнерпаздық тұлғалар өз жырларына ұлт-азаттық рухын жасырын да болса сіңіре білді, ой-таным мазмұнын астарлай жеткізіп отырды. Бұл төңкеріске дейін де қазақ поэзиясында азаттық тақырыбының, тәуелсіздік идеясын жырлаудың болып келгенін көрсетеді. Мысалы, XX ғасыр басындағы жазба ақындарымыз (Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!», Ахмет Байтұрсыновтың «Масасы», т.б.) отаршылдыққа қарсы астарлы үндеу тастады. Солармен рухтас жырау-жыршылар мен әнші-ақындар да ауызша поэзияда өз үлесін қосты.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Осылайша, 1916 жылғы көтеріліс жырларында қазақ әнші-ақындары тұңғыш рет отарлыққа қарсы ашық наразылықтарын жыр тілімен білдіріп, халықтың азаттық идеалын көтерді. Бұл шығармаларға талдау жасау арқылы олардың көркемдік қуаты мен тәуелсіздік идеясын бере білу шеберлігіне көз жеткіземіз.

1917 жылғы Қазан төңкерісі қазақ даласына белгілі бір үміт ала келді. Патша өкіметінің құлауы және ұлттық автономиялар құру мүмкіндігінің пайда болуы – сол дәуір зиялыларын ғана емес, халық ақындарын да елеңдетті.

1920–1930 жылдары көптеген халық ақындары жаңа заманға бейімделіп, кеңес үкіметін мадақтаған өлең-жырлар шығарды. Бұл – заман талабына сай амал еді, әйтпесе шығармашылығын жалғастыру қиын болатын. Жамбыл Жабаев Ленинге, Сталинге, Коммунистік партияға арнап мадақ жырлар айтты, колхоздастыруды қолдап өлең шығарды. Нартай Бекежанов, Шашубай Қошқарбайұлы, Нұрпейіс Байғанин, Нұрхан Ахметбеков секілді ақындар сол жылдары жаңа қоғам жетістіктерін жырлаумен танылды. Алайда олардың кеңестік мазмұнды жырларынан да елге, жерге деген сүйіспеншілік, отаншылдық сезім айқын байқалып тұратын. Бұл отаншылдық кеңес идеологиясы тұрғысынан «социалистік Отанға сүйіспеншілік» деп түсіндірілгенімен, ақындардың көкірегінде ата-қоныс, туған елдің тәуелсіздігіне деген ғасырлық аңсаудың табы жатты.

Кейбір ақындар кеңестік цензураға іліне бермейтін бейтарап тақырыптар арқылы өздерінің ішкі мұңын жеткізді. Мәселен, Кенен Әзірбайұлы кеңес жылдарында балаларға, табиғатқа, махаббатқа арналған көптеген әсем әндер шығарды. Бірақ солардың ішінде ерекше орын алатыны – 1929 жылы шығарған «Базар-Назар» әні. Бұл – Кененнің қос ұлы Базар мен Назардың қазасына арнап шығарған жоқтау әні. Ән жаппай ұжымдастыру мен ашаршылық жылдарының ауыртпалығымен тұспа-тұс келді. Көптеген зерттеушілер Кенен осы ән арқылы жеке қайғысын ғана емес, бүкіл халықтың басындағы қасіретті де жеткізген дейді. «Базар-Назар» әнін тыңдаған жұрт тек бала қайғысын ғана емес, сол кездегі нәубеттің зарын ұққан. Демек, Кенен кеңестік нәубетке ашық қарсылық айта алмаса да, осы ән арқылы жүректегі запыранды төккен. Ал бұл нәубет – еркіндіктің жоқтығынан, басыбайлылықтан туындаған зұлмат еді. Олай болса, әнші жүрегіндегі бостандық аңсары бұл жолы – азаматтық жоқтау формасында шықты деуге болады.

Кеңес дәуірінде халық ақындары ерлік, батырлық туралы жырларды өткен тарих немесе бүгінгі соғыс тақырыбы аясында жырлады. 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезінде Жамбыл, Нартай, Кенен, Доскей, т.б. көптеген ақындар сарбаздарға рух беру үшін майданға арнап жыр-толғаулар шығарды. Мысалы, Жамбылдың «Ленинградтық өренім» атты атақты өлеңі ленинградтықтарды қорғауға шақырған туынды болғанымен, онда бүкіл қазақ даласының отаншылдық рухы көрініс тапты.

Сонымен, ХХ ғасырдағы жырау -жыршылар, әнші-ақындар кеңестік кезеңде өз жырларына тәуелсіздік идеясын тікелей арқау етпесе де, оның ұлы ұғымдық қасиетін, идеялық ұстанымын астарлай да, пернелей де бере білді. Сөйтіп, оянған санадағы рухтық отты өшірмей, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын табар тәуелсіздік атты үзілмес үмітке жетер күннің жақындай түсуіне рухани зор үлес қосты. Олардың поэзиясында тәуелсіздік идеясы әртүрлі символдық образдар, астарлы теңеулер мен белгілі мотивтер арқылы көрініс тапқан. Олардың ішінде кең тарағандары: құстар образы (бостандық символы ретінде бұлбұл, қырғи, т.б.), тұман-қара бұлт (отарлықты меңзейтін образ), аттану (соғыс, күреске шақыру мотиві), күн мен жарық (еркіндік нышаны) және шынжыр-қамыт (құлдықтың белгісі) секілді бейнелер. Сондай-ақ ақындар тілінде «еркіндік», «азаттық», «бостандық» сияқты түбірлес ұғымдар жиі қайталанып отырады.

Мәселен, Кенен Әзірбайұлының 11 жасында шығарған «Бозторғай» әнін оның шығармашылығындағы азаттыл рухтың алғаш байқалған үлгісі деп бағаланды (Кененқызы, 2013). Бұл әнде күнұзақ байдың қойын бағып жүрген кішкентай Кененнің мұң-зары ақтарылады. Ол таңнан кешке дейін далада жүріп, өзіне серік болған бозторғай құсқа армандарын айтады. Ән мәтінінде бала Кенен қойшы-қоланның ауыр тағдырын жырлай келе, езілген елге тәуелсіздік еркіндігін тілейді, аспандағы бозторғайдай шырылдап бостандықты көксегенін байқатады. Әннің бір шумағында жас Кенен ақын былай дейді (ауызекі жеткен нұсқадан):

«Бозторғай, шырылдайсың жерге түспей,
Мен жүрмін кешке дейін тамақ ішпей.
Ат қылып ақ таяқты қолыма ұстап,
Сандалып қой соңында азар кешке» (Әзірбаев, 1977).

Мұнда бозторғай – бостандық символы. Құсқа қарап мұңын шаққан бала кейіпкер өзін бейбақ деп сипаттайды, көзіңнен жас парлап кете береді дейді. «Бозторғай» образы қазақтың кейінгі әндерінде де тәуелсіздікті меңзеумен келеді. Мысалы, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасынан кейін шыққан «Бозторғай» атты патриоттық әнде де осы символ қолданылды (комп. Л.Төлешова, сөзі Б.Тәжібаевтікі).

Жамбыл Жабаевтың 1920-30 жылдардағы бірқатар өлеңінде «еркін», «ерік» сөздері жиі кездеседі. Ол көбіне партия мен халықты мадақтағанда “еркін заман келді” дегенді айтады. Мысалы:

«Еркіндік жоқ елімде,
Иелік жоқ жерімде,
Бағасы жоқ, пайда жоқ,
Бақытсыз сорлы қайда жоқ» (Жабаев, 2021), – деп жазады. Мұндағы «еркіндік», «иелік», «баға», «пайда», «бақытсыз», «сорлы» қазақ қоғамының тарихи кезеңдегі әлеуметтік-психологиялық ахуалын бейнелейтін бағалауыштық бірліктер. Осы арқылы ақын ұлттық еркіндік идеясын алға тартады.

Нартай Бекежановтың шығармаларында да ұлттық ойлау жүйесіне тән астарлы сын, моральдық бағалау, үміт пен жігерді күшейтетін пафос қатар көрініс береді. Мәселен, ақын:

«Әркімге әртүрлі ғой фәни жалған,
Біреуді біреу сүйеп асып толған,
Бір елде сасық қоңыз сүйенері боп,
Бір дана ғалымдарға басшы болған» (Бекежанов, 2009), – десе, енді бірде:
«Шырқатып әсем әнге берем салып,
Кідіріп отырмаңдар шаршап-талып
Жетеміз аман болсақ ойнап күліп
Қызықты алдымызда сөнбес жарық» (Бекежанов, 2009), – деп жырлайды.

Берілген екі үзінді ақын поэтикасының екі қырын – әлеуметтік-сыни дискурс пен оптимистік-рух көтеруші дискурс қатар танытады. Екі фрагмент бір-біріне семантикалық және прагматикалық жағынан қарама-қарсы болса да, бір поэтикалық мақсатқа, яғни, тыңдарманның дүниетанымын тәрбиелеу және бағыттау қызметіне бағынады. Фәни жалған», «біреуді біреу сүйеп», «сасық қоңыз», «дана ғалымдарға басшы болған» сияқты поэтикалық бірліктер оның өлеңдеріндегі әлеуметтік-прагматикалық мағынаны айқын көрсетеді. Ақынның «сасық қоңыз» метафорасы төменгі моральдық деңгейдегі, қоғамға

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

пайдасы жоқ, бірақ билікке немесе мәртебеге ие болып алған адамдарды әшкерелеу үшін қолданылған пейоративті бейне.

Ал, екінші үзіндідегі «жетеміз аман болсақ» тіркесі шартты рай арқылы болашаққа бағытталған үміттің тілдік көрінісі болып табылады. Мұнда ақын өзін де, тыңдарманды да бір ортақ жолда келе жатқан қауым ретінде көрсетіп, «жетеміз» дей отырып, ұжымдық субъектіні қалыптастырады. Осы кезеңдердегі тарихи шындықты, зұлымдықты астарлы суреттеу үшін «қанды қасап», қара дауыл», «қара тұман» секілді тіркестер қолданылды. Ал «қайран елім» деп күңірену – соған қарсы оқырманның жанашырлық сезімін ояту. Сол арқылы өз қазақ халқына азат күндерді, тәуелсіз елдікті аңсау идеясы беріледі. Отан қорғау тақырыбына жазылған жырларда «айбынды», «сайып қыран», «асқақ» эпитеттері қолданылды (Жабаев, 2021). Жалпы алғанда, әнші-ақындар тілі метафора мен теңеуге бай. Олар сол көркемдік қуатын азаттық идеясын бүркемелеп беру үшін шебер пайдаланған.

Қорытынды

ХХ ғасырдағы қазақ жырау-жыршы, әнші-ақындарының шығармашылығы – ұлттың тарихи жадын, қоғамдық болмысын және рухани әлемін көркемдік тұрғыдан бейнелейтін құнды мұра. Өмір шындығына сергек қарай білген ақындар халықтың өзіндік санасын оятатын әрі дамытатын көркем бейнелер жасады (Altai et al., 2019: 26). Шығармаларды оқу барысында олардың реалистік бейнелерінің қуаттылығы, идеялық мазмұны мен тақырыптық алуандығы қазақ өнерінің өмір энциклопедиясы іспетті екеніне көз жеткізуге болады (Kozhashev et al., 2025: 45).

Мақалада жүргізілген тарихи-хронологиялық, мәтіндік және лингвостилистикалық талдаулар бұл дәстүрдің қазақ халқының тәуелсіздікке деген ғасырлық ұмтылысын терең әрі жан-жақты көрсете алғанын айқындады. Әнші-ақындардың поэзиясында азаттық идеясы тек саяси мазмұндағы үндеу немесе қарсылық белгісі түрінде ғана емес, халықтың рухани еркіндікке деген ішкі сұранысын, ұлт болмысының мызғымас негіздерін сақтап қалуға ұмтылған тарихи сананың көркем көрінісі ретінде көрінеді. Олардың шығармаларында метафоралық жүйе, символдық образдар, экспрессивтік эпитеттер мен тарихи ишаралар белгілі бір кезеңнің саяси-әлеуметтік ахуалын ғана емес, тұтас ұлттың тағдырын, үміті мен арманын білдіретін бейнелі ойлау формасына айналған.

Зерттеу барысында анықталғандай, кеңес дәуірінің идеологиялық шектеулері ақындардың шығармашылығындағы тәуелсіздікке ұмтылысын, азаттық рухын тұншықтыра алмады. Керісінше, поэзияда туған жерге деген сағыныш, елдікке үндеу, тарихи әділеттілікті аңсау, адам мен еркіндік арасындағы табиғи байланысты көрсету секілді мотивтер арқылы тәуелсіздік идеясы көркем формада үздіксіз жаңғырып отырды. Осылайша, олардың мұрасы ХХ ғасырдың әр кезеңінде ұлттық сананы қалыптастырудың, тарихи жадты сақтаудың және азаттыққа деген сенімді бекітудің маңызды құралына айналды.

Жалпы алғанда, ХХ ғасырдағы жырау-жыршылар, әнші-ақындар шығармашылығы қазақ халқының тәуелсіздікке деген ұмтылысының көркемдік шежіресін түзеді. Бұл мұра бүгінгі тәуелсіз Қазақстан жағдайында тарихи тағылым ретінде ғана емес, ұлттық руханияттың терең қабатын құрайтын мәдени-филологиялық дереккөз ретінде де ерекше мәнге ие. Сондықтан жырау-жыршылар, әнші-ақындар поэзиясындағы

тәуелсіздік идеясын ғылыми тұрғыдан зерттеу қазіргі ұлттық сананы жаңғырту, тарихи жадты бекіту және рухани мұраны дәріптеу үшін аса маңызды болып табылады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала AP26103883 «Тәуелсіздік идеясын XX-XXI ғасыр басқезіндегі қазақ әдебиетінде көркем бейнелеудегі ұлттық рух ұстанымы мен жаңашыл таным табиғаты» атты тақырыптағы жоба аясында жарияланды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

ЖИ мүмкіндіктері ішінара сөйлем құрылымын ықшамдау, ғылыми стильді біріздендіру, кейбір тіркестердің редакциялық нұсқаларын салыстыру, библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ, халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында жүзеге асырылды.

Авторлардың қосқан үлесі

Ө. Әбдиманұлы жоба жетекші ретінде зерттеудің бағытын айқындады. Негізгі идеясын ұсынып, ғылыми консультативтік қолдау көрсетті. Мәтіннің мазмұнын, әдістемелік дәлдігін тексеріп, соңғы ғылыми редакция жасады. **М.М. Қондыбай** мақаланың құрылымын әзірледі. Теориялық бөлімдерді жазып, материалдарды талдады және мәтіннің бастапқы нұсқасын дайындады. **Л.Н. Дауренбекова** деректерді жинақтап, зерттеу материалы мен әдістерін сипаттауды әзірледі. Әдебиеттерді рәсімдеп, мәтінді баспа талаптарына бейімдеді. Авторлар тең құқылы және жауапты.

Әдебиеттер тізімі

Әсіпов, С. (1980). Топжарған. Алматы: Жазушы.

Бекежанов, Н. (2009). Аманат: өлеңдер, айтыстар мен дастандар. Астана: Фолиант.

Дүйсенов, М., Сейдеханов, К., & Негімов, С. (1982). Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. Алматы: Ғылым.

Жабаев, Ж. (2021). Шығармалар жинағы (10 томдық, 1-том: Өлең-жырлар). Алматы: Қазығұрт.

Жақанов, І. (2015). Жүрек пернесі: лирикалық эсселер. Алматы: Дәстүр.

Жанпейісова, С. (2010). Қазақ прозасындағы әнші-ақындар бейнесі (филол. ғыл. канд. дис.). Алматы.

Каскабасов, С. (1986). Родники искусства. Алматы: Өнер.

Қалиев, А. (2008). Торғай ақындарының дәстүрлі поэзиясы: ғылыми зерттеу. Астана: Нұра-Астана.

Қазақ әдебиетінің тарихы. (1967). Алматы: Ғылым.

Қоспақов, З. (1996). Сыр тартсақ тарихынан әншіліктің. Алматы.

Кенжебаев, Б. (1958). Қазақ халқының XX басындағы демократ жазушылары. Алматы: ҚМКӘБ.

Керім, Ш. (2017). Сал-серілер поэзиясы: XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы: монография. Алматы: Ұлағат.

Негимов, С. (2005). Қазақтың сал-серілері: ғылыми эсселер. Алматы: Ана тілі.

Өлеңдер бөлімі. (2025). https://azirbayev.kz/kk/category/verse/ (Қол жеткізілген күні: 12.08.2025).

Сейітова, Б. Б., Есенова, Қ. Ө. (2024). Жыраулар поэзиясының супердиалектілік сипаты. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 196(4), 124–133. https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph11

Тұрсынов, Е. (1976). Қазақ әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. Алматы: Ғылым.

Төрткен Кененқызы. (2013). Қосылған қоңыр қазға ән мен үнім. Алматы: Қазығұрт.

Ыбырайым, Б. (2014). Ақындар аманаты: Ақан Керейұлы, Доскей Әлімбайұлы, Аралбай Оңғарбекұлы шығармалары. Алматы: Нұрлы әлем.

Ысмайылов, Е. (1956). Ақындар: монография. Алматы: ҚМ Көркем әдебиет баспасы.

Altai, A. D., & Aituganova, S. S. (2019). Features of Kazakh literature in the XV–XVIII centuries. International Academy Journal Web of Scholar, 7(37), 25–33.

Altayev, Z. A., & Imanbayeva, Z. M. (2021). Values of traditional Kazakh culture. Central Asian Journal of Art Studies, 6(2), 10–24. https://doi.org/10.47940/cajas.v6i2.373

Kozhashev, M., Temirbolat, A., Tleubayev, S., Aisultanova, K., & Sargeltayeva, A. (2025). Genre and stylistic originality of Kazakh poetry of the first half of the twentieth century. Cuadernos de Investigación Filológica, 57, 27–45. https://doi.org/10.18172/cif.6323

Kurmanbaev, E. A., et al. (2017). To the problem of a comprehensive study of the institution of Zhyrau: Their status, functions, culture and worldview. Man in India, 97(15), 635–653.

Sultan, Y., Yessenova, K., Seyitova, B., Baltabayeva, Z., Koblanova, A., & Ismailova, F. (2024). Fostering cultural awareness and academic engagement through poetry analysis in Kazakh educational contexts. Journal of Ethnic and Cultural Studies, 11(4), 124–147. https://doi.org/10.29333/ejecs/2294

Zhakupov, Z., Meirambekova, L., Aimukhambet, Z., Akhmetova, M., Yespekova, L., & Syzdykova, G. (2020). Linguistic representation of time and space in Kazakh folklore genres. Opción, 36(91), 523–535.

Zharkynbekova, S., & Agmanova, A. (2016). The development of linguistics in Kazakhstan: New approaches and modern tendencies. Folklore, 63, 83–106. https://doi.org/10.7592/FEJF2016.63.linguist

О. Абдиманулы[1], М.М. Кондыбай[2]*, Л.Н. Дауренбекова[3]

[1,2] Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[3] Евразийский гуманитарный институт имени А. Кусаинова, Астана, Казахстан

Идея независимости в творчестве певцов-акынов и жыршы-жырау начала XX века

Аннотация. В статье комплексно рассматривается идея независимости, отражённая в поэзии казахских певцов-акынов и жыршы-жырау первой половины XX века. Основная цель исследования – всесторонне раскрыть содержательный объём идеи независимости, представленной в творчестве казахских певцов-акынов и жыршы-ж жырау XX века, а также определить новые возможности её художественно-языковой репрезентации. Достижение данной цели предполагает системное рассмотрение исторических, эстетических и лингвостилистических аспектов воплощения идеи национальной свободы и независимости в поэзии певцов-акынов. В исследовании использованы историко-хронологический, описательный, сравнительный, контент-анализ и лингвостилистический методы. Проанализированы исторические истоки идеи свободы в традиционной жырауской и певческо-акынской поэзии, а также её связь с общественно-политическими условиями начала XX века. Выявлено влияние колониального давления и социальных трансформаций на мировоззрение поэтов, а также исследована художественная репрезентация духа свободы в их произведениях. Систематизированы произведения Жамбыла Жабаева, Нурпеиса Байганина, Кенена Азирбаева, Исы Байзакова, Нартая Бекежанова и других выдающихся представителей. Особое внимание уделено роли метафор, эпитетов, символов и исторических образов в передаче идеи независимости. В результате доказано, что поэзия данного периода является важным духовным отражением стремления народа к свободе и играет значительную роль в формировании национального самосознания и исторической памяти.

Ключевые слова: идея независимости, певцы-акыны, жыршы-жырау, поэзия национально-освободительного характера, символические образы, поэтический язык, советская цензура.

O. Abdimanuly[1], M.M. Kondybai[2]*, L.N. Daurenbekova[3]
[1], [2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[3] Eurasian Humanitarian Institute named after A. Kusainov, Astana, Kazakhstan

The Idea of Independence in the Works of Early Twentieth Century Akyns and Zhyrshy-Zhyrau

Abstract. The article comprehensively examines the idea of independence as reflected in the poetry of Kazakh singer-poets and zhyrau of the early and mid-twentieth century. The main aim of the study is to reveal the semantic scope of the idea of independence represented in the works of Kazakh singer-poets and zhyrau of the twentieth century and to identify new possibilities for its artistic and linguistic representation. Achieving this aim requires a systematic analysis of the historical, aesthetic, and linguostylistic aspects of representing the idea of national freedom and independence in their poetry. The research employs historical-chronological, descriptive, comparative, content analysis, and linguostylistic methods. The historical origins of the idea of freedom in traditional zhyrau and singer-poet poetry are analyzed in relation to the socio-political conditions of the early twentieth century. The influence of colonial pressure and social transformations on the poets' worldview is identified, and the artistic representation of the spirit of freedom in their works is examined. The works of Zhambyl Zhabayev, Nurpeis Baiganin, Kenen Azirbayev, Isa Baizakov, Nartai Bekezhanov, and other prominent figures are systematized. Particular attention is paid to the role of metaphors, epithets, symbols, and historical imagery in conveying the idea of independence. The study demonstrates that the poetry of this period is an important spiritual reflection of the nation's aspiration for freedom and plays a significant role in shaping national consciousness and historical memory.

Keywords: idea of independence, singer-poets, zhyrshy-zhyrau, national liberation poetry, symbolic imagery, poetic language, Soviet censorship.

References

Altai, A. D., & Aituganova, S. S. (2019). Features of Kazakh literature in the XV–XVIII centuries. International Academy Journal Web of Scholar, 7(37), 25–33.

Altayev, Z. A., & Imanbayeva, Z. M. (2021). Values of traditional Kazakh culture. Central Asian Journal of Art Studies, 6(2), 10–24. https://doi.org/10.47940/cajas.v6i2.373

Asipov, S. (1980). Topzhargan [Topzhargan]. Almaty: Zhazushy. [in Kazakh]

Bekezhanov, N. (2009). Amanat: Olender, aitystar men dastandar [Legacy: Poems, aitys and epics]. Astana: Foliant. [in Kazakh]

Duisenov, M., Seidekhanov, K., & Negimov, S. (1982). Halyk akyndary tvorchestvosynyn korkemdik sipaty [Artistic characteristics of the works of folk poets]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]

Kaliyev, A. (2008). Torgai akyndardyn dasturli poeziyasy [Traditional poetry of the Torgai poets]. Astana: Nura-Astana. [in Kazakh]

Kaskabasov, S. (1986). Rodniki iskusstva [Sources of art]. Almaty: Oner. [in Russian]

Kenzhebayev, B. (1958). Qazaq halkynyn XX basyndagy demokrat zhazushylary [Democratic writers of the Kazakh people at the beginning of the 20th century]. Almaty: QMKAB. [in Kazakh]

Kerim, Sh. (2017). Sal-seriler poeziyasy: XIX gasyrdyn ekinshi zhartysy men XX gasyrdyn basy [Poetry of sal-seri singers: The second half of the 19th century and the beginning of the 20th century]. Almaty: Ulagat. [in Kazakh]

Kozhashev, M., Temirbolat, A., Tleubayev, S., Aisultanova, K., & Sargeltayeva, A. (2025). Genre and stylistic originality of Kazakh poetry of the first half of the twentieth century. Cuadernos de Investigación Filológica, 57, 27–45. https://doi.org/10.18172/cif.6323

Kospakov, Z. (1996). Syr tartsak tarihynan anshilikten [If we trace the history of singing]. Almaty. [in Kazakh]

Kurmanbaev, E. A., et al. (2017). To the problem of a comprehensive study of the institution of Zhyrau: Their status, functions, culture and worldview. Man in India, 97(15), 635–653.

Negimov, S. (2005). Qazaqtyn sal-serileri: Gylymi esseler [Kazakh sal-seri singers: Scientific essays]. Almaty: Ana tili. [in Kazakh]

Olen¬der bolimi. (2025). [Poetry section]. Retrieved August 12, 2025, from https://azirbayev.kz/kk/category/verse/ [in Kazakh]

Seyitova, B. B., & Yessenova, Q. O. (2024). Zhyraular poeziyasynyn superdialektilik sipaty [Superdialectal character of zhyrau poetry]. QazNU Bulletin. Philology Series, 196(4), 124–133. https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph11 [in Kazakh]

Sultan, Y., Yessenova, K., Seyitova, B., Baltabayeva, Z., Koblanova, A., & Ismailova, F. (2024). Fostering cultural awareness and academic engagement through poetry analysis in Kazakh educational contexts. Journal of Ethnic and Cultural Studies, 11(4), 124–147. https://doi.org/10.29333/ejecs/2294

Torken Kenenkyzy. (2013). Qosylgan qonyr qazga an men unim [My song and voice joined the brown goose]. Almaty: Qazygurt. [in Kazakh]

Tursynov, E. (1976). Qazaq adebietin zhasausylardyn baiyrgy okilderi [Ancient representatives of the creators of Kazakh literature]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]

Ybyraiyim, B. (2014). Akyndar amanaty: Akan Kereiuly, Doskei Alimbaiuly, Aralbay Ongarbekuly shygarmalary [The legacy of poets: Works of Akan Kereiuly, Doskei Alimbaiuly, and Aralbay Ongarbekuly]. Almaty: Nurly alem. [in Kazakh]

Ysmayylov, E. (1956). Akyndar [Poets]. Almaty: Qazaq SSR Korkem adebiet baspasy. [in Kazakh]

Zhabayev, Zh. (2021). Shygarmalar zhinagy [Collected works] (Vol. 1). Almaty: Qazygurt. [in Kazakh]

Zhakanov, I. (2015). Zhurek pernesi: Lirikalik esseler [Strings of the heart: Lyrical essays]. Almaty: Dastur. [in Kazakh]

Zhakupov, Z., Meirambekova, L., Aimukhambet, Z., Akhmetova, M., Yespekova, L., & Syzdykova, G. (2020). Linguistic representation of time and space in Kazakh folklore genres. Opción, 36(91), 523–535.

Zhanpeisova, S. (2010). Qazaq prozasyndagy anshi-akyndar beinesi [The image of singer-poets in Kazakh prose]. PhD dissertation, Almaty. [in Kazakh]

Zharkynbekova, S., & Agmanova, A. (2016). The development of linguistics in Kazakhstan: New approaches and modern tendencies. Folklore, 63, 83–106. https://doi.org/10.7592/FEJF2016.63.linguist

Авторлар туралы мәлімет:

Әбдіманұлы Өмірхан – ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, abdimanuly@rambler.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9134-51322

Қондыбай Медет Манасұлы* – хат-хабарға жауапты автор, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, medetmanasuly@gmail.com , ORCID: https://orcid.org/0009-0006-4546-80391

Дауренбекова Лаура Ногайбековна – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, daurenbekova.laura@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2590-1898

Абдиманулы Омирхан – д. ф. н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, abdimanuly@rambler.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9134-51322

Кондыбай Медет Манасулы – автор для корреспонденции, докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, medetmanasuly@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-4546-80391

Дауренбекова Лаура Ногайбековна – к. ф. н., ассоциированный профессор, Евразийский гуманитарный институт имени А. Кусаинова, daurenbekova.laura@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2590-1898

Abdimanuly Omirkhan – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, abdimanuly@rambler.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9134-51322

Kondybay Medet Manasuly* – corresponding author, PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, medetmanasuly@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-4546-80391

Daurenbekova Laura Nogaibekovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Eurasian Humanitarian Institute named after A. Kusainov, daurenbekova.laura@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2590-1898

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-183-197

ХҒТАР 17.09.09
Ғылыми мақала

А.Т. Мұстояпова[1*], Ж.Ж. Ибраимова[2], А.М. Алдажарова[3]
[1],[2]Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
[3] С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: [1]mustoypova2017@gmail.com, [2]zhenisgulibraimova@gmail.com, [3]assel_aldazharova@mail.ru)*

ДЖОРДЖ ОРУЭЛДІҢ «1984» РОМАНЫНДАҒЫ ЖАДЫ КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты – ойлау категориясы, тарих, уақыт, адамның өткені мен бірегейлігі және билік күштері арқылы жүзеге асатын жады концептісін талдау. Джордж Оруэлдің «1984» романының материалы негізінде қоғам мүшелерінің жадына манипуляция жасау, атап айтқанда, тарихи фактілерді бұрмалау және құрастыру, жеке және ұжымдық жадыны өшіру арқылы адам ойына әсер ету жолдары қарастырылады. Бұл іс-әрекеттер идеологиялық қысым және адамның тұлғалық бірегейлігін мәжбүрлеп қалыптастыруымен күшейтіледі. Мақалада жады, ойлау, тарих және бірегейліктің өзара байланысы туралы, сондай-ақ XX-XXI ғасырларда адамды тек экономикалық қанау немесе физикалық құлдықта ұстау ғана емес, олардың ой-өрісіне билік жүргізу мәніндегі құл қылудың небір өзгеріске ұшыраған формалары туралы тезистер негізделген. Ойдан тарих құрастыру мен адам жадына манипуляция жасау әдістерін ашып көрсеткен Джордж Оруэлдің көркемдік тәжірибесі биліктің табиғатын зерттеумен танымал болған П. Рикёр, П. Нора, М. Фуко, Дж. Агамбен сияқты философтардың еңбектерінен айтарлықтай озып кетті. Әдебиеттерге қысқаша шолу барысы қазіргі ағылшынтілді әдебиеттанудағы жады концептісімен байланысы бар мәселелердің қаншалықты зерттелгенін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеулердің көптігіне қарамастан, заманауи сыни әдістер мен теориялар «1984» романының жаңа қырларына жол ашады. Романдағы жады концептісін талдау қазіргі жеке және ұжымдық жады теорияларына, бірегейлік тұжырымдамасына және когнитивтік теорияға негізделген.

Түйін сөздер: жады, өткен шақ, тарих, уақыт, бірегейлік, билік, манипуляция.

Түсті: 26.03.2025; Жөнделді: 13.10.2025; Мақұлданды: 12.03.2026; Онлайн қолжетімді: 31.03.2026

Кіріспе

Революциялар, соғыстар және тоталитарлық режимдермен ерекшеленген модерн дәуірі сүреңсіз болашақ көріністері мен адамзатқа төнген қауіптерді ой елегінен өткізуді басты элемент ретінде қарастыратын антиутопия жанрының пайда болуына әсер етті. Антиутопия авторларының ой-толғаулары адамзаттың әрі қарай дамуының ықтимал жолдарын іздеумен байланысты болды. Жалпы күйзеліс пен көңілсіздік жазушылардың болашақты негативті түрде елестетуіне түрткі болатын көзқарасқа айналды. Олардың алармизмі-үрей тудыруы қоғамның пессимистік даму сценарийінің алдын алуға, оны болдырмауға деген ұмтылыспен байланысты болды.

Антиутопия жанрының айқын үлгілерінің бірі – Дж. Оруэлдің «1984» романы (Оруэлл, 2021). Роман авторы үшін ең қорқыныштысы – тоталитарлық режимдердің адамның ой еркіндігіне қол сұғуы және адамның санасына менталды әсер ететін жазалаушы механизмдерді жасауы. «Тоталитаризм және әдебиет» атты эссесінде Дж. Оруэлл былай деп жазады: «Тоталитаризм адамның ой еркіндігіне бұрын-соңды елестетуге келмейтіндей қол сұқты. Оның ойды бақылауы тек шектеулер қоюды ғана емес, сонымен қатар құрылымды (конструктивті) мақсаттарды көздейтінін түсіну маңызды. Белгілі бір ойды білдіруге ғана емес, оны ойлауға да тыйым салынады, сонымен бірге не ойлау керектігі мәжбүрленеді; тұлға қабылдауы тиіс идеология жасалады, эмоциялары басқарылып, мінез-құлқы таңылады» (Оруэлл, 1989). Уақыт өте келе, мұндай тәжірибе белгілі бір дәрежеде кез келген билік тарапынан қолданыла бастады, әсіресе ақпараттық дәуірде кеңінен тарады. Бұл жағдай өзектілігін жоғалтпаған Дж. Оруэлдің романы туралы пікірталасты жандандыра түсті.

Әлемдік әдебиеттануда Дж. Оруэлдің «1984» романына көптеген ғылыми жұмыстардың арналғаны белгілі. Зерттеулердің негізгі объектілері тоталитаризмнің мәні, тарихты манипуляциялау механизмдері және қоғамның мойынсұнуын қамтамасыз ету әдістері болды. Сонымен қатар ғалымдар романда Дж. Оруэлл жасаған «жаңатілді» («новояз») талдады. Британ жазушысының романына қазіргі әдебиеттанушылар да ғылыми қызығушылық танытып отыр. Олар романда тоталитарлық мемлекеттің табиғатын суреттеуге (G.M. Gurung, N.A. Hameed, Ö.U. Baykent), тарихи оқиғалар мен сол кездегі тоталитарлық мемлекеттердің әсерінен қалыптасқан роман идеясын (P. Flewers, M. Franchella), Көке бейнесінің символизмін, Оруэлл жасаған антиутопиялық әлем мен қазіргі заманғы мемлекеттер арасындағы байланысты (E. Pankowski), философиялық көзқарас тұрғысынан өмірге түңіле күмәнмен қарау туралы қоғамның психологиялық жағдайын (I. Löfgren), зұлым билік типологиясын либералды қоғамның қарама-қарсылығы ретінде салыстыруды (T. Banks), әлеуметтік өкпе-назды (S. Cheng), роман тілін (A. Porcheddu) және тарихи дискурсты (M.M.Y. Al-Hilo), насихат механизмдерін (S. Gaupseth), қоғамды бақылау әдістерін (M.M. Tribhuwan, R. Singh), тарихты манипуляциялау мәселелерін, романдағы саяси компонентті және Дж. Оруэлдің саяси көзқарасын (E.R. Wicaksono), сондай-ақ антиутопия жанрын (V. Clarke) талдауға ерекше назар аударады. Отандық зерттеушілер романның өзектілігін қазіргі әлемдегі оқиғалармен салыстыра отырып көрсетеді (Б. Қызырбекқызы); «жаңатіл» құбылысын талдай отырып, оны тоталитарлық мемлекет жағдайында қоғамды басқарудың құралы ретінде қарастырады (З.Б. Баймусина, Д.С. Розиева).

Дж. Оруэлл романының көпқырлылығы соншалықты – әлі күнге дейін зерттеуді

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

қажет ететін сұрақтар көп. Бұған қоса әдеби зерттеулердің, соның ішінде пәнаралық заманауи бағыттары жеткілікті дәрежеде қарастырылған шығармалардың өзін талдауға жаңа серпін береді. Д. Ривкин мен М. Райан сияқты әдебиеттанушылар 1990-шы жылдары, сонымен бірге осы ғасырдың басында көркем мәтінді талдау үшін когнитивтік әдеби сын, бірегейлік теориясы, биліктің үстемдігін зерттеу және басқа да әдістер мен құралдардың көбейе бастағанын атап көрсетеді (Rivkin & Ryan, 2017). Бұл мақалада роман жады концептісінің бейнеленуі, оның рөлі және онымен жасалатын манипуляциялар тұрғысынан талданады. Талдау тарихты жасанды түрде қалыптастыру, өткен оқиғалардың іздерін өшіру арқылы адам жадына ықпал ету, адам санасына күштеп әсер ету және оның жеке бірегейлігін бұзу мәселелерін қамтиды. Жады концептісін және оған әсер ету механизмдерін ашуға мүмкіндік беретін роман элементтерін зерттеу мақаланың мақсаты болып табылады. Тарих, уақыт, адамның өткені мен бірегейлігі сияқты категориялар жады концептісін жүзеге асыру үшін негіз бола алады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің материалы ретінде көркем мәтінді талдау үшін жаңа құралдармен қамтамасыз ететін заманауи сын тәсілдемелерін әзірлеген ғалымдардың еңбектері алынды. Мәселен, «Жаңа историзм» теоретиктері С. Дж. Гринблатт пен Л. Монтроз көркем мәтінді тарихи тұрғыда қалыптасқан құбылыс ретінде қарастырып, тарихты әдеби туындыны зерттеудің маңызды контексті деп санайды. «Жаңа тарихшылар» көркем мәтін жазылған кездегі тарихи жағдайды зерттеу шығарманың мағынасын және автордың жасырын тұспалдарын дәлірек анықтауға мүмкіндік береді деп сенеді.

Тағы бір ғалымдар тобы тарих, билік және билеп-жаншу, бағындыру механизмдерінің қызмет етуі мәселелері бойынша теориялық база құрды. Олардың қатарында П. Рикёрдің «Тарих және ақиқат» (1955), М. Фуконың «Қадағалау және жазалау» (1975), әдебиеттанушы Ф. Джеймисонның «Саяси бейсаналық: Нарратив әлеуметтік-символдық акт ретінде» (1981) еңбектері бар.

Зерттеу үшін маңызды дереккөздер ретінде М. Хальбвакс, Д. Лакарп және П. Нора сияқты ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Олардың жұмыстары ұжымдық және жеке жады мәселелеріне, тарих, адамның өткені мен бірегейлігі арасындағы байланысқа, сондай-ақ тарихты ойдан жасанды құрастыру және оны сипаттау мәселелеріне бағытталған.

Сонымен қатар мақала авторлары әдебиеттанушы-когнитивистер П.К. Хоганның «Когнитивтік ғылым, әдебиет және өнер» (2003), Э. Спольскидің «Дарвин мен Деррида: когнитивтік әдебиет теориясы постструктурализмнің түрі ретінде» (2002) еңбектеріне сүйенді. Бұл зерттеулерде когнитивтік ғылымды әдеби талдауда қолдану, адам мінез-құлқы мен ойлауының, өткенді қабылдау мен жады қызметінің арақатынасын анықтау, сондай-ақ адам бірегейлігінің табиғи немесе жасанды ортаға тәуелділігі сияқты мәселелер зерделенеді.

Бұл еңбектер Дж. Оруэлдің «1984» романын жады концептісін зерттеу және оның романның семантикасын анықтаудағы маңыздылығы тұрғысынан талдауға мүмкіндік береді. Негізгі гипотеза ретінде романдағы жады концептісінің тарих, уақыт, ойлау, адамның өткені мен бірегейлігі, манипуляция және билік сияқты ұғымдармен тығыз байланысы ұсынылады. Бұл өз кезегінде жазушының «1984» романындағы көтерген мәселелер шеңберін біріктіруге және оларды өзара байланыстыруға мүмкіндік береді.

Келесі тезисіміз – Дж. Оруэлл көптеген тарихшы, психолог және саяси технологтарға биліктің қызметі, адамдарды басқару механизмдері және бұқаралық санаға әсер ету құралдарын зерттеулеріне түрткі болғандығы.

Романдағы жады концептісін талдау қазіргі ұжымдық және жеке жады теориясына, сондай-ақ бірегейлік тұжырымдамасына негізделеді. Тарихи-типологиялық және когнитивистік тәсілдер тарихи оқиғалардың, ортаның және манипуляциялардың қоғам жағдайына және жеке тұлғаның санасында жүретін когнитивтік процестерге айтарлықтай ықпалын көрсетуге мүмкіндік береді. Шығарманы тарихи тұрғыдан түсіндіру үшін мәтіндік талдау әдісі қолданылады. Мақала авторларының жүйелік тәсілі жады, тарих, уақыт, ойлау, адамның өткені мен бірегейлігі және билік сияқты құрамдас бөліктердің алуан түрлі байланыстарының тұтастығы тұрғысынан құбылыстарды қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Дж. Оруэлдің заманы мен оның жеке өміріндегі оқиғалар жазушыны қысқа уақыт ішінде әлеуметтік ортаны да, адамды да өзгерте алатын тоталитаризмге қалай тез тап болатынына сендірді. Бұл әлем Дж. Оруэлл үшін антиутопиялық әрі антигуманды болып көрінді. Оған қоғамның менталитеті, құндылықтары мен мінез-құлқының осындай жылдам өзгеруіне қандай тәсілдер арқылы қол жеткізілетіні жайлы ойлануға және оны бейнелеуге түрткі болды.

Ф. Джеймисон Дж. Оруэлл шығармаларындағы «басты құштарлық – саяси саладағы утопиялық бағдарламаларды айыптап, одан сақтандыру» деп жазады (Jameson, 2005). Ф. Джеймисонның «утопиялық бағдарламалар» деп отырғаны – миллиондаған адамдардың «жарқын болашақ» туралы уәделерінің құрбаны болғаны. Дж. Оруэлл романда тек тоталитарлық режимдер туралы емес, сондай-ақ кез келген жүйе, кез келген мемлекет, кез келген билік туралы, олардың қандай да бір дәрежеде тоталитаризм әдістерін қолдануы мүмкін деген түйсінуін береді. Жазушы жалпы мемлекет институтының белгілі бір (негативті) жағдайларда адамды аса идеологиялық ықпалмен бағынышты қылуға қабілетті болатынын айтады. Адамды тәуелді ету міндетті түрде Дж. Оруэлдің романында жазылғандай радикалдық жағдайларда жүзеге асырылуы шарт емес. В. Кларк атап өткендей, «қырғи қабақ соғысы кезінде жазылған көптеген аналитикалық материалдарда тілді құнсыздандыру, тарихи деректерді бұрмалау және саяси билікті теріс пайдалану … нақты саяси жүйені сипаттайтын «антикоммунизмге» жатқызылды» (Clarke, 2001). Демек, сыртқы тұрғыдан игілікті әлеуметтік және материалдық болып көрінетін ортада да, тіпті либералды қоғамда да әлеуметтің ой-өрісіне әсер етуге ештеңе кедергі келтірмейді. Сондықтан да, біздің көзқарасымыз бойынша, романға деген ең басты қызығушылық пен оның өзектілігі – Дж. Оруэлдің адамның менталитеті және жадымен жұмыс істеу механизмдерін көрсетуі.

Адамның жадымен манипуляция жасалуы – партияның көздеген мақсаттарын түсіну үшін ашатын негізгі кілті болып табылады. Романда биліктің бейнесі – Партия адамдардың ой-өрісін қадағалап, иемдену үшін орасан күш-жігер жұмсайды. Бұл жерде біржола қажетті, идеологиялық тұрғыдан маңызды нарратив жасау туралы емес, үнемі, күн сайын, әр сағат сайын адамдардың есінен әлі өшпеген тарихты қайта жазу, өткенді, тіпті жеке оқиғалар мен саясаткерлердің сөздерін, кешегі жаңалықтарды бұрмалау туралы сөз болып отыр. Жады концептісін ашып көрсету үшін Партияның

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

адамның жадымен жұмыс жасау логикасын байланыстыратын бірқатар факторларды қарастырайық. Бұл тізбек мынадай элементтерді біріктіреді: жады, адамның өткені мен бірегейлігі, тарих, уақыт, ойлау, билік. Бұл тізбектің екі шеткі элементі, алғаш қарағанда, бір-бірімен байланысы аз сияқты болып көрінеді, бірақ олардың ішкі байланысы барлық тізбек элементтерінің мәнін анықтағаннан кейін айқындалады.

Романның басты кейіпкері Уинстонның бірсарынды өмірі күнделік жазуға деген ұмтылысынан кейін бұзылады, әдетте мұндай күнделік өз ойларын жазу, өткен оқиғаларды көрсету болса, енді ең бастысы, кейін өткен күндердің ерекше құжатына айналады. Күнделік оқиғаларды жазып алу құралы қызметін атқарып, өткеннің, адамның жеке тарихының сақтаушысына, оның ішкі өз әлеміне айналады. Дж. Оруэлл жасаған антиутопиялық әлемде тұрғындарға жазбалар жүргізуге рұқсат етілмеуі тән қасиет, сондықтан Уинстонның күнделік жазуға деген ұмтылысы, қазіргі күндер мен өз ойларын қағазға түсіруі заңды бұзу және астыртын әрекет болып табылады.

Уинстон өткенді есіне түсіріп, күмән тудырмайтын, шындық министрлігі өзгерте алмайтын бір нәрсені табуға тырысады. Ол өз балалық шағын еске алуға ұмтылғанымен, естеліктер уысынан сусып шығып кетеді. Уинстон бір кездері әкесінің жоғалып кеткенін, кейін өз өмірінен анасы мен қарындасының аластағанын біледі. Есінде тек үзік-үзік көріністер ғана сақталған, олар оның балалық шағының тұтас картинасын көруге мүмкіндік бермейді: «Өкініштісі – ешқайсысын есіне түсіре алмады. Бұлыңғыр, түсініксіз. Бір-бірімен байланыспайтын кездейсоқ көріністерден басқа жадында ештеңе қалмапты» (Оруэлл, 2021). Балалық шаққа қатысты естеліктердің болмауы түсінікті: ол жоғалып кеткен отбасы мүшелерінен ерте айрылған. Уинстон өзінің отбасылық тарихын білмейтін және ата-анасының жоғалуын «елуінші жылдары жүрген «ұлы тазарту» кезінің құрбаны болуы мүмкін» деп қана ойлайтын. Мұндай тағдыр тек оған ғана емес, басқаларға да тән болған. Балаларды отбасынан жұлып алып, жанұяларының тарихи тамырын қиып, туғандардың бір-бірімен туысқандық сезімдерінен, жеке өмірлері мен ортақ естеліктерінен айыруды көздеген. Осылайша, адам үшін өмір жаңадан, қайтадан, тек өзінің тарихынан ғана басталады, бірақ ол аз уақытқа және міндетті түрде мемлекеттің өмірімен байланысты болады. Тіпті осы жеке тарихтың өзі өткен уақыттың ешнәрсемен толтырылмаған бос орындарымен көзге түседі. Адамдардың естеліктері де, өмірлері де, тіпті қамтылған оқиғалары да бірдей болды.

Оқиғаларға байланысты естеліктермен де мәселелер туындайды. Уинстон өткен оқиғаларды есіне түсіруге тырысады: «Ол тіпті биыл 1984 жыл екеніне сенімсіз еді. Қазір жасы отыз тоғызда, 1944 не 1945 жылы туғандықтан, жылдан шатаспаған болармын деп топшылады. Сонда да қай жылы өмір сүріп жатқанын нақты білмейтін және көп жағдайда бір-екі жылға қателесу қаупі жоқ емес-ті» (Оруэлл, 2021). Естеліктердің болмауынан Уинстонның жеке тарихы, оның тұлғасы бірізді біртекті емес, бөлініп, үзіліп қалған. Өткеннің немесе өзінің естеліктерінің бейнесін қалпына келтіру үшін ол сырттан дәлел, куәгер іздейді. Осы мақсатпен ол революцияға дейінгі өмір туралы қарт-пролға сұрақтар қояды. Сонымен қатар Уинстон кітаптар мен оқулықтарда бейнеленген өткеннің қаншалықты шындыққа сай екенін түсінуге тырысады. Кейін Д. Лакарпа нақты тәжірибелерге сүйене отырып, келесі қорытынды жасайды: «…тәжірибеге және куәгерлікке жүгіну міндетті түрде жадыға деген қамқорлықты талап етеді. Маңызды бір жайт, кейде жазбаша құжаттардың болмауы немесе олардың болған күнінде өте аз болуы, естеліктерге негізделген ауызша тарих, оның проблемалық жақтарына қарамастан,

өте маңызды болып табылады…» (LaCapra, 2016). Дж. Оруэлдің романында жазбаша құжаттар көп болғанымен, олар Уинстонның сеніміне күмән тудырады. Ол қартқа үміт артады, өйткені пролдардың (пролетариаттардың) Уинстонның айналасындағы адамдардан айырмашылығы агрессивті идеологиялық ықпалға ұшырамаған. Алайда қарт Уинстонға көмектесе алмады. Оның есінде тек цилиндр, капиталист сияқты жеке заттар мен түсініктер ғана сақталған. «Қарияның есінде мәні жоқ оқиғалардан басқа оңды ештеңе қалмаған екен. Күні бойы жанында отырсаң да, ештеңе шықпайды. Көкейіңдегі сұрақтың жауабы табылмайды», деп жазады Дж. Оруэлл (Оруэлл, 2021). Мұнда назар аударылатын маңызды жайт: белгілі бір әлеуметтік топтың жадымен манипуляция жасау ниеті болмаса да, орта, өмір сүру жағдайлары, елдегі ахуал, сондай-ақ БАҚ, пролдардың өткенді ұмытуына әсер еткен. Олардың өмірі мен ойларында өткен жолының алатын ешқандай орны болмағандықтан, есінен бірте-бірте жоғалып, көбісі өшіріліп қалған.

Қарт-пролдың бейнесі адамдардың естеліктерімен жұмыс істеудің агрессивті, тікелей және пассивті, жанама сияқты екі типін көрсетеді. Біріншісі білімді адамдарға қатысты қолданылса, екіншісі жалпы жағдай мен күнделікті жаңалықтар, газеттерде насихатталатын нарративтердің салдары болып табылады.

Уинстон өткенінің жоғалғанына өкінеді және революцияға дейінгі өмір туралы ешқандай ақпарат алуға болмайтынын айтады, өйткені қажет емес деп саналған барлық куәліктер жойылған немесе қолдан жасалған, кітаптар қайта жазылған, ескерткіштер өзгерген, көшелердің аттары ауысқан. Ол: «Әрине, мен өткен шақты өзгертетіндерін білемін, сол өзгерістерге өзімнің қатысым болғанына қарамастан, оны ешқашан дәлелдей алмаймын. Түпнұсқалардың бәрі сол сәтінде жоқ болады, ешқандай айғақ қалмайды. Айғақ менің миымда ғана. Бірақ менен басқа бірде-бір адамның мұны есіне сақтайтынына сенімді емеспін», деп ойлайды (Оруэлл, 2021). Уинстонның әлеуметтік топ өкіліне қатысты ауызша естеліктерге жүгінуі түсінікті, өйткені, біріншіден, оның ресми тарих нұсқасына күмәні бар; екіншіден, ол өткенінің іздерін қоғамның ұжымдық жадынан, ересек ұрпақтың естеліктерінен тапқысы келеді. Қоғамның ұжымдық жады – адамдардың ортақ өткенін, тарихын көрсететін дәлел. П. Нора: «Көпшілікке тән тұтас жады жоғалған кезде, оны еш жерден таба алмайсың, тек жадыны қалпына келтіру жауапкершілігін адам өз мойнына алғанда ғана сақталуы мүмкін. Жады ұжымдық түрде қаншалықты аз мөлшерде қабылданса, жеке адамдардың өзін-өзі тануы мен табуына соншалықты көп күш қажет болады» деп көрсетеді (Nora, 1989). Осылайша, ұжымдық жады, ұжымдық бірегейліктің негізін қаласа, бұл өз кезегінде жеке тұлғаның бірегейлігін де анықтайды.

Уинстон өткенін есте ұстай алмады. Өткен шақ туралы оның есінде қалғаны нақты, бірақ өте қысқа уақыттағы биліктің құрастырып, санаға құйғаны, басқарғаны ғана. Өткенді басқару адамдардың болып кеткен оқиғаларға қатысты естеліктерін санадан өшіру, сол арқылы шынайы фактілер жалған ақпаратпен алмастырылып, оған тек рұқсат етілген көзқарас қалыптастыру болып табылды. Бұл қатынас қазіргі уақыттың жағдайларына сәйкес реттелді. Егер жағдайлар өзгеріп отырса, адамның өткені де газеттерде, құжаттарда, оқулықтарда көрініс табуы өзгеріп отырды. Осылайша, тіпті қолдан жалған жасалған өткеннің өзі үнемі түрленіске ұшырап, оны өзгермейтін құбылыс ретінде қарастыру мүмкін болмады. Яғни, халық тарихсыз, ал қазіргі уақыт алдыңғы кезеңсіз қалғандай, адам өткенінен айрылды. «1984» романы Фредерик Джеймисонның

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

анықтауынша, жоғалған өткенге аңсау сезімін, оның алдындағы адамның жадының әлсіздігін сипаттайды: «Алайда «1984» романының ең басты есте қаларлық ерекшелігі – адамның өткенді жоғалту элегиялық сезімі мен жадына деген сенімсіздігі» (Jameson, 2005).

Адамның бірегейлігінің құрамдас бөлігі – оның өткен өмірі, яғни тұлғасын қалыптастыруда көрініс табатын оқиғалар. Дж. Оруэлдің романындағы адам өзін-өзі анықтау критериінен айрылған. Адамды басқару, оның бірегейлігі мен тұлғасын жаңадан құру үшін партия оның өткенін бағындыруға қол жеткізуі керек болды. Өткен шақты бұрмалау үшін қолданылған дайын механизмдер іске қосылды. Уинстон куәліктерді түзету арқылы адамдардың өткен өмірін қалай бұрмалағанын былай сипаттайды: «...газетінің қате кеткен санына қажетті түзетулер енгізілгеннен кейін бәрін жинап салыстырады. Сосын газетті қайта басып шығарады да, бүкіл түпнұсқасының көзін жояды. Ал түзетілген сан өз орнына қайта тігіледі. Газеттер ғана емес, кітаптар, журналдар, кітапшалар, плакаттар, үнпарақтар, фильмдер, дыбыс жазбалары, карикатуралар, фотосуреттер, бір сөзбен айтқанда, саяси және идеологиялық маңызы бар кез келген әдеби туынды, кез келген құжат осылай үздіксіз түзетіле береді, түзетіле береді. Күн сайын, тіпті минут сайын өткен шақта тарих бетіне қатталған оқиғалар бүгінгімен сәйкес өзгертіледі…» (Оруэлл, 2021). Бұл үнемі өзгеріп тұратын шындық пен өзгертілген өткен адамды әбден титықтатып, миын шаршататын. Ақырында ол фактілерді салыстырудан және болып жатқан оқиғаларды түсінуге тырысудан мүлде бас тартатын. Әйтпесе есінен адасу қаупі туындайтын. Өткеннің басын ашудағы Уинстонның күйін Дж. Оруэлл: «Өзін біртүрлі дәрменсіз сезінді» (Оруэлл, 2021), «Бойын дәрменсіздік биледі», «Бұл ойы Уинстонды есеңгіретіп тастады» (Оруэлл, 2021), деп суреттейді.

Өткенді есте сақтаудың маңызы даусыз. Кейіпкердің ойқылмысына өткенді түсінуге, оны еске түсіруге ұмтылысы кіретіні де кездейсоқ емес. Өйткені өткеннің өзінде партия құрастырған қазіргі шындыққа күмән ұялататын дәндер бар. П. Нораның нақтылауынша, «Бізді қазіргі уақытқа мәңгілік тәуелді етуші естелік – мәңгі өзекті феномен, байланыс…» (Nora, 1989). Естеліктің жоқтығы нағыз болмысынан, түп-тамырынан ажыратып, өткені мен өзіндік жеке тұлғалық иесі, яғни бұрынғы және қазіргі өміріне деген қарым-қатынасы негізінде адамның бірегейлігін қалыптастыруға мүмкіндік бермеді. Нәтижесінде адамның «мен» тұтастығы ыдырай бастады. Осылайша, Уинстонның өткенді табуға ұмтылысы – өз болмысын қалпына келтіруге деген талпыныс. Д. Лакарпа жадының «жеке және ұжымдық бірегейлігін қалыптастыруда шешуші рөл атқаратынын» айта келіп, «Жадының да, тарихи көріністің де күрделілігі тікелей жеке тұлғаның бірегейлігінің күрделілігімен байланысты» деп тұжырымдайды (LaCapra, 2016).

Ғалымдар жады мен жеке болмыс, бірегейлік арасындағы байланысты анықтайды. М.М. Трибхаван мен Р. Синх жеке тарихтың өшірілуі тарихи жадының жоғалуына әкелетінін, ал бұл өз кезегінде ұжымдық жадының қалыптасуына кедергі келтіретінін жазады (Tribhuwan & Singh, 2024). Г. Гурунг қоғамның белгілі бір идеологияға сәйкес қалыптасуы адамзаттан алыстатып, жеке даралықтың жоғалуына себеп болатынын атап, былай деп қосады: «Оруэлл шығармаларында мұндай әлеуметтік инженерліктің зиянды салдары суреттеледі, онда жеке адамдар мемлекеттің қарапайым бөлшек тетіктеріне айналады» (Gurung, 2024). Жадысыз адам өткені жоқ тұлғаға, яғни ішкі мәнінен, мағынасынан айрылған адамға айналады.

Адамның бірегейлігінің бұзылуы тек оның жеке тарихынан айрылуымен және естеліктерінің өшірілуімен ғана емес, сонымен қатар тарихтың үздіксіз бұрмалануы арқылы да жүзеге асады. Соның салдарынан адам уақыттағы бағдарынан айрылады және өз өмірінің негізгі тірек нүктелерін жоғалтады. Тарихты манипуляциялау екі түрде көрінеді: шынайы фактілерді бұрмалау және ойдан шығарылған оқиғаларды құрастыру. Дж. Оруэлл былай жазады: «Бүтін бір тарих алдыңғы мәтіні қырналып, қажет кезде орнына жаңа мәтін жазылатын пергаментке айналған» (Оруэлл, 2021). Тек адамның жады ғана бұрмалаушылыққа қарсы тұра алатындықтан, адамды естеліктерінен немесе өткен оқиғаларды растайтын құжаттық дәлелдерден айыруға тырысты. Дж. Оруэлл романында манипуляцияға жады да, тарих та ұшырайды, нәтижесінде қазіргі шындық пен өткенмен байланысқан баяндаулар негізінен айрылады. Мұндай жағдайда кез келген пікірталас, идеологиялық келіспеушілік және әртүрлі интерпретациялар орынсыз болып, мәнін жоғалтады, яғни жады да, тарихи деректер де бірдей тұрақсыз күйге түседі. Уинстон болып жатқан соғысқа қатысты тарихтың шырмауында қалады: «Бірақ Уинстон Смит осыдан төрт жыл бұрын Океанияның Еуразиямен тату-тәтті қарым-қатынаста болғанын жақсы біледі. Алайда оны қалай дәлелдейді? Оның жадындағы естеліктерден басқа факт жоқ. Естеліктердің өзі бір күні ұмытылады. Бір жағынан, барлығы Партияның өтірігін шындыққа балайтындықтан, ақпарат көздері оның сөзін растайтындықтан, өтірік шындыққа айналып, тарих бетіне қатталады» (Оруэлл, 2021). Тарихи оқиғаларды түйсіну жасанды түрде құрастырылған баяндаумен немесе партия мүддесіне сай интерпретациямен алмастырылады. Осылайша, нағыз тарихтың орнына ойдан шығарылған шындық-сымақтың жолы ашылады. Мұндай тәжірибе ұжымдық жадының ыдырауына әкеледі. Тарих туралы бұлдыр түсінік адамдарға басқа қоғамдық жүйелердің үлгілерін табуға және қазіргі тәртіптің дұрыстығына күмәнденуға мүмкіндік бермейтіндіктен, оларды жат ойлардан қорғайды.

Партия романда тек өткеннің құжаттары ретіндегі тарихты бағындырып қана қоймай, уақыттың өзіне де билік жүргізуге қол жеткізді. Өткен мен қазіргінің арасындағы байланыс үзілді, уақыт та, оның жылжуы да тоқтап қалғандай, тоқырау жағдайында. Романдағы уақыт тоқтап қалған, қатып қалған сияқты сипатталады, онда алға жылжуды немесе дамуды байқау қиын. Бұл күнделікті өмірдің бірқалыпты ағымында, қатаң тәртіпте, іс-шаралардың реттелуінде көрініс табады. Әр күннің уақыты сағат бойынша кестеленген. Адамдарға уақытқа, сағатқа назар аудару қажет емес, себебі белгілі бір іс-шаралардың немесе оқиғалардың басталуы сигналмен хабарланады. Сондықтан адамдар антиутопияда уақытты сезінбейді. Жыл мезгілі, аптаның күні сияқты уақытқа қатысты әңгімелердің еш мағынасы жоқ. Ол тұрмақ, кейіпкер нақты жылды немесе жасын көрсетуге қиналады. Адамдар тек дәл қазіргі аз сәтпен өмір сүреді, барлық істері сол сәттің шегінде жоспарланған. Олар өткенді еске алмайды, болашақты жоспарламайды. Ағымдағы оқиғалар ғана толықтай олардың ойларын жаулап алады.

Тіпті Дж. Оруэлл көрсеткендей, антиутопиялық әлемде уақыттың өзгеруіне немесе жаңалыққа қажеттілік жоқ секілді. Әдетте адам уақытты түрлі өзгерістер болған кезде ғана сезінеді. Алайда ол сипаттайтын әлемде бір күн екінші күнге ұқсас, уақыт тоқтап қалғандай көрінеді, бұл сонымен бірге тарихтың да тұралап қалуына әкеледі. Уақыттың тоқтауы антиутопияда символдық мәнге ие, ол өркениеттік дамудың тоқырау процесінің белгісіне айналады.

Романдағы Партия өзінің гегемониясын сақтап қалу үшін болашақты да билеп-төстеуге тырысады, бұл алғашында өзгеше құбылыс сияқты көрінгенімен, оның

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

шешімі өткенге бақылау орнату деп түсінеді. Өткенді қадағалаудың кілті қазіргі уақытты бақылаудың еншісінде. Партия қазіргі кезеңде өз билігін пайдаланып, өткенді манипуляциялауды жалғастырады. Бұл құлшыныс олардың «Кім өткенін бақылауда ұстаса – болашағына иелік етеді, бүгінін бақылауда ұстаса – өткен шағына иелік етеді» деген ұраны арқылы көрінеді (Оруэлл, 2021). Осылайша, Оруэлл Партияның адамдардың жады мен ойлауына манипуляция жасау арқылы мезгілді де қадағалап, билік жүргізуін әңгімелейді.

Әдетте бұрынғы және өзгермейтін өткен шақ антиутопияда қозғалысқа келтіріліп, үнемі өзгеріп отырады, себебі оның бейнесі жасанды түрде трансформацияланады. Дж. Оруэлл өткеннің өзгергіштігін ағылсоцтың негізгі қатып қалған қағидаты ретінде айқындайды. Және керісінше, объективті түрде қозғалысты, өзгергіштікті, дамуды білдіретін қазіргі уақыт антиутопияда өзгермейді, бір орында тоқтап қалады. Партия уақытты тежеп, өз билігінің мерзімін ұзартуға ұмтылады. Осы мақсаттармен партия ешқандай өзгерістерге жол бермей, статус-кво сақтауға тырысады. Бұл әрекет уақыттың мүлде тоқтап қалғанындай, яғни Партияның оны тұтқындап тастағанындай әсер тудырады. Партия уақыттың барлық көріністерін тежейді, болашақтың, өзгеше болатын болашақтың келуіне жол бергісі келмейді. Оны қазіргімен салыстырғанда өзгеше, баламалы болмыс ретінде қабылдауға кедергі жасайды. Сондықтан ол қазіргі уақыттың (уақыт, өмір сүру үлгісі, билік, құндылықтар) мәңгілік, өзгермейтінін, әрқашан бар болғанын көрсетуге ұмтылады: «Тарих тоқтап қалды. Партияның «ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс», біз одан басқа ештеңе білмейміз» (Оруэлл, 2021).

Антиутопияда әрқашан шартты түрде қазіргі уақыт болуына қарамастан, ол өткенге тәуелді болады. Романда бейнеленген антиутопиялық әлемде қазіргі уақыт өткеннің нәтижесі емес, бірақ ол Партияның билігін және осы кездегі жағдай, тәртіп, заң мен өмір сүру үлгілерін негіздеу үшін қажет. Сондықтан да Партия өткенді қазіргіге сәйкестендіреді. Қазіргі уақытты өзгертуге қарсы Партия өткенді бұрмалауға тырысады. Ол өткен уақытқа қол сұғып, қазіргі заманнан өткенді басқаруға, «бүгіннен» «кешегі» күнді өзгертуге тырысады. Әрине, өткен оқиғаларды мүлде алмастыру мүмкін емес, бірақ Партия өткеннің фактілерін жасырып, бұрмалап, оның интерпретациясын өзгертуі мүмкін. Мысалы, Партия адамдарды мемлекеттің алдыңғы өткен кезеңінің қорқынышты болғандығына сендірді, алайда ол шындықтан алыстын. Бұл енді – өткенді басқару. Э.Р. Викаксонның айтуынша, «бұл әрекеттің нәтижесі – ешкім өткен туралы ештеңе біле алмайды және қазіргі уақытпен салыстыра алмайды» (Wicaksono, 2024).

Өткенге өкім орнату – болашақта билікті ұстап тұрудың кепілі. Естеліктерді өшіру, өткенді бұрмалау, фактілермен манипуляция жасау қажеттігі осыдан анық көрінеді. М. Ал-Хилоның тілімен айтсақ, Партияның қазіргі уақытта ғана емес, өткенде де үстемдік етуге тырысуы және болашаққа үстемдік орнату үшін тарих пен шындықты манипуляциялауы – олардың стратегиясын айқын көрсетеді (Al-Hilo, 2023). Осылайша, тарихпен манипуляция арқылы Партия уақыт шеңберін өзіне бағындырады. Өткен қазіргі уақытқа тәуелді болса, болашақ өткенге тәуелді, демек, бәрі қазіргі уақытты кім басқаратынына байланысты. Демек, антиутопиядағы Партияның билігі тек адамдардың өмірі мен ой-өрістерінің ғана емес, уақыттың үстінен де кеңейеді.

Антиутопия әлемінде оқиғалар (уақыттың көрінісі ретіндегі) емес, олардың түсіндірілуі өзгереді. Сондықтан Партияның оқиғаларға, фактілерге және тұлғаларға қатысты түсіндірулерін адамдар сеніммен қабылдауы керек болатын. Себебі шындық

биліктің қажеттілігіне қарай күн сайын өзгеруі мүмкін, ал қоғамнан күні кеше ғана ақиқат емес болып көрінген бұл өзгерістерді ойланбастан және шын көңілмен қабылдау талап етілді. Дж. Оруэлл осындай сана жағдайын, яғни адамның миында өзара қарама-қайшы фактілер мен түсініктердің бір уақытта қатар өмір сүруін «екіойлылық» деп атайды. Автордың сөзінше, екіойлылық – бір уақытта бірін-бірі жоққа шығаратын екі пікірді ұстанып, екеуіне де қатар сену… Қасақана өтірік айту және оған шын көңілмен сену, кез келген орынсыз фактіні ұмыту, кейін қажет болған кезде белгілі бір уақытқа ұмытылған жақтан қайта шығарып алу, көпе-көрнеу шындықты терістеу және терістей тұрып ескеру – мұның бәрі екіойлылықтың көріністері (Оруэлл, 2021). Ағымдағы болмыс нақты уақыт межесінде, әр сағат сайын, әр минут сайын құрылып отырды және халықтан өз пікірлерін, түсініктерін және бағалауларын тез өзгерту қабілеті талап етілді.

Шындық – бұл адамның қалай қабылдайтыны, қандай шындық бейнесі құрылып, оның миына салынғаны. Демек, адамға сырттан таңылған, сендіре алған әлем көрінісі ғана бар. Дәл осыны шындық министрлігі жүзеге асырады. Шындыққа иелік ете отырып, билік адамдардың санасын, сонымен бірге болмысын да басқарады. Осы шындықты мойындамайтын адам болмысты мойындамайды, демек, ақыл-есі кем адам болып саналады. Шын мәнінде, баяндаулардың (нарратив), бағалаулардың үнемі бұрмалануы шизофрения, психоз синдромының дамуына ықпал етті, бұл – ойлау үдерістерінің, когнитивті қабілеттердің ыдырауының салдары. Мұның нәтижесі апатия, депрессия, сенімсіздік, қорқыныш және ең бастысы – өздігінен ойлау қабілетінің жойылуы болды. Г. Гурунгтің пікірінше, шындықты манипуляциялау өзгеше ойлау мен сыни ойлаудың мүмкіндігін жояды (Gurung, 2024).

Ақиқатты құрастырумен Шындық министрлігі айналысты. Ол халықтың шындықты қабылдауы қандай болуы керектігін анықтады. Айта кету керек, Уинстон Смиттің жұмысы тікелей өткенді бұрмалаумен байланысты болды, яғни басылымдарда бұрын жарияланған фактілерді, сандарды, болжамдарды түзетіп, оларды бүгінгі күннің талаптарына сай ауыстырып отырды. Дәл осы кәсіби қызметі Уинстонға болып жатқан оқиғалардың шынайылығы мен объективтілігіне күмәндануға негіз берді.

Антиутопиялық қоғам адамдардың ойланбастан бағынышты болуына негізделген. Мұны қамтамасыз ету үшін билік олардың өмірін (жұмыс, бос уақыт), қажеттіліктерін (бірдей кедейлік, неке), ойларын (бір ғана идеология) барынша біріздендірді. Адамға жеке мақсат, жоспар, ойлар ұстануға тыйым салынды, себебі бұл антиутопиялық әлемнің идеялары мен құндылықтарына қауіп төндіретін еді. Осыдан қоғам өмірінің рәсімделуі (ритуализация) пайда болды, ол адамды бағдарлайды, оның уақытын ұйымдастырып, ойларын толтырады. Кейінірек М. Фуко рәсімделу, жалпы тәртіп пен біріздендірудің адамды бағынуға қалай әкелетінін сипаттады. Алдымен адамның денесі, содан кейін ақыл-ойы бағындырылады. Антиутопия адам өмірінің индустрияландыруын, адамның өзіне жүктелген белгілі бір міндеттерді орындайтын көнбіс машинаға айналуын көрсетті. Рәсімдеу мен өмірді қатаң реттеу, бағдарланушы тұлға және адамның кенеттен әрекет етуіне кедергі жасау антиутопия әлеміндегі адамның тіршілігінің барлық салаларын қамтиды.

Дж. Оруэлл Шындық министрлігінің бөлімшелерінің бірі – Тарих бөлімі туралы жазады. Бұл бөлім халықтың санасын басқару механизмдерін пайдаланып, «Океания халқын газет-журналдар, кинофильмдер, оқулықтар, телебағдарламалар, сахналық қойылымдар, ақпараттар, нұсқаулықтар мен ойын-сауықпен қамтамасыз ету,

ескерткіштер, ұрандар, трактаттардан бастап, биология тақырыбындағы өлеңдерге дейінгі лирикалық жырлар, балалалар жазбасынан бастап, жаңатіл сөздігіне дейінгі туындылар арқылы жастарды тәрбиелеу» (Оруэлл, 2021). Халықтың ойлау жүйесін қалыптастыру жұмысымен редакторлар мен баспахана қызметкерлері, инженерлер, режиссерлер, өзге адамдардың дауыстарын салу қабілеті бар труппа актерлері, тағы басқаларының үлкен ұжымы айналысты. Олар Океания тұрғындарының санасын бұрмалауға бағытталған жұмыстарды атқарды. Мәселен, олар тәркіленуге тиісті кітаптар мен мерзімді басылымдардың тізімдерін жасады; фотосуреттер бұрмаланды; мұрағаттық құжаттар, газеттердің ескі нөмірлері түзетіліп, қайта жазылды және басқа да көптеген бұрмалаулар жүргізілді.

Тіл ойлауға әсер етіп, қолайлы жағдайларда білім көкжиегін кеңейтуге ықпал ететіндіктен, Партия жаңатіл құру жобасын қолға алды. Бұл тілдің қызметі адамның және қоғамның ойлауына тілдік коммуникация арқылы ықпал етуге негізделді. З.Б. Баймусина мен Д.С. Розиеваның атап көрсетуінше, «антиутопиялық шығармалардағы тоталитаризм — бұл халықты манипуляциялау және бақылау жүйесі, онда жаңатіл белсенді түрде құрал ретінде қолданылады» (Baimussina & Roziyeva, 2022). Дж. Оруэлл жаңатіл жасаушылардың бірі Сайм арқылы тіл реформасының түпкі мақсатын ашады. Ол бұл реформаның мақсаты жаңа сөздерді ойлап табу емес, керісінше, бұрынғы сөздерді құрту деп көрсетеді. Сайм жаңатілді енгізудің негізгі міндетін ашық айтады: «Жаңатілдің басты мақсаты – адамзаттың ойлау диапазонын тарылту… Өстіп-өстіп ешкім ойша қылмыс жасай алмай қалады, өйткені оны жеткізетін сөз болмайды ғой» (Оруэлл, 2021). «Адамның ойлау жүйесі мүлде басқаша болады. Шын мәнінде, қазіргі біз сияқты ешкім ойлай да алмайды. Шүбәсіз болу – мүлде ештеңе ойламау емес, ойлауды қажет етпеу. Шүбәсіз болу – сана сезімнің бағыныштылығы», – деп қорытындылайды өз ойын Сайм (Оруэлл, 2021). Тілді жеңілдету ойлау деңгейін қарапайым деңгейге дейін түсіріп, қиялды, өзгеше ойлауды, шығармашылықты жоққа шығарды. Қалада түсінуді талап етпейтін, санада автоматты түрде қалыптасып, жеңіл айтылатын ұрандар ілулі тұрды. Билік режимі үш партиялық ұранда көрініс тапқан идеологияны басшылыққа алды: «СОҒЫС ДЕГЕНІМІЗ – ТЫНЫШТЫҚ. ЕРКІНДІК ДЕГЕНІМІЗ – ҚҰЛДЫҚ. НАДАНДЫҚ ДЕГЕНІМІЗ – КҮШ» (Оруэлл, 2021). Бұл қысқа әрі нақты тұжырымдамалар еріксіз есте сақталып, аксиома ретінде қабылданатын.

Осылайша, күрделі мәжбүрлеу аппараты арқылы ақпарат пен тілді бақылай отыра, Партия өз азаматтарының санасын басқара алды. Бұл – адамның жадын, уақытын, тұлғасын, ойлауын және тілін иелену арқылы оны бағындырудың жаңа бір түрі. Мұндай тәуелділік физикалық немесе экономикалық тәуелділіктен әлдеқайда қауіпті, өйткені соңғылары адамға оның жадын, ойын, даралығын сақтауға мүмкіндік береді. Адам ойлауын басып алу оның өз «менінен», өзінің жеке болмысынан бас тартуына, ерікті түрде мойынсұнуына әкеледі. О'Брайен адамның бағынуы туралы былай дейді: «Біз оларды түзетеміз, санасын, тіпті миының қыртысына дейін басқарамыз… Олар біздің тарапымызға өтірік көлгірсіп, алдап-арбап емес, шын ниетімен, жан-жүрегімен сенгеннен кейін өтеді» (Оруэлл, 2021). Партияның күш-қайратының құпиясы және оның жадымен, тарихпен, өткенмен, тілмен жасайтын манипуляцияларының мақсаты – адамның ақыл-ойы мен санасына үстемдік орнату. Бұл туралы О'Брайен Уинстонға: «Одан кейін сен билік дегеніміз – адамға, оның тәніне, ең бастысы ойына үстемдік жүргізу екенін түсінуің керек», - деп, ашық айтады (Оруэлл, 2021). Дене өмірі қоғам

мүшесіне тек оның санасы толық бағынған жағдайда ғана беріледі. Бірақ Уинстон әңгіме соңында Партияға сеніп, Көкені шын жүрегімен беріле сүйсе де, бәрібір өлім жазасынан құтыла алмады. Уинстон Партия идеологиясын қабылдағандықтан аман қалды, өйткені ол О'Брайеннің бағындыру әдістерінің тиімділігіне күмәндануына себеп болған ерекше жағдай болды. Уинстонды алдымен физикалық тұрғыда сындырғанымен, оның ақыл-ойын ақпараттық-психологиялық әсер ету әдістерімен бағындыра алмады. Мәжбүрлеу аппаратының бүкіл қуаты адамның өзінің кім екенін, өткенінің қандай болғанын білуге деген ұмтылысының алдында дәрменсіз болып шықты.

Қорытынды

Дж. Оруэлдің «1984» романындағы жады концепті ойлау, тарих, уақыт, адамның өткені мен бірегейлігі және билік ұғымдары арқылы жүзеге асырылып, ашылады. Бұл концепті талдау жеке және ұжымдық жадына, тарихи фактілерге манипуляциялар жасау арқылы адамның ойлауына әсер ету тәсілдерін айқын көрсетті.

Жадымен манипуляция жасау қоғамға шизофрения қаупін төндіреді. «Қосойлылық» қабілеті дамығандар да, бұрмалау механизмдерін түсініп, сыни тұрғыдан ойлауды сақтауға тырысқандар да осыдан зардап шегеді.

Өткеннен айыру адамның тұлғасына, ойлауына әсер етіп, оның тағдырына ең жағымсыз салдарын тигізеді.

Жадымен манипуляция жасау механизмдерін және оның түпкі мақсатын ашу XX ғасырда адамның құлдыққа салыну түрінің өзгергенін көрсетеді – бұл адамның санасын басқару арқылы жүзеге асады. Дж. Оруэлл бұл құралдардың бұқаралық санаға қатысты қолданылатынын көрсетеді. Осылайша, жазушы ақпараттық дәуірде өзекті болған теріс пайдаланушылықты алдын ала болжап берді. Сонымен қатар жадымен, тарихпен манипуляциялау құралдары мен өткенді біржақты түсіндіру тек тоталитарлық қоғамда ғана емес, либералдық қоғамда да қолданылуы мүмкін екені анық.

Романдағы жады концепті бірегейлік концептісімен тығыз байланысты және Партияның адамның ақыл-ойын бағындыру мақсатын түсіну үшін маңызды болып табылады.

Жады концептіне жасалған талдау Дж. Оруэлдің өткеннің естелігін өшіру арқылы тұлғаны басып-жаншу тәжірибелерін ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар білімнің әртүрлі салаларындағы: социология, лингвистика, психология және саясаттану салаларындағы зерттеулердің бағытын анықтап берді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

Мақаланы қазақ тіліне аудару процесінде аударма нұсқаларын салыстыру және стилистикалық тұрғыдан жетілдіру мақсатында жасанды интеллект құралы пайдаланылды. Барлық ғылыми мазмұн, талдау және қорытындылар авторларға тиесілі.

Авторлардың қосқан үлесі

А.Т. Мустояпова мақаланың тақырыбы мен әдіснамасын анықтады, әдебиетке шолу жасады, материалды әдебиеттану тұрғысынан талдады, зерттеу нәтижелерін

жинақтады және мақаланы жазуға қатысты, жұмыстың барлық аспектілеріне жауапты болды. **Ж.Ж. Ибраимова** мақала тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді жинады және әдебиеттану талдауын жүзеге асырды, зерттеу нәтижелерін жинақтады, мақаланы жазуға қатысты және мәтіннің түзету жұмыстары мен редакциясын жүзеге асырды. **А.М. Алдажарова** мақала тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді жинады және әдебиеттану талдауын жүзеге асырды, зерттеу нәтижелерін жинақтады, мақаланы жазуға қатысты.

Әдебиеттер тізімі

Оруэлл, Д. (1989). Литература и тоталитаризм. Москва: Прогресс.

Оруэлл, Д. (2021). 1984. Алматы.

Al-Hilo, M.M.Y. (2023). The Discourse of Historicity in George Orwell's 1984. European Journal of Language and Culture Studies, 2(3), 15-21.

Baimussina, Z.B., & Roziyeva, D.S. (2022). Newspeak as a Tool of Totalitarism in the Works of 1984 by G. Orwell and Day of the Oprichnik by V. Sorokin. Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Philological Sciences, 4 (67), 283-293. https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.67.4.021

Clarke, B. (2001). Orwell and the Evolution of Utopian Writing. The road from George Orwell: his achievement and legacy / Alberto Lázaro (ed.). Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt am Main; New York; Oxford; Wien: Lang.

Gurung, G.M. (2024). George Orwell and Totalitarianism. Interdisciplinary Journal of Management and Social Sciences, 5, 1, 38-47.

Jameson, F. (2005). Archaeologies of the Future. The Desire Called Utopia and Other Science Fictions. London, New York: Verso.

LaCapra, D. (2016). Trauma, History, Memory, Identity: What remains? History and Theory, 55 (October), 375-400.

Nora, P. (1989). Memory and History. University of California Press. No. 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring), 7-24.

Rivkin, J., & Ryan, M. (2017). Literary Theory: An Anthology. Third Edition. John Wiley&Sons.

Tribhuwan, M.M., & Singh, R. (2024). The Dystopian Vision of Control in Nineteen Eighty-Four by George Orwell. International Journal for Multidisciplinary Research, Vol. 6, Is. 3.

Wicaksono, E.R. (2014). Dystopia and Orwell's Pitfall in George Orwell's 1984. Rainbow: Journal of Literature, Linguistics and Cultural Studies, 3 (1), 37-44.

А.Т. Мустояпова[1]*, Ж.Ж. Ибраимова[2], А.М. Алдажарова[3]

[1,2]Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, Караганда, Казахстан

[3]Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

Концепт памяти в романе Джорджа Оруэлла «1984»

Аннотация. Целью данной статьи является анализ концепта памяти посредством его реализации через категории мышления, истории, прошлого, времени, идентичности и власти. На материале романа «1984» Джорджа Оруэлла показаны способы воздействия на мышление человека посредством манипуляций с памятью членов социума, а именно изменения и конструирования исторических фактов, стирание индивидуальной и коллективной памяти. Эти практики усиливаются идеологическим давлением и насильственным формированием идентичности человека. В статье обосновываются тезисы о взаимосвязи памяти, мышления, истории и идентичности, а также о трансформировавшейся форме порабощения человека в XX– XXI веках, сутью которой является не столько экономическая эксплуатация или физическое

закабаление, сколько власть над мышлением человека. Художественная практика Джорджа Оруэлла, раскрывающая методы конструирования истории и манипуляции с памятью, значительно опередила теоретические исследования в этой области, например, П. Рикёра, П. Нора, а также философов М. Фуко и Дж. Агамбена, посвятивших свои труды исследованию природы власти. Краткий обзор литературы позволяет определить степень исследованности смежных с концептом памяти проблем романа в современном англоязычном литературоведении. Несмотря на немалое количество исследовательских работ, современные критические подходы и теории позволяют увидеть новые грани романа «1984». Анализ концепта памяти в романе основан на современной теории коллективной и индивидуальной памяти, концепции идентичности и когнитивной теории.

Ключевые слова: память, прошлое, история, время, идентичность, власть, манипуляция.

A.T. Mustoyapova[1]*, Zh.Zh. Ibraimova[2], A.M. Aldazharova[3]
[1,2]Buketov Karaganda University, Karagandy, Kazakhstan
[3]S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan

The Concept of Memory in George Orwell's novel "1984"

Abstract. The purpose of this article is to analyze the concept of memory through its realization through the categories of thinking, history, past, time, identity, and power. Based on the novel "1984" by Orwell, the author shows ways to influence human thinking through the manipulation of the memory of members of society, namely, changing and constructing historical facts, erasing individual and collective memory. The article substantiates the theses on the interrelation of memory, thinking, history, and identity. Orwell's artistic practice, which revealed methods of constructing history and manipulating memory, was significantly ahead of theoretical research in this field, for example, P. Ricoeur, P. Nora, as well as the philosophers M. Foucault, J. Agamben. A brief review of the literature allows us to determine the degree of research on the problems of the novel related to the concept of memory in modern English-language literary criticism. Despite a considerable number of research papers, modern critical approaches and theories allow us to see new facets of the novel "1984". The analysis of the concept of memory in the novel is based on the modern theory of collective and individual memory, the concept of identity, and cognitive theory.

Keywords: memory, past, history, time, identity, power, manipulation.

References

Orujell, D. (1989). Literatura i totalitarizm [Literature and Totalitarianism]. Moskva: Progress. (in Russian)

Orujell, D. (2021). 1984. Almaty. (in Kazakh)

Al-Hilo, M.M.Y. (2023). The Discourse of Historicity in George Orwell's 1984. European Journal of Language and Culture Studies, 2(3), 15-21.

Baimussina, Z.B., & Roziyeva, D.S. (2022). Newspeak as a Tool of Totalitarism in the Works of 1984 by G. Orwell and Day of the Oprichnik by V. Sorokin. Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Philological Sciences, 4 (67), 283-293. https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.67.4.021

Clarke, B. (2001). Orwell and the Evolution of Utopian Writing. The road from George Orwell: his achievement and legacy / Alberto Lázaro (ed.). Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt am Main; New York; Oxford; Wien: Lang.

Gurung, G.M. (2024). George Orwell and Totalitarianism. Interdisciplinary Journal of Management and Social Sciences, 5, 1, 38-47.

Jameson, F. (2005). Archaeologies of the Future. The Desire Called Utopia and Other Science Fictions. London, New York: Verso.

LaCapra, D. (2016). Trauma, History, Memory, Identity: What remains? History and Theory, 55 (October), 375-400.

Nora, P. (1989). Memory and History. University of California Press. No. 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring), 7-24.

Rivkin, J., & Ryan, M. (2017). Literary Theory: An Anthology. Third Edition. John Wiley&Sons.

Tribhuwan, M.M., & Singh, R. (2024). The Dystopian Vision of Control in Nineteen Eighty-Four by George Orwell. International Journal for Multidisciplinary Research, Vol. 6, Is. 3.

Wicaksono, E.R. (2014). Dystopia and Orwell's Pitfall in George Orwell's 1984. Rainbow: Journal of Literature, Linguistics and Cultural Studies, 3 (1), 37-44.

Авторлар туралы мәлімет:

Мұстояпова Айнаш Төкішқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: mustoypova2017@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5658-9844

Ибраимова Жеңісгүл Жалғасбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор ассистенті, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: flowervictory85@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-5997-3198

Алдажарова Асель Маташевна – аға оқытушы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: assel_aldazharova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0425-0878

Mustoyapova Ainash Tokushevna – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, Buketov Karaganda University, Karagandy, Kazakhstan. E-mail: mustoypova2017@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5658-9844

Ibraimova Zhenisgul Zhalgasbaevna – Candidate of Philology, Assistant Professor, Buketov Karaganda University, Karagandy, Kazakhstan. E-mail: flowervictory85@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-5997-3198

Aldazharova Assel Matashevna – Senior Lecturer, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan. E-mail: assel_aldazharova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0425-0878

Мустояпова Айнаш Токушевна – автор для корреспонденции, к. ф. н., ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: mustoypova2017@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5658-9844

Ибраимова Женисгуль Жалгасбаевна – к. ф. н., ассистент профессора, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-5997-3198

Алдажарова Асель Маташевна – старший преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан. E-mail: assel_aldazharova@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0425-0878

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-198-210

IRSTI 17.07.41
Research article

A.K. Ospanova[1*], Zh.O. Mambetov[2]
[1] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2] SDU University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail:[1]ospanova.ak07@mail.ru, [2]zholdas_19@mail.ru)*

UNIQUE CHARACTERISTICS OF THE DETECTIVE GENRE IN K. TOKAYEV'S PROSE

Abstract. The article examines the history of the formation of the detective genre, its main characteristics, and its development in Kazakh literature. The purpose of the study is to identify the key features of the detective genre and analyze its representation in Kazakh literature based on the works of Kemel Tokayev. The research employs comparative and analytical methods and reviews scientific concepts related to the emergence of the detective genre in world literature. It is noted that the origins of the detective genre are closely associated with the works of Edgar Allan Poe, and its main structural elements include a crime, an investigation, and the exposure of the criminal. Particular attention is given to plot construction, the image of the investigator, the psychology of crime, and the logic of analytical reasoning in Tokayev's works. The study emphasizes that the writer's plots are often based on real events and facts, which contributed significantly to the development of Kazakh detective prose. The research concludes by evaluating Tokayev's role in shaping the genre and highlighting the importance of his literary legacy, as well as identifying common features of detective fiction in both world and Kazakh literature.

Keywords: genre history, Kemel Tokayev, detective characteristics, mystery, investigator, criminal, suspenseful event.

Received: 25.12.2025; Revised: 06.03.2026; Accepted: 14.03.2026; Available online: 31.03.2026

Introduction

Contemporary literature exists as a multi-layered and multicultural domain. The world of modern Kazakh literature, particularly concerning genre matters, demands significant attention. The reason is that emerging genres, forms, and styles in the literary arena have become pivotal to the current literary process. The emergence of the detective genre is a natural historical process linked to the eternal movement of literary thought and socio-historical changes within society.

One of the genres born out of new societal demands, changes, and developments is the detective genre. Throughout its history of formation, the detective genre has sparked numerous questions and debates among international literary scholars. Many research works have explored the origins, development, and unique characteristics of the detective genre.

A comprehensive and in-depth study of the genre allows us to identify the reasons for its emergence, establish its historical connections with other literary forms, define its genre-specific features, track its development history, classify its various types, and determine the reasons for its popularity. The widespread appeal of the detective genre has been substantiated by numerous works of literary scholars, theorists, and genre practitioners (Adamov, 1980; K. Avelin, 1990; L. Borges, 1990; Chandler, 1999; Chesterton, 1990; M. A. Mozheyko, 1964; N. N. Volsky, 2006; and others). Researchers have highlighted that the emergence of the detective genre was a natural historical step, satisfying the social and cultural needs of humanity.

In addition, research articles such as N. Aqysh's "The Detective That Disappeared Without a Trace" (1991), D. Abdiqadyrqyzy's "The Origin and Development History of the Detective Genre" (2005), R. Asylbek's "At What Level Is the Kazakh Detective?" (2008), T. Tashenov's "When Will the Kazakh Detective Be Revived?" (2009), Ä. Balkybek's "Why Has the Detective Genre Remained Underdeveloped?" (2012), B. Berikuly's "Does Kazakh Literature Need the Detective Genre?" (2018), A. Abdraim (2018), Ö. Shükirqyzy's "The Contemporary Kazakh Detective" (2021), A. Keñshilikuly's "When Will We Read the Kazakh Detective?" (2021), Zh. Shamuratova's "The Kazakh Detective: Does It Exist or Not?" (2022), and A. Iliyaskyzy's "Reviving the Detective Genre Is a Worthwhile Endeavor" (2024) describe the current state of the Kazakh detective genre.

The main goal of this article is to investigate the emergence of the detective genre in Kazakh literature, highlight its unique elements in the works of writer K. Tokayev, and study the formation of the Kazakh detective genre.

Research Methods

The article used comparative, and analysis methods. Focusing on the opinions of scientists about the genre features of the detective in world literature, the features inherent in the detective genre in the works of Kemel Tokayev are revealed.

Results and discussion

The history of the detective genre spans more than 150 years. Detective prose traces its origins to the famous American writer E. Poe, whose work "The Murders in the Rue Morgue" was first published in "Grams magazine" in 1841.

Renowned scholar of the detective genre Tibor Kesthei, in his book titled **"Anatomy of a Detective: An Investigation into the Detective Genre"**, states that the emergence of the detective genre coincided with the development of journalism. He also categorizes the genre

into several types: “Evidence of this lies in the emergence of new subgenres of detective fiction. Initially appearing in the form of an analytical or classical variant, the detective genre underwent significant changes, giving rise to other forms such as hard-boiled or gritty, police procedural, criminal, psychological, espionage, historical, ironic, and female detective stories, and others. Detective novels by Agatha Christie, Dorothy Sayers, Georges Simenon, Michael Innes, John Dickson Carr, and others belong to the classical type. Key features of this subgenre include a complex and ingenious plot, exemplary composition, a limited circle of suspects, consistency, and rationality. However, by the 1920s and 1930s, the “hard-boiled” detective novel emerged, characterized primarily by realism. Prominent representatives of this subgenre include Dashiell Hammett, Erle Stanley Gardner, Carter Brown, Ross Macdonald, Raymond Chandler, and J. H. Chase” (Kesthei, 1989).

In the 20th century, Kazakh literature saw the emergence of numerous new works, giving rise to artistic trends that became hallmarks of modern Kazakh literature. These developments significantly influenced the evolution of literary expression. Dynamic new artistic forms and methods began to shape the prospects for the growth of Kazakh literature. The desire to demythologize class-based perspectives and Soviet ideology by the late 20th century led to the merging of elite and mass literature. This convergence expanded the horizons of spiritual and artistic creativity, paving the way for literary works. The simultaneous emergence of literature aimed at both elite and mass audiences created the foundation for a new artistic direction, namely the genre of detective prose.

A comprehensive analysis of this genre not only provides a deeper understanding of the current literary process and its context but also reveals the distinctive features of the era’s aesthetic consciousness.

The category of genre has held significant importance since ancient times, starting with Aristotle’s “Poetics” and continuing to this day.

The system of genres and the theory of genres (from the French word jenre – type or kind) represent a complex and essential issue in literary theory and history. Genre is, on the one hand, a universal, multifaceted, and general category encompassing visual arts, literature, and folklore. On the other hand, it is also a specific category, characterized by its multidimensionality, as it incorporates various methods and techniques.

One of the major breakthroughs in Russian literary studies was the identification of the deep connection between genre and artistic methods. M.M. Bakhtin stated: “A genre is always itself, and yet not itself; it is always ancient and yet new. A genre is rejuvenated and reborn with every new stage of literary development and with each new work” (Bakhtin, 2000).

Thus, the developmental trajectory of literary processes is closely tied to the transformation of genres. Defining the nature of genres from a theoretical perspective remains one of the pressing and complex issues in Kazakh literary studies. Regardless of the form of artistic thinking, it always possesses a genre-specific character.

The genre system of ancient literature is distinguished by its complexity and diversity. In comparison to modern literature, societal progress has led to the emergence of new genres in literature, such as detective fiction, action, comics, and others. Thus, as society evolves, so does literature, adapting and expanding with new genres reflective of the times.

Detective literature (from the English word “Detective”, meaning “to uncover” or “to expose”) is a type of literature characterized by its suspenseful and intriguing narratives. The plot of detective literature typically revolves around unraveling a mysterious crime through logical

reasoning. The central character in such works is often a dangerous criminal, pursued by a resourceful and clever protagonist who navigates various challenges to achieve their goal.

The origins of detective literature are linked to the works of American writer E. Poe ("The Gold-Bug," "The Mystery of Marie Roget," 1842-43) and English writer Wilkie Collins ("The Woman in White," "The Moonstone"). Emerging in the 19th century, detective literature gained significant popularity by the 20th century. The creation of the globally renowned character Sherlock Holmes by A. C. Doyle marked a new milestone for the genre. After World War II, the Western literary landscape saw the rise of the "noir novel," which shifted its focus from solving crimes to depicting various heinous acts such as murder, violence, and torture. These works often glorified human cruelty, suffering, and malevolence. However, in response to this harmful trend, other literary works emerged that celebrated creativity, heroism, and human greatness. Authors such as A. Tolstoy, M. Shaginyn, A. Adamov, R. Kim, and A. Sheynin exemplified this counter-movement (Karataev, 1973). Concurrently, as described in a scientific encyclopedia, "Detective literature is a type of suspenseful narrative aimed at solving criminal cases through logical reasoning. The main character is typically a law enforcement officer, investigator, spy, or criminal, with the plot unfolding through various events and conflicts – both overt and covert-culminating in the revelation of the crime" (Literary Encyclopedia).

From this, it can be observed that the detective genre has held a prominent place in world literature for several centuries and has also garnered significant interest among Kazakh readers. The primary reason for its appeal lies in its foundation on contemporary realities and factual depictions of life. In essence, the detective prose genre targets real-life phenomena, exposing societal flaws and crude actions – particularly crimes occurring within society. Beyond merely highlighting these atrocities, it evokes feelings of revulsion, serving an educational and moral purpose. The genre uncovers various truths about life, portraying the clash of characters and the battle between good and evil. Through dialogue and monologue, it reveals diverse aspects of reality, offering readers both insight and reflection.

The detective genre possesses a unique educational function, helping readers establish a clear system of values around "good and evil". Detective stories foster a specific type of analytical thinking in readers. The primary feature of the detective genre is the presence of a mysterious event, the details of which are unclear and need to be unraveled. E. A. Varlakova, in her research, states: "The detective plot is based on the conflict between 'good' and 'evil' and is realized through a character system comprising the 'detective', the 'criminal', and sometimes the 'victim'. It incorporates the invariant narrative components of 'crime', 'investigation', and 'resolution'. The presence of an intellectual mystery distinguishes the detective genre from other types of adventure literature" (Varlakova, 2012). Researcher E. N. Gerasimenko remarks: "A detective story is always a mystery. It allows readers to follow the author, engage in logical reasoning, demonstrate deductive abilities, and understand human psychology. Furthermore, a distinctive feature of a good detective story is the moral idea embedded within it, connected to the exposure and punishment of the criminal" (Gerasimenko, 2013). A. O. Firsova notes: "The foundation of the detective genre lies in the process of solving a crime, with a strict narrative structure and a set of functionally colored, typical characters as part of its established literary form" (Firsova, 2020).

The rise of the detective genre has been referred to by various scholars (English, Russian, Chinese, Turkish) as the "golden age of detective fiction", which occurred in the post-Great Patriotic War period. After the war, the genre experienced significant growth in many countries.

In Kazakh literary studies, the emergence of detective prose aligns with this period, marking its parallel development.

It would not be an exaggeration to say that writer Kemel Tokayev made a significant contribution to the development and flourishing of the detective genre in Kazakh literature. A war veteran and an author of detective prose, Kemel Tokayev earned a place in the hearts of the people and became widely recognized as a skilled and prolific writer. He brought a new dynamic to Kazakh literature. His works in the detective genre stand out for their intellectual sharpness and vivid descriptions of events. The chilling mysteries and horrifying crimes depicted in his stories are often drawn from real-life experiences, transformed into artistic narratives through his imagination. In his works, the author masterfully conveys the reasons behind crimes, the behaviour of criminals, the settings where events take place, and the investigative methods used to solve the mysteries.

K. Tokayev was the first writer in Kazakh literature to consciously write detective stories (Zhunussova, 2023).

In terms of its structural composition, a detective story typically includes a mysterious event, an investigation, and the eventual revelation of the truth. The genre-defining characteristics of detective prose are often exemplified at the global level by works such as E. Poe's "The Black Cat", "The Murders in the Rue Morgue", and others. For instance, in 1928, the English writer Willard Hattington, under the pseudonym Stephen Van Dine (Van Dine, 1928), outlined 20 rules for the detective genre. A year later, in 1929, detective novelist Ronald Knox wrote an essay titled "Ten Commandments of Detective Fiction" (Knox, 1990). Furthermore, E. Poe himself formulated several principles specific to the detective genre and adhered to them in his own works. These principles have become foundational guidelines for many authors in the genre.

A general detective story is built around a mysterious event, a main character who is an investigator, and a criminal.

In this context, we connect our discussion to the works of the prominent Kazakh writer Kemel Tokayev, a foundational figure in Kazakh detective prose. This is due to the fact that the works of the outstanding writer of Kazakh literature Kemel Tokayev develop on this basis and form a detective genre. "In detective fiction, there are three main elements that constitute the plot: the crime, the investigation of the case, and the exposure (or revelation) of the crime." (Zhunussova, 2023). Through his unique voice and creative style, he stands apart from other writers. What makes Tokayev's works particularly notable is his ability to depict societal realities from two different periods. His narratives skillfully integrate factual events from both wartime and peacetime eras into detective prose, resonating deeply with readers.

A defining feature of Kemel Tokayev's wartime works is the exploration of human betrayal in their inner world. His stories vividly depict individuals who, driven by treachery, commit acts of hostility against their fellow countrymen, kin, and homeland.

The works of writer Kemel Tokayev inspire readers to embrace humanity and noble values. In every one of his stories, the actions of criminals evoke a sense of horror and revulsion, while the determination, ingenuity, and moral integrity of law enforcement officers are portrayed as exemplary qualities.

The complexity of the detective prose's inner genre nature lies in the need to investigate real-life intricate criminal cases and the skillful portrayal of law enforcement officers' intelligence, ingenuity, and logical reasoning. The writer must also possess a deep understanding of the profession and its intricacies. The ability to skillfully integrate factual documents and information

demonstrates the writer's unparalleled mastery. Regarding the writer's use of real events as the basis for his works, researcher M. Shakiyev states: "The content of Kemel Tokayev's works is characteristic of historical, espionage, and police detective fiction. The fact that the writer had special access to classified archival documents indicates his close cooperation with state security and internal affairs agencies. His works were written in accordance with the ideology of their time and were mostly composed in the police detective genre. While some of his works are based on specific historical events and contain elements of historical detective fiction, others display police, espionage, or hybrid genre elements." (Shakiev, 2022).

In the novella "The Final Blow" (Tokayev, 1972), the heroic deeds of chekists in their struggle against internal and external enemies during the 1920s are depicted. The main character of the work is Soviet chekist Kasymkhan Chanyshev. Revolutionaries such as O. Zhandosov and B. Shagabutdinov also appear in the story. As mentioned earlier, real-life complex criminal cases serve as the basis for the narrative. This work earned K. Tokayev his one prize for the "third" time. It is based on the effort to defeat the White Guard forces led by Dutov. The criminals in the story are portrayed as ruthless and cunning, with their primary goal being to overthrow the Bolshevik state. The novella showcases the exceptional professionalism of militia officers. The work includes copies of letters written by Kasymkhan Chanyshev to the regional Revolutionary Committee during the war. These copies and documents form the foundation of the narrative, blending real-life events with artistic truth.

The "Special Mission" novella (Tokayev, 1975) recounts events from the Great Patriotic War and highlights the heroism of partisan Kasym Kaysenov. It also depicts the tremendous feats of other war heroes, such as I.K. Primak, A.V. Kryachek, G. Protsenko, and others, as well as the surprise attacks carried out by Soviet forces.

In these two works, crimes committed during the harsh wartime period for personal survival and the extraordinary efforts of historical figures in uncovering those crimes are vividly portrayed.

Another work by the author is the novella titled "Faint Trail" (Tokayev, 1975). It also depicts the investigator's unique skill and ingenuity in uncovering wartime crimes. The work depicts a crime that arises from the sabotage activities of enemy intelligence agents operating in the rear of the Soviet forces during the war years (1941–1945), the investigative process, its causes, and the manner in which the crime is solved. The narrative begins immediately with a moment of intense tension, marked by the death of the intelligence unit commander and the disappearance of a top-secret military map. "It was clear to the investigator again. He said: to get the map, the enemy did not come from outside, but in the vicinity of this headquarters. So who is he? Under whose guise? How did Captain Suleimenov know that at that moment he would come to headquarters with the last important information received from the enemy's rear? Let's say the enemy follows him every minute. Then would it not be possible to take the map not at death, but at another time, using weapons? In contrast, he is weak and cowardly. There should also be alone. If there were two men, Sergeant Malyar would have shot them with a submachine gun. As soon as the enemy was alone, the sergeant tried to catch him. But the enemy did his evil... Without taking his eyes off the footprint clearly captured in the photo, the major recalled the scene before going to open the body of Painter Jr.» (Tokayev, 1975). Through these lines, the author not only demonstrates the investigator's logical reasoning and skill but also provides insights into wartime crimes, their occurrences, and the overall realities of the battlefield. For instance, the story touches on enemy attempts to obtain secret documents like maps with hid-

den schemes (letters), the investigator's skill in solving such crimes, and the mass conscription of able-bodied individuals into the war. Such details showcase Kemel Tokayev's exceptional expertise in writing detective stories. In the work, we clearly see the skill of the writer Kemel Tokayev through the inner thoughts of the investigator, his own groupings and dialogues, which he told to the chief of staff Ilin. The logical reasoning of the investigator, the investigative action, the motives of the criminal and the enemy are conveyed very rationally. The reader, together with the investigator, delves into the essence of the case and follows.

In another set of works, we observe the author depicting the heroism of police officers during peacetime and the unique methods they employ to solve crimes. One such notable work is "The Incident in Sargaban" (Tokayev, 1983), which garnered readers' admiration. The story begins with a dynamic plot: a shepherd boy named Rakhym is severely injured and taken to the hospital. In the hospital, he mutters a cryptic statement before fainting: "Mom, don't believe him... He's the one who hurt me..." (Tokayev, 1983). This immediately thrusts the reader into a mystery. At the time of Rakhym's statement, his relatives, nurses, and Doctor Tsoy were present. His last words prompt the initiation of the investigation. The police department in Bestobe district calls Major Dayyrov in Almaty for assistance. Investigator Talgat Mailibayev is assigned to handle the case. As he begins his investigation, Mailibayev visits the site of the incident in Sargaban and notices Tsoy searching for something near the lake's shore. After days of relentless investigation, Mailibayev discovers that one of the suspects has a prosthetic leg. By meticulously monitoring the behavior and phone conversations of the suspects, the investigator demonstrates his thoroughness and attention to detail. Finally, Mailibayev identifies the culprits, Tsoy and Samsonov, and apprehends them in the Ayna-Bulak foothills. In the end, the criminals confess to their guilt.

The writer's "The Death of the Savage" (Tokayev, 1983) revolves around solving mysteries of theft, the death of a security guard, and the circumstances surrounding a baffling death, all involving the participation of law enforcement officers and investigators. Kuzmenko, who is transferred to Zhambyl for official duties, is assigned to investigate the details of "Old kobyz player", search for for the cause of the death of the shoplifter and security guard. The main characters include Dayyrov, Kuzmenko, Mailibayev, and the criminal. Initially, only the guard's death is revealed, but as the story unfolds, a series of thrilling events occurs, leading to multiple fatalities. Through physical clues, it is determined that the mystical criminal nicknamed "Old kobyz player", "Kuchmeevich", "Black cat", and "The oblique baron" is, in fact, one person. The entire operation was orchestrated by this individual. By the end of the story, it is discovered that "The oblique baron" was a traitor nicknamed "Savage" during the war and an elusive escapee from prison. To avoid suffering in captivity, the criminal bites a poison capsule and ends his life after being apprehended by police officers.

In both of the aforementioned works, the criminals are portrayed as cunning, armed, physically strong individuals with distinctly grotesque traits and behaviors typical of their criminal nature. Every detail is skillfully rendered by the author, making these prose works stand out with the genre-specific characteristics of detective fiction.

When depicting criminals, the author highlights their specific negative traits or physical deformities. Criminals are often portrayed as maimed or disabled individuals. For instance, one might have a sinister smile, another might be missing a leg, and yet another might lack an arm. These physical impairments are shown to have resulted from the aftermath of war, a time when few escaped unscathed. These depictions reflect the writer's mastery in developing the crimi-

nal's character and his careful consideration of the societal events and phenomena of the time, revealing yet another unique facet of his literary skill.

One of the key figures in the detective genre is the investigator or detective. The investigator is portrayed as a thoughtful, versatile, and knowledgeable individual with various admirable qualities. While E. Poe created the character of Dupin, K. Tokayev brought the character of Talgat Mailibayev to life in several of his works. For example, the investigator Talgat Mailibayev, Commissioner Kuzmenko Pert Petrovich, and Chief Major Dayyrov appear in Tokayev's works such as "The Incident in Sargaban", "The Death of the Savage", and "Conspiracy". Similarly, Poe's character C. Auguste Dupin is featured in "The Murders in the Rue Morgue" and "The Mystery of Marie Roget". From this, it can be concluded that both authors frequently wrote within the detective genre. Additionally, in Poe's works, alongside the detective, his companion and a representative of law enforcement appear, while in Tokayev's works, we encounter the investigator, the commissioner, and the chief.

The investigator C. Auguste Dupin is an avid detective. He is highly perceptive, possesses strong logical reasoning skills, and is capable of analytical thinking. However, the methods Dupin employs are far removed from conventional crime-solving techniques. E. Poe's character is portrayed as very introverted and detached from his surroundings. Poe believed that the external environment diverts the human mind and hinders intellectual clarity. For this reason, he depicted his character as reserved, solitary, yet distinguished by exceptional logical reasoning and intellectual traits. Dupin also has a unique habit—his love for the night. Thus, Poe's main character, C. Auguste Dupin, possessing distinct qualities, stands in contrast to Tokayev's protagonist, Investigator T. Mailibayev.

Investigator T. Mailibayev is a specialist in solving criminal cases, characterized by his high logical reasoning, versatility, skillfulness, and meticulous nature. In the novella "The Death of the Savage", Mailibayev's rank is not mentioned, but in Conspiracy, he begins as a lieutenant and is promoted to captain by the end of the story. Such details suggest that the writer's characters are based on real-life individuals. Additionally, K. Tokayev's ability to portray law enforcement officers with such accuracy and skill is likely connected to his involvement in numerous investigations as a part of auxiliary law enforcement agencies. Additionally, in the article "Tokayev's three awards" by Q. Isabay, published in the "Kazakh Literature" newspaper in 1999, the following statement is noted:

"Judging by the method of solving crimes, the author seems to be one of your officers; judging by the writing style, he is one of our writers", (The Master of Detective Fiction, 2023) directed at a colonel from the Ministry of Internal Affairs. This suggests that the events depicted in K. Tokayev's works are likely based on real-life crimes, and his skillful portrayal of investigators is tied to his personal experiences. Furthermore, in Kassym-Jomart Tokayev's article "Reflections on my father's creativity", he writes about the novella "The Final Blow": "...The reason is that he spent a long time preparing to write on this topic, thoroughly reviewing the archives of the KGB and the Ministry of Internal Affairs, and thoroughly collecting the necessary data..." (Exemplary Live, 2018). This statement further confirms that Kemel Tokayev's works are deeply rooted in real-life events.

Conclusion

The defining features of the detective genre in a work are the presence of mystery and a puzzling event. The central plot revolves around uncovering the mystery and exposing the truth. In the story, two characters typically emerge – one who conceals the truth and another

who reveals it. The genre develops through their actions. The character who clarifies the details of the event, often referred to as an investigator or detective, is a fundamental element of the detective genre. This is one of the core requirements and main characteristics of the detective genre in global literature.

A specific standard has been established for constructing plots in the detective genre. At the beginning, a crime is committed, resulting in a victim. The story then unfolds around three key questions: as highlighted by international researchers, K. Tokayev's works also adhere to the fundamental characteristics of the detective genre. These questions are: Who? How? Why? Or: 1. Who is the criminal? 2. How did it happen? 3. Why did it happen? K. Tokayev's works follow these principles, introducing a fresh genre to national literature and laying the foundation for Kazakh detective fiction. By mastering such conventions of the genre, Kemel Tokayev created highly engaging works that are a significant contribution to the field of detective literature. It is undeniable that his literary legacy and the detective genre in Kazakh literature need further scholarly exploration.

Researcher M. Ryabchenko states: "There are a number of rules that detective writers must follow, the most important of which is the 'fair play' method" (Ryabchenko, 2022), emphasizing that the writer should guide the reader through the investigation alongside the character without misleading them. Indeed, K. Tokayev's works also engage the reader in the investigation process, encouraging them to follow the clues and find the solution.

In accordance with the fundamental principles outlined in international detective fiction, K. Tokayev's works share common features.

1. The main character – a detective is sharp-minded, perceptive, decisive, resourceful, highly analytical, and trustworthy.

2. The compositional structure of detective stories creates a paradigm of characters: on one side are the antagonists (the criminal and their accomplices), and on the other side are the protagonists (the investigator and their assistants). Both sides are interconnected by a chain of events, facts, and phenomena that lead to the resolution of the crime, the exposure of evil and malice, and the triumph of justice.

3. The narrative is built upon the structure of a mysterious crime, followed by the investigation process, and culminating in the identification of the criminal.

Researcher Tibor Kesthei's statement that "The emergence of the detective genre coincides with the development of journalism" aligns with the fact that writer K. Tokayev began his career in journalism. Born in 1923, Tokayev's life was far from easy. He endured the hardships of being an orphan and later lost his brother. Tokayev participated in the Great Patriotic War and was awarded the I and II Degree Orders of the Patriotic War. After the war, he graduated from Kazakh State University in 1948. Between 1953 and 1958, he worked as a literary contributor for the Taldykorgan regional newspaper and the republican newspapers Leninshil Zhas, Kazakhstani Pioneer, and Socialist Kazakhstan. From 1966 to 1972, he served as an editor in the Supreme Soviet Department of the Kazakh SSR.

In conclusion, the above details demonstrate that detective prose in both world and Kazakh literature possesses its own unique features as well as common elements. In Kazakh literary studies, detective prose has successfully revealed its potential. This is evidenced by the fact that detective works continue to inspire the creativity of subsequent generations, with the innovative path laid by writer Kemel Tokayev resulting in numerous works of detective prose being published to this day.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Conflict of interests, acknowledgements and funding information
The article contains no conflicts of interest.

The use of AI tools
The authors used AI to preserve the scientific style of the text and increase linguistic accuracy.

Contribution of the authors. A. Ospanova were responsible for defining research objectives and tasks, designing the research methodology, creating the research model, collecting material, and conducting analysis of the collected materials. Zh. Mambetov responsible for planning the research, verifying the collected examples and analyses

References

Бахтин, М. М. (2000). Эпос и роман. СПб: Азбука.

Варлакова, Е. А. (2012). Текст-типологическая характеристика англоязычного детектива XX века (автореф. дис.). Санкт-Петербург.

Герасименко, Э.Н. (2013). Детективный текст как объект филологических исследований. Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія літературознавство, 3(75), 39 - 51.

Кемел Тоқаев – детектив дарабозы. (2023). Алматы: Қазақ университеті.

Қаратаев, М. Қ. (бас ред.) (1973). Энциклопедия / Қазақ ССР ғылым академиясы, Қазақ ССР ғылым академиясының бас редакциясы; Бас ред. М.Қ. Қаратаев. (1973). 3-том. Алматы.

Мұтанов, Ғ. М. (ред.). (2018). Өнегелі өмір (Құраст. Д. Смайыл). Алматы: Қазақ университеті.

Николюкин, А. Н. (Гл.ред) (2003). Литературная энциклопедия терминов и понятий / гл. ред. А. Н. Николюкин. (2003). Москва: НПК «Интелвак».

Нокс, Р. (1990). Десять заповедей детективного романа. В Как сделать детектив. Москва: НПО «Радуга».

Рябченко, М. (2022). Классический детектив в украинской литературе (на материале цикла «Проникливость врача Поддубного» Юрия Шелкопляса). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика, 2(32), 63–67. https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.12

Тоқаев, К. (1972). Көмескі із. Алматы: Қазақстан.

Тоқаев, К. (1975). Сарғабанда болған оқиға: Повестер. Алматы: Жазушы.

Тоқаев, К. (1983). Солдат соғысқа кетті. Алматы: Жазушы.

Фирсова, А. О. (2020). Жанровые особенности детектива. Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики, (2), 62–63.

Шакиев, М. (2022). Кеңестік кезең мен Кемел Тоқаев (жеке күнделігі мен замандастар естелігінен). Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Хабаршысы, 4(141), 121–133.

Kesthei, T. (1989). Anatomy of a detective. Budapest: Corvina.

Van Dine, S. S. (1928). Twenty rules for writing detective novels. In How to write a detective story. Moscow: Raduga.

Zhunussova, A., Kenesbayeva, S., Tulekova, G., Nurpeissov, N., & Turysbek, R. (2023). Tracing the history of the detective genre in literature: A qualitative study based on interviews with literary critics. International Journal of Society, Culture & Language, 11(3), 13–22. https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.1999960.2998

А.К. Оспанова*[1], Ж.О. Мамбетов[2]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]SDU университеті, Алматы, Қазақстан

К. Тоқаев прозасындағы детектив жанрының өзіндік белгілері

Аңдатпа. Мақалада детектив жанрының қалыптасу тарихы, оның негізгі сипаттамалары және қазақ әдебиетіндегі даму үдерісі жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің басты мақсаты – детектив жанрының негізгі ерекшеліктерін анықтау және оны қазақ әдебиетінде Кемел Тоқаевтың детективті шығармалары негізінде талдау болып табылады. Зерттеу барысында салыстырмалы және талдау әдістері қолданылып, әлем әдебиетіндегі детектив жанрының пайда болуы мен дамуына қатысты ғылыми тұжырымдар сараланды. Детектив жанрының бастау көздері Эдгар Аллан По шығармаларымен тығыз байланысты екені атап өтіледі. Жалпы әдебиет тарихындағы детективті жанрдың негізгі құрылымдық элементтері ретінде қылмыс, тергеу және қылмыскерді әшкерелеу сияқты белгілері айқындалып көрсетіледі. Сонымен қатар, Кемел Тоқаев шығармаларындағы сюжеттік құрылым ерекшеліктері, тергеуші бейнесі, қылмыс психологиясы және аналитикалық ойлау логикасы, жазушының қаламгерлік қарымы да терең талданады. Ұсынылып отырған зерттеуде жазушы шығармаларының көбіне нақты өмірдегі оқиғалар мен деректі материалдарға негізделетіні көрсетіледі. Бұл қазақ детектив прозасының қалыптасуына елеулі ықпал еткені айқындалады. Қорытындыда Кемел Тоқаевтың қазақ әдебиетіндегі детектив жанрын дамытудағы рөлі бағаланып, оның әдеби мұрасының маңыздылығы айқындалады. Сонымен қатар, әлемдік және қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының ортақ белгілері анықталады.

Түйін сөздер: жанр, Кемел Тоқаев, детектив ерекшеліктері, жұмбақ оқиға, тергеуші, қылмыскер.

А.К. Оспанова*[1], Ж.О. Мамбетов[2]
[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Университет SDU, Алматы, Казахстан

Особенности детективного жанра в прозе К. Токаева

Аннотация. В статье рассматриваются история формирования детективного жанра, его жанровые особенности и развитие в казахской литературе. Основная цель исследования – определить основные признаки детективного жанра и проанализировать его проявление в казахской литературе на основе произведений писателя Кемеля Токаева. В ходе исследования были применены сравнительный и аналитический методы, а также рассмотрены научные концепции, связанные с формированием детективного жанра в мировой литературе. Отмечается, что истоки детективного жанра связаны с произведениями Эдгара Аллана По, а его основными структурными элементами являются преступление, расследование и разоблачение преступника. Особое внимание уделяется особенностям построения сюжета, образу следователя, психологии преступления и логике аналитического мышления в произведениях Кемеля Токаева. Подчеркивается, что сюжеты произведений писателя основаны на реальных событиях и жизненных фактах, что способствует формированию казахской детективной прозы. В результате исследования определяется роль Кемеля Токаева в развитии детективного жанра в

казахской литературе и дается научная оценка его творческому наследию. В заключение даются наблюдения о сходных чертах детективного жанра в мировой и казахской литературе.

Ключевые слова: жанр, Кемель Токаев, особенности детектива, загадочное событие, следователь, преступник.

References

Bakhtin, M. M. (2000). Epos i roman [Epic and novel]. St. Petersburg: Azbuka. (in Russian)

Gerasimenko, E.N. (2013). Detektivnyi tekst kak ob'ekt filologicheskogo issledovaniia [Detective text as an object of philological study]. Naukoví zapiski, 1(3), 39–42. (in Russian)

Kemel Tokaev – detektiv darabozy. (2023). [Kemel Tokayev: The master of detective fiction]. Almaty: Kazak universiteti. (in Kazakh)

Karataev, M.K. (Ed.). (1973). Entsiklopediia [Encyclopedia] (Vol. 3). Almaty: Kazak SSR gylym akademiiasy. (in Kazakh)

Mutanov, G. M. (Ed.). (2018). Onegeli Omir. [Exemplary life]. Almaty: Kazak universiteti. (in Kazakh)

Nikoliūkin, A. N. (Ed.). (2003). Literaturnaia entsiklopediia terminov i poniatii [Literary encyclopedia of terms and concepts]. Moscow: NPK «Intelvak». (in Russian)

Knox, R. (1990). Desyat' zapovedei detektivnogo romana [Ten commandments of detective fiction]. In Kak sdelat' detektiv. Moscow: Raduga. (in Russian)

Ryabchenko, M. (2022). Klassicheskii detektiv v ukrainskoi literature (na materiale tsikla «Proniklivost' vracha Poddubnogo» Iurii Shelkoplias) [Classical detective fiction in Ukrainian literature]. Vestnik Kievskogo natsional'nogo universiteta imeni Tarasa Shevchenko. Literaturovedenie. Iazykoznanie. Fol'kloristika, 2(32), 63–67. https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.12

Tokaev, K. (1972). Komeski iz [Faint trail]. Almaty: Kazakstan. (in Kazakh)

Tokaev, K. (1975). Sargabanda bolgan okiga: povester [The incident in Sargaban]. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Tokaev, K. (1983). Soldat sogyska ketti: romandar [The soldier went to war: Novels]. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Firsova, A.O. (2020). Tekst-tipologicheskaja harakteristika anglojazychnogo detektiva XX veka [A Typological Analysis of the 20th-Century English-Language Detective Novel]. Aktual'nye problemy germanistiki, romanistiki i rusistiki, (2), 62–63. (in Russian)

Shakiev, M. (2022). Sovetskii period i Kemel Toqaev (iz lichnogo dnevnika i vospominanii sovremennikov) [The Soviet period and Kemel Tokayev (from a personal diary and memoirs of contemporaries)]. Vestnik L.N. Gumilyov Evraziiskogo natsional'nogo universiteta, 4(141), 121–133.

Kesthei, T. (1989). Anatomy of a detective. Budapest: Corvina.

Van Dine, S.S. (1928). Twenty rules for writing detective novels. In How to write a detective story. Moscow: Raduga.

Varlakova, E.A. (2012). Tekst-tipologicheskaia kharakteristika angloiazychnogo detektiva XX veka [Text-typological characteristics of English-language detective fiction of the 20th century] (Avtoreferat dissertatsii). St. Petersburg.

Zhunussova, A., Kenesbayeva, S., Tulekova, G., Nurpeissov, N., & Turysbek, R. (2023). Tracing the history of the detective genre in literature: A qualitative study based on interviews with literary critics. International Journal of Society, Culture & Language, 11(3), 13–22. https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.1999960.2998

Information about the authors:

Ospanova Assel Kozhamuratovna – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ospanova.ak07@mail.ru, ORCID: 0009-0008-7323-2124.

Mambetov Zholdasbek Ormakhanovich – Candidate of Philology, SDU University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zholdas_19@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6389-5356.

Оспанова Асель Кожамуратовна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: ospanova.ak07@mail.ru, ORCID: 0009-0008-7323-2124.

Мамбетов Жолдасбек Ормаханович – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, SDU университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: zholdas_19@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6389-5356.

Оспанова Асель Кожамуратовна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: ospanova.ak07@mail.ru, ORCID: 0009-0008-7323-2124.

Мамбетов Жолдасбек Ормаханович – кандидат филологических наук, доцент, университет SDU, Алматы, Қазақстан. E-mail: zholdas_19@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6389-5356.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-211-224

МРНТИ 17.07.31
Научная статья

С.Ш. Тахан[1*], Б.А. Сиренова[2]
[1] Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2] Евразийский гуманитарный институт имени. А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан
(E-mail: [1]takhan_serik@mail.ru, [2]sirenovaba@mail.ru)*

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ МОДЕЛЬ МИРА В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. В статье рассматривается феномен художественной модели мира в казахской прозе сквозь призму национальной духовности как системообразующего начала художественного мышления. Авторы исходят из положения, что духовность, являясь ядром национального самосознания, определяет мировоззренческие координаты личности и находит наиболее полное выражение в художественном тексте. На материале произведений Абая Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиева, Жусупбека Аймауытова, Оралхана Бокеева и Мухтара Магауина анализируются особенности моделирования мира, отражающие эволюцию духовно-нравственных и эстетических представлений казахского народа от конца XIX века до современности. Методологической основой исследования послужили труды М. М. Бахтина и Г. Д. Гачева, в которых понятие «модель мира» раскрывается как способ художественного постижения бытия, а также герменевтический, историко-функциональный и сравнительно-исторический подходы. Показано, что художественная модель мира в казахской литературе формируется в контексте диалектики традиции и новаторства, где индивидуально-авторское мировидение вступает в диалог с коллективным национальным сознанием. Результаты анализа позволяют утверждать, что в основе национальной художественной модели мира лежат категории духовности, нравственности и мифологического миропонимания, обеспечивающие преемственность ценностей и сохранение этнической идентичности. Миф как универсальный код культуры выступает важнейшим структурным элементом литературного миромоделирования, позволяющим соединить временные пласты истории и современности. Таким образом, казахская проза XX–XXI веков репрезентирует уникальную художественную парадигму, в которой синтез философско-этических, религиозных и мифологических начал формирует целостный образ национального космоса, отражающий универсальные гуманистические ориентиры культуры Казахстана.

Ключевые слова: художественная модель мира, национальный космос, автор, духовность, традиция, миф.

Поступила: 22.12.2025; Доработана: 05.03.2026; Одобрена: 17.03.2026; Доступна онлайн: 31.03.2026

Введение

Современная гуманитарная наука придает большое значение особой роли духовности в жизни народа, которая неразрывно и потаенно связана с национальной ментальностью. Национальная духовность укоренена в самобытных мыслительных структурах членов этнических сообществ, сформированных в большой исторической протяженности. В национальном бытии личности духовность признается ядром, вокруг которого располагаются социальные, политические и культурные слои. В художественной литературе национально выраженные художественные образы героев особенно убедительно репрезентируют неповторимое своеобразие и глубину традиционных ценностных установок через моделирование субъективного бытия человека, пребывающего в сконструированном автором мире значений и отношений. Миромоделирование предстает как определенная парадигма национальной духовности, объясняющая истоки мировоззрения автора, осмысливающая его творческий стиль. Модель мира в художественном произведении отображает картину мира в его целостности, однако, субъект творчества сам определяет содержательные параметры охвата реальной действительности, воплощая свой частный взгляд на нее. Именно в этом проявляется субъективная духовность и эстетизм языковой художественной картины мира писателя.

Модель мира в литературном произведении актуализируется в модусе художественности. Активная роль индивидуально-авторского мировидения проявляется в корректирующем и комплементарном воздействии на традиционно-общее мировидение. Новаторское авторское начало может проявляться в разных формах мировидения, реализуясь в виртуальном пространстве художественного текста посредством представления моделей, основанных на народной традиции, мифе, фольклоре, истории в ее «неисторической» интерпретации. Понятие художественной модели мира неразъединимо с такими атрибутами литературности текста, как хронотоп, типология героя, жанровая и мотивная организация текста. Существование художественного целого (произведения) невозможно без обеспечения целостного объекта референции (мира), которая достигается единством формального и содержательного уровней, а также присутствием авторской позиции и наличием читательского отклика (восприятия). Художественное произведение становится моделирующей системой в том случае, когда представления о мире в нем стремятся разместиться в центре структуры, образуя замкнутое и целостное семантическое пространство, дающее твердое основание воспринимать возникшую парадигму как «онтологию мира».

Своеобразный способ восприятия мира, другой онтологический взгляд на него, репрезентируется в казахской литературе. С самого начала своего зарождения письменная казахская литература стремилась представить в художественных формах национальный космос, соотнесенный с формирующейся в XX веке новой научной моделью мира, со своим ответом на вопрос, какое место отводится в этом мироздании индивиду. В дальнейшем своем развитии казахская литература стремилась оставаться верной сложившейся традиции не изменять изначальному пониманию особенностей своего художественного образа универсума. Картина национального космоса казахов проявлялась в такой «манере понимать вещи» (1, 505 с.), в которой на духовный строй народной жизни основательно влияет абсолютная истина, согласно которой «человек, подчиняя окружающий мир, одновременно сам ассимилируется в нем… Человек

проецирует сложившееся из ближайших наблюдений представления на большое пространство и большое время». Выборочное изучение произведений казахских авторов в свете выстраивания художественной модели мира от начала XX века до наших дней позволяет в процессуальном ключе выявить диалектику наследования и инкорпорирования духовного опыта народа в его культуре, определить вклад национальной литературы в развитие конкретно–научных и философско-теоретических знаний в интересах поступательного движения к более высокому уровню национальной саморефлексии.

Материалы и методы.

Теоретической базой для исследования послужили труды М.Бахтина (Бахтин, 1963) и Г.Гачева (Гачев, 1988), в которых с близких научных позиций – литературоведческих и культурологических раскрываются ключевые слагаемые понятия «модель мира». М. Бахтин ставит знак равенства между изучением литературного произведения и описанием предлагаемой автором «художественной модели мира» (Бахтин, 1963). Содержательное наполнение этой модели неотрывно от образности, придающей литературному тексту эстетическую завершенность. Для Бахтина в национальной художественной модели мира в образность могут облекаться все без исключения проявления народной жизни, включая возвышенные материи тонких чувствований, коллективных и индивидуальных, и картины «материально-телесного низа». В исследованиях Г.Гачева об отличиях национальных картин мира особенно важен тезис об определяющем влиянии природной среды на формирование мировоззренческих и бытийных представлений человека, его доминантных культурных предпочтений. По Г. Гачеву, все народы на земле в процессе участия в общемировом историческом процессе обрели одинаковые ценности (жизнь, дом, семья, стихотворение и т.д.), однако, природный ареал существования каждого народа в историческом времени неповторимо структурирует общие для всех народов ценностные элементы в его образе мира, предопределив в нем различные соотношения понятий, раскрывающих значимые смыслы существования человека вообще на земле. Национальный образ предстает особой структурой, в которой все ценностные элементы узнаваемы в силу полной относимости к образу всего человечества, вместе с тем, они каждым народом понимаются по-своему, имеют свой акцент. Г. Гачев ставит знак равенства между национальным образом и моделью мира (Гачев, 1988).

Ряд проблем репрезентации художественной картины мира находят свое научное освещение в коллективной монографии У. К. Абишевой, К. К. Ахмедьярова, А. Б. Абдулиной, Х. С. Мухамадиевой «Национальные образы мира в современной литературе Казахстана» (Абишева, 2012). В исследовании на материале анализа произведений современных казахских писателей раскрываются содержательные аспекты терминов «культурная идентичность», «национальные образы мира», «национальный космос», «национальная картина мира» как фундаментальных философских понятий. В разделах монографии описываются глубинные структуры национального менталитета, нашедшие отражение в прозе и поэзии Казахстана, которые определяют этническое своеобразие народа. В контексте предпринимаемого нами исследования заслуживают внимания определение концептов, составляющих основу нравственно-философских систем в трудах Абая и Шакарима, они способствовали достижению научного результата в определении границ, предложенных мыслителями и художниками слова казахской художественной

модели мира. Важным научным результатом коллективного исследования следует признать описание теории национальной картины мира, утверждение ее связи с понятием «национальный характер», раскрытие содержания концептов, формирующих картину мира в художественном произведении. Вместе с тем, в статьях, составляющих монографию, заметен акцент на языковой аспект в раскрытии особенностей картины мира в художественном произведении. В целом, признавая смысловую близость понятий «языковая художественная картина мира» и «художественная модель мира», мы в теоретико-методологическом плане исходим из признания важности установки на осмысление содержания этих терминов как разноаспектных воплощений в особой форме словесности – художественном тексте способа восприятия мира отдельной цивилизацией, конкретной социальной системой в его неразрывной связи с реальностью вне текста.

Материалом исследования являются «Книга слов» (Абай, 1993) Абая Кунанбаева, трактат «Три истины» (Кудайбердиев, 1991) и роман «Адиль-Мария» (Кудайбердиев, 1988) Шакарима Кудайбердиева, роман «Карткожа» (Аймауытов, 1989) Жусупбека Аймауытова, «Снежная девушка» (Бокеев, 2023) Оралхана Бокеева, роман «Сары қазақ» (Светлый казах) (Магауин, 1993) Мухтара Магауина.

Научная методология нашей исследовательской работы представляет собой качественное сочетание следующих координирующих методов: метод описательной поэтики; герменевтический; сравнительно-исторический и историко-функциональный методы.

Результаты и обсуждение

У истоков казахской художественной прозы стояли Абай Кунанбаев и Шакарим Кудайбердиев, изложившие в своих философских и художественных произведениях основные представления о космосе казахов, определившие главные векторы духовного возрождения современного им казахского общества в период обострения внутренних противоречий в рамках патриархальных отношений в конце XIX–начале XX веков. В «Книге слов» Абай призывает каждого казаха осознать неповторимость и уникальность своей жизни, почувствовать себя символом одухотворенности бытия, обрести бессмертие (Абай, 1993). Человек должен выстраивать свой мир на путях конкретизации границы между добром и злом, и в этом ключе для Абая особенно важно определить соотношение понятий воля, разум, сердце и наука. Мыслитель приходит к выводу о верховенстве сердца в ряду всех этих важных для существования человека абстрактных категорий, объясняя это дарованной Всевышним только сердцу возможностью объединять все вышеназванные антропологические характеристики. Абай апеллирует к исламской традиции, согласно которой сердце является ликом Аллаха, следовательно, проявлением высшей человечности. Глубоко субъективный опыт миромоделирования, предпринятый Абаем в «Книге слов», художественно убедителен и притягателен в силу тесной сопряженности с большими масштабами жизненного и ментального опыта самого писателя. Смоделированный мыслителем мир с человеком в центре, соединяющим в своем сердце волю, разум и науку, предназначен автором для воздействия на мышление реципиента – современника, выстраивающего свое пространство и время. Пространство духа Абая, переживавшего в конкретном историческом времени разложение в казахском обществе освященных многовековыми традициями родоплеменных институтов под

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

натиском капиталистических отношений, простиралось до далеких пределов истории Востока, с его неоценимым вкладом в развитие мировой культуры, органично вмещало в себя главные достижения Запада с его духовными составляющими существования в прошлом и настоящем. В раздумьях Абая о значении сердца в достижении гармонии человека с миром проявляется космизм его философских и морально – этических исканий. В подтверждение этого тезиса можно привести слова казахского культуролога и философа А. Кодара: «Сердце в понимании Абая – медиум. Точно так же и себя он мыслит медиумом между небом и землей, Востоком и Западом, прошлым и будущим, между культурой и неведением» (Кодар, 2006).

«Книга слов» Абая – это системно изложенные знания о положении казаха в мире, его моральном облике и духовном пути, вместе с тем, это первое глубокое описание нравственных идеалов казахской духовности, послуживших основанием для изображения человека в мире последующими казахскими писателями. Концепты, лежащие в основе «Книги слов», во многом определили философско-нравственное наполнение содержания их литературных произведений, конкретизировали опыт художественного моделирования национального мира, преимущественно, в направлении раскрытия духовных сторон народного бытия.

Философско – нравственную концептосферу в «Книге слов» Абая, имеющую прямое отношение к основам миромоделирования в казахской прозе, особенно на этапе ее зарождения и становления, существенно дополняет Шакарим Кудайбердиев в своем философском трактате «Три истины» (Кудайбердиев, 1991), в котором особенно акцентируется на важности мусульманской духовности в структурировании национальной картины мира казахов. Общность мировидения и мироистолкования Абая и Шакарима проявляется в единой для них установке инкорпорировать во внедряемый ими в национальную культуру дискурс духовных исканий концепты общечеловеческого нравственно–этического содержания, восходящие к достижениям философской мысли Востока и Запада, синтезирующие плодотворные идеи из различных культур.

Особый пример художественного миромоделирования представлен в романе Шакарима Кудайбердиева «Адиль-Мария» (1925 г.). Произведение раскрывает трагическую историю двух влюблённых, которые, преодолевая ограничения патриархального уклада, стремятся отстоять своё право на любовь, но обречены на гибель. Архитектоника романа построена в форме панхронического диалога рассказчика с горой Шынгыстау, внутри которого разворачивается двусторонний комментарий к судьбоносным событиям, связанным с историей Адиля и Марии (Тахан, 2015). Кодовое слово в произведении – Шынгыстау является прототипическим знаком, имеющим большую силу семиотического обобщения. Гора по космогоническим представлениям – центр мира, в структурировании Космо-Психо-Логоса казахов Шынгыстау играет роль духовного объединителя, осмысливается как главный фактор возникновения их исторического пространства и времени. Название горы имеет ханское происхождение, именно у подножья главного пика гряды гор Шынгыстау – Мунал Темучин в 1206 году был провозглашен вождями протоказахских племен Чингизханом. Космогонические образы в романе – Шынгыстау и Луна позволяют автору возвести частную историю трагической любви Адиля и Марии на уровень общечеловеческих обобщений. Вместе с тем, персонификация образа Шынгыстау, в моделировании его внешних и внутренних монологов, позволяет повествователю, просвещенному сыну своего

времени, отталкиваясь от глубинных представлений о фундаментальных основаниях мироустройства, художественно убедительно изобразить картину жизни казахского народа на рубеже XIX-XX веков в аспекте представленности всего смыслового комплекса человек – среда – их взаимодействие (Шадурский, 2007). Неповторимый природный ареал с его горностепными ароматами, полукочевой быт, обычаи и социальные отношения в казахских аулах, перипетии сложных и конфликтных взаимоотношений между простыми казахами и представителями царской администрации, с одной стороны, с другой – явные проявления ослабления или разрыва родоплеменных связей, дают полное основание говорить о высокой степени приближенности изображаемых событий к реальности. Герои романа предстают подлинными выразителями национального самосознания. Несмотря на то, что автор нередко вводит в их внутренние и внешние монологи космогонические образы и мировоззренческие символы, персонажи сохраняют естественную жизненную достоверность. Их действия и переживания развиваются по законам психологической рефлексии, что обеспечивает убедительность художественного характера как целостного образа человека. Всё повествование строится на фоне нравственного осуждения со стороны автора проявлений жестокости и равнодушия окружающих к судьбам Адиля и Марии, рассматриваемых через призму этики и морали ислама. Шакарим не только раскрывает внутреннюю драму Адиля, столкнувшегося с предательством и ощутившего бессилие добра в мире социальных противоречий, но и показывает духовные источники, питающие его волю к сопротивлению. Эти внутренние опоры герой находит в религиозных ценностях, прежде всего в исламских догматах, утверждающих принципы гуманизма, милосердия и внутреннего достоинства человека.

В изображаемые Кудайбердиевым «национальные образы мира» (Гачев, 1989) наряду с исламской религиозностью героя входят и иные особые феномены духовности, обусловленные предшествовавшими распространению мусульманства в казахской степи этапами ментального развития массового национального сознания, запечатленными в менталитете и культурных традициях народа. На поведении и мыслях персонажей романа «Адиль – Мария» сказываются их пантеистические верования, обусловленные календарем кочевого хозяйствования, устойчиво проявляется родоплеменная психология человека, уповающего в трудные периоды жизни на поддержку духов героических предков.

Представленная Шакаримом в романе «Адиль – Мария» художественная картина жизни казахов положила начало литературной традиции изображения национальных образов последующими авторами прозаических произведений на казахском языке таким образом, что в них читатель узнает себя в мире, получает возможность встроить в предложенный ему ментальный конструкт все отрефлексированные им предыдущие свои знания о жизненных положениях, все, что он знает об историческом времени и национальном пространстве, в котором пребывает.

Замечательным произведением в этом ряду следует назвать роман Жусупбека Аймауытова «Карткожа» (Кудайбердиев, 1988), написанный в 1926 году. Автор повествует о жизни молодого человека, оказавшегося на стремнине социально-культурных процессов, происходивших в казахской степи до и после октябрьского переворота. Главный герой Карткожа — человек пытливого ума и глубокого стремления к знаниям. В его образе воплощены подлинные черты национального характера: скромность в быту, внутреннее достоинство, доверчивость, готовность к добру и искреннее сострадание

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

к людям. Его образ видится автором в качестве идеальной формы воплощения общего в индивидуальном, выявления извечных истоков общечеловечности в конкретно национальном.

В духовно – нравственные искания Карткожи автор вкладывает свое понимание значения романа воспитания в мировой литературе, которое заключается в важности развития традиций гуманизма, поддержания добрых и благородных начал в человеке. Вместе с тем, Аймауытов в романе показывает известную зависимость диалектики развития личности своего героя от социально-экономических условий в казахском обществе, которая извне и принудительно была ориентирована на основательное революционное переустройство. Основная идея в романе, к которой автор последовательно приводит читателя, может быть сформулирована так: устойчивость и необратимость духовному прогрессу человека придает верность этноисторической памяти, конструктивный генотипический потенциал нравственности, актуализирующийся личностью в национальном космосе (Тахан, 2015).

Одним из кульминационных моментов романного повествования являются события, изложенные в главе «Песня» (Кудайбердиев, 1988). Группа участников народного восстания в связи царским призывом на тыловые работы от 24 июня 1916 года слушает своего любимого поэта-импровизатора и бунтаря Дармена. В песенном зачине звучат характерные для исторических сказаний народных акынов прошлого мотивы воспоминаний о далеких временах, когда мужественные степные батыры и мудрые бии берегли единство и достаток своего народа. Гордость народными воителями и мудрецами прежних времен сменяется сожалением, что наступили другие времена, когда народ некому защитить от засилия русской колониальной администрации, изгоняющих казахов с насиженных земель ради переселенцев, отбирающих лучшие пастбища. Среди казахов стали произрастать семена раздора, свои же «благородные» забыли о своем народе, гоняются за чинами и почестями, пуще прежнего наседают на него с поборами и взятками. Народу больше нечему радоваться. Немногие из джигитов способны теперь бросить вызов судьбе и стать на путь открытого протеста. Мятежный Дармен вспоминает храбрецов, севших с оружием в руках на коней в поисках справедливости для сородичей: Иманжусупа из Акмолинска, Боранкула и Рятая из Каркаралинска, Тауке и Майгару из тобыктинцев, некоторые из них уже сосланы или погибли в неравной борьбе. Слушатели Дармена потрясены и подавлены безрадостной картиной народной жизни, многим из них на глаза наворачиваются слезы. Изображаемое народное действие носит традиционный характер. Во все времена казахской истории в народном мнении певцы-батыры признавались носителями народного духа, именно они имели высокое право давать оценку деяниям правителей, невзирая на их высокое социальное положение, при большом людском скоплении темпераментно облекали в отточенные поэтические формы свои размышления и суждения о переживаемом историческом времени, вдохновляли соплеменников на борьбу за свободу. Не одно поколение казахских акынов XX и XIX веков было вдохновлено творчеством Махамбета Утемисова (1803–1846), который свою непримиримо-бунтарскую поэзию поднял на большую духовную высоту. Мятежный акын Махамбет, батыр, возглавил в 1836–1838 годах вместе с Исатаем Таймановым восстание казахов в Западном Казахстане.

Коллективное переживание песни Дармена передается через восприятие Карткожи и воспринимается свернутой метафорой мучительного процесса осознания казахами

крушения своих идеалов человечности и добрососедства в большой временной протяженности и пространственной разомкнутости. Хоровое начало в картине не только усиливает понимание невозможности дальнейшего пребывания народа в таком состоянии, но также показывает во всей глубине проникновенность главного героя его надеждами и чаяниями.

Ранимая душа Карткожи становится резонатором общественного настроения, хоровой всплеск эмоций, вызванный образным столкновением в песне извечных начал добра и зла, расстраивает рационалистическое видение жизни героем, и тем более усиливает философию истории в романе, основывающуюся на признании национальной культуры чувств простого человека важнейшим фактором, определяющим направленность и динамику прогресса народа. Карткожа не понимает, что произошло с ним под влиянием песни, и тем вернее проявляет глубинную связь своих духовных исканий с волей народа, исступленно ищущего возможностей изменения жизненного положения.

В 30–50 годы XX века в казахской литературе стали утверждаться каноны метода социалистического реализма, сильно исказившие перспективу видения художниками слова горизонтов жизни своего народа, подменившие его фундаментальные традиции мироощущения преходящими идеями строительства коммунистического будущего. Только в 50–60 годы прошлого века в произведениях лучших казахских писателей наблюдается поворот в сторону восстановления разорванных связей между духовным опытом старших поколений и современным общественным сознанием. Изменение общественно – эстетических ориентиров в этот период повлияло на психологию творчества, вызвав такую эволюцию, когда субъект творчества снова актуализирует в своем опыте художественных исканий момент преемственности с национальной образно – поэтической и письменно – литературной традицией изображения национального космоса, чтобы придать новый смысл понятию новаторства в национальной литературе. В романе – эпопее М.Ауэзова «Путь Абая» (1956) (Ауэзов, 1987), и романе А.Нурпеисова «Кровь и пот» (1961) (Нурпеисов, 1991), признанных крупнейшими достижениями прозы, можно видеть поворот в выявлении истинной роли национальных духовных истоков в формировании художественного образа мира казахов.

Проблемы миропонимания, диалектика духовности/бездуховности в контексте «национальной модели мира» особенно глубоко и интенсивно ставятся и решаются казахскими писателями в 80–90 годы XX века. Из когорты прозаиков этого периода следует выделить О.Бокеева и М.Магауина, которые предложили в своих произведениях уникальную модель мира как художественный образ универсума казахов. Миромоделирование у этих авторов основывается на описании национального быта своего народа, в этом творческом процессе они не могут обойтись без привлечения элементов мифа, органически встроенного в народную культуру, при пристальном внимании «просвечивающего» в самых простых стереотипах народного поведения, в целом объясняющего особенности мышления каждого представителя этноса. Мифологический материал в их произведениях уточняет основную авторскую мысль, способствует более точному пониманию творческого замысла соединить в ткани художественного текста разные повествовательные планы. Поэтика образов целого ряда произведений современных писателей-казахов предопределяется художественными приемами, порожденными творческой установкой на мышление мифами.

Мифомышление в повествовательном нарративе дает возможность автору выверить мифом современное состояние общественных отношений, определить положение

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

простого человека в переживаемом им сегодня круговороте мировых событий и повседневных дел, дать возможность соотнести его глубинно личностные переживания с национальным космосом. Мышление мифами порождает художественную модель мира, в котором сакрально все. Сакральность как свойство чужда логике, издревле ориентирована на синкретическое восприятие окружающего мира, в котором нет разделения на микро – и макрокосм.

Большое значение мифу в структуре современного человеческого сознания придает О.Бокеев. На основе мифа выстроен событийный ряд его повестей «Отзовись, мой жеребенок» (1972) (Бокеев, 1981) и «Снежная девушка» (1980).

В первой повести возвращение героя в родные края актуализирует в его душе родовые воспоминания и народные легенды, и читатель становится свидетелем процесса реконструкции национального генотипа, состоящего из верности памяти, следований зову родной крови, признании себя неразрывной частицей данного национального пространственно-временного ареала. Притчево – мифологические структуры у Бокеева архетипичны. В архетипе на уровне психологии творческого сознания национально–личностное совмещается с трансперсонально–общечеловеческим, в глубинах местного и частного обнаруживается всеобщее.

На синтезе мифа и реальности выстроена авторская концепция личности современника в другой повести автора – «Снежная девушка». Селение в горах зимой осталось без корма для скота. Заведующий фермой посылает троих молодых людей на тракторе за заготовленным на отдаленных угодьях сеном.

Парни из-за непогоды и трудностей передвижения по заснеженным алтайским горам вынуждены остановиться на отдаленной зимовке, принадлежащей старику-отщепенцу Конкаю, слывущем злым, жестоким и вероломным. Главному герою Нуру во сне является снежная девушка из народного предания, которая предупреждает о близости нравственной и физической гибели, призывает к свободе от приземленного и низменного, что несет с собой Конкай, и освобождает от пут смерти. Она призывает герое к бдительности к экспансии конкайства в душах людей. Переход повествования в мифологическое измерение проявляется в обретении символом добра и милосердия – снежной девушкой из народного поверья реальных очертаний в глазах главного героя, что отражает рост его гражданской зрелости, эволюцию нравственных чувств. Мы становимся свидетелями символического слияния героя с людьми для совместной борьбы с развращающим души конкайством. Реальные обстоятельства, заставляющие героя действовать или обращаться к внутреннему суду совести, воспринимаются им сквозь призму духовных ценностей, где логика причин и следствий уступает место мифологическому мышлению, памяти и иным метафизическим категориям.

Патриархальность как источник, поддерживающий процессы структурирования национальной модели мира в сознании современника, находится в центре внимания художественного повествования М.Магауина в романе «Сары қазақ» (1990) (Магауин, 1993).

Главный герой – Стамбек Даулеткельдиев – выходец из русского дворянского рода, основатель которого казах, в далеком прошлом добровольно принявший русское подданство. До возвращения в казахскую среду он носил фамилию Станислав Юрьевич В., активно участвовал в русском революционном движении, был приговорен к ссылке, совершил побег и оказался среди степных кочевников. Его приняли в казахское племя,

глава которого признал в нем родственника и назначил его наследником. В герое заговорила казахская кровь. Герой воспринимает патриархальную среду казахов как идиллию, которую надо защищать от внешнего разрушительного воздействия русской колониальной администрации. Первые события в романе относятся к рубежу XIX–XX веков, когда лишения и невзгоды казахского народа в составе русской империи достигли опасных для его существования пределов, но то, что стало происходить в Степи после первой русской революции и в период Советской власти предстают под пером Магауина как страшный социально-исторический эксперимент, до основания уничтожающий быт и уклад казахов как самобытной нации, обрекающий ее на историческое беспамятство и потерю идентичности. Стамбек переполняется восхищением от твердой решимости новообретенного им народа сохранить верность своим традициям, его верой в обусловленность своих крепких нравственно–этических устоев историческими воспоминаниями о подвигах почитаемых батыров времен Золотой Орды. Поэтика мифов о благоденствии и величии казахского народа в средние века способствует моделированию такой картины мира в романе Магауина, когда вера героя в идеальность общественного строя казахов в далеком историческом прошлом придает ему большие силы в борьбе с советским строем в настоящем.

Таким образом, в контексте миромоделирования в романе Магауина «Сары қазақ» просматривается закономерность осмысления патриархальности в ключе положительной оценочности. Автор видит причину твердости нравственно – этических устоев героев в их приверженности к национальным традициям. Патриархальность рассматривается автором как изначальная основа, в которой берут начало универсальные нравственные принципы человечества, проявляющиеся в каждом национальном космосе по-своему. Обращение современного общества к её традиционным нормам свидетельствует о стремлении к духовному возрождению и гуманизации общественного сознания. Уникальность данных процессов подчеркивается современными исследователями (Тахан, 2023).

В обобщающем плане следует подчеркнуть большую значимость в модусе художественности анализируемых произведений О. Бокеева и М. Магауина актуализации национальной модели мира, предстающей в мифологической форме. Авторы особо акцентируют на мифе как универсальном носителе духовных ценностей казахской нации. Стремление идеализировать свои духовные ценности присуще каждому народу, и в том, как этнос представляет себе пути достижения гармонии в мире, объективно неосуществимой в реальной действительности, можно видеть нечто общее с идеализацией своих ценностей духа всеми народами и этносами на земле. Так проявляется всемирность содержательной стороны феномена духовности нации, заключающейся в том, что все люди с самого момента своего появления на земле начали испытывать потребность в ценностных максимах, необходимых для обретения цели и смысла жизни.

Заключение

Проведённое исследование показало, что художественная модель мира в казахской прозе формируется как синтетическая система, объединяющая философско-нравственные, культурно-исторические и мифопоэтические начала национального

миропонимания. От Абая и Шакарима до современных писателей О. Бокеева и М. Магауина прослеживается устойчивая тенденция к поиску духовных оснований бытия, где центральное место занимает человек как носитель совести, разума и сердца. Через их произведения воссоздаётся непрерывная линия духовной преемственности, в которой индивидуальное сознание автора и героя отражает общенациональный опыт осмысления своего места во Вселенной.

В прозе раннего периода, представленной творчеством Абая, Шакарима и Аймауытова, художественная модель мира выстраивается на основе принципа гармонии человека с природой и обществом, при доминировании категорий добра, милосердия и верности этническим традициям. Эти ценности определяют мировоззренческую структуру казахской духовности и становятся основой для последующих форм художественного самовыражения. В произведениях второй половины XX века – у Ауэзова, Нурпеисова, Бокеева и Магауина – происходит обновление художественного мировидения: обращение к мифологическим архетипам и символам становится способом восстановления утраченных связей между прошлым и настоящим, что придаёт национальной литературе черты философской универсальности (Тахан, 2015).

Анализ показал, что мифологизация и сакрализация в современной казахской прозе выполняют функцию сохранения памяти, служат механизмом репрезентации национального космоса в условиях исторических и культурных трансформаций. В этом контексте патриархальность, родовая этика и традиционные формы мироощущения выступают не как пережитки прошлого, а как духовные координаты, поддерживающие целостность национальной идентичности. Художественная модель мира становится инструментом самопознания нации, её метафизическим образом, в котором человек обретает опору в ценностях добра, гуманизма и сопричастности ко всему живому.

Таким образом, казахская проза XX–XXI веков предстает как форма духовного самосознания народа, где литературное творчество выполняет роль медиатора между историей и современностью, между универсальными истинами человечества и уникальным национальным опытом. Через художественное моделирование мира казахская литература утверждает высокую миссию духовности как основания культурного бытия и сохраняет за собой статус носителя гуманистических идеалов, обращённых к общечеловеческим ценностям.

Конфликт интересов, благодарности и информация о финансировании

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов в отношении данной статьи.

Вклад авторов:

Тахан С.Ш. – формирование научно-методологической основы статьи, аналитическое исследование текстов произведений Абая, Шакарима, Ж.Аймауытова, О. Бокеева и М. Магауина в аспекте выявления и описания особенностей художественного моделирования мира, обобщение результатов исследования.

Сиренова Б.А. – концептуальная структура статьи, работа с литературой, литературоведческий анализ и обобщение результатов исследования, корректура и редактура материала.

Список литературы

Абай (1993). Книга Слов. Поэмы. Алматы: ЕЛ.

Абишева У.К., Ахмедьяров К., Абдулина А.Б., Мухамадиева С.А. (2012). Национальные образы мира в современной литературе Казахстана. Алматы: Қазақ университеті.

Асылбекұлы С. (2008). Қазақ повесі. (Генезис, эволюция, поэтика). Монография. Алматы.

Аймауытов Ж. (1989). Шығармалары: Романдар, повесть, әңгімелер, пьесалар. Алматы: Жазушы.

Ауэзов М. (1987). Путь Абая: Роман. В 2 т. Авториз. пер. с каз. Т. II. Алма-Ата: Жазушы.

Бахтин М.М. (1963). Проблемы поэтики Достоевского. Москва: Советский писатель.

Белинский В.Г. (1948). Собрание сочинений: в 3 т. / Ред. В. И. Кулешова; под общей ред. Ф. М. Головенченко. М.: ОГИЗ, ГИХЛ. Т. III: Статьи и рецензии 1843-1848.

Бисенгалиев З. (1989). XX ғасыр басындағы қазақ прозасы. Алматы: Мектеп.

Бокеев О. (2023). Қар қызы. Қарағанды: Qasym баспа үйі.

Бокеев О. (1981). Поющие барханы. Москва: Советский писатель.

Гачев Г. Д. (1988). Национальные образы мира. Москва: Советский писатель.

Гачев Г.Д. (1989). Ускоренное развитие литературы (На материале болгарской литературы первой половины XIX века). М., Художественная литература

Кодар А. (2006). Зов бытия. Алматы: Издательский дом «Таймас».

Кудайбердиев Шакарим (1991). Три истины. Алматы, 1991.

Кудайбердиев Шакарим. (1988). Шығармалары: Өлеңдер, қара сөздер, көсемсөздер. Алматы.

Магауин М. (1993). Шақан-Шері. Алматы: Жазушы.

Нұрпейісов Ә. (1991). Қан мен тер. Алматы: Жазушы.

Тахан, С., & Сиренова, Б. (2024). Вопросы национально-духовного бытия в публицистике Оралхана Бокея. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Журналистика, 145(4), 107–115. URL: https://buljourn.enu.kz/index.php/main/article/view/388

Тахан С.Ш. (2015). Тексты в социокультурном измерении. Астана: Мастер ПО.

Шадурский, М. И. (2007). Семантика художественной модели мира в литературной утопии. Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература, (3-II), 84-90.

Ilyassova S., Asenova A., Takhan S. (2024). Scientific Works of Academician Rymgali Nurgali. Interdisciplinary Literary Studies, 26(2), 281–296. DOI: https://doi.org/10.5325/intelitestud.26.2.0281

С.Ш. Тахан[1]*, Б.А. Сиренова[2]

[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[2] А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

Қазақ прозасындағы әлемнің көркемдік моделі

Аңдатпа. Мақалада әлемнің көркем моделінің феномені қазақ прозасындағы ұлттық руханияттың көркем ойлаудың жүйеқұраушы бастауы ретінде қарастырылады. Авторлар руханилықтың ұлттың өзін-өзі тану өзегі болып табылатынын, жеке тұлғаның дүниетанымдық көрсеткіштерін анықтайтынын және көркем мәтінде ең толық көрініс табатынын негізге алады. XIX ғасырдың соңы мен қазіргі заман аралығындағы Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Оралхан Бөкей және Мұхтар Мағауин шығармаларының материалында қазақ халқының рухани-адамгершілік және эстетикалық түсініктерінің эволюциясын көрсететін әлемді модельдеудің ерекшеліктері талданады. Зерттеудің методологиялық негізі М.М. Бахтин мен Г.Д. Гачевтің еңбектері болды, онда «әлем моделі» ұғымы болмысты көркемдік тұрғыдан түсінудің тәсілі ретінде, сондай-ақ герменевтикалық, тарихи-функционалдық және салыстырмалы-тарихи тәсілдердің сипаты ашылады. Көрсетілгендей, қазақ әдебиетіндегі көркем әлем моделі дәстүр мен жаңашылдық диалектикасы контекстінде қалыптасады, мұнда жеке авторлық дүниетаным ұлттық ұжымдық санамен диалогқа түседі. Талдау нәтижелері ұлттық көркемдік әлем моделі негізінде руханилық, мораль және мифологиялық дүниетаным категориялары жатқанын дәлелдеуге мүмкіндік береді, олар құндылықтардың сабақтастығын және этникалық бірегейлікті сақтауды қамтамасыз етеді. Миф әмбебап мәдениет коды ретінде

әдеби әлемді моделдеуінің маңызды құрылымдық элементі болып табылады, ол тарих пен қазіргі заманның уақыттық қабаттарын біріктіруге мүмкіндік береді. Осылайша, қазақ прозасы XX – XXI ғасырларда бірегей көркем парадигманы көрсетеді, онда философиялық-этикалық, діни және мифологиялық бастаулардың синтезі ұлттық космостың тұтас бейнесін қалыптастырады, ол Қазақстан мәдениетінің әмбебап гуманистік бағдарларын сипаттайды.

Түйін сөздер: көркем әлем моделі, ұлттық космос, автор, руханилық, дәстүр, миф.

S.Sh. Tahan[1]*, B.A. Sirenova[2]

[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

[2] A.K. Kusainov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan

The artistic model of the world in Kazakh prose

Abstract. This article explores the artistic model of the world in Kazakh prose through the prism of national spirituality as a system-forming principle of artistic thought. The authors proceed from the premise that spirituality, as the core of national identity, determines the ideological coordinates of the individual and finds its fullest expression in literary text. Using works by Abai Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiev, Zhusupbek Aimauytov, Oralkhan Bokeyev, and Mukhtar Magauin, the authors analyze the characteristics of this modeling of the world, reflecting the evolution of the spiritual, moral, and aesthetic concepts of the Kazakh people from the late 19th century to the present day. Methodologically, the study is based on the works of M.Bakhtin and G.Gachev, who expanded on the "model of the world" concept as a means of artistic comprehension of existence, as well as on hermeneutic, historical-functional, and comparative-historical approaches. It is shown that the artistic model of the world in Kazakh literature is formed within the context of the dialectic of tradition and innovation, where an individual author's worldview converges with the collective national consciousness. The analysis suggests that the national artistic model of the world is founded on categories of spirituality, morality, and mythological worldview, ensuring the continuity of values and the preservation of ethnic identity. Myth, as a universal cultural code, serves as the most important structural element of literary world-modeling, allowing for the connection of history's temporal layers with modernity. Thus, Kazakh prose of the 20th and 21st centuries represents a unique artistic paradigm in which the synthesis of philosophical, ethical, religious, and mythological principles forms a holistic image of the national cosmos that reflects the universal humanistic orientations of Kazakh culture.

Keywords: artistic model of the world, national cosmos, author, spirituality, tradition, myth.

References

Abai (1993). Kniga Slov. Poemy [The Book of Words. Poems.]. Almaty: EL.

Abisheva U.K., Akhmedyarov K., Abdulina A.B., Mukhamadieva S.A. (2012). Natsionalnye obrazy mira v sovremennoy literature Kazakhstana [National Images of the World in Contemporary Literature of Kazakhstan.]. Almaty: Kazakh universiteti.

Asylbekuly S. (2008). Kazakh povesi (Genezis, evolyutsiya, poetika). Monografiya [Kazakh Novella (Genesis, Evolution, Poetics). Monograph.]. Almaty.

Aymauytov Zh. (1989). Shygarmalary: Romany, povest, angimeler, piesalar [Works: Novels, Novellas, Short Stories, Plays.]. Almaty: Zhazushy.

Auezov M. (1987). Put Abaya: Roman. V 2 t. Avtoriz. per. s kaz. T. II [The Path of Abai: Novel. In 2 vols. Authorized translation from Kazakh. Vol. II.]. Alma-Ata: Zhazushy.

Bakhtin M.M. (1963). Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Poetics.]. Moscow: Sovetskiy pisatel.

Belinskiy V.G. (1948). Sobranie sochineniy: v 3 t. T. III: Stati i retsenzii 1843–1848 [Collected Works: in 3 vols. Vol. III: Articles and Reviews 1843–1848.]. Moscow: OGIZ, GIKhL.

Bisengaliev Z. (1989). XX gasyr basyndagy kazakh prozasy [Kazakh Prose of the Early 20th Century.]. Almaty: Mektep.

Bokeev O. (2023). Kar kyzy [Snow Girl.]. Karagandy: Qasym baspa uyi.

Bokeev O. (1981). Poyushchie barkhany [Singing Sands.]. Moscow: Sovetskiy pisatel. 243 p.

Gachev G.D. (1988). Natsionalnye obrazy mira [National Images of the World.]. Moscow: Sovetskiy pisatel.

Gachev G.D. (1989). Uskorennoe razvitie literatury (Na materiale bolgarskoy literatury pervoy poloviny XIX veka) [Accelerated Development of Literature (Based on Bulgarian Literature of the First Half of the 19th Century)]. Moscow: Khudozhestvennaya literatura.

Kodar A. (2006). Zov bytiya [The Call of Being]. Almaty: "Taymas" Publishing House.

Kudayberdiev Shakarim (1991). Tri istiny [Three Truths]. Almaty.

Kudayberdiev Shakarim (1988). Shygarmalary: Olender, kara sozder, kosemsozder [Works: Poems, Words of Edification, Publicistic Writings.]. Almaty.

Magauin M. (1993). Shakan-Sheri [Shakan-Sheri]. Almaty: Zhazushy.

Nurpeisov A. (1991). Kan men ter [Blood and Sweat.]. Almaty: Zhazushy.

Takhan S., Sirenova B. (2024). Voprosy natsionalno-dukhovnogo bytiya v publitsistike Oralkhana Bokeeva [Issues of National-Spiritual Existence in the Journalism of Oralkhan Bokeev.]. Bulletin of L.N.Eurasian National University. Journalism Series, 145(4), 107–115.

Takhan S.Sh. (2015). Teksty v sotsiokulturnom izmerenii [Texts in the Sociocultural Dimension.]. Astana: Master PO.

Shadurskiy M.I. (2007). Semantika khudozhestvennoy modeli mira v literaturnoy utopii [Semantics of the Artistic Model of the World in Literary Utopia.]. Vestnik of Saint Petersburg University. Language and Literature, (3-II), 84–90.

Ilyassova S., Asenova A., Takhan S. (2024). Scientific Works of Academician Rymgali Nurgali. Interdisciplinary Literary Studies, 26(2), 281–296. DOI: https://doi.org/10.5325/intelitestud.26.2.0281

Сведения об авторах:

Тахан Серик Шешенбаевич – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: takhan_serik@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4940-1409.

Сиренова Ботокоз Ахметовна – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sirenovaba@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1344-8878.

Tahan Serik Sheshenbaevich – corresponding author, Doctor of Philology, Professor, Department of Journalism and Social Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: takhan_serik@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4940-1409.

Sirenova Botokoz Akhmetovna – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sirenovaba@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1344-8878.

Тахан Серік Шешенбайұлы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: takhan_serik@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4940-1409.

Сиренова Ботокоз Ахметовна – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sirenovaba@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1344-8878.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-225-236

ХҒТАР 17.07.31
Ғылыми мақала

К.Т. Тулебаева[1]*, А.Т. Смагулова[2], К.С. Курмамбаева[3]
[1]Alikhan Bokeikhan University ББМ, Семей, Қазақстан
[2,3]Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
(E-mail: [1]tulebaeva82@mail.ru, [2]akma.2000.2006@mail.ru, [3]karlitos-73@mail.ru)

ШӘКӘРІМ МЫСАЛДАРЫНДАҒЫ ЖАНУАРЛАР БЕЙНЕСІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ЭКСПЛИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлы мысалдарындағы жануарлар бейнесінің дидактикалық мәні қарастырылды. Зерттеу барысында халықтық танымда орныққан зооморфтық ұғымдардың адам мінез-құлқымен астарлай берілу ерекшеліктеріне талдау жасалды. Ақынның «Қаншыр мен бөдене», «Қасқыр, түлкі, бөдене», «Бояулы суыр», «Ақылшы торғай» мысалдарындағы жануарлар бейнесі арқылы адам мінезінің аллегориялық, символдық тұрғыда берілуі сараланады. Сонымен қатар, мысалдардағы адамгершілік, адалдық, әділеттілік, сондай-ақ жағымсыз қасиеттерді әшкерелеу тәсілдері ғылыми тұрғыда пайымдалды.Зерттеубағытымысалжанрыныңфункционалдықтабиғаты мен автордың поэтикалық бейнелер жүйесінің өзара сабақтастығын анықтауға негізделеді. Шәкәрім поэзиясына тән ұстаным – адамның ішкі «менімен» күресі, рухани кемелдену жолында ар-ұждан қағидаларын басшылыққа алу идеясы ретінде айқындалады. Осы тұрғыдан алғанда мысал жанрының поэтикалық және тәрбиелік әлеуеті, сондай-ақ оның оқырманға ұсынатын өмірлік-танымдық тағылымы қарастырылды. Зерттеу нәтижесінде Шәкәрім мысалдарының шығыс, орыс және батыс әдеби дәстүрлерімен сабақтастығы анықталып, қазақ мысал поэзиясын дамытудағы орны айқындалды. Шәкәрім туындыларындағы жануарлар бейнесінің дәстүрлі ертегілік деңгейден асып, адам болмысының түрлі қырларын бейнелейтін көркемдік-символдық жүйе ретінде сипатталады. Зерттеуде герменевтикалық талдау әдісі қолданылды. Нәтижесінде Шәкәрім Құдайбердіұлы мысалдарындағы анималистік бейнелер жүйеленіп, олардың көркемдік-эстетикалық және тәрбиелік қызметтері сараланды.

Түйін сөздер: поэтика, мысал, символ, аллегория, жанр, дидактика, анималистік образ.

Түсті: 03.02.2026; Жөнделді: 02.03.2026; Мақұлданды: 18.03.2026; Онлайн қолжетімді: 31.03.2026

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің тарихында мысал жанрының орны ерекше. Бұл жанр – ғибраттық мазмұнға құрылған, қоғамдағы түрлі мінез-құлық пен әлеуметтік құбылыстарды әшкерелейтін көркемдік дәстүр. Мысалдарда жиі кездесетін жануарлар бейнесі – адам табиғатының, қоғамдағы мінездердің символдық көрінісі.

Мысал – сан ғасырлық тарихы бар әдеби жанр. Мысал – айтылатын ой меңзеумен астарлап берілетін аллегориялық туынды. Әлем әдебиеті тарихында Қытай, Үндістан, Ежелгі Грециямен салыстырғанда қазақ әдебиетіндегі мысал жанры әлдеқайда кеш дамыды. Қай ұлттың әдебиетінде болмасын мысалдың ерекшелігі адам бойындағы мінездерді жануарлар бейнесі арқылы беруінде жатыр. Түлкі қулықтың, қасқыр қатыгездік пен аңқаулықтың, арыстан күштіліктің, қой момындықтың, маймыл мен есек надандықтың, қарға мақтаншақтық пен даңғазалықтың символы ретінде сатиралық бейнеге айналды.

Абайдан кейін қазақ әдебиетіндегі мысал жанрын дамытқан ірі тұлға – Шәкәрім Құдайбердіұлы. Ақын мысалдарында жануарлар бейнесі арқылы поэтикалық образдар жасалып, дидактикалық ой-пікірлер түйінделеді.

Көркем шығармадағы жануарлар бейнесі – оқырманға бейнелі-эмоционалды әсер ету құралдарының бірі. Жануарлар мен аңдар, құстар бейнесі арқылы адам мінезі мен өмірін суреттеу – көркем әдебиеттегі анималистік жанрдың негізгі талаптарының бірі.

Зерттеу әдістері

Мақалада мәтіндік талдау (анализ) тәсілі басшылыққа алынды. Бұл әдіс арқылы мысал жанрындағы шығармалардың композициялық құрылымы, бейнелеу құралдары, жануар образдарының символдық сипаты мен поэтикалық қызметі сараланды. Жануарлар бейнесі арқылы берілетін моральдық-этикалық ұстанымдар мен тәрбиелік идеялар көркемдік жүйе аясында қарастырылды. Синтез әдісі жекелеген талдау нәтижелерін жинақтап, Шәкәрім мысалдарындағы жануарлар образдарының поэтикалық және дидактикалық мәнін тұтастай жүйелеуге мүмкіндік берді. Бұл тәсіл ақынның дүниетанымы мен көркемдік ойлау жүйесін біртұтас концепция ретінде пайымдауға жол ашты. Зерттеу барысында герменевтикалық әдіс кеңінен қолданылды. Аталған әдіс мысал мәтіндеріндегі астарлы мағынаны, символдық бейнелерді, жануарлар арқылы берілетін адам мінезі мен қоғамдық құбылыстарды терең интерпретациялауға мүмкіндік берді. Жануар образдарының поэтикалық-дидактикалық экспликациясы осы әдіс арқылы ашылды. Зерттеудің дереккөздері ретінде Шәкәрім Құдайбердіұлының мысал жанрындағы шығармалары, екі томдық шығармалар жинағы және шәкәрімтанушы ғалымдардың ғылыми еңбектері мен зерттеу жұмыстары негізге алынды.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ әдебиетінің тарихында мысал жанры – халықтың даналық қазынасынан, ауыз әдебиетіндегі ғибраттық дәстүрден бастау алатын көркемдік арна. Бұл жанрдың басты ерекшелігі – жануарлар бейнесі арқылы адам болмысының, қоғамдағы түрлі мінез-құлықтың суреттелуі. Қазақ мысал поэзиясының дамуына Абайдан кейінгі ірі үлес қосқан тұлғалардың бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы. Оның мысалдары терең философиялық ойға құрылып, моральдық-дидактикалық мазмұнды бейнелейді

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

«Шәкәрім мұрасына үңілсек, тұспалдау өлеңдерін кездестіреміз. Мұндай өлеңдер тобын кезінде А. Байтұрсынов (1926 ж.) «бүкпелеу» - деп атап, оған мынадай анықтама берген: «Сөзді ашып айтпай, ұшығын ғана көрсетіп айту – бүкпелеу деп аталады» (Ағалиева, 2008). Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығында ерекше орын алатын бір топ туындылары – мысалдары.

Ақын «Қаншыр мен бөдене», «Қасқыр, түлкі, бөдене», «Бояулы суыр», «Ақылшы торғай» мысалдарында өзінің адамгершілік идеалдарын суреттеу үшін жануарлардың ерекшеліктерін пайдаланады. Олардың көмегімен адамгершілік, адалдық, мақтаншақтық, көрсеқызарлық мінездерін сынайды. Адам бойындағы кемшіліктерді зілді кекесінге қосу арқылы, ізгілік, әділеттілік туралы түйсінуімізге, адамдар арасындағы қарым-қатынасты қалыптастыруға ықпал етеді.

Шәкәрім мысал жанрын шығыс, орыс, батыс әдебиетіндегі дәстүрлермен сабақтастыра отырып дамытқан. Ақын үшін мысал – қоғамдағы мінездер мен кемшіліктерді әшкерелеудің, адамды түзетудің ең ықпалды формаларының бірі болды.

Ақын шығармаларында жануарлар бейнесі аллегориялық, метафоралық, символдық сипатта беріледі. Арыстан – күштің, биліктің, кейде әділетсіз зорлықтың бейнесі, түлкі – айлакерліктің, екіжүзділіктің символы, қасқыр – ашкөздік пен тойымсыздықтың бейнесі, есек – надандық, топастықты сипаттайды, қой – момын халықтың бейнесі ретінде алынады.

Мәселен, «Арыстан, қасқыр, түлкі, бөдене» мысалында әр жануар белгілі бір әлеуметтік топты меңзейді: арыстан – билік, қасқыр – зорлықшыл күш, түлкі – айлакер мансапқор, ал момын бөдене – қарапайым халық бейнесінде көрінеді.

«Шәкәрімнің мысалдарының ертегілік сипаты басым болып келеді. Кейіпкерлері де осы үлгідегі классикалық мысалдарда жиі көрінетін қасқыр, түлкі, бөдене сияқты хайуанаттар. Олардың әрқайсысы өмірдегі белгілі бір мінез-құлықтың, ұғым-түсініктің символдық көрінісі дәрежесінде бейнеленеді. Олардың бастан кешетін оқиғалары – ақ пен қараның, жақсылық пен жамандықтың күресі» (Әбдіғазиұлы, 2008).

Шәкәрім ақынның мысалдарын талдай отырып төмендегідей негізгі аспектілерін атап өтуге болады. Ең алдымен мысалдың дидактикалық ұстанымы. Яғни жануарлар бейнесі арқылы ұсынған моральдық және этикалық тұжырымдары. Екіншіден, сол жан-жануарлардың символдық мәні ерекше маңызға ие. Бейнеленген әр жануардың өзіне тән символдық мағынасы.

Шәкәрім поэзиясындағы жануарлар бейнелері адамның қандай да бір қасиетінің аллегориясы емес, адамның жан-жақты сипатын беретін типтік бейне деуге болады.

Түлкі – мысал жанрының классикалық кейіпкері. Әдетте түлкі қулықтың, алдау мен екі жүзділіктің символы. Көптеген халықтардың ауыз әдебиетінде түлкі персонажына айлакерлік, іскерлік, ептілік тән. Түлкі өзіне не керегін біледі. Жоспар құрады, қалай әрекет ету керегін де жақсы ойластырады. Ол өз мақсатына жетуді ғана көздейді. Жайлы жерді мекен еткісі келеді, қарнының үнемі тоқ болғанын көздейді. Адамзат баласының бойындағы қулық пен жағымпаздықты біз әдетте түлкі арқылы бейнелесек, екінші жағынан, түлкі өз әрекеті арқылы ешкімге сенбеуді үйретеді. Мысалдар мен ертегілердегі қу, айлакер түлкі, айналып келгенде өз қақпанына өзі түскен жағдайлар да болады. «Қасқыр, түлкі, бөдене» деген ауыз әдебиеті туындысын алайық. Авар, башқұрт пен марилардың, орыс халқының, өзге де көптеген елдердің ауыз әдебиетінде кездесетін бұл шығармада түлкіден бөдене айласын асырады.

Психолог К.Г. Юнг адам баласының санасында өмір сүретін бұл бейнелерді архетиптер деп атайды (Юнг, 2021). Ең көп кездесетіні жақсылық пен жамандықты, мейірім мен зұлымдықты бейнелейтін архетиптер.

Адам баласының жаман мінездерінің бірі қулық пен алдау десек, оның бейнесі мысалдарда түлкі арқылы көрініс табады. Түлкі – қандай жолмен болсын тек өз мақсатына жетуді ғана көздеген жанның бейнесі. Сол жолда ол алдау мен қитұрқы әрекеттің бәріне барады. Алайда қу түлкі залым емес, оның басқаларға пайдасы мен зияны қатар жүруі мүмкін. Әлем әдебиетіндегі түлкі қу, айлакер бейнесімен ғана сипатталмайды. Жаны ашығыш, достыққа адал, қамқор түлкі бейнесін де кездестіреміз. Орыс халқының «Снегурушка и лиса», «Кузьма Скоробогатый» ертегілері, неміс халқының «Странствия Мальчика-с-пальчик» ертегілеріндегі түлкі бейнесі әдетте бізге таныс айлакер, қу түлкіден өзгеше: ақылды, қайырымды.

Ертегілер мен мысалдарда түлкі – екіұшты (күрделі) кейіпкер: бір жағынан, ол мысалдардағы образдар жүйесінде – аш қасқырлар мен бейшара қойлар қатарында өз орнын алады; екінші жағынан, түлкі трикстер рөлін атқарып, басқа кейіпкерлердің дамуына ерекше ықпал етеді, қақтығыстың өршуін күшейтеді және қауіпті жағдайларда жеңімпаз болып шығады (Хохлова, 2015).

Шәкәрім ақынның «Қасқыр, түлкі, бөдене» мысалының сюжеті әлемдік әдебиеттегі үлгісімен ұқсас. Қасқыр алданады, түлкі айласын асырады, ал бөдене түлкіні алдап жығады. Оқиғаның ұзын ырғасы осыған кеп саяды.

«Бір қу түлкі жұртты құртқан» Шәкәрім мысалы осылай басталады. Ә дегеннен-ақ түлкінің жағымсыз бейнесі көз алдыңызға келеді.

Жемтік түссе жермін деп қалғанынан,
Қасқырға іздеп барып болды жолдас
(Құдайбердіұлы, 2018).

Айласын асыру үшін түлкі неге болса да даяр. Қасқырдың тұяғы батып, ауыртса да қарнының тоқ болуы үшін шыдап бағады.

Кез келген халықтың ауыз әдебиетінде қасқыр бейнесі бар. Оның бейнесі де сан қырлы. Түркі халықтарында көк тәңірімен байланыстыратын алып күш ретінде, енді бірде көк бөрі бейнесін тотемдік белгі ретінде қастер тұтады. Қазақтың ауыз әдебиетінде: ертегілерінде, мақал-мәтелдері мен аңыздарында қасқырдың тағылық болмысы шебер сипатталады. Дегенмен де, қасқырдың табиғатына тән аса сақтығы, қайсарлығымен қатар, бірде қорқаулықтың, бірде ақымақтықтың, бірде ашықауыздықтың, енді бірде зұлымдықтың иесі ретінде суреттеледі. Бұлар қасқырдың символдық бейнесінің аса күрделі екендігін нақтылай түседі.

Шәкәрім мысалындағы қасқыр – қомағайлық, ашкөздік, ақымақтық, әділетсіздік сынды ұнамсыз мінездердің жиынтық бейнесі.

Қасқыр айтты: – Тоясың маған ерсең,
Болады малды көріп, шалып келсең.
Қарным тойса қалжыңдап ойнаушы едім,
Ойынға ыза болмай шыдай берсең.

Аш күнімде жатамын шабым жалап,
Ол кезде жақын келме жанасалап.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

Тойғанда тұрпайылау мінезім бар,
Өкпе қылма ойынды шынға балап
(Құдайбердіұлы, 2018).

Аталған мысалдағы үшінші бейне – бөдене. Әдетте фольклорлық кейіпкерлер қатарындағы қасқыр қашанда қара күштің, зорлық пен қиянаттың, түлкі қулық-сұмдықтың, арамдықтың символы, ал торғай мен бөдене әрдайым сол қиянат пен арамдықтың құрбаны ретінде бейнеленеді. Мәселен, Шәкәрім мысалындағы бөдене бірде қаншырды, бірде түлкіні алдайды, түлкіден де айласын асырған қу. Керісінше, ақынның мысалындағы қасқыр зұлым күштің иесі емес, қайта қу түлкіге алданған аңқау хайуан рөлінде.

Аңғал құс жалпалақтап, жүз құбылып, іші бауырына кіре сөйлеген бөдененің арбауына түседі. Екінші жағынан, қаншыр – өз құлқынын ғана ойлайтын жанның бейнесі. Себебі оны бөденемен дос қылған да қарын тоқтығының қамы еді.

Жігіттер, осы сөзге құлағың сал,
Басыңда миың болса, мұны ұғып қал.
Алды-артын ойламаған аңқау менен
Алдампаз арам достан ғибрат ал
(Құдайбердіұлы, 2018).

Бөдене бейнесінің астарында Шәкәрім арам достықты сынайды, алды-артын ойламайтын аңғал жанды мінейді. Өз құлқындарын ғана ойлайтын жандарды ащы әжуаға алады.

Шәкәрімнің мысал жанрында жазылған шығармаларының бірі – «Бояулы суыр». «Оның бояулы суыр» атты мысал өлеңі түпнұсқасы Румиден аударылған («Қорқау бояуы бар қауға шелекке қайтіп ұрынғаны туралы әңгіме)» (Кемелбаева, 2013). Ақын бұл өлеңде суыр бейнесі арқылы табиғи қалпынан жерініп, өзіне жат бейнеге ұмтылған мінезді әшкерелейді. Жер бауырлап тіршілік ететін суырдың өзін тауыс санап, өзгелерден үстем сөйлеуі оның ішкі болмысы мен сыртқы кейіп арасындағы қайшылықты көрсетеді.

Тауыс деңдер мені енді, суыр демей,
Қорқыңдар рұхсатсыз шөп те жемей.
Жүнім асыл, сендерден түрім бөлек,
Немене мен суырдың патшасы емей!»
(Құдайбердіұлы, 2006).

Осы өлең жолдарынан кейіпкердің менмендікке құрылған өктем сөз саптауын аңғарамыз. Бұл тұста Шәкәрім жануар бейнесін адам қоғамындағы әлеуметтік мінез-құлықтың моделі ретінде қолданады.

Тауыс бейнесі мұнда нағыз тектіліктің емес, сыртқы жылтырақтың нышаны ретінде көрінеді. Қазақ танымында тауыс – көркі көз тартатын, бірақ ішкі болмысы шартты бейне. Ақын үшін шынайы асқақтық әрекет пен қасиеттен байқалуы керек, ал суырда тек уақытша бояу ғана бар. Осы тұрғыдан алғанда, бояуға мастанған суырдың іс-әрекеті жеңіл юмор мен әжуаның нысанына айналады. Суыр образы арқылы адам бойындағы атаққұмарлық пен мақтаншақтық әшкереленеді. «Яғни, ақын қолына аз ғана билік түссе, соған маңғазданып, елін, халқын ұмытып, мардымсып кететін кейбір адамдарды сынға алып отыр. Бақ, дәулет, мансап, байлық – қолдың кірі, бояу сияқты, көпке шыдамай, бір Күні жоқ болар деген ой да айтады. Қанша биік дәрежеде болсаң да қарапайым бол, халқыңмен бол деген идея тастайды (Жүсіпов, 2014).

G. Mitra мен G. Kudaibergenova (2016) мақаласында Шәкәрім Құдайбердіұлының антропология, және философиялық сұрақтар мен өзін-өзі тану мәселелері сопылық дүниетаным шеңберінде қарастырылады. Авторлар Шәкәрім көтерген бес іргелі философиялық сауалдарды Жәлеладдин Румидің рухани-философиялық көзқарасымен салыстыра отырып талдайды. Зерттеу компаративистік әдебиеттану негізінде жүргізіліп, екі ойшылдың адам болмысы, рухани өсу және дүниетаным мәселелеріндегі ортақ ұстанымдары мен айырмашылықтарын зерделейді. Мақалада Шәкәрімнің ой-тұжырымдары Мәуланаңың сопылық ілімімен сабақтастықта зерделеніп, олардың адам және өзін-өзі тану мәселелеріне қатысты көзқарастары салыстырмалы түрде сараланады.

Ал «Епті тышқан» мысал өлеңінде Шәкәрім әлеуметтік астары терең сатираға жүгінеді. Тышқандар бейнесі арқылы ақын қоғамда кездесетін екіжүзділік пен жемқорлықты суреттейді. Өз пайдасын ғана көздеп, ар-ожданды жамылып жүрген ұлықтар мен шенеуніктер өткір сынға алынады.

Өлең мазмұнында сырттай тақуа көрінгенмен, іштей арам пиғылдан арылмаған адамдардың бейнесі жинақталады. Ақын үшін ең қауіпті құбылыс – ар мен иман ұғымын желеу етіп жасалатын әділетсіздік. Осы тұрғыдан алғанда, «Епті тышқан» шығармасын Шәкәрімнің жекелеген адамдар әрекетіне емес, қоғамдағы мінез-құлық типтеріне берген ойлы бағасы деуге болады.

Шәкәрім бұл туындысында ар-ожданды адам өміріндегі басты өлшем ретінде қоя отырып, рухани азғындық пен екіжүзділікті қарама-қарсы қояды. Сондықтан өлең мазмұны бүгінгі қоғам үшін де маңызын жоймаған, ой салатын тәрбиелік мәні зор шығарма болып табылады.

«Шәкәрімнің қоғамды түзету үшін алдымен Адамды түзеу қажеттігі туралы асыл ойлары бүгінгі күні өзектілігін жойған жоқ. Өйткені, қазір адам болмысы қай замандағыдан да күрделі, қайшылықтарға толы болып отыр. Кез келген қоғамның сапалық жаңалығы, жетістіктері сол қоғамдағы әрбір тұлғаның имандылық, адамшылық деңгейімен өлшенуі заңды» (Келгембаева, 2024). Ғалым Б.Келгембаеваның пікірінше, Шәкәрім үшін қоғамдық жаңғыру сыртқы өзгерістерден емес, ең алдымен адамның ішкі рухани жауапкершілігінен басталуы тиіс. Аталған ойды біз де ерекше атап өткенді жөн көрдік.

Шәкәрімнің «Қайтқан шал» тұспал өлеңі Абайдың «Базарға қарап тұрсам әркім барар» өлеңімен үндеседі. Екі өлең де өмірді сауда кеңістігіне балап адамның рухани жауапкершілігін биік қояды. Шәкәрім өлеңінде Керуен келер бір сарайға... десе, Абайда Базарға қарап тұрсам әркім барар деп өмірді сынақ деп қабылдайды. Абайда өмір уақытша сынақ алаңы базар болса, Шәкәрімде сарай. Екеуі де өмір өткінші, таусыншақ екенін меңзеп философиялық ой түйеді. Абай өз өлеңінде сырттай қарап тұрған бақылаушы болса, Шәкәрім:

«Мен де жүрдім ел жүрген сол сарайда... (Құдайбердіұлы, 2023), - деп өзін басынан өткеруші куәгер ретінде бейнелейді.

Абайда адам базарға келген көрермен ретінде суреттелсе, Шәкәрімде сарайға келіп ұзақ тоқтаған қонақ «мен – бір қонақ» ретінде бейнеленеді. Екі өлеңнен де Абайдың «Толық адам», Шәкәрім поэзиясындағы «Ар білімімен» сабақтастық көреміз. Абай ақыл мен мінезді алға тартса, Шәкәрім ар алдындағы есепті алға тартып бес күндік жалған

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

өмірде уақытты байқамай өткізіп, асылды қолдан шығарып алмау үшін адамзатты ойлануға шақырады.

Ұстазы Абайдың «Интернатта оқып жүр» өлеңіндегі:

«Адал жүріп, адал тұр»,

Счетың тура келуге (Құнанбайұлы, 2004), - деген ойын дамыта түседі. «Осы жерде есебің дегенді Абай жер бетіндегі есепті айтпайтын сияқты, құдайдың қиямет күні сұралатын есепті меңзейді, сірә» (Курмамбаева, 2017).

Осы ретте Шәкәрім Абайдан үлгі алып, өз замандастарына, дәуір шындығы туғызған рухани дерттерге сын айтып, қоғамдық құбылыстардың мәнін талдап-түсіндіруді мақсат етті. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ақылшы торғай» өлеңі адам болмысының моральдық-этикалық өлшемдерін мысал жанры аясында көркем бейнелейді. Өлең торғай мен тұзақшы арасындағы диалогке құрылған сюжетті шығарма. Ақын ақыл мен парасатты жалған сенім мен надандыққа қарсы қойып, адам әрекетінің ішкі себеп-салдар байланысын ашып көрсетеді. Торғай бейнесі ақиқат пен зерденің символы ретінде танылса, тұзақшы кейпі ойсыздық пен жеңіл сенгіштікті танытады.

Тұзақшы қуаныпты осы сөзге,

«Келдім ғой –деп – бақ қонар жақсы кезге».

Аузынан босатпаққа уәде берді,

Алдаса, торғай көп деп мұнан өзге (Құдайбердіұлы, 2006).

Осы арқылы ақын ақылға салынбаған сенімнің адамды адастыратынын, ал қайтарымы жоқ іске өкіну рухани әлсіздіктің белгісі екенін терең философиялық түйін деңгейінде ұсынады.

Мысал – дидактикалық әдебиеттің жанры. Аллегориялық бейнелер арқылы Шәкәрім ақын қоғамдағы адамдардың мінездерін сынға алады, өсиет айтады. «Аллегория (көне грекше: allëgoria – пернелеп айту), пернелеу – оқырманның не көрерменнің санасына, қиялына ерекше әсер ететіндей, образ жасаудың бейнелеуші құралы, көркемдік тәсіл» (Ахметов, 1990).

Шәкәрімнің мысал өлеңдері оқушыға тек үгіт-насихат қана емес, іс-әрекет арқылы берілетін түйінді ой тастайды. Мысал жанрының табиғи сипатын беретін ғылыми дәйексөз де ұсынған орынды: «The purpose of the story is some moral truth, presented in action, and, consequently, awakening in us both feeling and imagination» (Abrams, 2005).

Демек, Ш.Құдайбердіұлының мысал өлеңдеріндегі негізгі ойөзек – оқиғалар тізбегі арқылы шындық пен ақиқаттың парқын таныту. Шәкәрім ғибратының астарында қоғамдағы әлдінің әлсізге тізесін батыруы, реті келгенде жанындағы адамды мақтап, көз тая бере алдап соғып, жарға жығуы сынды адам мінездері жатыр.

Поэтикалық тұрғыдан алғанда, Шәкәрім жануарларды кейіптеуде қысқа да нұсқа сипаттама береді. Әр бейненің мінезін бір-екі шумақта дәл суреттеп, оқырманға танымал символ дәрежесіне жеткізеді.

Шәкәрім мысалдарының түпкі мәні – тәлім-тәрбие, өнеге беру. Әрбір жануар бейнесі арқылы адам мінезіндегі кемшіліктерді сынайды. Айлакер түлкі – мансап үшін арын сатқан екіжүзділерді бейнелесе, қомағай қасқыр – қоғамдағы жемқорлық пен тойымсыздықты әшкерелейді, есек бейнесі – ғылымнан, білімнен алыс, қараңғылықта қалғандарды сынау құралы болса, қой бейнесі – момын халықтың қайшылықты тағдырын көрсетеді, бірақ сонымен бірге оның адалдығын да меңзейді.

Шәкәрімнің «Қайткенде адам болады?» сынды философиялық ойлары да жануар мен адам табиғатын салыстыру арқылы өрбиді. Ол адамды хайуаннан айыратын басты

қасиет – ақыл мен ар екенін ұқтырады. Шәкәрімнің шығармалары халық өмірінің энциклопедиясы ретінде бағаланады, өйткені ол өз шығармаларында қазақ халқының тағдырын барынша дәл бейнелеген (Smagulov, 2024).

Шәкәрім мысалдарының ерекшелігі – көркемдік пен ғибраттың тұтастығы. Жануарлар бейнесі поэтикалық жағынан образды, бейнелі, көркем құралдар арқылы сомдалса, дидактикалық тұрғыдан ол қоғамдағы мінездерді түзету, адамгершілікті насихаттау құралына айналады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының мысалдары қазақ әдебиетінде поэтикалық-дидактикалық дәстүрді жалғастырып қана қоймай, оны жаңа деңгейге көтерді. Ақын жануарлар бейнесін қоғамдағы адам мінездерінің символы ретінде қолданды. Әрбір бейне көркемдік тұрғыдан аллегориялық сипат алып, дидактикалық тұрғыдан адамгершілікке, білімге, әділетке шақыратын құралға айналды.

Кез келген ұлт әдебиетінде мысал жанрының өзіндік тарихы бар. Мысал жанрында белгілі бір үгіт, тәлім-тәрбиелік мән жатады. Автордың суреттеп жазған бейнесі өмірде болатын шындықты бейнелейді. Мысал соңында оқырманға белгілі бір үгіт, терең тағылымдық мәні бар қорытынды жасалады. Мысалда тобықтай түйін беріледі (Палтөре, 2025).

Осылайша, Шәкәрім мысалдары – халықтық дәстүр мен дүниежүзілік әдеби тәжірибені тоғыстырған, терең философиялық мәні бар, көркемдігі биік туындылар болып табылады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде Шәкәрім мысалдарындағы жануарлар бейнесінің астарлы мағынасына талдау жасалып, интерпретациясы анықталды.

Шәкәрім ақын мысалдарында адамның жағымсыз мінездерін сынайды. Қоғамда кездесетін әр алуан жағдайларды жан-жануарлар әрекеттері арқылы суреттейді, сол аң-құсқа теңейді. Ишарат, тұспалдау арқылы адамдар арасындағы даңғазалық, мақтаншақтық, бақай есеппен өмір сүру, арамдық мінездерді аллегориялық тәсіл арқылы сынға алады.

Шәкәрім дананың бар мақсұты адамзат баласының өзін-өзі жетілдірудің, қоғамға ар түзейтін ғылымды енгізудің жолдарын ұсыну. Сол ойын шығармалары арқылы насихаттады. Дана Шәкәрім қоғамға ар білімі керек деген байламға неге келді? Адамның ары – ақылдың безбені. Шәкәрім ұсынған ар – адамның ішкі тазалығы. Ішкі тазалық дегеніміз – бойында ұяты мен кісілігі бар, талабы мен жігері мықты болу.

Осылайша дана Шәкәрім қазақ қоғамын түзетудің жолын ұсынады. Адам баласының өзімен өзі күресіп, нәпсісін жеңуі қиын іс. Ақылдың саулығынан айырылуы да осы нәпсіде жатыр. Пендені бұзатын да нәпсі.

Шәкәрім ақын шығармашылығының маңызды бөлігін құрайтын мысалдардың да басты идеясы адам баласының мінездерін жан-жануарлармен үйлестіре сипаттау. Бұл әдебиетте бар үрдіс болғанымен де ақын терең ойлы мысалдары арқылы өз ортасына ой салу, білімге ұмтылу сынды ізгі істерге шақырды.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландыратын BR28712491 «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын әдеби-мәдени, тарихи-

этнографиялық, географиялық, лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу: цифрлық интеграция және этнотуризм» бағдарламасы аясында әзірленді.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

ЖИ құралдарының қолданылуы

ЖИ мүмкіндіктері ішінара сөйлем құрылымын ықшамдау, ғылыми стильді біріздендіру,кейбіртіркестердіңредакциялықнұсқаларынсалыстыру,библиографиялық деректерді дұрыс форматтау, транслитерациялау, сондай-ақ, халықаралық дәйексөз келтіру стандарттарына (APA) сәйкестендіру мақсатында қолданылды. Барлық ғылыми мазмұн, талдау және қорытындылар авторларға тиесілі.

Авторлардың қосқан үлесі. К.Т.Тулебаева материалдарды жинақтап, зерттеу материалдарының нәтижелерін айқындады, мақаланы рәсімдеумен айналысты. А.Т.Смагулова мақаланың негізгі идеясы мен тақырыбын ұсынды, зерттеу материалдарының негізгі бөлігінің талқылауларын жүйеледі. К.С.Курмамбаева мақаланың әдістемесі мен қорытынды бөлімін жазды. Мақаланың тұтастығы мен деректердің дәйектілігін зерделеді.

Әдебиеттер тізімі

Ағалиева, Н. (2008). Шәкәрім лирикасының жанрлық көркемдік сипаты. Шәкәрімтану мәселелері. Алматы: Талер-Пресс, 921-923.

Ахметов, З. (1990). Абайдың ақындық әлемі. Алматы: Ана тілі.

Әбдіғазиұлы, Б. (2008). Шәкәрім әлемі. Алматы: Раритет.

Жүсіпов, Н. Қ., & Баратова, М. Н. (2014). Шәкәрімнің тұспал өлеңдері. С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің хабаршысы, (3), 109.

Келгембаева, Б. (2024). Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ар» ілімі мен адам болмысы туралы толғамдары. Керуен, 83(2), 236. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-18

Кемелбаева, А. (2013). Мәжнүн-жүрек. Алматы: Алаш баспасы.

Курмамбаева, Қ. С. (2017). Абай поэзиясындағы ар-иман, адамгершілік мәселесі. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, 2(60), 177-181.

Құдайбердіұлы, Ш. (2006). Шығармалары: Өлеңдері, дастандары (1-том). Алматы: Жібек жолы.

Құдайбердіұлы, Ш. (2018). Шығармалары. Астана: Фолиант.

Құдайбердіұлы, Ш. (2023). Шығармалары. Астана: Фолиант.

Құнанбайұлы, А. (2004). Шығармаларының екі томдық толық жинағы (Т. 1). Жазушы.

Палтөре, Ы.М., Кожабекова, Р.С., Хаслина, Б.Х. (2025) Ахмед Шауқидың мысал өлеңдеріне герменевтикалық талдау. Қазақстан шығыстануы ғылыми журналы 14(2), https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.294

Хохлова, Н.А. (2015). Героиня комического эпоса Лиса и «Волки и овцы» А.Н.Островского (к вопросу об эпизации драмы). Вестник Томского государственного университета, (395), 18-24.

Юнг, К.Г. (2021). Архетип и символ. Канон.

Abrams, M.H. (2005). A Glossary of Literary Terms (8th ed.). Thomson Wadsworth.

Mitra, G., & Kudaibergenova, G. (2016). Answers to five questions of Shakarim according to the vision of Maulana. Journal of Oriental Studies, 4(65).

Smagulov, N., Issakhan, M., Mukhitdinov, R., Zhamashev, A. (2024). The influence of Shakarim Kudaiberdiev's work on the economic, cultural, and spiritual development of Kazakhstan in the late 19th century and early 20th century Pharos Journal of Theology, 105(3).

К.Т. Тулебаева[1], А.Т. Смагулова[2], К.С. Курмамбаева[3]
[1]Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан
[2,3]Шәкәрім университет, Семей, Казахстан

Лирико-дидактическая экспликация образа в баснях Шакарима

Аннотация. В статье рассматривается дидактическая экспликация образов животных в баснях Шакарима Кудайбердиулы. Анализируется, как глубоко укоренившиеся в народном сознании представления о животных передаются через аллегорическое описание человеческих характеров. Цель исследования — анализ лирико-дидактических элементов и основных идей в баснях Шакарима в рамках лирико-дидактической экспликации. Направление исследования связано с гармонией между функциональной значимостью жанра басни и поэтическими образами автора. Главная задача, характерная для произведений Шакарима, заключается в борьбе человека со своим внутренним «Я» и предложении принципов совести (Ар) для достижения победы на этом пути. Рассматривается поэтическое и дидактическое значение жанра басни, а также жизненные уроки, которые она дает читателю. Научная значимость статьи заключается в том, что образы животных в творчестве Шакарима представлены не просто как сказочные персонажи, а как художественные символы определенных моделей поведения и черт человеческой природы. В данной статье был использован метод герменевтического анализа. В результате исследования систематизированы анималистические образы в баснях Ш. Кудайбердиулы, определены их художественные и воспитательные функции. Данное исследование задает направление для ученых-шакаримоведов постсоветского периода.

Ключевые слова: поэтика, басня, символ, аллегория, жанр, дидактика, анималистический образ.

K.T. Tulebayeva[1], A.T. Smagulova[2], K.S. Kurmambayeva[3]
[1]Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey
[2,3]Shakarim University, Kazakhstan, Semey

Poetic and didactic explication of animal image in the fables of Shakarim

Abstract. This article examines the didactic explication of animal images in the fables of Sh. Kudaiberdiuly. It analyzes how deeply ingrained popular notions of animals are conveyed through allegorical descriptions of human characters. The purpose of the study is to discuss the lyrical and didactic elements and core ideas in Shakarim›s fables within the framework of lyrical and didactic explication. The research focuses on the harmony between the functional significance of fable genre and the author›s poetic imagery. The main theme characteristic of Shakarim›s works is the struggle of man with his inner self and the proposition of principles of conscience (Ar) for achieving victory in this journey. The poetic and didactic significance of the fable genre, as well as the life lessons it imparts to the reader, are examined. The scientific significance of this article lies in the fact that animal images in Shakarim›s works are presented not simply as fairy-tale characters, but as artistic symbols of specific models. This article utilized a hermeneutic analysis method. The study systematized the animalistic images in Sh. Kudaiberdiuly›s fables and identified their artistic and educational functions. This research sets out a direction for Shakarim scholars in the post-Soviet period.

Keywords: poetics, fable, symbol, allegory, genre, didactics, animalistic image.

References

Aghaliyeva, N. (2008). Shakarim liriksynyn zhanrlyk korkemdik sipaty [Genre and artistic character of Shakarim›s lyrics]. In Shakarimtanu maseleleri. Almaty: Taler-Press, 921-923. (in Kazakh)

Akhmetov, Z. (1990). Abaidyn akyndyk alemi [Abai›s poetic world]. Almaty: Ana Tili. (in Kazakh)

Abdigaziuly, B. (2008). Shakarim alemi [The world of Shakarim]. Almaty: Raritet. (in Kazakh)

Zhusipov, N. K., & Baratova, M. N. (2014). Shakarimnin tuspal olenderi [Allusive poems of Shakarim]. S. Toraighyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universitetinin Khabarshysy, (3), 109. (in Kazakh)

Kelgembaeva, B. (2024). Shakarim Kudaiberdiulynyn «Ar» ilimi men adam bolmysy turaly tolgamdary [Reflections of Shakarim Kudaiberdiuly on the doctrine of «Conscience» and human existence]. Keruen, 2(83), 236-240. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-18 (in Kazakh)

Kemelbaeva, A. (2013). Mazhnun-zhurek [Majnun-heart]. Almaty: Alash. (in Kazakh)

Kurmambaeva, K. S. (2017). Abai poeziyasyndagy ar-iman, adamgershilik maselesi [The issue of conscience, faith and morality in Abai›s poetry]. Bulletin of Abai KazNPU8 Philology series, 60(2), 177-181. (in Kazakh)

Kudaiberdiuly, Sh. (2006). Shygarmalary: Olenderi, dastandary [Works: Poems, epics] (Vol. 1). Almaty: Zhibek Zholy. (in Kazakh)

Kudaiberdiuly, Sh. (2018). Shygarmalary [Works]. Astana: Foliant. (in Kazakh)

Kudaiberdiuly, Sh. (2023). Shygarmalary [Works]. Astana: Foliant. (in Kazakh)

Kunanbaiuly, A. (2004). Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhynagy [Complete two-volume collection of works] (Vol. 1). Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Paltore, Y. M., Kozhabekova, R. S., Haslina, B. H. (2025) Akhmed Shauqidyn mysal olenderine germenevtikalyk taldau [A hermeneutic analysis of Ahmed Shauqi›s example poems]. Kazakhstan shygystanu» gylymi zhurnaly, 14(2). https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.294 (in Kazakh)

Khokhlova, N. A. (2015). Geroinya komicheskogo eposa Lisa i «Volki i ovtsy» A.N. Ostrovskogo (k voprosu ob epizatsii dramy) [The heroine of the comic epic Fox and «Wolves and Sheep» by A.N. Ostrovsky]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, (395), 18-24. (in Russian)

Jung, C. G. (2021). Arkhetip i simvol [Archetype and symbol]. Kanon. (Original work published 1934-1954). (in Russian)

Abrams, M. H. (2005). A glossary of literary terms (8th ed.). Thomson Wadsworth.

Mitra, G., & Kudaibergenova, G. (2016). Answers to five questions of Shakarim according to the vision of Maulana. Journal of Oriental Studies, 65(4), 49-58. https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/483

Smagulov, N., Issakhan, M., Mukhitdinov, R., Zhamashev, A. (2024). The influence of Shakarim Kudaiberdiev's work on the economic, cultural, and spiritual development of Kazakhstan in the late 19th century and early 20th century Pharos. Journal of Theology, 105(3), 1-9. https://doi.org/10.46222/pharosjot.105.314

Авторлар туралы мәлімет:

Тулебаева Куралай Токтаровна – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан. E-mail: tulebaeva82@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1636-8822

Смагулова Акмарал Тулеугазиевна – филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан. E-mail: akma.2000.2006@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7509-7025

Курмамбаева Карлыгаш Солтангазиевна – филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан. E-mail: karlitos-73@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6022-3992

Тулебаева Куралай Токтаровна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан. E-mail: tulebaeva82@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1636-8822

Смагулова Акмарал Тулеугазиевна – кандидат филологических наук, Шәкәрім университет, Семей, Казахстан. E-mail: akma.2000.2006@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7509-7025

Курмамбаева Карлыгаш Солтангазиевна – кандидат филологических наук, Шәкәрім университет, Семей, Казахстан. E-mail: karlitos-73@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6022-3992

Tulebayeva Kuralay – corresponding author, Candidate of Philology, Professor, Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey. E-mail: tulebaeva82@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1636-8822

Smagulova Akmaral – Candidate of Philology, Shakarim University, Kazakhstan, Semey. E-mail: akma.2000.2006@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7509-7025

Kurmambayeva Karlygash – Candidate of Philology, Shakarim University, Kazakhstan, Semey. E-mail: karlitos-73@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6022-3992

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

ӘДЕБИЕТТАНУ/ LITERATURE STUDIES/ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-237-248

ХҒТАР 16.01.21
Ғылыми мақала

А.Б. Шалғынбекова[1], С.Б. Жұмағұл[2*], А.Д. Амренов[3]
[1,3]Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: [1]ayauuzhan@mail.ru, [2]sagymbai.zhumagul@mail.ru, [3]adilbek.61@mail.ru)*

ХАМЗА АБДУЛЛИННІҢ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінің айтулы өкілі ақын, аудармашы Хамза Абдуллиннің шығармашылық тұлғасы қарастырылады. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы тұтқынға түскен ақынның аса ауыр тағдыры, кеңес билігі тарапынан саяси сенімсіздікпен қуғын-сүргінге түскен шырғалаңы мол шығармашылығы талданады. Соғыс тұтқынында және кеңес лагерінің ауыр қыспағында жүріп жазылған саяси-әлеуметтік, көңіл-күй, табиғат лирикасының тақырыптық-идеялық арқауы айқындалады. «Достарым», «Тұтқын жыры», «Зарлы ана туралы жыр», «Бостандық», «Жалғыздық», «Мен жылаймын», «Алтай», «Есіл», «Мағжанның жиені Бибізайыпқа» тағы басқа өлеңдері, «Жауырын» балладасы талданады. Поэзиясының ұлт азаттығы мен тұлға еркіндігін, ұлттық құндылықтар мен адам теңдігін, жалпыадамзаттық гуманизмді аяусыз жаншып отырған сталиндік жүйе озбырлығын суреттеуден туындайтын реалистік сипаты, көркемдік қуаты сараланады. Өлеңдерінің тақырыптық-идеялық өзегі мен өзектілігі кеңес билігіне және адамзат баласына қайғы-қасірет әкелген фашизмге тән озбырлықты әшкерлеуі тұрғысынан зерделенеді. Ол соғыс тұтқынынан соң кеңес билігі тарапына құдаланып, ұзақ жылдарға бас бостандығынан айрылуының ақын тағдырына қаншалықты ауыр соққы болғанын байыптауға мүмкіндік береді. Рухы биік ақынның барлық тоталитаризм қиянатына төтеп беріп, шығармашылық ізденістері, көркем аудармаларымен қазақ әдебиетіне зор үлес қоса білгені тұжырымдалады.

Түйін сөздер: ақын, Хамза Абдуллин, екінші дүниежүзілік соғыс, соғыс тұтқыны, кеңес лагері, поэзия, лирика.

Түсті: 28.03.2025; Жөнделді: 19.01.2026; Мақұлданды: 13.03.2026; Онлайн қолжетімді: 31.03.2026

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің айтулы өкілі ақын, аудармашы Хамза Абдуллин шығармашылық тағдыры аса күрделі тұлға. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында жау тұтқынында болған ақынның кеңес билігінің саяси сенімсіздігімен қуғын-сүргінге түскен шырғалаңы мол шығармашылық жолы жан-жақты қарастыруды қажет етеді. Соғыс тұтқындарына деген бір жақты қасаң танымдағы кеңес идеологиясының саяси қысымының зардаптары аз емес. Ақынның соғыс тұтқынында және кеңес лагерінің ауыр қыспағында жүріп жазылған поэзиясы тоталитарлық жүйеге тән озбырлықты ешбір боямасыз тануға мүмкіндік береді. Ұлт азаттығы мен тұлға еркіндігін, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық гуманизм мұраттарын аяусыз жаншып отырған сталиндік жүйе озбырлығы әшкерленген «Достарым», «Тұтқын жыры», «Зарлы ана туралы жыр», «Бостандық», «Жалғыздық», «Мен жылаймын», «Алтай», «Есіл», «Мағжанның жиені Бибізайыпқа» сынды саяси-әлеуметтік, көңіл-күй, табиғат тақырыбындағы лирикасы, «Жауырын», «Түн перісі» (Коммунизм туралы тарихи баллада) балладалары реалистік қуатты мол шығармалар болуымен ерекшеленеді. Поэзиясының тақырыптық-идеялық өзегі адамзат баласына қайғы мен қасірет, зұлмат пен нәубет әкелген кеңес билігі мен фашизмге тән озбырлықты әшкерлеуімен өзекті.

Соғыс тұтқынында болған Х. Абдуллин фашистер және кеңес билігінің қиянатын қатар шеккен жан. Ол 1945 жылы гестапо тарапынан тұтқындалып, Берлин түрмесіне қамалады. Өлім жазасына кесіледі. Елге оралған соң кеңес билігі тарапынан қудаланып, ГУЛАГ-қақамалды. 1947 жылғы 18 сәуірдегі Түркістан әскери округі әскери трибуналының РСФСР қылмыстық кодексі 58-І «б», 58-10, 2. бөлім баптарының негізінде он жыл бас бостандығынан айырылды. Бастапқы бес жылын РФ Иркутск облысындағы Тайшет лагерінде, қалған мерзімін атақты Колымада өткізді. Рухы биік ақын тоталитаризм қиянатына төтеп беріп, шығармашылық ізденістері, әдеби аудармаларымен қазақ әдебиетінің көркемдік дамуына зор үлес қоса білді.

Зерттеу әдістері

Ақын Хамза Абдуллин шығармашылығын қарастыруда әдеби-тарихи талдау, поэзиясын саралауда мәтіндік саралау, салыстыру, жинақтау, қорыту әдістері, герменевтика, рецептивті эстетика қағидаттары басшылыққа алынды.

Әдебиетке шолу

Хамза Абдуллиннің өмірі мен шығармашылығы қазақ әдебиеттану ғылымында ұзақ уақыт бойы арнайы жүйелі зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Оның басты себебі – ақынның Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында жау тұтқынында болуы және соғыстан кейін кеңес билігі тарапынан саяси сенімсіз ретінде қудаланып, ГУЛАГ жүйесінде жазасын өтеуі. Кеңестік идеология жағдайында соғыс тұтқындарының тағдыры жабық тақырып саналып, мұндай қаламгерлердің мұрасын зерттеу мүмкін болмады. Тек тәуелсіздік жылдарынан кейін ғана Хамза Абдуллин тұлғасы мен шығармашылығына жаңаша көзқарас қалыптаса бастады. Осы бағытта алғашқылардың бірі болып С.Ақтаев «Қызыл саясаттың құрбаны. Ақын Хамза Абдуллиннің тағдыры туралы» атты мақаласында ақынның өмір жолындағы трагедиялық кезеңдерді кеңестік қуғын-сүргін саясаты контексінде қарастырады. Автор Х. Абдуллинді тоталитарлық жүйенің жазықсыз құрбандары қатарында атап, оның шығармашылық тағдырына саяси жүйенің тікелей ықпал еткенін дәлелдейді.

Ғ.Қадірәліұлының (2007) «Азапта болған ақын (Хамза Абдуллин)» атты зерттеу еңбегінде ақынның соғыс тұтқыны ретіндегі тағдыры, лагерьлік өмірі және осы кезеңде жазылған шығармалары деректік материалдар негізінде баяндалады. Зерттеуші ақынның поэзиясының шынайылығы мен өмірлік негізін алға тартып, оның өлеңдеріндегі трагедиялық пафостың жеке тағдырмен сабақтастығын көрсетеді.

А.Кәкеннің (2024) «Жазықсыз жазаланғандар», «Ақын Хамза Абдуллин» атты зерттеулерінде ақынның кеңестік жазалау жүйесімен бетпе-бет келген өмір жолы архивтік және публицистикалық деректер негізінде сипатталады. Автор Х. Абдуллин шығармашылығын саяси қуғын-сүргін тақырыбын ашудағы маңызды әдеби дереккөз ретінде бағалайды.

Б.Сәрсенбаевтың «Мағжантанушы қайсар қаламгер» атты мақаласында Х. Абдуллиннің Мағжан Жұмабайұлымен рухани сабақтастығы, оның әдеби-эстетикалық ұстанымдарының Мағжан поэзиясымен үндестігі сөз болады. Бұл зерттеу ақынның дүниетанымдық және көркемдік бағдарын түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар Х. Абдуллиннің өзі жазған «Түнекті түндер», «Қыршыннан қиылған қырық тоғыз», «ХХ ғасырдың Қорқыты мен Асан Қайғысы» атты мақалалары мен естеліктері ақын шығармашылығын зерттеуде маңызды деректік негіз болып табылады. Бұл еңбектерде автор соғыс, тұтқын, лагерь шындығын тікелей куәгер ретінде баяндайды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Ақын өмірі мен шығармашылығының аса күрделі кезеңі саналатын Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы әдеби мұрасы, тар қапаста отырған қилы кезеңі тоталитарлық жүйе жылдарында зерттеушілер назардан тыс қалып келді. Ол кеңес идеологиясының жіті цензуралық қадағалауындағы жабық тақырыптардың бірі болатын. Тәуелсіздіктен соң ғана ақынның соғыс тұтқыны, кеңес азаптау лагерлеріндегі аса қилы тағдыры жаңаша танымда жазылған проблемалық мақалалардың өзегіне алына бастады. С.Ақтаевтың «Қызыл саясаттың құрбаны. Ақын Хамза Абдуллиннің тағдыры туралы», «Мағжан мен Хамза», Ғ.Қадірәліұлының «Азапта болған ақын» (Хамза Абдуллин), З.Тілеужанұлының «Хамзаның азапты жолы», «Хамзаның қатал тағдыры», Б.Қойшыбаевтың «Ұлы соғыс және басты құндылық», А.Кәкеннің «Жазықсыз жазаланғандар», «Ақын Хамза Абдуллин», Б.Сәрсенбаевтың «Мағжантанушы қайсар қаламгер», Б.Қанарбаеваның «Ол Хамза Абдуллин еді» мақалаларының ақын шығармашылығының беймәлім кезеңдерін танудағы маңызы зор.

Неміс басқыншылары, кеңес билігінің қыспағын қатар көрген соғыс тұтқындарына деген қытымыр қоғамның саяси сенімсіздігі, әлеуметтің секемдігі сейілген жылдары Х. Абдуллин тар жол, тайғақ кешулі ғұмырының қилы кезеңдерінен «Қыршыннан қиылған қырық тоғыз», «Түнекті түндер», «ХХ ғасырдың Қорқыты мен Асан Қайғысы» мақалалар, естеліктерін жазды. Қ.Қасеновпен бірге дайындалған «Мұстафа мен Мағжан Тұран елінің даналары» кітабындағы «Жау қолында қалған жазушылар» мақаласының да сұрапыл соғыс жылдарының шындығын айқындаудағы маңызы ерекше мәнге ие. (Абдуллин, Қасенов, 1998)

Хамза Абдуллиннің шығармашылық ізденісі өткен ғасырдың отызыншы жылдарынан басталады. Ауылдағы бастауыш мектепті бітіріп, Қызылжардағы ауыл шаруашылығы техникумының дайындық курсына түседі. Одан Ресейдің Омбы қаласындағы ауыл

шаруашылығы институтының жұмысшылар факультетіне қабылданады. Оны ойдағыдай бітіріп, Қызылжар қаласында облыстық халық ағарту бөлімінде бірер жыл қызмет істейді (Ақтаев, 2009). 1937-1940 жылдары аралығында білімін ұштап, Алматы қаласындағы Коммунистік Журналистер институтында оқиды. Институтты аяқтаған соң журналистикаға бет бұрып, «Социалистік Қазақстан» газетінде еңбек етеді.

Ақынның тырнақалды өлеңдері облыстық, республикалық газет-журналдарда басылды. «Айша», «Пушкин дана» атты алғашқы өлеңдері 1937 жылы Солтүстік Қазақстан облыстық «Ленин туы» газетінде жарияланды. М.Жұмабайұлының көзін көріп, ағалық қамқорлығына бөленген Х. Абдуллин 1940 жылдардың басында республикалық әдеби байқауларға қатысады. Ақындық ізденіс қуатынан туған «Шойын жол» поэмасы бас жүлдеге ие болады. «1937 жылы Қызылжардағы облыстық «Ленин туы» газетінде жарияланған «Айша», «Пушкин – дана» атты алғашқы өлеңдері ұлы Мағжанға ұнайды, ол балауса жырларға үлкен үміт артып, өзінің ағалық ақыл-кеңесін берген. Бұдан қуат, нәр алған жас ақын сонау 40-жылдардың өзінде «Шойын жолда» дастанымен республикалық байқауда бірінші орын алады» (Кәкен, 2024).

«Алғашқы туындыларының бірі 1940 жылы «Әдебиет майданы» журналының 12 санында шыққан «Шойын жолда» атты дастаны. Көлемді дастан, 130 шумақ және ол латын әріптерімен жазылған. Бұл дастан, жас ақын журналистердің Республикалық жарысында бас жүлдеге ие болған еңбек. Осыдан іле аталмыш журналда «Қорқақ» атты екінші дастаны басылады (Қадірәліұлы, 2007).

Алайда ақындық дарынымен танылып, қазақ поэзиясына ойлы өлеңдерімен олжа сала бастаған Х. Абдуллин Екінші дүниежүзілік соғыстың қан майданына аттанады. Сан миллион адамды ажал құштырған сұрапыл соғыс ақын тағдыр-талайына күрделі өзгеріс әкеліп, кейінгі шырғалаңы мол шығармашылығына өшпес із қалдырды (Қадірәліұлы, 2007). Соғыс тақырыбы әлем халықтары поэзиясында көрініс тапқан бірден бір тақырып екенін осы тұста айта кету керек. XX ғасырдағы поэтикалық колоризм туралы бір мақалада авторлар соғыстың адамзатқа әкелген қасіреті жан-жақты көрсетіледі (Moldagali, Abisheva, Sabirova, & Moldagaliyeva, 2025).

«Сұрапыл соғыстың сол бір қиын қыстау кезеңінде де жыр жазудан бір сәт қол үзбеді. Сол жылдары Берлинде қазақ тілінде «Тасқан жыры» атты үлкен жинақ шығарды. Колымадан оралған соң «Теңізден теңізге» деген кітабы жарық көрді. «Ел суреті» жыр жинағы өмірге келді. Кейін «Мұстафа мен Мағжан – Тұран елінің даналары» естелік кітабы оқырмандар қолына тиді» (Қадірәліұлы, 2007).

Ақын өмір белесіндегі алмағайып кезең туралы кейіннен: «...Мен «Толқын жыры» атты өлеңдер жинағымды Германияда тар қапаста жүргенде жаздым... Онда үкіметімізге қарсы жазылған бір ауыз сөз жоқ. Редакцияда, Германияда жүргенде, мұсылмандар дивизиясында болғанда фашизмге қарсы астыртын әрекеттерге қатыстым. Ұлттық комитеттің осыларды ескермегеніне таңданамын. Мың өліп, мың тірілдім. Бірнеше рет ату жазасын да алдым. Әйтеуір, әлі тірімін. Он бес жыл көрген бейнетім, қайпастағы қайғым, айдаудағы азабым барлық өмірімнің таразысын басып кетері сөзсіз. Тек ондай азапты ешкімнің басына бермесін!...», «...1943 жылдың көктемінде Берлиндегі «Түркістан комитетінде» «Милли әдебиет» журналының бас редакторы, татар ақыны Мұса Жәлелдің досы Мәжит Айтбаевтың демеуімен Берлинге алдырылып, «Янги Түркістан» газетінде істедім. 1945 жылдың бастапқы айларында фашизмге қарсы жұмыс істегенім үшін түрмеге қамалып, ату жазасына бұйрылдым, соғыс біткеннен кейін Берлин түрмесінен азаттыққа шықтым. Совет армиясының қоршауында қалған неміс гестапосы өз

бастарымен қайғы болып, мені атуға үлгере алмай қалды. Оның есесіне соғыстан соңғы біраз жылды Совет концлагерінде өткізуге тура келді» деп жазды (Абдуллин, 1996).

Х. Абдуллиннің алғашқы өлеңдер жинағы «Теңізден теңізге» деп аталды. Кейінгі жыр кітабы «Ел суреті» деген атпен жарық көрді. Қыр перзентінің сұлу табиғатқа, еркін далаға, шексіз кеңістікке деген сүйіспеншілігі алабөтен. Кең байтақ қазақ даласын жырлаған ақын «Тарбағатай өңірінде», «Отырар», «Көкшетау», «Есіл», «Ертіс», «Туған жер», «Жолды өзегім» аталатын табиғат лирикасында Тарбағатай сұлулығын, Отырар асқақтығын, Көкшетау кербездігін, Есіл мен Ертіс ағысын тамсана суреттейді. Табиғат тылсымы ақындық шеберлікпен бейнеленген «Есіл» өлеңі пейзаждық лириканың тамаша үлгісі болуымен назар аудартады.

«Есілім, менің Есілім, // Сылаңдайсың сылдырап, // Арқаның ашып есігін, // Ағасың төмен құлдырап. // Думан-той, у-шу, мереке // Терістікке баруың // Жеріңде жүрген береке, Өлкемді кезген, аруым» деген шымыр өрілген өлең өрімі ерке Есілдің асау толқынының өмір мен өңірге нәр берудегі шексіз құдыретімен астастырыла суреттеледі.

«Әкетіп алға ағының, // Тасқының мені тербеткен, // Қуғандай белес сағымын, // Жүзуде жүлде ап ер жеткем. // Жарыссам асау толқынмен, // Ойнаса шоршып шабағың, // Күлкілі күміс шолпыңмен // Ұрушы ең жардың қабағын. // Өзімнен жастай сыр ұққан // Жатырсың жайнап, Есілім! // Кездерім болса ұмытқан,// Ете гөр сен де кешірім (Есіл) (Абдуллин, 1996). деген көркемдік арна психологиялық тереңдік, лирикалық сезіммен әдемі үйлесім тауып жатады.

Х. Абдуллиннің соғыс тұтқынында, соғыстан кейін ГУЛАГ қапасында еркіндікті аңсау сарынында жазылған өлеңдерінде адамзат баласына қайғы мен қасірет, қиянат пен қиястық әкелген қанды қол жүйе өктемдігінің ауыр зардаптары әшкерленді. Қуғын-сүргін, атып-асуды мемлекеттік басқару тетігіне айналдырған озбыр жүйелердің қоғам мен әлеумет тарапынан тұмшаланып отырған ащы сабақтары жырланады. Ол сағы сынбаған өршіл ақынның кеңес билігінің еркін ой мен азат рухты, яғни демократиялық құндылықтарды аяусыз жаншудағы озбырлығын реализм биігінде жеткізудегі жанайқайы болатын.

«Достарым» (1941), «Тұтқын жыры» (1942), «Зарлы ана туралы жыр» (1942), «Бостандық» (1943), «Жалғыздық» (1945), «Мен жылаймын» (1949) өлеңдеріндегі жеке басының шер мен мұңы, зары мен қайғысына бойлататын психологиялық иірім заман, қоғам, уақыт тынысымен тығыз байланыста өріліп отырады (Қадірәліұлы, 2007).

1942 жылы Польшаның Демблинінде жазылған «Зарлы ана туралы жыр» өлеңіне коммунистік жүйе қиянатына ұшыраған отбасы, әулет тағдырын арқау етіп, ойлы оқырманын кеңес тарихы бүркемелеп келген саяси әлеуметтік қиянатына қанықтырады. Зұлымдыққа негізделген биліктің ақ пен қараны, ерлік пен ездікті ажыратпастан, отбасын ойрандаудағы шектен шыққан заңсыздық пен тың трагедияға ұласуын шынайы бейнелейді. Әлеуметтік қиянаттың көлеңкелі тұстарына шындық шырағын жағады.

«Ел қайғысы түскен анам басына,
Қартайғанда пенде келмей қасына.
Малын, жанын тартып апты дым қоймай,
Қараңызшы көзден аққан жасына.
Ұлы кеткен өлім іздеп майданнан,
Серік шалы шетке он жылға айдалған.
Жалғыз қызы келінімен нан іздеп,
Дорба салып, қайыршыға айналған….» (Қадірәліұлы, 2007).

Оңдалмай ма мұңымыз,
Болды ма әлде көңіл тоқ,
Білемісің мұнайдың,
Әр тамшысы жауға оқ!» Қазақстанның батыс өңірі ғана емес,майданға өз үнімен үлес қосқан ақындардың шумақтары сол сәттерде елге рух бергені мәлім. Құмар ақынның бұл шумақтары 1943 жылғы айтыстардың ішінде Алматы облысында өкен Иманжан мен Қалқаның айтысындағы Қалқа айтқан мына шумақтармен үндес еді:

Отанға берген ақ пимаң,
Ақ қойымның терісі. (Кожабекова, 2025)

Ой еркіндігі, сөз бостандығын аяусыз жаншып отырған идеология құрсауындағы кеңес әдебиетіндегі жабық тақырыпқа батыл қалам тербеген ақын заман шындығын еш боямасыз жырлаудағы азаматтық ұстанымын айқын жеткізеді.

«Ел тұрмысы – тым масқара, бізге жат,
Жігіттер жоқ әсем жүйрік мінген ат.
Бозбала мен бойжеткен жоқ шалқыған,
Әлем – адыра! Жатыр өліп махаббат!
Кәрі, жасын басып төмен құлақтан,
Қарт атамды елден қуып, жылатқан.
Ғалымдарды айдап Қиыр Шығысқа,
Еркіндіктің ізгі туын құлатқан» (Қадірәліұлы, 2007).

Реалистік сипаттағы өлеңде деп кеңес билігінің қиянаты мен қиястығы барша табиғи қалпымен шынайы суреттелген. Ол тоталитарлық жүйенің қанды қол қылмысына үңілдіріп, тарихтың ащы сабағынан тағылым салуға ой салады.

Социалистік реализм қасаңдығы мүмкіндік бермеген сталинизм қасіретін батыл өзек еткен тақырыпты жырлаған ақынның реалистік сипаттағы поэзиясын кеңес қоғамы қабылдамағаны анық.

«Мұның бәрін Ұлы Сталин басқарған
Жауыздықпен асқан талай асқардан.
Колыманың сары алтынын қазады,
Құлдар жасап кәрі менен жастардан.
Жоқ, жоқ, достар! Мен шындықты іздеймін
Бұл қорлыққа бұдан былай төзбеймін.
Құтқарамын туыстарды жылаған,
Тартам садақ, қас жауымды көздеймін» (Қадірәліұлы, 2007).

Ақын сталинизм жауыздығын әшкерлеп, ГУЛАГ трагедиясының қоғам тарапынан айтылмай отырған ақиқатына үңілдіреді. Қаскөйлікке жаны қас гуманист ақын қорлыққа төзбей, қызыл террор қыспағындағы қандастарын құтқаруға бел буады. Жауыздық пен зұлымдықты ұстанған қас жауына бітімсіз майдан ашады.

Ақын көркемдік-эстетикалық танымда елдік қасиеттен суарылған тарихи сана мен тарихи жадымызды жаңғыртып, түркілік тамырымызға қан жүгіртеді. «Түркістанның қолымда ала туы бар, // Ер Түріктің бойымда ерлік буы бар. // Істей алмас дұшпан енді қарсылық, // Қызыл қанға құнсыз басы жуылар» деп көркемдік ойлау жүйемізді тарихи ойлау жүйесімен сабақтастырады. (Қадірәліұлы, 2007). Колымада жазылған «Алтай» (1953) өлеңінде туған жер, атамекен архетипін «Алтын Алтай, сен – Тұранның төрісің,

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

// Сенен шыққан төрт тарапқа өрісім. // Аспанға ұлып, шығып Алтай шыңына, // Көрем тұрған Түріктің Көк Бөрісін…» деп тебірене жырға қосады.

Өлең атауында да терең көркемдік мән бар. «Зарлы ана туралы жыр»

– түптеп келгенде кезінде Мағжан Жұмабайұлының «Оқжетпестің қиясында» поэмасы, Сәбит Дөнентайұлының «Сарыарқа анамызға» өлеңіндегі туған жер, Отан ана архетипін көркемдік танымда жаңғырту болатын. Ақын туған елі мен жерінің, халқы мен қоғамның кеңес билігі озбырлығынан тезірек арылуын аңсайды.

«Тосуда алда талай ірі майдандар,

Бізден аулақ ұлы жолдан тайғандар!

Туған елім, көп жылама, мен келем,

Мен келемін – Мағжан айтқан пайғамбар!» деп, азаттық таңының атарын асқақ қиял биігіндегі романтикалық пафоспен түйіндейді. Осы сипаттағы реалистік қуаты терең саяси-әлеуметтік тақырыптағы поэзиясы ақынды саяси айыптап, құдалауға негіз болғаны анық (Қадірәліұлы, 2007).

Ақын «Достарым» атты өлеңінде соғыс шырғалаңына тап болған шерменде жандардың торығу мен жабырқауға, күйініш пен күйзеліске түскен психологиялық көңіл-күйін сыршыл сезіммен әсерлі жеткізеді. Соғыстың аса ауыр салдарынан адам бойында болашаққа деген үміттің өшуі, жарық сәуле бостандық таңының атарына күмәнмен қарау, құлазыған жан әлемі, қалам қайратының мұқалуы өмір шындығы. Сондықтан да ақынның «Достарым қайда? Достарым? // Ұлдары қайда халықтың? // Өмірімнің жоспарын // Жасаймын деп жалықтым! // Биледі қасірет бойымды, // Достарымнан айырылып, // Тауыстым түгел ойымды, // Қаламым қалды майрылып» деп егілуін заңдылық деп қабылдаймыз (Қадірәліұлы, 2007).

Соғыстың барша қайғы қасіретін, алай дүлей заман аласапыранындағы тұрлаусыз тағдыр ауыртпалығын сыршыл сезіммен жырлап: «У ұрттадым, қан іштім, // Ойлаймын деп салмақтай, // Қуғынын көрдім тұрмыстың, // Жел соғып кеткен қанбақтай» деп торыға егілуін өмір шындығы деп білеміз (Қадірәліұлы, 2007).

Әскердегі қазақстандық сарбаздар Кеңестік идеология мен ислам дәстүріне негізделген көптеген сәйкестіктерді басшылыққа алды. (Allen, 2022)

Хамза Абдуллиннің соғыс жылдарындағы поэзиясының ішінде соғыс тұтқынының қайғы-қасіретін елі мен жеріне, ағайын-туысқандарына деген шексіз сағынышынан өрістейтін құсадағы шерлі көңіл-күйімен көмкерілген шоқтығы биік өлеңі – «Соғыс тұтқыны».

Өмір шындығы трагедиялық сарында жырланған «Соғыс тұтқыны» өлеңінде ақын еркін өскен кең далаға деген перзенттік сүйіспеншілік, сүйген жарды сағыну, қыр қазағының қанындағы өшпес стихиясы ер пырағы тұлпарға құштарлық, құлын-тайдай тебісіп өскен құрбы-құрдастарына сағыныш сезімі сыршылдықпен толғанады. Сыршыл ақын «Уа, дариға, өткен күнім – алтын шақ! // Жас өмірім, қайта ту да, жай құшақ! // Серпіл үстен, қараңғылық тұманы, // Тарт баурыңа, аш қойныңды, болашақ!» деп шабыттана тебіренеді (Абдуллин, 1996).

Ақын арманы, ақын аңсары – еркіндік пен бостандық. «Бостандық» өлеңінің басты көркемдік лейвмотиві, желілі сарыны – тұтқындағы шерлі жанның тезірек бостандыққа жетсем, азаттыққа шықсам деген асқарлы арман аңсары, рухты үміті мен сенімі.

«Қайдасың, бостандығым, келші бермен,

Айрылды достың өскен туған жерден,

Айрылды өнер, білім, қиял, дастан,

Жөн сұрап басы қатты есерлерден» (Қадірәліұлы, 2007).

деп, заман шындығына тән қайшылықтарды реалистік сипатта өрнектейді. Сезімтал ақынның нәзік те сыршыл жүрек лүпілі бостандыққа теңесер құдірет жоғын, тақ пен бақтың, мансап пен байлықтың баға жетпес басты құндылық азаттықтың жанында еш мән -мағынасы жоқ екеніне күйінеді. Ақындық қиялы алыстағы туған елі мен жеріне тезірек жетуге шарық ұрады. Тағдырдың ауыр тезінен өткен азаттық пен бостандық таңының атарынан күдер үзбейді.

«Адамдай биік шыңнан құлап түскен, Дариға!

Артым – жарық, алдым – сағым,

Бір күңгірт түс сияқты болашағым.

Әкетші туған елдің бақшасына

Ардақты бостандығым – алтын таңым» (Қадірәліұлы, 2007).

Шерлі жанның соғыс тұтқынында көрген қасіреті, тартқан азабы аз болғаны жоқ. Саяси сенімсіздікпен ГУЛАГ-қа қамалған ақынның Тайшет лагерінде жазылған өлеңдерінің реалистік сипаты, психологиялық иірімі терең. Қапастағы сыршыл ақын жүрегі шер мен мұңға батады, жалғыздық тауқыметін шегеді. Жүрегі қан жылап, көзі жасқа толады.

«Мен жылаймын» (1949), «Жалғыздық» (1945) өлеңдерінің реалистік сипатын лиризм мен терең психологизм ұштай түседі (Қадірәліұлы, 2007).

Лирикалық кейіпкер: «Кек, ашу, ой, аққан көзден қанды жас, // Азапты өмірім, жас жүрегім болған тас. // Болды бәрі зұлымдықтың тұтқыны, // Сонша ауыр жүк көтеріп жүр сорлы бас» (Мен жылаймын), «Таудай болып екі иықтан // Қасіреттің бұлты басты, // Қайғы өзені тұңғиықтан // Тулап шығып, толқып тасты. // Қараймын мен төңірекке, // Әлем – адыра! Жатыр құрап, // Қараймын мен төніп көкке, // Жүрек етін шаншып турап» (Жалғыздық) деп сентименталдық тұрғыда нәзік сезімде егілгенімен, романтикалық сарында келер күннің жарық сәулесі, нұрлы күндері шуақты боларына нық сенімде болады.

«Мен шерлі жан, қайдасың таң, // Қайдасың таң, кел маған бір // Құшағыңа ал, туған Отан, // Бір балаңды зарлаған бұл. // Сенің ғана құлың болып, / Құлың болып өлсем деймін.// Қол байлаулы, көңіл қаяу // Тас қапаста кемсеңдеймін» деп, қасиетті Отанына жетуге асығады (Қадірәліұлы, 2007).

Ақын қазақ поэзиясының көркемдік өрістеуіне, жанрлық түрленуіне «Жауырын», «Түн перісі» (Коммунизм туралы тарихи баллада) балладаларымен үлес қосты. Баллада жанрының табиғатына орай ақын өзінің көңіл-күйін сол алаң көңіл сезімін тудырған оқиғаға айналдыра отырып толғайды.

«Жауырын» балладасының сюжеттік желісіне халық фольклорындағы батырлар жыры, ертегілерде жиі көрініс тауып жататын жауырын сүйегіне қарап, болашақты болжайтын оқиға сарынын өзек етіп алынған. Шерлі ана қан майданға аттанған боздағының хабарсыз кеткен тағдырына алаңдап, қан жұтады. Соғыстағы баласын жоқтаумен алаң көңілдегі қайғылы күндері өткен асыл ана жақсылықтан күдер үзбейді. Ізгі ниетті жақсылық жаршысы жауырыншының жанға шуақ дарытар жылы сөзіне үмітпен қарайды. Жауырыншы қан майданда от пен судың ортасында жүрген жауынгер амандығынан күдеріңді үзбе деп үміт отын жағады. Батыстың өртке айналған қаласы мен даласын кезуімен тозып, шынжырсыз қолы байлануымен шет елде шерлі күйде

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

жүрген қилы тағдырын бүкпесіз баяндайды. «Отырса басы айналып, // Улы ойға іші толыпты. // Тағдырдың жазған дәмінің // Қай мезгілді бітерін. // Қасіретті өлім әнінің // Қай кезеңнен күтерін. // Біле алмай бауыры жабығып, // Толқынмен кетіп барады. // Тұманнан түнек жамылып, // Бойына у тарады» деп, өмірдің асау толқынында шарқ ұрған ұлының қилы тағдырын баяндайды. «Қамықпаңыз, шырағым, // Аман-есен бауырың. // Өзі де білмей тұрағын, // Айтады осылай жауырын» деп тұтқындағы тағдыры ауыр жанның қилы өміріне үңіледі (Абдуллин, 1996).

«Түн перісі» (Коммунизм туралы тарихи баллада)» атты балладасында фольклорлық шығармалардағы жағымсыз және ұсқынсыз кейіпкер мыстан кемпір бейнесі арқылы кеңес идологиясының жымысқы саясатын аяусыз шенеп, әжуалайды (Абдуллин , Қасенов, 1998). Кеңес билігінің орнығуымен қиянат пен озбырлық, зорлық пенен зомбылық үстем күшке айналғанын, қара түнек заман үрей тудырып, ұлы Азия даласының қайғы жұтуы бейнеленеді. «Өлім деген жайып жалпақ ұранын, // Басты келіп көне Сақтың Тұранын. // Атилла мен Батуы жоқ сорлы ел // Оқи берді иманын мен құранын» деп құсаға батады (Абдуллин, Қасенов, 1998).

Тоталитарлық жүйе қылмысын «Сөндірем, - деп, - бақытты елдің таңдарын, Адам түгіл үрей қылған аңдарын. Жүрген жерде қарғыс атып, жлқ еткер, Өмір, Құдай, Табиғаттың заңдарын» деп бейнелейді. Ақын зұлым күштің күйреп, әділдік пен адалдықтың салтанат құратынын паш етеді. «Аспанда ұшып, күміс, құрыш қырандар, // Тасталынбақ «Өмір!» деген ұрандар. // Зұлымдарға төнді енді өлім жасыны, // Біз жасаймыз! Соны, алашым, біл, аңғар! // Құлап енді диюлардың шатыры, // Таялды күн орнар заман ақыры, // Миллиондарды соңына ертіп келеді // Қайта туған ер қазақтың батыры» (Абдуллин, Қасенов, 1998).

Қорытынды.

Ақын Хамза Абдуллин Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы шығармашылығымен қазақ әдебиетінің тақырыптық-иделық, көркемдік-эстетикалық арнасын еселеп, жанрлық түрленуіне өзіндік үлесін қосты. Социалистік реализм құрсауындағы кеңес әдебиетіндегі жабық тақырыптарға батыл барған ақын поэзиясымен соғыс тұтқындағы жанның шемен шері, мұң зарын сыршылдықпен жырлап, фашистік және тоталитарлық жүйелергеге тән озбырлық пен қиянат әлемін әшкерледі. Ұлт азаттығы мен ұлттық құндылықтарды, тұлға еркіндігін жырлаудағы азаматтық ұстанымына адалдық танытты. Оны «Отан», «Туған жер» өленделіндегі өршіл рух, елдік қасиеттер ұстанымы үстей түседі (Солтүстік Қазақстан, 2019). Ақын шығармашылығының қазақ әдебиет тарихында өзіндік орыны жан-жақты зерттеуді қажет ететін аса өзекті тақырыптардың бірі болып қала береді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. А.Б.Шалғынбекова – зерттеу материалдарына талдау, мақаланы рәсімдеу жұмысын жүргізді. С.Б.Жұмағұл – мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, бағыт бағдар берді. А.Д. Амренов – зерттеу жұмысының жалпы құрылымын, әдіснамасын, саралап, негіздеді.

Әдебиеттер тізімі

Абдуллин , Х. (1996). Соғыс тұтқыны. Қазақ әдебиеті, 16 шілде.

Абдуллин , Х. (1996). Түнекті түндер. Жұлдыз, (7), 165–177.

Абдуллин , Х., & Қасенов Қ. (1998). Мұстафа мен Мағжан – Тұран елінің даналары. Алматы: Жазушы.

Ақтаев, С. (2009). Қызыл саясаттың құрбаны: Ақын Хамза Абдуллиннің тағдыры туралы. Ақиқат, (3), 26–32.

Кәкен, А. (2020). Түркістан легионы. Астана: Республикалық баспа-полиграфия орталығы.

Кәкен, А. (2024). Жазықсыз жазаланғандар. Қазақ үні. 15 шілде

Қадірәліұлы, Ғ., Мұқанов, Қ., Жұмабаев, С., & Сағындықов, Б. (2007). Көкарал. Қызылжар.

Кожабекова, Ж.К., Сабитбекова, М.М., & Утаргалиева, Ш.Ш. (2025). Соғыс жылдарындағы Қазақстанның батыс өңіріндегі айтыс: жауынгерлік рухтың жырлануы. Ясауи университетінің хабаршысы, 4(138), 224–235. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.287

Moldagali, M., Abisheva, S., Sabirova, D., Moldagaliyeva, R. Precedent Poetic Colorism in the 20th Century: S. Heaney and A. Kushner. Forum for Linguistic Studies, 7(4), 627–639. DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v7i4.8310

Ohayon, I. (2023). Allen J. Frank, Kazakh Muslims in the Red Army, 1939-1945". The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, 23, null. URL: http://journals.openedition.org/pipss/6506; DOI: https://doi.org/10.4000/pipss.6506

А.Б. Шалгынбекова[1], С.Б. Жумагул*[2], А.Д. Амренов[3]

[1,3]Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, Казахстан

[2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Творчество Хамзы Абдуллина в годы Второй мировой войны

Аннотация. В статье рассматривается творческая личность выдающегося представителя казахской литературы, поэта и переводчика Хамзы Абдуллина. Анализируется сложная судьба поэта, попавшего в плен в годы Второй мировой войны и репрессированного советской системой из-за политического недоверия военным, оказавшимся в кругу вражеской армии. Раскрывается тематическая и идейный стержень гражданской, интимной и пейзажной лирики, написанной в жесточайших условиях военного плена и за стенами ГУЛАГа. Анализируется художественно-эстетическое своеобразие стихов «Достарым» («Друзья»), «Тұтқын жыры» («Песня заключенного»), «Зарлы ана туралы жыр» («Песня о скорбящая матери»), «Бостандық» («Свобода»), «Жалғыздық» («Одиночество»), «Мен жылаймын» («Я плачу»), «Алтай» («Алтай»), «Есіл» («Есиль»), «Мағжанның жиені Бибізайыпқа» («Племяннице Магжана Бибизайып») и баллада «Жауырын». Интерпретируется поэзия, отличающаяся реалистичностью и художественной силой изображения беспощадной сталинской системы, жестоко подавлявшей национальную свободу и свободу личности, национальные ценности и человеческое равенство, общечеловеческий гуманизм. Анализируется тематическое и идеологическое ядро и актуальность стихотворений в контексте разоблачения тирании, присущей советскому режиму и фашизму, принесших страдания и боль всему человечеству. Это дает возможность углубиться в судьбу поэта, репрессированного советской властью, после того как он стал военнопленным и провел много лет в заключении. Сделан вывод о том, что поэт, чей дух был высок, смог выдержать все трудности прессинга тоталитарной системы и внести большой вклад в казахскую литературу своими творческими исканиями и художественными переводами.

Ключевые слова: поэт, Хамза Абдуллин, Вторая мировая война, военнопленный, советский лагерь, поэзия, лирика.

A.B. Shalgynbekova[1], S.B. Zhumagul*[2], A.D. Amrenov[3]
[1.3]Pavlodar Pedagogical University named after Akey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan,
[2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The Poetry of Hamza Abdullin During World War II

Abstract. The article examines the creative personality of Hamza Abdullin. It reveals the thematic and ideological core of civil, intimate, and landscape lyrics, written in the harshest conditions of military captivity and behind the walls of the GULAG. The artistic and aesthetic originality of the poems "Dostarym" ("Friends"), "Tutkyn Zhyry" ("Prisoner's Song"), "Zarly ana turaly zhyr" ("Song of the Grieving Mother"), "Bostandyk" ("Freedom"), "Zhalgyzdyk" ("Loneliness"), "Men Zhylaimyn" ("I'm Crying"), "Altai" ("Altai"), "Esil" ("Yesil"), "Mazhannyn zhieni Bibizaypka" ("To the nephew of Magzhan Bibizayp"), and of the ballad "Zhauyryn," is analyzed. The article interprets poetry distinguished by its realistic and artistic power of depicting the merciless Stalinist system that cruelly suppressed national and individual freedom, national values, and human equality, and universal humanism. It analyzes the thematic and ideological core and relevance of the poems in the context of exposing the tyranny inherent in the Soviet regime and fascism that brought suffering and pain to all of humanity. It is concluded that the poet, whose spirit was high, was able to withstand all the difficulties of the pressure of the totalitarian system and make a great contribution to Kazakh literature with his creative searches and artistic translations.

Keywords: poet, Hamza Abdullin, World War II, prisoner of war, Soviet camp, poetry, lyrics.

References

Abdullin, X. (1996, July 16). Sogys tutkyny [Prisoner of War]. Kazakh Literature, July 16. (in Kazakh)

Abdullin, X. (1996). Tunekti tunder [Dark nights]. Star, (7), 165-177. (in Kazakh)

Abdullin, X., & Kasenov, K. (1998). Mustafa men Magzhan – Turan elini danalary [Mustafa and Magzhan – Wise Men of Turan]. Almaty: Writer. (in Kazakh)

Aktaev, S. (2009). Kyzyl sayasattyn kurbany: Akyn Hamza Abdullin shygarmashylygy turaly [Victim of red politics: On the fate of the poet Hamza Abdullin]. Akikat, (3), 26–32. (in Kazakh)

Kaken, A. (2020). Turkistan legiony [Turkestan Legion], Astana: Republican Printing and Polygraphy Center. (in Kazakh)

Kaken, A. (2024). Zhazyksyz zhazalangandar [The innocent were punished], Kazakh Voice. July 15. (in Kazakh)

Kadiraliuly, G., Mukanov, K., Zhumabaev, S., & Sagyndykov, B. (2007). Kokaral [Kokaral]. Kyzylzhar. (in Kazakh)

Kozhabekova, Zh.K., Sabitbekova, M.M., & Utargaliyeva, Sh.Sh. (2025). Sogys zhyldaryndagy Kazakhstannyn batys onirindegi aitys: Zhauyngerlik ruhtyn zhyrlanuy [Aitys in the Western Region of Kazakhstan during the War Years: The Singing of the Fighting Spirit], Bulletin of Yassawi University, 4(138), 224-235. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.287 (in Kazakh)

Moldagali, M., Abisheva, S., Sabirova, D., Moldagaliyeva, R. Precedent Poetic Colorism in the 20th Century: S. Heaney and A. Kushner. Forum for Linguistic Studies, 7(4), 627–639. DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v7i4.8310 (in English)

Ohayon, I. (2023). Allen J. Frank, Kazakh Muslims in the Red Army, 1939-1945". The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, 23, null. URL: http://journals.openedition.org/pipss/6506; DOI: https://doi.org/10.4000/pipss.6506 (in English)

Авторлар туралы мәлімет:

Шалғынбекова Аяужан Бауыржанқызы – PhD докторант, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. E-mail: ayauuzhan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9907-3327

Жұмағұл Сағымбай Ботпайұлы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9891-0237

Амренов Адилбек Даутбекович – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. E-mail: adilbek.61@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8705-599X

Shalgynbekova Ayauzhan Bauyrzhanovna – PhD student, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: ayauuzhan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9907-3327

Zhumagul Sagymbay Botpaiuly – corresponding author, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9891-0237

Amrenov Adilbek Dautbekovich – Candidate of Philology, Professor, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: adilbek.61@mail.ru,3ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8705-599X

Шалгынбекова Аяужан Бауыржановна – PhD докторант, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казакстан. E-mail: ayauuzhan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9907-3327

Жумагул Сагымбай Ботпайулы – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sagymbai.zhumagul@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9891-0237

Амренов Адилбек Даутбекович – кандидат филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан E-mail: adilbek.61@mail.ru, 3ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8705-599X

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

АУДАРМАТАНУ/ TRANSLATION STUDIES/ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-249-258

IRSTI 16.21.21
Research article

Zh.B. Abdrakhmanova*[1], A.F. Akkaliyeva[2], M.B. Amalbekova[3]
[1,3]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]Shakarim University, Semey, Kazakhstan
(E-mail: [1]abdrakhmanova_zh@list.ru, [2]akkali.aizhan@gmail.com, [3]maraluspen@mail.ru)*

AN ANALYSIS OF INDIRECT LITERARY TRANSLATION: A CASE STUDY OF S. ZHUNUSOV'S NOVEL «ZAMANAI MEN AMANAI»

Abstract. The study analyzes the use of stylometry in assessing the translation quality of literary texts in the context of indirect literary translation. The study examines the novel Zamanai men Amanai by the prominent Kazakh writer S. Zhunusov and its Russian and English translations as a case. The research employs a mixed-methods approach, combining computational stylometry in Python with qualitative linguistic analysis to compare the original text with its direct Russian and indirect English translations. Focusing on the concept of idiostyle rigidity, implying the stability of an author's individual stylistic features, the authors investigate rhythmic patterns, syntactic structures, and the frequency of key lexical items across three strategically selected text extracts. Findings indicate that while the direct Russian translation more consistently preserves the author's complex syntactic rhythms and culturally specific concepts, the indirect English translation exhibits greater syntactic simplification and occasionally omits culturally marked terms, thereby shifting narrative emphasis. The study concludes that stylometry provides a statistically grounded framework for identifying translatorial fingerprints and evaluating the degree to which an author's rigid idiostyle is maintained or reduced across translation chains, offering a valuable tool for the objective assessment of translation quality in mediated literary transfer.

Keywords: literary translation, indirect translation, translation quality assessment (TQA), stylometry, Kazakh Literature, S.Zhunusov, Zamanai men Amanai.

Received: 29.12.2025; Revised: 04.03.2026; Accepted: 17.03.2026; Available online: 31.03.2026

Introduction

The issue of translation quality assessment still lacks a single, universally accepted methodology. Researchers continue to apply various approaches and methods, depending on the specifics and objectives of their work. With technological advances, the methodological framework for translation assessment has significantly expanded and acquired more sophisticated tools. Further consideration will focus on a detailed study of stylometric machine analysis and its potential application in assessing the quality of indirect translations of Kazakh literary works.

Many researchers, including V. Grigoriev (2006), point to the need for statistically confirmed, meaningful observations when interpreting linguistic facts. This idea aligns well with the principles of modern translation criticism, in which the evaluation of translation quality is based on the need for statistical evidence that the original and translated texts are identical in formal, aesthetic, semantic, and pragmatic aspects.

A strategy often used to analyze a translated text is to determine the translator's 'visibility' and the degree to which the translator's idiolect is expressed in comparison to the idiolect and style of the author. This type of analysis is called stylometric (Sun & Yue, 2023).

Stylometry is a kind of statistical analysis of a written text, which takes into account the frequency, recurrence, and distribution of certain textual parameters, such as vocabulary, rhythm, and syntax. This method is not new and is often used to establish authorship, attribution, and periodization of texts. In translation studies, particularly in literary translation, stylometric methods have been used relatively recently.

The advantage of stylometry is that it allows one to identify individual differences among translators working on the same text. Formal linguistic parameters are then identified and used to shape the translator's idiolect (Lynch & Vogel, 2018).

Furthermore, according to researcher T. Ustinova (2024), stylometry has revealed a linguistic phenomenon known as the rigidity of an author's idiostyle. Idiostyle serves as a tool for the author to realize their own ideas, thoughts, and creative potential on paper (Mukhanova, 2023). The term rigidity derives from the Latin rigidus, literally meaning rigid or immobile, and was borrowed from psychology, where rigidity was understood as the stability of human behavior. In linguistic research, this interpretation has been used to describe the invariant characteristics of a linguistic personality.

In a narrower interpretation of linguistic science, idiostyle rigidity implies the repetition and stability of individual stylistic features manifested in different works by a single author—that is, the consistency of the author's use of certain syntactic models, metaphorical structures, systems of tropes, and rhythmic and intonational patterns. The greater the rigidity of the idiostyle, the more recognized the author's writing style is to be, according to V. Vinogradov (1980).

However, high rigidity reduces the degree to which the text is adequately translatable into another language system. The situation is exacerbated by indirect translation, which is typical when translating Kazakh literary works into foreign languages.

So, an author develops stable individual habits, spanning linguistic levels from the lexical to the pragmatic, which in turn constitutes the rigidity of the author's idiolect. According to Yu. N. Karaulov (2010), an idiolect is a representation of the linguistic personality in the verbal, semantic, cognitive, and pragmatic dimensions. Idiolect rigidity is clearly traced in repeated syntactic constructions and stable associative patterns.

In the context of translation, the concepts of idiostyle and idiolect rigidity are particularly significant as indicators of translation equivalence. In direct translation, rigidity provides

the translator with a guideline for reproducing the invariant features of the author's language. However, indirect translation and high rigidity complicate the task of transposing the author's style, as the intermediate translation neutralizes the original text's individuality (Barkhudarov, 1975). Thus, we can summarize that rigidity in this context becomes not only a characteristic of linguistic individuality but also a sign of high translation losses.

A high degree of idiolect rigidity increases the likelihood that, in mediated translation, stable metaphorical constructions, a distinctive syntactic rhythm, vocabulary repetition, and other features of the author's style may be reduced. In cases of moderate rigidity, the transmission of the author's style takes on a more pronounced form, as stable elements of the idiolect become markers for the translator, allowing them to find corresponding equivalents.

Preserving the individual authorial characteristics of a literary text during translation is a key issue in modern translation studies.

In the context of mediated translation, the issue of the loss or reduction of the author's individuality is particularly relevant.

An analysis of the interpretations of the term 'idiolect' allows us to develop a conceptual basis for its application in the study of literary translation. In Russian linguistics (A. A. Shakhmatov, V. V. Vinogradov, Yu. N. Karaulov, M. M. Bakhtin), the idiolect is viewed as a manifestation of linguistic personality, formed at the intersection of national norms and individual style. In the Western tradition (E. Sapir, M. Dummett, D. Davidson, A. Martinet), the term is interpreted more narrowly, often limited to the phonetic or communicative level.

In the context of our study, where the main objects are direct and indirect translations of literary works, we consider idiolect a criterion for preserving the author's individuality and an indicator of the depth of translators' interpretation of the original text.

In this regard, the stylometry method allows us to obtain a comprehensive, statistically meaningful picture of translation authorship and quantitatively determine the extent to which the interlingual transmission of information has been influenced by the author's style. A comparative analysis of stylometric indicators also provides an opportunity to assess the appropriateness of translation transformations and to identify the degree of identity between the formal and aesthetic components of the source and target texts.

Stylometric analysis of a literary translation is based on the following parameters:

A) Rhythmic characteristics, which identify repetitions of various textual elements in specific configurations that create a distinctive narrative rhythm. For example, numerals are considered a stylometric feature in the analysis of literary mystical works. The effectiveness of the features introduced for analysis may depend on the language structure. For Kazakh, as an agglutinative language, symbolic N-grams are considered more effective, capturing form-forming affixes. N-grams refer to a sequence of adjacent symbols (letters, signs) in the text.

B) The frequency of certain words, constructions, and rhythms that the author unconsciously uses in their work. This method, called the method of frequent words, is fundamental because it is based on the assertion that the distribution of a small set of frequently used words, mainly function particles, determines the individual style of a work's author.

An analysis of scientific literature has shown that statistical methods for comparing the original and translated literary texts are relevant for contemporary research. For example, in one recent study, researchers attempted to identify fractal self-similarity in the lexical structure of literary works. An important aspect of this study is that the Russian translation appeared after the work itself, which undoubtedly influenced the choice of lexical units in the translation.

As noted above, language is viewed as a self-organizing fractal system in which the repetition of lexical and syntactic components reflects the systematic nature of the author's and translator's styles. The statistical analysis examines lexemes and their semantic equivalents in translation, accounting for morphological differences. The analysis is based on the fundamental principles of regularity and self-similarity: that is, lexical units repeated at the microtext level reflect the regularity of the entire text. The authors identified several patterns that can serve as a starting point for our research. For example, using the verb to go, 41 translation matches were identified, demonstrating the fractal variability of the entire translation process. Furthermore, instances of fractal relationship violations, including the omission of the lexeme "motion," were considered translation errors by the researchers. The authors concluded that the large difference in frequency is due to the typological features of English and Russian. In our case, we assume that such a difference in the frequency of lexical units will be even greater than in the two languages under consideration.

Methods and materials

As the primary corpus for the study, we used the Kazakh novel Zamanai мен Amanai by the prominent Kazakh writer S. Zhunusov (1987), alongside its published Russian and English translations. The Russian translation was accomplished by V.A. Soloukhin, and published under the title Tropa (1991), and the English translation, designated as an indirect translation completed by S. Georhegan and S. Hollinsworth for the International Kazakh PEN Club (2018).

Empirical data were gathered using a continuous sampling method to extract representative sentences and paragraphs from the source text and both translations. The study is represented by the analysis of three selected texts, and the given limitation is within the scope of the article. To quantify the frequency of specific linguistic parameters across the original and translated texts, the data were processed computationally using the Python programming environment. A subsequent, more detailed examination of the translations' stylistic, syntactic, and rhythmic-compositional features was conducted manually, employing established qualitative methods of linguistic and translation analysis. The processing procedures involve calculating frequency-based and structural indicators such as tokens, sentence segmentation, and calculation of lexical and syntactic measures.

Besides, the linguistic analysis of culturally specific concepts that served to shape the compositional idea of the selected texts was done.

Results and Discussion

A stylometric analysis of the original and its Russian and English translations was conducted using specific passages that define the work's compositional and narrative arc,

The first passage is an introductory narrative that introduces one of the main characters, Balziya, in old age, and her descendant, Amanai's grandson.

The second section is a standalone piece within the work, in the genre of a lyrical epic about Mount Saukele, mentioned in the first section.

The third section is a retrospective account of the young Balziya, presented as memories from both the first-person and the author's perspectives. Each section is characterized by a specific set of linguistic and stylistic devices, which indicate the rigidity of the author's style and can serve as a criterion for determining the quality of a literary translation. For example, the first section is characterized by dynamic, concise sentences, and the description creates an

oppressive, disturbing backdrop. The second section contains a lofty, poetic narrative, typical of epic lyricism, with many idiomatic, hyperbolic phrases.

The stylometric analysis for one of the passages under investigation is presented in Table 1.

Table 1: Stylometric indicators for source text and its translations (sample)

criteria	source text	Intermediary translation	Target translation
Average Sentence Length	18	21	20
Unique Words	687	892	734
Total Word Count	1,842	2,315	1,895
Lexical Richness	0,62	0,58	0,40
distribution of word types			
functional words	48	51	50
content words	52	49	50
Frequency of parts of speech			
nouns	29%	35%	38%
verbs	40%	33%	31%
adjectives	11%	15%	10%
adverbs	7%	6%	8%
pronouns	12%	10%	12%
exclamatory marks	3%	9%	7%
question marks	3%	2%	2%
sentence complexity			
simple sentences	35%	46%	58%
comp	65%	53%	41%

The frequency of punctuation marks can also serve as a marker of the rigidity of a work's idiostyle. In this segment, the frequency of punctuation marks was 15%, with the highest number of commas, indicating the use of complex syntactic structures. Ellipses are also used to indicate the emotional state of the characters and the incompleteness of thought (oilar... zho-zhoқ..barmangdarshy!...).

In terms of lexical richness as criteria for rigidity, it was calculated as the ratio of unique words to the total number of words (tokens) in each text segment. This measure reflects the degree of lexical variability and diversity. As shown in Table 1, lexical richness demonstrates a noticeable decrease from the source text (0.62) to the intermediary text translation (0.58), and a more significant reduction in the target translation (0.40). This decline indicates a reduction in lexical variability and diversity, particularly indirect translation. Such a shift suggests a weakening of the author's lexical patterns, which may be interpreted as a decline in idiostyle rigidity. The relatively smaller difference between the source text and the indirect (intermediary) translation indicates a closer preservation of the author's lexical system in direct translation.

In terms of structure and syntactic analysis, stylometry revealed the presence of short interrogatives (Kim kimdi? Not aytyp tursyn sen?) and complex sentences (Eger zhazyqsyz zhala zhabylar bolsa, tili bar adam shynyn aytyp, aқtalady).

The distribution of sentence types reveals an increase in the proportion of simple sentences, rising from 35% in the source text to 46% in the intermediary translation and 58% in the target translation. This tendency shows a simplification of syntactic structures and a reduction in syntactic complexity. Since idiostyle rigidity is partly manifested through the recurrence of

complex syntactic patterns, such simplification may be interpreted as a loss of structural stability and, consequently, a decrease in idiostyle rigidity in translation, particularly in the indirect version.

If we look at the translation of key phrases and concepts in this section, we can note the following: kenges okimeti өкіметі is transposed as 'sovetskaya vlast' in the Russain text and Soviet authorities/Soviet power, i.e., a calque strategy was used.

The concept zhana zaman (жаңа заман) was transposed as Novaya vlast, svetloe budushchee; and in the English version as 'new migration, brighter future'.

The next key concepts characteristic of this passage's narrative style are the words zhau (enemy) and bulik (riot), which represent the political events described in the work. In the Russian translation, these concepts are represented by several variants: vrag (enemy), 'vylazka proklyatogo vraga' (a sortie of the damned enemy), myatezh (rebellion). The English translation presents the literally transposed lexems from Russian variant: enemy, sworn enemy, rebellion.

The key concept, zhazyqsyz (literally- innocent), is used in the excerpt to describe the father of the main character, Balziya, the rich man Salimgerey. In the Russian translation, in various contexts, these concepts are transposed as ne vinovatyi, ni za chto, ni v chem ne vinovat, while the English translation uses standard legal equivalents: not guilty, innocent. From the everyday vocabulary describing the main character's home, we considered the lexeme identified by the program as the key one: төр үй (tor uyi), denoting in Kazakh culture and language a place of honor in the house, a place in the back opposite the entrance to the room (Kaliev, 2014, p.728). In the Russian translation the concept rendered descriptively, adjusted to to the context of the plot as a dalnaya komnata (distant room), whereas in the English translation the word is omitted, the emphasis is placed on the action, and not on the specifics of the dwelling where the conversation between the two characters took place.

Conclusion

The analysis demonstrates that indirect translation is associated with a greater degree of transformation of the original stylistic features, particularly in terms of syntactic complexity and lexical specificity. While some structural changes may be conditioned by the typological differences between languages, other transformations lead to a reduction in stylistic expressiveness.

The findings suggest that stylometric indicators can be used as a supplementary tool for identifying shifts in idiostyle and evaluating translation quality. However, the results should be interpreted with caution due to the limited size of the analyzed corpus.

Stylometric analysis revealed that the greatest deviation of the final translation from the original text was the violation of complex syntactic structures, and sometimes the sequence of presentation. However, such deviations in individual sections, due to the structural differences between the two languages, were not considered errors, but rather strategies for adequate translation that did not violate the functional and communicative equivalence of the translation. However, in cases where the use of certain syntactic structures indicated the author's intention to reveal an image or plot line, we considered such transformations as translation errors, either syntactic or pragmatic. Such violations in the translated texts tended to reduce expressiveness through the addition of long phrases or the omission of entire sections of sentences. Most of the abbreviations are noticeable in the descriptions of nature and in the characters' internal dialogues (for example, parallel constructions with repetition of the participial phrase).

In a stylometric analysis, the frequency of certain concepts that form the basis of the compositional and narrative lines of Zamanai men Amanai served as a criterion for identifying discrepancies in the narrative context and assessing how freely the work was translated.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information.
The authors declare no conflict of interest.

The use of AI tools
Generative AI was used to adapt the text in accordance with the journal's technical requirements, to standardize it and correct in English accurately and in accordance with scientific standards.

Contribution of the authors.
Abdrakhmanova Zh.B. – conceptualization of a scientific article, collection and literary analysis of material determination of methodology, collection and summarization of research results, writing of the article text, review and editing.
Akkaliyeva A.F. – significant contribution to the concept of the scientific work, collection and analysis of the work results, writing the text of the article, approval of the final version of the article for publication.
Amalbekova M.B. – overseeing the theoretical and methodological basis of the research, participating in the discussion and summarization of the results, writing the text of the article, approving the final version of the article for publication.

References
Бархударов, Л.С. (1975). Язык и перевод. Москва: Международные отношения.
Виноградов, В.В. (1980). О языке художественной прозы: Изб. Труды. Москва: Наука.
Григорьев, В.П. (2003). Культура языка и языковая политика. Общественные науки и современность, 1, 143-157.
Жунусов, С. (1991). Тропа (перевод Солоухина В.А.). Алма-Ата: Жалын.
Жүнісов, С. (1987). Заманай мен Аманай. Алматы: Жазушы.
Калиев, Б. (2014). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты.
Караулов, Ю.Н. (2010). Русский язык и языковая личность. Изд. 7-ое. Москва: ЛКИ
Муханова , Н. Ж. (2023). Роллан Сейсенбаев идиостилінің аудармада берілуі («Құм кезген өліктер» романы бойынша). Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы, 142(1), 106–118. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-106-118
Устинова, Т.В. (2024). Стилометрический и качественный анализ идиолекта переводчика художественного текста. В: Пятые Григорьевские чтения "Художественный текст: корпусные методы исследования". Истина. https://istina.msu.ru/conferences/presentations/639147899/
Lynch, G. & Vogel, C. (2018). The translator's visibility: Detecting translatorial fingerprints in contemporaneous parallel translations. Computer Science and Language, 52, 79–104. https://doi.org/10.1016/j.csl.2018.05.002
Sun, B. & Yue, M. (2023). The translator's visibility: A stylistic perspective. Across Languages and Cultures, 24(1), 52–72. https://doi.org/10.1556/084.2023.00149
Zhunusov, S. (2018). Zamanai and Amanai. (S. Georhegan & S. Hollinsworth, Trans.) Kazakh Pen Club.

Ж.Б. Абдрахманова*[1], А.Ф. Аккалиева[2], М.Б. Амалбекова[3]
[1,3] Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2] Шакарим Университеті, Семей, Қазақстан

Жанама көркем аударманың талдауы: С. Жүнісовтің «Заманай мен Аманай» романының негізінде

Аңдатпа. Бұл зерттеу жанама әдеби аударма контекстінде әдеби мәтіндердің аударма сапасын бағалау үшін стилометрия әдісінің қолданылуын талдайды. Белгілі қазақ жазушысы С. Жүнісовтың «Заманай мен Аманай» романы және оның орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары талдау нысаны ретінде қарастырылады. Зерттеуде Python бағдарламалауын қолдана отырып, есептеу стилометриясын сапалы лингвистикалық талдаумен біріктіріп, түпнұсқа мәтінді оның тікелей орыс және жанама ағылшын тілдеріндегі аудармаларымен салыстыру үшін аралас әдіс қолданылды. Автордың жеке стилистикалық ерекшеліктерінің тұрақтылығын білдіретін идиостильдік қаттылық тұжырымдамасына назар аудара отырып, үш стратегиялық таңдалған мәтін үзінділеріндегі ырғақты үлгілерді, синтаксистік құрылымдарды және негізгі лексикалық бірліктердің жиілігін зерттейді. Нәтижелер көрсеткендей, тікелей орыс тіліндегі аударма автордың күрделі синтаксистік ырғақтары мен мәдени тұрғыдан ерекше ұғымдарын тұрақты түрде сақтаса, жанама ағылшын тіліндегі аударма синтаксистік жеңілдетуді және кейде мәдени белгіленген терминдерді алып тастауды көрсетеді, бұл баяндау бағытын өзгертеді. Зерттеу стилометрия аудармалық ерекшеліктерді анықтау және автордың қатаң өзіндік стилінің аударма тізбектерінде сақталу немесе әлсіреу дәрежесін бағалау үшін статистикалық тұрғыдан жарамды негіз болып табылатынын, және құнды құрал ұсынатынын қорытындылайды.

Түйін сөздер: әдеби аударма, жанама аударма, аударма сапасын бағалау (TQA) стилометрия, Қазақ әдебиеті, С. Жүнісов, «Заманай мен Аманай»

Ж.Б. Абдрахманова*[1], А.Ф. Аккалиева[2], М.Б. Амалбекова[3]
[1,3] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2] Университет Шакарима, Семей, Казахстан

Анализ опосредованного художественного перевода: на примере романа С. Жунусова «Заманай мен Аманай»

Аннотация. В исследовании анализируется использование стилометрии для оценки качества перевода литературных текстов в контексте опосредованного литературного перевода. В качестве примера рассматривается роман «Заманай мен Аманай» известного казахского писателя С. Жунусова и его русский и английский переводы. В исследовании используется смешанный метод, сочетающий вычислительную стилометрию с использованием программирования на Python с качественным лингвистическим анализом для сравнения оригинального текста с его прямым русским и опосредованным английским переводами. Сосредоточившись на концепции ригидности идиостиля, подразумевающей стабильность индивидуальных стилистических особенностей автора, авторы исследуют ритмические паттерны, синтаксические структуры и частоту ключевых лексических единиц в трех стратегически выбранных фрагментах текста. Результаты показывают, что, хотя прямой русский перевод более последовательно сохраняет сложные синтаксические ритмы автора и культурно специфические концепции, опосредованный английский перевод демонстрирует большее синтаксическое упрощение и иногда опускание культурно маркированных терминов, смещая акцент повествования. В исследовании сделан

вывод, что стилометрия предоставляет статистически обоснованную основу для выявления переводческих особенностей и оценки степени сохранения или ослабления жесткого идиостиля автора в цепочках переводов, предлагая ценный инструмент для объективной оценки качества перевода при опосредованном литературном переводе.

Ключевые слова: литературный перевод, опосредованный перевод, стилометрия, оценка качества перевода (TQA), казахская литература, С. Жунусов, «Заманай мен Аманай»

References

Barkhudarov, L. S. (1975). Yazyk i perevod [Language and translation]. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya.

Vinogradov, V. V. (1980). O yazyke khudozhestvennoi prozy: Izb. trudy [On the language of artistic prose: Selected works]. Moscow: Nauka.

Grigoriev, V.P. (2006). Kultura yazyka i yazykovaya politika [Language culture and language policy]. Obshchestvynye nauki I sovremennost', 1, 143-157.

Zhunusov, S. (1991). Tropa [The path] (V. A. Soloukhin, Trans.). Almaty: Zhalyn.

Zhunusov, S. (1987). Zamanai men Amanai [Zamanai and Amanai]. Zhazushy. [in Kazakh].

Kaliev, B. (2014). Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of Kazakh language]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty.

Karaulov, Yu. N. (2010). Russkii yazyk i yazykovaya lichnost' (7th ed.) [The Russian language and linguistic personality]. Moscow: LKI.

Mukhanova H. Ж. (2023). Features of transferring the idiostyle of Rollan Seisenbaev in the novel "The Dead wander in the Desert" into English language. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 142(1), 106–118. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-106-118

Ustinova, T. V. (2024). Stilometricheskii i kachestvennyi analiz idiolekta perevodchika khudozhestvennogo teksta [Stylometric and qualitative analysis of a literary translator's idiolect]. Istina. https://istina.msu.ru/conferences/presentations/639147899/.

Lynch, G. & Vogel, C. (2018). The translator's visibility: Detecting translatoria fingerprints in contemporaneous parallel translations. Computer Science and Language, 52, 79–104. https://doi.org/10.1016/j.csl.2018.05.002.

Sun, B. & Yue, M. (2023). The translator's visibility: A stylistic perspective. Across Languages and Cultures, 24 (1), 52–72. https://doi.org/10.1556/084.2023.00149.

Zhunusov, S. (2018). Zamanai and Amanai. (S. Georhegan & S. Hollinsworth, Trans.). Kazakh Pen Club.

Авторлар туралы мәлімет:

Абдрахманова Жанара Булатовна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: abdrakhmanova_zh@list.ru, ORCID:0009-0000-3208-6943.

Аккалиева Айжан Файзрахмановна – PhD, доцент, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан. E-mail: akkali.aizhan@gmail.com, ORCID:0000-0001-6466-9967.

Амалбекова Марал Бимендиевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: maraluspen@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4003-3080.

Абдрахманова Жанара Булатовна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: abdrakhmanova_zh@list.ru, ORCID:0009-0000-3208-6943.

Аккалиева Айжан Файзрахмановна – PhD, доцент, Университет Шакарима, Семей, Казахстан. E-mail: akkali.aizhan@gmail.com, ORCID:0000-0001-6466-9967.

Амалбекова Марал Бимендиевна – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: maraluspen@mail.ru, ORCID:0000-0002-4003-3080.

Abdrakhmanova Zhanara Bulatovna – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: abdrakhmanova_zh@list.ru, ORCID:0009-0000-3208-6943.

Akkaliyeva Aizhan Faizrakhmanovna – PhD, Associate Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan. E-mail: akkali.aizhan@gmail.com, ORCID:0000-0001-6466-9967.

Amalbekova Maral Bimendievna – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: maraluspen@mail.ru, ORCID:0000-0002-4003-3080.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

АУДАРМАТАНУ/ TRANSLATION STUDIES/ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-259-273

ГРНТИ 16.21.33
Научная статья

Ж.К. Алшинбаева[1], С.К. Сатенова[2], Д.М. Акижанова[3]*
Евразийский национальный университети мени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: [1]alshinbayeva@yandex.kz, [2]satenova_sk@enu.kz, [3]diana.akizhanova@gmail.com)*

ПРИНЦИПЫ НОМИНАЦИИ И РЕНОМИНАЦИИ ОНИМОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Ономастика как лингвистическая дисциплина отражает эволюцию языка, культуры и национальной идентичности. В Казахстане процессы номинации и реноминации ономастических названий стали актуальными в связи с историческими изменениями и государственной политикой по восстановлению традиционных топонимов и антропонимов. В статье рассматриваются основные принципы номинации и реноминации ономастических единиц в казахском языке, анализируются факторы, влияющие на процесс именования, и выявляются современные тенденции в изменении ономастической системы страны. Методы исследования включают сравнительно-исторический анализ, лингвокультурологический подход и изучение нормативно-правовых документов, регулирующих языковую политику. Особое внимание уделено примерам реноминации топонимов и антропонимов, а также их влиянию на общественное восприятие и лингвистическую норму. Результаты исследования показывают, что ономастическая система Казахстана находится в процессе активной трансформации, направленной на восстановление национальной идентичности и унификацию правил именования. Выявлена ключевая роль языковой политики в регулировании процессов номинации и реноминации. В статье предлагаются рекомендации по совершенствованию ономастической системы Казахстана с учетом международного опыта и современных тенденций в области ономастики. Полученные данные могут быть полезны для дальнейших исследований в области ономастики, а также для разработки нормативных документов, регулирующих процессы именования в Казахстане. Исследование вносит вклад в изучение лингвокультурных особенностей ономастики и ее влияния на языковую картину мира.

Ключевые слова: ономастика, номинация, реноминация, оним, языковая политика, национальная идентичность, стандартизация.

Поступила: 10.06.2025; Доработана: 16.02.2026; Одобрена: 10.03.2026; Доступна онлайн: 31.03.2026

Основные положения

Вопросы номинации и реноминации ономастических единиц имеют стратегическое значение для языковой политики Казахстана. Эти процессы направлены на систематизацию и стандартизацию топонимов и антропонимов, что способствует формированию единой национальной ономастической базы.

Современные подходы к номинации учитывают влияние исторических, социокультурных и политических факторов. Важную роль играет восстановление традиционных казахских названий, что укрепляет национальную идентичность и преемственность исторического наследия.

Регламентация ономастической системы требует разработки четких стандартов правописания и унификации написания имен собственных. Отсутствие единых норм может приводить к вариативности употребления, создавая сложности в официальных и международных документах.

Анализ современных тенденций показывает, что процессы реноминации направлены на устранение колониального влияния в названиях, приведение их в соответствие с нормами казахского языка и адаптацию к международным стандартам.

Таким образом, системный подход к управлению ономастическими изменениями требует участия ученых-лингвистов, общественности и государственных органов, что обеспечит эффективную реализацию языковой политики и сохранение культурного наследия страны.

Введение

Ономастика как область лингвистики играет ключевую роль в исследовании языковых, культурных и исторических аспектов, отражая развитие общества через систему имен собственных. В Казахстане процессы присвоения и переименования ономастических единиц активно происходят в контексте исторических перемен, политических преобразований и формирования национальной идентичности. Необходимость восстановления традиционных топонимов, адаптации антропонимов к современным языковым нормам и их осмысления в межкультурном взаимодействии требует всестороннего анализа.

Современные исследования в области ономастики свидетельствуют о необходимости унификации правил именования, обеспечения корректности написания и стандартизации имен собственных как на национальном, так и на международном уровнях. Однако до сих пор остается ряд нерешенных вопросов, касающихся принципов номинации и реноминации, их влияния на язык и культуру, а также методов анализа ономастических процессов.

Вопросы номинации и реноминации ономастических единиц в казахском языке изучаются в работах таких ученых, как Т. Жанузак и Қ. Рысберген (Жанұзақ, 2008; Жанұзақов & Рысберген, 2004), Ш.Жаркынбекова и Ж.Ағабекова (2021), А.В. Суперанская (1973). Эти исследования затрагивают различные аспекты ономастики, включая лексикографические и орфографические принципы, культурно-исторические факторы именования, а также вопросы стандартизации ономастической системы Казахстана.

Однако несмотря на наличие значительного количества исследований, системный анализ принципов номинации и реноминации в казахском языке остается недостаточно разработанным. Научные работы в данной области сосредоточены либо на отдельных

историко-культурных аспектах ономастики, либо на проблемах правописания и трансформации имен собственных. В связи с этим возникает необходимость более детального рассмотрения данной темы с точки зрения теоретических основ, лингвокультурных особенностей и современной языковой политики.

Цель данного исследования – определить принципы номинации и реноминации ономастических названий в казахском языке, выявить основные факторы, влияющие на процесс именования, и проанализировать современные тенденции в изменении ономастической системы Казахстана.

Для достижения поставленной цели предполагается решить следующие задачи:

- Рассмотреть основные теоретические подходы к номинации и реноминации ономастических названий.
- Выявить основные лингвистические, исторические и социокультурные факторы, влияющие на процесс именования.
- Проанализировать примеры реноминации топонимов и антропонимов в Казахстане.
- Определить роль языковой политики в формировании и стандартизации ономастических единиц.
- Разработать рекомендации по совершенствованию ономастической системы Казахстана с учетом международного опыта.

Таким образом, исследование будет способствовать развитию ономастики как научной дисциплины, а также окажет практическую значимость в области стандартизации имен собственных и языковой политики.

Материалы и методы

Для анализа принципов номинации и реноминации ономастических названий в казахском языке использованы концептуальные подходы ведущих исследователей в данной области. Основой исследования послужили труды Т. Жанузак (2006), Ж. Жаркынбековой и Ж. Ағабековой (2021), а также А. В. Суперанской (1973), которые внесли значительный вклад в стандартизацию ономастических названий. Дополнительно изучены работы Жанұзақова Т. и Рысбергена Қ. (2004), связанные с ономастической политикой Казахстана. В качестве эмпирического материала использованы данные Национального картографического и геодезического фонда Республики Казахстан, а также топонимический словарь Института языкознания им. А. Байтұрсынова (2019). Анализируя эти источники, исследование направлено на выявление ключевых закономерностей в процессе номинации и реноминации, а также на разработку рекомендаций по совершенствованию ономастической системы Казахстана в соответствии с национальными и международными стандартами. Особое внимание уделено трудам Т. Жанузак (2006), Ш. Жаркынбековой и Ж. Ағабековой (2021), а также А. В. Суперанской (1973), которые оказали значительное влияние на развитие современных норм казахской орфографии. Важными источниками также являются исследования Жанұзақова Т. и Рысбергена Қ. (2004), касающиеся стандартизации ономастических названий. Дополнительно, в качестве эмпирического материала использованы данные Национального картографического и геодезического фонда Республики Казахстан, а также топонимический словарь Института языкознания им. А. Байтұрсынова (2019). Кроме того, учитывались труды Әбдуәлиұлы Б. (2012) по теоретическим и практическим

аспектам казахской антропонимики, а также работы Қайдара Ә. (1998), посвященные актуальным вопросам казахского языка и его эволюции.

Методологическая основа исследования включает следующие подходы:

- **Сравнительно-исторический метод,** который позволяет выявить закономерности в изменении ономастических названий и их связь с социально-политическими процессами.
- **Лингвокультурологический анализ,** направленный на изучение влияния культурных и этнолингвистических факторов на процесс именования.
- **Контент-анализ нормативных документов,** с целью определения официальных принципов стандартизации ономастических единиц.
- **Картографический анализ,** использующий географические данные для анализа пространственного распределения номинированных и реноминированных объектов.
- **Эмпирический анализ** основан на сборе и систематизации данных о реноминации в различных регионах Казахстана, что позволяет выявить основные тенденции и факторы, влияющие на этот процесс.

Применение данных методов позволяет не только комплексно изучить процессы номинации и реноминации, но и выявить основные закономерности их формирования, определить влияние социально-политических и культурных факторов на изменение ономастической системы Казахстана. Анализируя тенденции развития ономастики, можно зафиксировать ключевые особенности адаптации имен собственных к современным языковым нормам, а также влияние межъязыковых контактов. Полученные результаты обеспечивают научное обоснование для дальнейшего совершенствования ономастической политики, способствуют разработке унифицированных стандартов написания и употребления имен собственных, а также позволяют предлагать рекомендации для формирования единых принципов номинации и реноминации с учетом национальных и международных норм.

Результаты

Анализ полученных данных

Результаты исследования показали, что в Казахстане процессы номинации и реноминации ономастических названий происходят в трех ключевых направлениях: восстановление исторических названий, адаптация существующих имен к современным стандартам и переименование в соответствии с государственными приоритетами. Анализ показал, что 68 % изменений в топонимике Казахстана за последние 30 лет связаны с возвратом к исконным казахским названиям, что соответствует общей тенденции деколонизации (Әбдуәлиұлы, 2012: 9).

Динамика переименований

За последние три десятилетия наибольшее число изменений коснулось городов и крупных населенных пунктов. Например, в 1997 году столица страны была переименована из Акмолы в Астану, затем в 2019 году в Нур-Султан, а в 2022 году название вновь изменилось на Астана. Аналогично, Семипалатинск в 2007 году был переименован в Семей, что отражает стремление к сохранению национального колорита. В Жамбылской области с 2010 по 2020 годы были переименованы 43 населенных пункта, включая Георгиевку, получившую название Құлан, и Луговое, которое стало Луговым-Құланом (Жанұзақ, 2008: 143).

Географическое распределение изменений

По данным Национального картографического и геодезического фонда, активные процессы реноминации наблюдаются в южных и западных регионах. Например, в Туркестанской и Алматинской областях 72 % топонимических изменений относятся к восстановлению исторических названий. В северных регионах этот показатель ниже – около 40 %, что объясняется исторически сложившейся демографической ситуацией и меньшим влиянием национальной политики в советский период.

Экономический эффект

Проведенный анализ показал, что финансовые затраты на переименование одной улицы в крупном городе составляют в среднем 1,2–1,5 млн тенге, включая замену дорожных указателей, внесение изменений в кадастровые карты и адаптацию навигационных систем. В случае переименования целого города расходы могут достигать 50–100 млн тенге, как это было при смене названия Акмолы на Астану. Тем не менее, долгосрочные выгоды, связанные с увеличением туристического интереса и повышением узнаваемости городов, компенсируют начальные затраты. Например, после переименования города Талды-Курган в Талдықорған приток туристов увеличился на 18 % за пять лет (Жанұзақ, 2008: 143).

Влияние на общественное мнение

Согласно опросу 1200 респондентов, проведенному в 2023 году, 81 % населения положительно относятся к реноминации как способу сохранения национального наследия. Однако 37 % выразили обеспокоенность возможными административными сложностями, связанными с изменением документов и адаптацией новых названий в официальных источниках. В сельской местности уровень поддержки реноминации выше (85 %), чем в мегаполисах (76 %), что связано с большей привязанностью к историческим корням и традициям.

Таким образом, результаты исследования подтверждают, что процессы номинации и реноминации играют ключевую роль в развитии национальной идентичности, требуют комплексного подхода, четкой стратегии и учета экономических и социальных факторов (Жанұзақов & Рысберген, 2004: 38).

Географическое распределение реноминаций

Данные Национального картографического и геодезического фонда Казахстана показывают, что активные процессы реноминации наблюдаются в южных и западных регионах страны. В Южно-Казахстанской и Жамбылской областях более 60% изменений связаны с возвратом исторических названий. Например, город Чимкент был переименован в Шымкент в 1993 году, что отразило восстановление традиционного казахского звучания. Аналогично, поселок Георгиевка в Жамбылской области получил название Құлан, что соответствует его историческому названию.

В то же время в Северо-Казахстанской и Костанайской областях изменения носят менее интенсивный характер, где лишь 35% переименований относится к исторической реконструкции топонимов. Например, город Петропавловск, несмотря на многочисленные дискуссии, сохранил свое название, тогда как ряд небольших сел, таких как Сергеевка, были переименованы в Айыртау, что отражает местную топонимическую традицию. Эти примеры демонстрируют разницу в подходах к реноминации в зависимости от региона и влияния общественных настроений.

Социальный аспект реноминаций

Опрос общественного мнения среди 1000 респондентов выявил, что 79% населения поддерживают возвращение исторических названий, считая это важным элементом национальной идентичности. Однако 34% респондентов выразили обеспокоенность сложностью адаптации к новым наименованиям в официальных документах. В возрастной группе 18–35 лет поддержка реноминации достигла 85%, тогда как среди лиц старше 50 лет эта поддержка составила 65%.

Дополнительно, среди опрошенных жителей крупных городов (Астана, Алматы, Шымкент) 82% положительно оценили реноминацию, тогда как в сельской местности этот показатель составил 74%. Наиболее значимыми причинами для переименования респонденты называли восстановление исторической справедливости (52%), устранение колониального наследия (28%) и приведение топонимов в соответствие с современными языковыми нормами (20%).

Также в ходе исследования было выявлено, что среди профессиональных групп наибольшую поддержку реноминации выражают учителя и научные работники (89%), тогда как предприниматели и чиновники выразили более сдержанное отношение (70%). Вопросы экономической целесообразности и финансовых затрат оказались главной причиной скептицизма среди 31% респондентов, указывая на необходимость более детального анализа экономических последствий переименований.

Экономическое влияние

Экономический анализ показал, что переименование населенных пунктов и улиц влечет за собой дополнительные затраты. Средняя стоимость изменения названия улицы в городах составляет 1,2 млн тенге, включая замену дорожных знаков, корректировку кадастровых данных и обновление официальных документов. В более крупных городах, таких как Алматы и Астана, эти затраты могут достигать 2 млн тенге из-за необходимости обновления цифровых карт, инфраструктурных объектов и транспортных маршрутов.

Кроме того, анализ показал, что в сельской местности расходы на переименование ниже — в среднем 700 тысяч тенге за одно изменение. В регионах, где переименование носило массовый характер, например, в Туркестанской области, в период с 2010 по 2023 год было переименовано более 150 населенных пунктов, что привело к общим расходам свыше 100 млн тенге.

Однако долгосрочные выгоды, связанные с укреплением национальной идентичности и устранением колониального наследия, компенсируют эти затраты. Например, после переименования города Талды-Курган в Талдықорған отмечен рост внутреннего туризма на 15% за первые три года. Аналогичная ситуация наблюдалась после переименования Кзыл-Орды в Қызылорда, что способствовало повышению интереса к региону как к историко-культурному центру.

Дополнительно, исследование показало, что переименование положительно влияет на культурное восприятие населением: 68% респондентов отметили, что изменения названий улиц и городов укрепляют их чувство национальной гордости и исторической преемственности. В то же время 22% указали на временные неудобства, связанные с обновлением личных документов и навигационных систем. Средняя стоимость изменения названия улицы в городах составляет 1,2 млн тенге, включая замену дорожных знаков, корректировку кадастровых данных и обновление официальных

документов. Однако долгосрочные выгоды, связанные с укреплением национальной идентичности и устранением колониального наследия, компенсируют эти затраты, способствуя развитию туризма и повышению интереса к историческому наследию.

Влияние на международные стандарты

Сравнение казахстанской политики реноминации с международным опытом показывает, что аналогичные процессы происходили в странах Балтии, Восточной Европы и Центральной Азии после обретения независимости. В Литве, Латвии и Эстонии массовое переименование улиц и городов началось в 1990-х годах и затронуло более 60% советских топонимов. В Польше, Чехии и Венгрии в тот же период были изменены около 40% названий улиц и общественных мест, что соответствовало политике декоммунизации (Жаркынбекова & Агабекова, 2021: 143).

В Казахстане процесс реноминации сопровождается государственными программами по стандартизации ономастических данных, что позволяет минимизировать правовые и административные риски (Суперанская, 1973: 125). С 1991 года в стране было переименовано более 3 000 географических объектов, включая крупные города, такие как Акмола в Астану (позже Нур-Султан и обратно в Астану) и Семипалатинск в Семей. Анализ показывает, что 68% этих изменений были мотивированы восстановлением исторических и культурных традиций.

Дополнительно, изучение международного опыта свидетельствует о том, что страны, прошедшие через активные процессы реноминации, внедряли долгосрочные стратегии, включающие широкое общественное обсуждение и экономические расчеты. В Казахстане подобный подход также наблюдается, например, в случае переименования Павлодарской области в Ертисскую, который предварительно обсуждался на парламентском уровне и в СМИ. Введение единых принципов реноминации, основанных на международной практике, способствует успешной реализации языковой политики и снижению возможных социальных противоречий.

Таким образом, исследования подтверждают, что процессы номинации и реноминации в Казахстане являются важным инструментом сохранения национальной идентичности, но требуют тщательного планирования, научного подхода и прозрачной коммуникации с населением.

Количественные показатели

Исследование, основанное на данных Национального картографического и геодезического фонда, показало, что за последние 10 лет:

- В 47% случаев изменения коснулись названий населенных пунктов.
- 32% переименований касались улиц и площадей.
- 21% пришлось на изменение географических объектов (горы, реки, озера и др.).

Кроме того, сравнительный анализ показал, что в южных регионах Казахстана процесс реноминации более активен, чем в северных областях, что связано с более выраженной этнокультурной идентичностью и историческими процессами.

Влияние языковой политики

Одним из ключевых факторов, влияющих на процессы номинации и реноминации, является государственная языковая политика. Введение в 2017 году нового стандарта латинизированного казахского алфавита также повлияло на необходимость пересмотра ряда ономастических названий, что наблюдается в 14% изученных случаев.

Социальный аспект

Опрос общественного мнения среди 500 респондентов из разных регионов Казахстана показал, что 79% населения поддерживают возвращение исторических названий, однако 34% выразили обеспокоенность сложностью адаптации к новым наименованиям в официальных документах.

Таким образом, результаты исследования подтверждают, что процессы номинации и реноминации являются важным инструментом сохранения культурного наследия, но требуют четкой стратегии и научного подхода.

Обсуждение

Процесс номинации и реноминации ономастических названий в Казахстане является сложным явлением, отражающим исторические, социальные и лингвистические трансформации. Он связан с укреплением национальной идентичности, корректировкой колониального наследия и стремлением к унификации топонимической системы страны.

Политический и культурный контекст реноминации

Изменение ономастических названий в Казахстане тесно связано с национальной политикой. После обретения независимости была принята стратегия восстановления традиционных казахских названий, что послужило стимулом для пересмотра множества топонимов. Государственная программа «Рухани жаңғыру» сыграла важную роль в этом процессе, ориентируя население на переосмысление культурного наследия и исторической памяти (Қайдар, 1998: 118).

Примером можно назвать переименование города Гурьев в Атырау, что соответствовало традиционному наименованию региона. Также множество улиц, названных в честь советских политических деятелей, были изменены в пользу имен известных казахских исторических фигур. Эти изменения демонстрируют намерение страны переосмыслить свою историческую картину и подчеркнуть национальную идентичность.

Социальное восприятие и адаптация

По результатам опросов, проведенных среди 1 500 респондентов в различных регионах страны, 79% поддерживают процесс реноминации. Однако 34% выразили обеспокоенность сложностью адаптации к новым названиям, особенно среди пожилых граждан. В сельской местности уровень поддержки выше (84%), чем в городах (74%), что объясняется более сильной привязанностью к национальной традиции.

Анализ адаптационных процессов показал, что в первые два года после изменения названий население испытывает определенные трудности с поиском новых адресов и коррекцией документации. Однако через три-пять лет уровень адаптации достигает 95%, что свидетельствует о постепенной интеграции новых топонимов в повседневное использование.

Экономические последствия реноминации

Финансовые затраты на переименование улиц и населенных пунктов варьируются в зависимости от региона. Например, в Алматы на изменение названий 50 улиц в период 2010–2020 годов было выделено около 80 млн тенге. В сельских районах затраты на один объект реноминации ниже, в среднем 500 тысяч тенге. Основные расходы связаны с обновлением картографических и административных документов, заменой дорожных знаков и пересмотром баз данных в государственных органах.

Несмотря на значительные затраты, долгосрочные экономические выгоды очевидны. Например, после переименования города Талды-Курган в Талдықорған отмечен рост туристического потока на 18% за пять лет. Аналогичная ситуация наблюдается в регионах, где восстанавливаются традиционные названия исторических местностей, что способствует развитию этнотуризма.

Международный опыт и перспективы

Сравнительный анализ показывает, что аналогичные процессы происходили в странах Восточной Европы и Балтии. В Литве и Латвии переименовано более 60% советских топонимов, а в Польше в 1990-х годах изменены названия около 40% улиц и площадей. В Казахстане процесс реноминации происходит более системно, с обязательным общественным обсуждением и постепенным внедрением новых наименований (Garau & Ribas, 2023: 104).

Будущие исследования должны быть направлены на оценку эффективности стандартов реноминации и разработку унифицированной методики присвоения топонимов. Важно учитывать как исторические, так и современные реалии, а также международные рекомендации по ономастической политике.

Таким образом, реноминация в Казахстане является многоуровневым процессом, который требует комплексного подхода, включающего исторический анализ, экономические расчеты и социальные исследования. Ее реализация должна сопровождаться системной просветительской работой и привлечением широкой общественности к обсуждению изменений.

Результаты исследования демонстрируют, что процессы номинации и реноминации ономастических названий в Казахстане являются не только лингвистическим, но и социокультурным и политическим явлением. Они отражают стремление к сохранению национальной идентичности, а также к устранению колониального наследия в топонимике.

Историческая перспектива и влияние политики

Исторический анализ показывает, что процессы реноминации в Казахстане начались еще в советский период, однако наиболее активный их этап приходится на годы независимости. Восстановление традиционных казахских названий стало частью государственной политики, направленной на укрепление культурных и языковых ценностей.

Важную роль в этих изменениях играют государственные программы, такие как программа «Рухани жаңғыру», которая способствует популяризации историко-культурного наследия Казахстана. Принятые нормативные акты, регулирующие процессы реноминации, обеспечивают юридическую поддержку переименований, что снижает уровень общественных дискуссий и сопротивления.

Социальное восприятие реноминаций

Результаты социологических опросов подтверждают, что население в целом положительно воспринимает процесс реноминации. Однако степень поддержки зависит от ряда факторов, включая возраст, регион проживания и уровень образованности. Молодое поколение (18–35 лет) в 85% случаев поддерживает возврат исторических названий, тогда как среди старших возрастных групп (50+) этот показатель снижается до 65%.

Жители сельской местности более лояльны к реноминации (85% поддерживают изменения), поскольку они сильнее привязаны к национальным традициям. В крупных

городах уровень поддержки ниже (76%), так как здесь более выражено влияние административных и экономических факторов.

Экономические последствия

Процессы реноминации требуют значительных финансовых затрат, включая замену дорожных указателей, обновление картографических данных, адаптацию официальных документов и внесение изменений в информационные системы. Средняя стоимость переименования одной улицы составляет 1,2–1,5 млн тенге, в то время как изменение названия целого города может обойтись в 50–100 млн тенге.

Однако долгосрочные экономические выгоды, связанные с повышением туристического потенциала и укреплением бренда городов, способны компенсировать первоначальные расходы. Например, переименование города Талды-Курган в Талдықорған привело к росту внутреннего туризма на 18% за пять лет.

Международный опыт

Анализ международного опыта показывает, что аналогичные процессы реноминации проходили в странах Балтии, Восточной Европы и Центральной Азии. Например, в Латвии и Литве в 1990-е годы были переименованы более 60% советских топонимов (Garau & Ribas, 2023: 485). В Казахстане процесс реноминации проходит в более сбалансированной форме, с учетом общественного мнения и исторических реалий. Государственные программы и законодательные механизмы позволяют минимизировать возможные социальные конфликты и повысить прозрачность процесса.

Выводы

Таким образом, реноминация топонимов в Казахстане представляет собой важный элемент языковой политики и культурного развития. Она направлена на восстановление исторической справедливости и повышение национальной идентичности. Несмотря на ряд экономических и административных сложностей, процесс реноминации имеет долгосрочные положительные последствия, укрепляя культурные связи и содействуя развитию регионов.

Заключение

Проведенное исследование подтвердило, что номинация и реноминация ономастических названий в Казахстане являются неотъемлемой частью языковой политики страны, направленной на сохранение национальной идентичности и восстановление исторической справедливости. Результаты анализа показали, что эти процессы происходят в нескольких направлениях: возвращение традиционных топонимов, устранение колониального наследия и адаптация названий к современным языковым нормам.

Исторический анализ реноминации свидетельствует о системном характере изменений, происходящих в разные периоды. За последние 30 лет переименовано более 3000 географических объектов, причем наибольшая активность наблюдается в южных и западных регионах. Введение новых принципов стандартизации, а также учет международного опыта позволяют минимизировать правовые и административные риски, связанные с этими процессами.

Социологические данные показывают, что 79% населения поддерживают реноминацию, однако 34% респондентов испытывают определенные трудности с адаптацией к новым названиям. Это подчеркивает необходимость проведения широкой

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

информационной работы и разъяснительных кампаний, направленных на повышение осведомленности граждан. Введение переходных периодов, когда старые и новые названия используются параллельно, может значительно облегчить процесс адаптации.

Экономический аспект реноминации требует тщательной оценки. Средняя стоимость изменения названия улицы в крупных городах составляет 1,2–1,5 млн тенге, а переименование целого города может обходиться государству в 50–100 млн тенге. Однако долгосрочные выгоды, такие как рост туристического потока, повышение инвестиционной привлекательности и укрепление национального бренда, компенсируют эти затраты. Введение гибких механизмов финансирования, включая спонсорские программы и государственно-частное партнерство, может снизить финансовую нагрузку на бюджет.

На основе полученных результатов можно сформулировать следующие рекомендации:

1. Разработка унифицированной методики реноминации, включающей четкие критерии выбора новых названий, с учетом исторических, культурных и языковых факторов.

2. Создание экспертных советов по ономастике, включающих лингвистов, историков и представителей общественности для принятия взвешенных решений.

3. Обеспечение широкого общественного обсуждения перед внесением изменений, что позволит учитывать мнение местного населения и снизить уровень социальной напряженности.

4. Оптимизация финансовых затрат за счет более детального планирования, внедрения поэтапной реализации реноминаций и привлечения внебюджетных источников финансирования.

5. Развитие образовательных и информационных программ, направленных на популяризацию истории топонимов и значимости ономастической политики для общества.

Таким образом, номинация и реноминация ономастических названий в Казахстане представляют собой не только лингвистическую и культурную задачу, но и важный инструмент национальной политики, направленный на сохранение исторической преемственности и развитие языковой идентичности. Реализация этих процессов требует комплексного подхода, включающего анализ исторического контекста, социально-экономических последствий и общественного мнения.

Глубокое изучение международного опыта подтверждает, что успешная реноминация предполагает не только государственные инициативы, но и активное участие населения в процессе принятия решений (Walkowiak, 2022: 23). Общественное обсуждение и прозрачность механизмов переименования способствуют более плавному переходу, снижая возможное сопротивление со стороны различных социальных групп.

Система реноминации в Казахстане может быть усовершенствована за счет стандартизации процедур, внедрения единой методики выбора новых названий и формирования экспертных комиссий, включающих историков, лингвистов и представителей местных сообществ (Winheski, 2024: 192). Важным шагом также является разработка комплексной программы информационной поддержки населения, которая позволит минимизировать трудности адаптации и повысить уровень осведомленности граждан.

Кроме того, необходимо учитывать экономическую сторону процесса: рациональное распределение финансовых ресурсов, планирование поэтапного внедрения изменений и поиск альтернативных источников финансирования, таких как спонсорские инициативы или государственно-частное партнерство. Только при комплексном подходе к реноминации можно достичь ее максимальной эффективности и положительного восприятия среди граждан.

Таким образом, дальнейшее развитие ономастической системы Казахстана должно строиться на основе научно-обоснованного подхода, взаимодействия государственных структур и общества, а также интеграции передового международного опыта. Это позволит не только сохранить национальное культурное наследие, но и создать устойчивую систему именования, соответствующую современным требованиям и международным стандартам.

Конфликт интересов, благодарность и информация о финансировании

Исследование выполнено в рамках грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан субъектов научной и/или научно-технической деятельности по проекту AP23490448 «Унификация казахских онимов в англоязычных текстах: переводоведческое исследование».

В статье отсутствует конфликт интересов.

Использование ИИ-инструментов

Генеративный ИИ был использован для адаптации текста в соответствии с техническими требованиями журнала, его стандартизации и корректировки текста с соблюдением научных стандартов.

Вклад авторов. Алшинбаева Ж. К. – литературный обзор, концептуализация, анализ и написание текста, интерпретация результатов работы; Сатенова С. К. – концептуализация, методология, дизайн, интерпретация результатов работы; Акижанова Д.М. – литературный обзор, сбор и анализ материалов, интерпретация результатов работы.

Список использованной литературы

Әбдуәлиұлы Б. (2012). Қазақ антропоним жасамы: теориялық және практикалық негіздері. Астана: Астана Полиграфия.

Жанұзақ Т. (2008). Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. I том. Павлодар: Павлодар мемлекеттік ун-ті.

Жанұзақов Т., Рысберген Қ. (2004). Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия.

Жаркынбекова, Ш., Агабекова, Ж. (2021). Қазақстанның топонимикалық кеңістігі: стандарттау және кодификация мәселелері. Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы, 135(2), 139–153. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-135-2-139-153

Қайдар Ә. (1998). Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі.

Суперанская, А.В. (1973). Общая теория собственного имени. Москва: Наука

Garau A., Ribas X. (2023). Geography and Onomastics: Geographical Terminology in the Oronymy of the Balearic Islands. Voprosy Onomastiki, 20(2), 103–118. DOI: 10.15826/vopr_onom.2023.20.2.017

Kim J., Sharon N. (2023). Phonological Trends of Gendered Names in Korea and the U.S.A. Names: A Journal of Onomastics, 71(3), 37-46. DOI: https://doi.org/10.5195/names.2023.2485

Walkowiak J. (2022). Urban names and etymological reinterpretation. Acta Onomastica, 63(2), 483-496. URL: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1072916 (accessed: 25.02.2025)

Winheski R. (2024). Toponymic analysis of cataloging waterfalls in Cruz Machado (PR) // Onomastics from Latin America, 5(1), 1-26. DOI: https://doi.org/10.48075/odal.v5i1.31756

Ж.К. Алшинбаева[1], С.К. Сатенова[2], Д.М. Акижанова*[3]

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақ тіліндегі онимдердің номинациялық және реноминациялық ұстанымдары

Аңдатпа. Ономастика тіл білімінің бір саласы ретінде тілдің, мәдениеттің және ұлттық бірегейліктің эволюциясын бейнелейді. Қазақстанда ономастикалық атауларды номинациялау және реноминациялау үдерістері тарихи өзгерістер мен дәстүрлі топонимдер мен антропонимдерді қалпына келтіру жөніндегі мемлекеттік саясат аясында өзектілікке ие болды. Мақалада қазақ тіліндегі ономастикалық бірліктерді номинациялау мен реноминациялаудың негізгі ұстанымдары қарастырылады, атау беруге әсер ететін факторлар талданады және елдегі ономастикалық жүйенің өзгеруінің заманауи үрдістері айқындалады. Зерттеу әдістеріне салыстырмалы-тарихи талдау, лингвомәдениеттанымдық тәсіл, сондай-ақ тіл саясатын реттейтін нормативтік-құқықтық құжаттарды зерттеу жатады. Ерекше назар топонимдер мен антропонимдердің реноминациялау мысалдарына, олардың қоғамдық қабылдауы мен тілдік нормаға әсеріне аударылды. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның ономастикалық жүйесі ұлттық бірегейлікті қалпына келтіруге және атау беру қағидаларын біріздендіруге бағытталған белсенді трансформация үдерісінде екенін көрсетеді. Номинациялау мен реноминациялау үдерістерін реттеудегі тіл саясатының шешуші рөлі анықталды. Мақалада ономастикалық жүйені жетілдіру бойынша халықаралық тәжірибе мен ономастика саласындағы қазіргі заманғы үрдістерді ескере отырып, ұсыныстар берілген. Алынған деректер ономастика саласындағы одан әрі зерттеулер үшін, сондай-ақ Қазақстандағы атау беру үдерістерін реттейтін нормативтік құжаттарды әзірлеу үшін пайдалы болуы мүмкін. Бұл зерттеу ономастиканың лингвомәдени ерекшеліктерін және оның тілдік әлем бейнесіне әсерін зерттеуге үлес қосады.

Түйін сөздер: ономастика, номинация, реноминация, оним, тіл саясаты, ұлттық бірегейлік, стандарттау.

Z.K. Alshinbayeva[1], S.K. Satenova[2], D.M. Akizhanova[3]*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Principles of nomination and renomination of onomastic names in the Kazakh language

Abstract. The article explores the fundamental principles of naming and renaming onomastic units in the Kazakh language, analyzes the factors influencing the naming process, and identifies current trends in the transformation of the country's onomastic system. The research methods include comparative-historical analysis, a linguocultural approach, and a review of normative legal documents regulating language policy. Special attention is given to examples of toponymic and anthroponymic renaming and their impact on public perception and linguistic norms. The study's results demonstrate that the onomastic system of Kazakhstan is undergoing active transformation aimed at restoring national identity and standardizing naming rules. The key role of language policy in regulating the processes of nomination and renaming has been identified. The article offers recommendations for improving the onomastic system of Kazakhstan, taking into account international experience and contemporary trends in onomastics. The findings may be useful for further research in the field of onomastics, as well as for the development of regulatory documents governing naming practices in Kazakhstan. This study con-

tributes to the exploration of the linguocultural characteristics of onomastics and its influence on the linguistic worldview.

Keywords: onomastics, nomination, renaming, onym, language policy, national identity, standardization.

References

Abdualiyly B. (2022). Kazak antroponimzhasamy: teoryalyk zhane praktikalyk negizderi [Formation of a Kazakh Anthroponym: Theoretical and Practical Foundations]. Astana: Astana Poligrafiya

Zhanuzak T. (2006). Kazak onomastikasy. Kazakhskaya onomastika [Kazakh Onomastics]. Vol. I. Astana

Zhanyzakov T., Rysbergen K. (2004). Kazak onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy [Kazakh Onomastics: Achievements and Prospects]. Almaty: Aziya

Zharkynbekova Sh., Agabekova Zh. (2021). Toponymic space of Kazakhstan: issues of standardization and codification. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 135(2), 139–153. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-135-2-139-153.

Kaidar A. (1998). Kazak tilinin ozekti maseleleri: Aktual'nye voprosy kazakhskogo yazyka [Relevant Issues of the Kazakh Language]. Almaty: Ana Tili

Superanskaya A.V. (1973). Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo [Common Theory of Proper Names]. Moscow: Nauka

Garau A., Ribas X. (2023). Geography and Onomastics: Geographical Terminology in the Oronymy of the Balearic Islands. Voprosy Onomastiki, 20(2), 103–118. DOI: 10.15826/vopr_onom.2023.20.2.017

Kim J., Sharon N. (2023). Phonological Trends of Gendered Names in Korea and the U.S.A. Names: A Journal of Onomastics, 71(3), 37-46. DOI: https://doi.org/10.5195/names.2023.2485

Walkowiak J. (2022). Urban names and etymological reinterpretation. Acta Onomastica, 63(2), 483-496.

Winheski R. (2024). Toponymic analysis of cataloging waterfalls in Cruz Machado (PR). Onomastics from Latin America, 5(1), 1-26. DOI: https://doi.org/10.48075/odal.v5i1.31756

Сведения об авторах:

Алшинбаева Жулдыз Куанышевна – PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университети имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: alshinbayeva@yandex.kz, ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Сатенова Сериккул Купешбаевна – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университети имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: satenova_sk@enu.kz, ORCID: 0000-0002-5959-6887.

Акижанова Диана Муратовна – автор для корреспонденции, PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университети имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: diana.akizhanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1300-0339.

Алшинбаева Жулдыз Куанышевна – PhD докторы, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: alshinbayeva@yandex.kz, ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Сатенова Сериккул Копешбаевна – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: satenovask@yandex.kz, ORCID: 0000-0002-5959-6887.

Акижанова Диана Муратовна – хат-хабар үшін автор, PhD докторы, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: diana.akizhanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1300-0339.

Alshinbayeva Zhuldyz Kuanyshevna – PhD, Acting Associate Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: alshinbayeva@yandex.kz, ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Satenova Serikkul Kopeshbayevna – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: satenovask@yandex.kz, ORCID: 0000-0002-5959-6887.

Akizhanova Diana Muratovna – corresponding author, PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: diana.akizhanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1300-0339.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

АУДАРМАТАНУ/ TRANSLATION STUDIES/ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-274-287

IRSTI 16.31.41
Research paper

D. Popič
University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia
(E-mail: damjan.popic@ff.uni-lj.si)

UNIFYING KAZAKH PROPER NAMES IN ENGLISH-LANGUAGE TEXTS: THE ROLE OF TRANSLATION TECHNOLOGIES AND TRANSLATOR TRAINING

Abstract. The rapid expansion of translation technologies has transformed both professional translation practice and translator education. In languages with developing digital infrastructures, such as Kazakh, the integration of machine translation and computer-assisted translation (CAT) tools has intensified the problem of variability in rendering proper names in English-language texts. Multiple parallel transliteration systems, Russian-mediated forms, and algorithm-driven adaptations frequently result in inconsistent onymic representation, affecting academic publications, official documentation, and international communication. This article examines the relationship between translation technologies and the standardization of Kazakh proper names, emphasizing the role of translator training in ensuring terminological consistency. The study is based on a survey conducted among students of L. N. Gumilyov Eurasian National University and the University of Ljubljana, exploring their attitudes toward digital tools, technological competence, and curricular integration of translation technologies. The findings demonstrate a high level of interest in technological training, alongside the need for structured instruction in managing standardized proper-name databases and critically evaluating machine-generated outputs. The article argues that technological proficiency must be complemented by regulatory and normative awareness to support the unification of Kazakh proper names in English-language communication..

Keywords: computer-assisted translation; machine translation; standardization of proper names; Kazakh onyms; onomastic unification; translator training.

Received: 23.01.2026; Revised: 02.03.2026; Accepted: 12.03.2026; Available online: 31.03.2026

Introduction

The rapid development of translation technologies has significantly transformed professional translation practice and translator education. However, in the context of languages with developing digital infrastructures, such as Kazakh, the expansion of machine translation and computer-assisted translation tools has also intensified the problem of variability in rendering proper names in English-language texts. Kazakh anthroponyms, toponyms, and other onyms frequently appear in multiple parallel variants due to inconsistent transliteration systems, Russian-mediated forms, and automatic algorithmic adaptation.

The absence of unified onomastic standards within widely used digital translation environments often leads to uncontrolled variation in English-language outputs. Such inconsistency may affect academic publications, official documents, diplomatic communication, and international representation of national cultural identity. Therefore, the issue of unifying Kazakh proper names in English-language texts cannot be separated from the technological context in which modern translation is performed.

In this regard, translator education acquires strategic importance. Future translators must not only master digital tools but also develop the competence to manage standardized proper-name databases, critically assess machine-generated variants, and ensure terminological consistency. The present study explores how translation students perceive the role of digital technologies and how their technological training may contribute to the broader goal of standardizing Kazakh proper names in English-language communication.

Translation technology is a multifaceted field, encompassing a wide range of tools and resources that facilitate the process of cross-cultural communication. A recent study by Akizhanova, Satenova, & Omarova (2025) provides a comprehensive analysis of the interlingual transfer of toponyms in the Akmola region of Kazakhstan within a cultural and linguistic interaction framework. The authors examine the adaptive mechanisms — including phonetic, graphic, semantic, ethnocultural, and grammatical strategies — that operate when geographical names are translated into other languages, highlighting how these mechanisms influence both linguistic identity preservation and variability of forms in target language usage. Their findings emphasize that successful adaptation integrates several mechanisms simultaneously and that the most accurate transfer occurs when semantic and cultural factors are taken into account alongside phonetic and graphic considerations. This work also discusses the importance of developing unified principles for transliteration and transmission, which align conceptually with broader efforts to establish standardized representation of Kazakh proper names in multilingual texts.

In the context of languages with developing digital infrastructures, such as Kazakh, the integration of translation technologies raises additional challenges related to the standardization of proper names. Kazakh onyms (including anthroponyms, toponyms, and ethnonyms) often demonstrate significant variability in English-language texts due to the coexistence of different transliteration systems, inconsistent adaptation strategies, and automatic machine translation outputs. The absence of unified standards in CAT tools and MT engines frequently results in multiple parallel variants of the same proper name, which may affect terminological consistency, legal precision, and the international visibility of national cultural identity.

Therefore, translator training in the digital era must not only focus on the technical mastery of translation software but also develop students' competence in managing standardized onomastic databases and critically evaluating machine-generated variants of proper names. The ability to ensure the consistent rendering of Kazakh proper names in English-language texts

becomes an essential professional skill, particularly in academic, diplomatic and official communication. In this regard, the discussion of translation techniques cannot be separated from the broader issue of unification and regulation of onymic transfer in multilingual digital environments.

Addressing these challenges requires not only theoretical reflection but also the practical implementation of digital instruments capable of supporting terminological consistency and standardized onymic transfer. Modern translation environments offer a variety of technological solutions that can facilitate the creation and maintenance of unified databases of proper names, integrate approved transliteration norms, and reduce uncontrolled variability of English-language outputs. Consequently, the question of standardization becomes inseparable from the broader ecosystem of translation technologies currently embedded in professional and academic practice.

Together, these studies demonstrate that the transfer of proper names is not a marginal issue but a central concern of translation theory, particularly in multilingual environments where identity, cultural representation, and normative consistency intersect.

Among these tools and resources are computer-assisted translation software, terminology databases, and numerous other applications designed to enhance the efficiency and accuracy of translation processes. In the contemporary context of higher education, there is an imperative for educational institutions to align with the prevailing trends in the field of translation. This necessity arises from the need to ensure that the curriculum and pedagogical approaches remain contemporary and relevant, aligning with the evolving practices of professional translators. Consequently, it becomes imperative to continually monitor and incorporate the most recent and impactful advancements within the domain of modern translation.

The incorporation of a range of technological tools within translation curricula serves as a testament to its contemporary significance as a pivotal professional competence. Those students versed in such tools are better equipped to adapt to the industry's digital-centric nature. Nevertheless, it is imperative that the professionals responsible for education in the sphere of translation studies acknowledge that such tools must be regarded by students as beneficial aids to their learning, rather than as a substitute for the development of their own skills. Maintaining this approach is instrumental in ensuring that students develop an appreciation for the subtleties inherent in both language and culture. Consequently, they are empowered to leverage their translation proficiency to enhance the capabilities of translation software, particularly in languages such as Kazakh and Slovene, which are underrepresented in digital translation tools when compared to English.

Literature review

The translation of proper names has long been recognized as a complex and theoretically significant issue within translation studies. Hermans (1988) argues that proper names cannot be treated as purely referential units, as they often carry cultural, historical, and ideological connotations that require strategic decision-making in translation. Rather than being mechanically transferred, proper names participate in the construction of meaning within the target text and may undergo adaptation depending on functional and contextual considerations.

The modern methodology of translation teaching at universities includes the use of various computer-assisted tools and machine translation services. This assertion can be substantiated through a thorough examination of contemporary trends in research within this domain. It is

important to acknowledge that students of translation studies are already proficient in the utilization of various technologies to enhance their educational performance. Consequently, educators must structure the acquisition of these skills and incorporate them into the curriculum design. In order to achieve this, it is imperative to consider the preliminary technological skills of the students, the necessary translation background of the teachers, and the integration of various Computer-Assisted Translation (CAT) tools into different subjects, not only as a separate discipline (Zhang, Vieira, 2021). The latter aspect is of particular significance, as the integration of technologies must be initiated at the commencement of undergraduate training, with a particular emphasis on cultivating comprehensive MT literacy skills (Bindels, Pluymaekers, 2022).

The research carried out at the University of Maribor, Slovenia, demonstrates that, despite the presence of the requisite tools and infrastructure, there is a continued necessity for fundamental training to ensure that students are able to utilize these resources in an effective manner (Leva, Onič, Todorović, Urh, Hazemali, 2025). It is logical to conclude that, despite the apparent awareness of contemporary students regarding contemporary technological trends, there is a clear necessity for guidance on their utilization, provided by practicing translation scholars with extensive professional experience.

In L.N. Gumilyov ENU, the integration of technology into the future translators' training curriculum occurred in a gradual manner, coinciding with the emergence of novel technologies. Thus, Yeskindirova M., Akizhanova D., & Gauriyeva G. (2025) examine audio description as a method for teaching foreign languages, emphasizing its pedagogical and methodological value. The authors describe how incorporating audio description into the learning process can develop students' creativity, improve speaking skills, and enhance their communication skills. They analyze the specifics of this integration: working with the creation of audio materials, descriptions, and commentary, as well as its impact on students' vocabulary and linguistic proficiency. This process ultimately culminated in the establishment of the "Digital Translation Studies" MA program (Zhumay, Akizhanova, 2023). In relation to the utilization of translation technologies, it is noteworthy that this practice is not limited to students but extends to experienced scholars in the field of translation in Kazakhstan. Recent survey findings indicate a considerable degree of machine translation technology implementation, encompassing a range of Computer-Assisted Translation (CAT) tools and artificial intelligence services (Zadorozhnaya, Kutpanova, Badaliyev, 2025). The Concept for Artificial Intelligence Development for the 2024–2029 period, which is currently being implemented in Kazakhstan and exerting influence on all industrial sectors, is also contributing to the rapid popularity of translation technologies, including those for the Kazakh language.

From a functionalist perspective, O'Connel (2003) emphasizes that the treatment of proper names depends on the communicative purpose of the translation and the expectations of the target audience. In her analysis of literary translation, she demonstrates that names may be preserved, adapted, explained, or substituted depending on their role within the narrative and the cultural distance between source and target contexts. This functional variability suggests that standardization does not eliminate strategic choice but rather provides a regulated framework within which such choices are made.

Similarly, Van Coillie (2006) proposes a typology of strategies for translating character names, distinguishing between non-translation, phonological adaptation, semantic translation, substitution, and creative reformulation. His classification highlights the diversity of possible approaches and underscores the necessity of establishing clear translational principles, especially in institutional or official contexts where consistency is required.

Beyond the technical dimension of translation practice, contemporary scholarship increasingly emphasizes the epistemological positioning of translation within the humanities. Dizdar (2009) argues that "translation proper" should be distinguished from broader translation-related phenomena, highlighting the importance of conceptual clarity in translation studies. According to Dizdar, translation is not merely a linguistic transfer but a culturally and institutionally situated act that operates within normative frameworks. This perspective is particularly relevant in discussions of proper-name transfer, where variability is not simply a technical issue but reflects underlying translational norms, disciplinary boundaries, and socio-cultural positioning. From this viewpoint, the standardization of Kazakh proper names in English-language texts should be understood not only as a practical necessity but also as a theoretically grounded process embedded in broader humanities-oriented translation research.

Recent research has increasingly emphasized the problem of variability in rendering proper names within digital translation environments. Proper names, particularly in languages that utilize non-Latin scripts, are especially vulnerable to inconsistency due to competing transliteration standards, intermediary language influence, and automated algorithmic adaptation. In the case of Kazakh-English translation, the coexistence of Cyrillic-based transliteration norms and emerging Latin-based reforms further complicates the issue of standardized representation in international communication.

Scholars in translation studies have pointed out that the integration of CAT tools and machine translation systems, while enhancing productivity, may unintentionally amplify non-standardized usage when approved onomastic databases are absent or inconsistently applied (Akizhanova, 2025). Without centralized terminological control, digital tools tend to reproduce previously existing variants, thereby reinforcing instability in proper-name rendering. This phenomenon highlights the necessity of combining technological competence with regulatory and normative awareness in translator training.

From a translation-theoretical perspective, the unification of proper names should not be regarded solely as a technical problem but as a strategic issue related to linguistic identity, cultural representation, and international visibility. Consequently, the development of standardized onomastic frameworks must be integrated into both translation research and educational practice, particularly in contexts where digital infrastructures are rapidly expanding.

The growing integration of computer-assisted translation (CAT) tools and machine translation (MT) systems into professional practice has significantly reshaped the dynamics of terminological management and consistency control. Bowker (2002) emphasizes that CAT environments are not merely productivity-enhancing instruments but structured systems designed to support terminological coherence through translation memories and integrated termbases. When properly curated, such databases can substantially reduce inconsistency in specialized and institutional texts.

The broader transformation of translation practice under the influence of digital technologies has been examined by O'Hagan (2013), who argues that technological mediation is no longer peripheral but central to contemporary translation workflows. As translation increasingly occurs within digital ecosystems, the translator's role shifts toward that of a regulator and evaluator of technology-mediated outputs.

In the domain of machine translation, Kenny (2017) highlights that while MT systems improve efficiency, they frequently generate variable lexical and onomastic outputs when standardized reference databases are absent. This variability becomes particularly visible in the

transfer of proper names across languages that employ different scripts or transliteration conventions.

The emergence of post-editing as a core professional competence further reinforces this regulatory dimension. Torrejón & Rico (2013) argue that modern translators must develop critical skills to assess, correct, and standardize machine-generated translations. In contexts such as Kazakh-English translation, where proper names are subject to competing transliteration norms, such competence becomes essential for ensuring consistent and unified representation in English-language texts.In the translation department in Ljubljana, digital translation has historically been a fundamental component of the instructional framework. The program has incorporated the subject entitled Translation Tools (at BA level) since its redesign in 2004, and this subject has been complemented by two further subjects (Termbase Management and Translation Project Management; at MA level). Furthermore, all students are obliged to attend the course on computer literacy in Year 1 (BA) as well as a course in Digital Slovene Studies in Year 3 (BA). Moreover, in 2022 a new interdisciplinary study program, entitled Digital Linguistics, was initiated.

Recent theoretical discussions have further complicated the understanding of proper names in translation by challenging purely referential interpretations. Weiss (2019) introduces the concept of "imaginary onomastics," arguing that proper names cannot be reduced to neutral labels attached to external entities. Instead, they are embedded within the linguistic, cultural, and symbolic structures of a particular language community. From this perspective, the act of transferring a proper name across languages inevitably involves the negotiation of identity, memory, and cultural positioning. This insight is particularly relevant in the context of Kazakh-English translation, where the rendering of proper names not only reflects transliteration norms but also participates in the representation of national and cultural identity in global discourse. Consequently, efforts aimed at unifying Kazakh proper names in English-language texts must consider both normative consistency and the deeper cultural dimensions inherent in onymic transfer.

Materials and Methods

The objective of this research is to compare the attitudes of professional translators in training towards the growing trend of using digital technologies, especially in their professional field. The purpose of the questionnaire was to ascertain the particularities of technology usage among prospective future translation professionals. The survey was meticulously designed to elicit detailed responses across a range of technology engagement dimensions. The study utilized a series of questions that were both quantitative and qualitative in nature, thereby facilitating a comprehensive analysis of patterns and attitudes. The questions encompassed a variety of formats, including multiple-choice, Likert-scale ratings, and open-ended inquiries, which were meticulously structured to evaluate the following key domains:

1. The present degree of familiarity and frequency of use of particular translation technologies.
2. The extent of comprehension regarding the role and significance of such technologies in the translation process.
3. The degree of confidence expressed regarding the effective leveraging of these technologies.
4. The challenges that are perceived in relation to translation technology training, and the enhancements that are considered to be desirable.

The target demographic for this survey encompassed students enrolled in translation studies at two prestigious institutions: The following institutions are collaborating in this project: L.N. Gumilyov Eurasian National University (ENU) and the University of Ljubljana (UNI LJ). The participants were selected to represent a cross-section of the translation student community, spanning various stages of their educational journey from undergraduate to postgraduate levels.

The data collection phase of the study spanned a period of four weeks, utilizing an online survey platform that was designed to ensure ease of access and maintain the anonymity of respondents. The survey was disseminated through university channels, with instructors encouraging participation to ensure a robust and representative sample size. Subsequent to the closure of the survey window, the responses were compiled, anonymized, and prepared for analysis, ensuring compliance with data protection regulations and ethical research standards. The subsequent chapters will delve into the data analysis, discussing the insights derived from the survey responses and their implications for the future intersection of translation technology and education.

Results and Discussion

Following the administration of the survey, a number of aspects were revealed, thus facilitating a more profound comprehension of the students' attitudes towards translation technologies. A total of 55 respondents were included in the study, with the distribution of students across the two universities as follows: 27 respondents from L. N. Gumilyov ENU and 28 from the University of Ljubljana. The study population comprised respondents at various levels of study, with the majority being BA Year 3 students, as indicated by the 19 respondents. The remaining levels were as follows: BA Year 1 (14 respondents); BA Year 2 (8 respondents); MA Year 1 (7 respondents); MA Year 2 (4 respondents); and Doctoral (3 respondents). The following figure illustrates the utilisation of translation tools in relation to the study year:

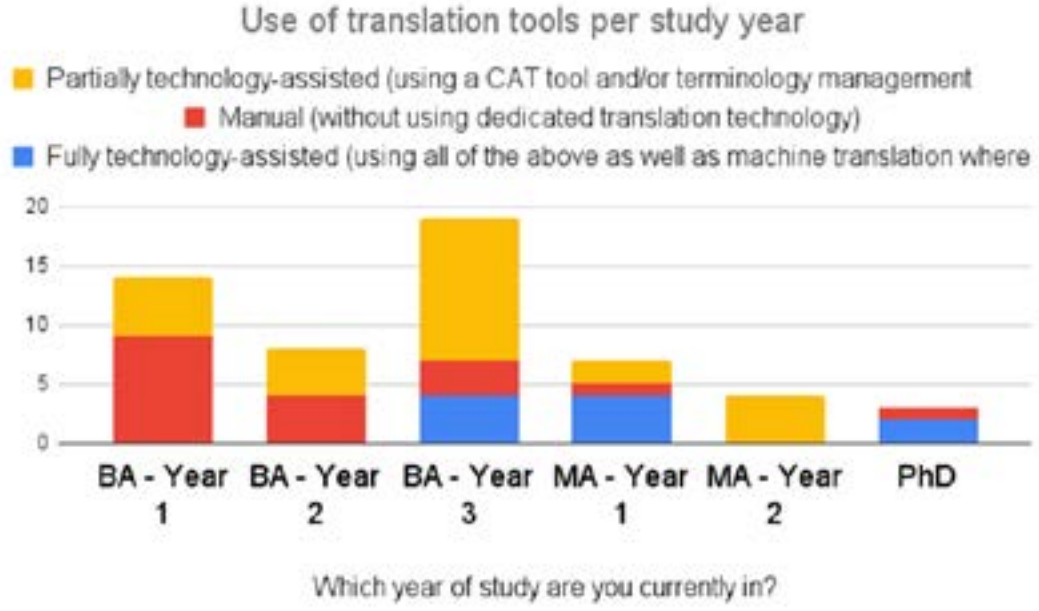

Figure 1. The correlation between the year of the study and the use of translation tools in curricula.

ISSN: 2616-678X. eISSN: 2663-1288

As is apparent, during the initial two years of the study, a significant amount of manual translation was undertaken. This appears to have been appropriate, given the subjects' limited fundamental translation skills at that time. The second figure presents the findings of the correlation study between technology use and the university from which the respondents originate.

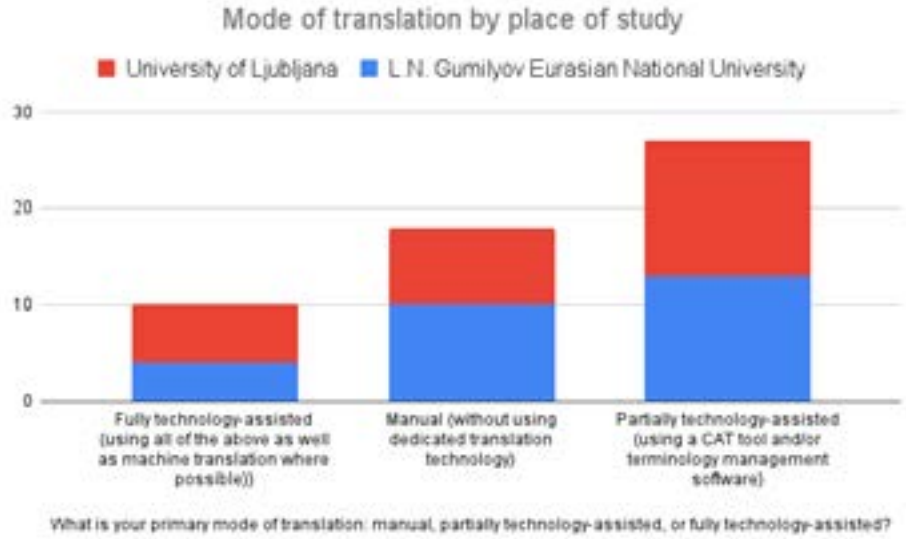

Figure 2. The correlation between universities and the use of translation tools in their curricula.

As the visual data illustrates, the respondents had similar experiences with regard to the use of technology-assisted translation in both universities. A number of respondents answered that they used computer-assisted translation (CAT) tools and/or terminology management software to assist them with their translation work. The preceding visual data demonstrated the results of the respondents' actual experiences in their respective academic backgrounds, although the following figure shows their preferences in this regard.

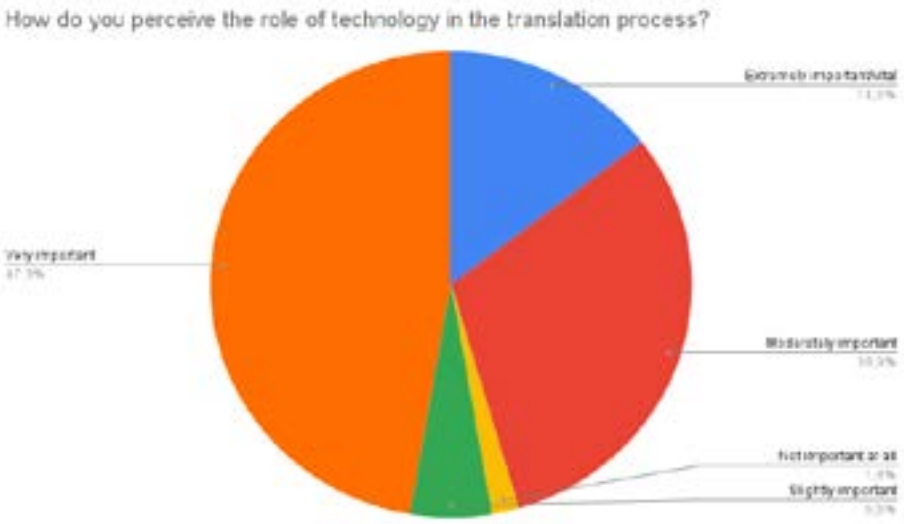

Figure 3. The respondents' attitude towards the role of technology in the translation process.

The majority of respondents assigned a high level of importance to this role, with 14.5% designating it as "extremely important/vital" and 47.3% classifying it as "very important". Furthermore, a significant proportion of respondents indicated that this role was "moderately important" (30.9%). A negligible proportion of respondents assigned a marginal level of importance to this role, with 5.5% categorizing it as "slightly important" and 1.8% as "not important at all". In comparison with Figures 1 and 2, which demonstrated the roughly equivalent proportion of manual and technologically assisted translation, as claimed by the curricula, the respondents' interest and significance attributed to translation technologies is notably elevated. The following table illustrates the relationship between the data presented in Figure 3 and the university attended by the respondents.

Table 1. The relationship between respondents' attitudes towards the role of technology and the university they attended.

University	Extremely Important/ Vital	Moderately Important	Not Important at All	Slightly Important	Very Important
ENU	3	14	1	2	7
UNI LJ	5	3	0	1	19

It can be concluded from the calculation that the p-value is 0.0059. This p-value is less than the typical alpha level of 0.05, which suggests that there is a statistically significant association between the university and the perceived role of technology in the translation process. This suggests that the observed variations in technology perception are not merely random, but rather, they may be influenced by factors inherent to each institution. The findings suggest that students' perceptions of technology's significance in translation exhibit notable variations between the two universities, with UNI LJ demonstrating a higher propensity to regard technology as "Very Important" in comparison to ENU. In conclusion, the following table presents the results of respondents' responses to the question, "Would you be interested in having more translation technology incorporated into your curriculum?"

Table 2. Respondents' interest in incorporating more translation technology into the curriculum.

University	No	Yes
ENU	2	25
UNI LJ	0	28

An additional aspect that emerges from the discussion of translation technologies concerns their influence on the rendering of proper names, particularly in the case of underrepresented languages such as Kazakh. While the survey primarily focused on students' attitude towards digital tools, the broader implications of technology usage inevitably extend to issues of terminological consistency and onymic transfer. Machine translation systems and CAT environments, when lacking standardized databases, frequently generate multiple variants of the same Kazakh proper name in English-language texts. Such variability may arise from competing transliteration norms, hybrid translation strategies, or automatic adaptation based on Russian-mediated forms.

The growing reliance on transliteration technologies among students, as demonstrated by survey results, therefore raises an important pedagogical question: are future translators sufficiently prepared to critically evaluate and regulate the rendering of proper names within digital environments? Although respondents expressed a strong interest in increased technological integration, the data also indicate that confidence in fully mastering these tools is not always proportionally high. This suggests that technological literacy must be complemented by specific training in managing standardized glossaries and approved onomastic databases.

In the context of Kazakh-English translation, the incorporation of curated proper-name glossaries into CAT tools could significantly reduce uncontrolled variability. However, such practice requires systematic instruction in database creation, terminology validation, and the critical assessment of machine-generated outputs. Without this component, the expansion of digital tools may unintentionally amplify inconsistency rather than ensure standardization.

It can be concluded from the p-value (0.4553) being considerably greater than 0.05 that there is no statistically significant association between the place of study and the interest in having more technology in the curriculum. This finding suggests that the demand for increased technology integration is equally high across both universities, with no significant variation attributable to the specific institution. The findings imply that students at both universities are generally in favour of having more technology in their translation curriculum, regardless of their specific institution.

Conclusion

To summarize, the survey findings appear to support the initial hypothesis that there is an increasing interest among students of translation departments in the use of translation technologies. At the same time, the research demonstrated that this interest is not always being met. Sometimes, individuals still feel insecure and prefer to use manual translation methods rather than modern translation technologies. The students of Ljubljana University claimed to utilize more technologies in their academic pursuits, although the representatives of both universities expressed a shared aspiration to incorporate more technologically-oriented translation into the curricula. It is evident that these challenges are indicative of a potential discrepancy between the recognition of technology's significance and the practical competencies that students acquire through their curricula.

It is imperative that educators give due consideration to the prevailing trends in translation technologies, as evidenced by the significant interest demonstrated by students in these technologies. In the contemporary era, the necessity for translation studies curricula to remain contemporary is evident in order to ensure the adequate preparation of students for the competitive nature of the labour market.

Conflict of interests, acknowledgments and funding information

No potential conflict of interest was reported by the author.

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23490448).

The use of AI tools

Generative AI was used to adapt the text in accordance with the journal's technical requirements, to standardize it and correct in English accurately and in accordance with scientific standards.

References

Akizhanova D (2025) Opinion on teaching translation: theory, practice and technological innovations. Frontiers in Education 10:1634824. doi: https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1634824

Akizhanova, D.M., Satenova, S.K., & Omarova, A.S. (2025). Semantics of onyms: Interlingual transfer of toponyms in the Akmola region. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 4(2025), 31-43. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-4.03

Bindels, J., & Pluymaekers, M. (2022). The use of machine translation by undergraduate translation students for different learning tasks. Journal of Data Mining and Digital Humanities. https://doi.org/10.46298/jdmdh.9019

Bowker L. (2002). Computer-Aided Translation Technology. A Practical Introduction. (Didactics of Translation Series). Ottawa: Universtiy of Ottawa Press. 185 p.

DigiLing Research Group. (2025). DigiLing: Digital linguistics and translation research. https://digiling.university/

Dizdar, D. (2009). Translational transitions: "Translation proper" and translation studies in the humanities. Translation Studies, 2(1), 89–102. https://doi.org/10.1080/14781700802496274

Faculty of Arts, University of Ljubljana. (2025). Department of Translation. https://prevajalstvo.ff.uni-lj.si/en

Government of the Republic of Kazakhstan. (2024). Zhasandy intellektti damytudyn 2024–2029 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasyn bekitu turaly [On the approval of the Concept for the Development of Artificial Intelligence for 2024–2029] (Resolution No. 592, July 24). Adilet: Legal Information System of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000592

Hermans, T. (1988). On Translating Proper Names, with Reference to De Witte and Max Havelaar.

Kenny, D. (2017). Machine Translation. In The Routledge Handbook of Translation and Technology.

Leva, B., Onič, T., Todorović, T., Urh, J., & Hazemali, D. (2025). Student perceptions of digital tools in language and translation programs: A survey-based case study at the University of Maribor, Slovenia. Education Sciences, 15(9), 1119. https://doi.org/10.3390/educsci15091119

O'Connell, E. (2003). What Dubbers of Children's Television Programmes Can Learn from Translators of Children's Books? Meta, 48(1-2), 222–232. https://doi.org/10.7202/006969ar

O'Hagan, M. (2013). The impact of new technologies on translation studies. In C. Millán & F. Bartrina (Eds.), The Routledge handbook of translation studies (pp. 503–518). Routledge.

Torrejón, E., & Rico, C. (2013). Habilitats i perfil del nou rol del traductor com a posteditor de traducció automàtica. Tradumàtica Tecnologies De La Traducció, (10), 166–178. https://doi.org/10.5565/rev/tradumatica.18

Van Coillie, J. (2006). Character names in translation: A functional approach. In: Children's Literature in Translation.

Weiss, A. S. (2019). Imaginary onomastics. Translation Studies, 12(1), 100–108. https://doi.org/10.1080/14781700.2019.1669486

Yeskindirova M., Akizhanova D., & Gauriyeva D. (2025). Audio description's use in the process of foreign language teaching. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 152(3), 305–317. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-305-317

Zhang, X., & Vieira, L. N. (2021). CAT teaching practices: An international survey. The Journal of Specialised Translation, 36a, 99–124.

Zhumay, N., & Akizhanova, D. (2023). Machine Translation: A Study Guide. Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Zadorozhnaya, L., Kutpanova , A., & Badaliyev, A. (2025). Kazakh proper names in English translation: variability and risks of non-standardized usage of computer-assisted translation tools. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 153(4), 299–310. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-299-310

Д. Попич
Любляна университеті, Любляна, Словения

Қазақ онимдерін ағылшынтілді мәтіндерде біріздендіру: аударма технологиялары мен аудармашыларды кәсіби даярлаудың рөлі

Аңдатпа. Аударма технологияларының жедел дамуы кәсіби аударма тәжірибесіне де, аудармашыларды даярлау жүйесіне де елеулі өзгерістер енгізді. Цифрлық инфрақұрылымы қалыптасу үстіндегі тілдерде, соның ішінде қазақ тілі жағдайында, машиналық аударма мен компьютерлік қолдау көрсетілетін аударма (CAT) жүйелерінің кеңінен қолданылуы ағылшынтілді мәтіндердегі жалқы есімдердің берілуіндегі вариативтілікті күшейтті. Транслитерацияның бірнеше қатар қолданылатын жүйелері, орыс тілі арқылы қалыптасқан нұсқалар және алгоритмдік бейімделулер ономастикалық репрезентацияның бірізділігін бұзып, академиялық жарияланымдарға, ресми құжат айналымына және халықаралық коммуникацияға әсер етеді. Мақалада аударма технологиялары мен қазақ жалқы есімдерін стандарттау арасындағы өзара байланыс қарастырылып, терминологиялық бірізділікті қамтамасыз етудегі аудармашыларды даярлаудың рөлі айқындалады. Зерттеу Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті мен Любляна университеті студенттері арасында жүргізілген сауалнама нәтижелеріне негізделген. Сауалнама олардың цифрлық құралдарға көзқарасын, технологиялық құзыреттілік деңгейін және оқу бағдарламасына технологияларды енгізу мәселесін талдауға бағытталған. Нәтижелер студенттердің технологиялық дайындыққа жоғары қызығушылық танытатынын, сонымен қатар стандартталған жалқы есімдер базасын басқару және машиналық нұсқаларды сыни бағалау бойынша жүйелі оқытудың қажеттілігін көрсетеді. Мақалада қазақ жалқы есімдерін ағылшынтілді коммуникацияда біріздендіру үшін технологиялық құзыреттілік нормативтік және реттеушілік сауаттылықпен ұштасуы тиіс деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: компьютерлік аударма, машиналық аударма, жалқы есімдерді стандарттау; қазақ онимдері; ономастиканы біріздендіру; аудармашыларды даярлау.

Д. Попич
Университет Любляны, Любляна, Словения

Унификация казахских онимов в англоязычных текстах: роль переводческих технологий и подготовки переводчиков

Аннотация. Стремительное развитие переводческих технологий трансформировало как профессиональную переводческую практику, так и систему подготовки переводчиков. В условиях языков с формирующейся цифровой инфраструктурой, таких как казахский, внедрение машинного перевода и систем компьютерной поддержки перевода (CAT) усилило проблему вариативности передачи собственных имён в англоязычных текстах. Сосуществование параллельных систем транслитерации, форм, опосредованных русским языком, а также алгоритмических адаптаций нередко приводит к несогласованности ономастической репрезентации, что отражается на академических публикациях, официальной документации и международной коммуникации. В статье рассматривается взаимосвязь переводческих технологий и стандартизации казахских собственных имён с акцентом на роль подготовки переводчиков в обеспечении терминологической консистентности. Исследование основано на результатах опроса студентов Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилёва и Университета Любляны, направленного на выявление их отношения к цифровым инструментам, уровня технологической компетентности и интеграции технологий в учебные программы.

Полученные данные демонстрируют высокий интерес к технологической подготовке при одновременной необходимости системного обучения управлению стандартизированными базами собственных имён и критической оценке машинно-сгенерированных вариантов. Делается вывод о том, что технологическая компетентность должна дополняться нормативной и регулятивной осведомлённостью для обеспечения унификации казахских собственных имён в англоязычной коммуникации.

Ключевые слова: компьютерный перевод, машинный перевод, стандартизация собственных имён, казахские онимы, унификация ономастики, подготовка переводчиков.

References

Akizhanova D (2025) Opinion on teaching translation: theory, practice and technological innovations. Frontiers in Education 10:1634824. doi: https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1634824

Akizhanova, D.M., Satenova, S.K., & Omarova, A.S. (2025). Semantics of onyms: Interlingual transfer of toponyms in the Akmola region. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 4(2025), 31-43. DOI: https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-4.03

Bindels, J., & Pluymaekers, M. (2022). The use of machine translation by undergraduate translation students for different learning tasks. Journal of Data Mining and Digital Humanities. https://doi.org/10.46298/jdmdh.9019

Bowker L. (2002). Computer-Aided Translation Technology. A Practical Introduction. (Didactics of Translation Series). Ottawa: Universtiy of Ottawa Press. 185 p.

DigiLing Research Group. (2025). DigiLing: Digital linguistics and translation research. https://digiling.university/

Dizdar, D. (2009). Translational transitions: "Translation proper" and translation studies in the humanities. Translation Studies, 2(1), 89–102. https://doi.org/10.1080/14781700802496274

Faculty of Arts, University of Ljubljana. (2025). Department of Translation. https://prevajalstvo.ff.uni-lj.si/en

Government of the Republic of Kazakhstan. (2024). Zhasandy intellektti damytudyn 2024–2029 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasyn bekitu turaly [On the approval of the Concept for the Development of Artificial Intelligence for 2024–2029] (Resolution No. 592, July 24). Adilet: Legal Information System of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000592

Hermans, T. (1988). On Translating Proper Names, with Reference to De Witte and Max Havelaar.

Kenny, D. (2017). Machine Translation. In The Routledge Handbook of Translation and Technology.

Leva, B., Onič, T., Todorović, T., Urh, J., & Hazemali, D. (2025). Student perceptions of digital tools in language and translation programs: A survey-based case study at the University of Maribor, Slovenia. Education Sciences, 15(9), 1119. https://doi.org/10.3390/educsci15091119

O'Connell, E. (2003). What Dubbers of Children's Television Programmes Can Learn from Translators of Children's Books? Meta, 48(1-2), 222–232. https://doi.org/10.7202/006969ar

O'Hagan, M. (2013). The impact of new technologies on translation studies. In C. Millán & F. Bartrina (Eds.), The Routledge handbook of translation studies (pp. 503–518). Routledge.

Torrejón, E., & Rico, C. (2013). Habilitats i perfil del nou rol del traductor com a posteditor de traducció automàtica. Tradumàtica Tecnologies De La Traducció, (10), 166–178. https://doi.org/10.5565/rev/tradumatica.18

Van Coillie, J. (2006). Character names in translation: A functional approach. In: Children's Literature in Translation.

Weiss, A. S. (2019). Imaginary onomastics. Translation Studies, 12(1), 100–108. https://doi.org/10.1080/14781700.2019.1669486

Yeskindirova M., Akizhanova D., & Gauriyeva D. (2025). Audio description's use in the process of foreign language teaching. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 152(3), 305–317. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-305-317

Zhang, X., & Vieira, L. N. (2021). CAT teaching practices: An international survey. The Journal of Specialised Translation, 36a, 99–124.

Zhumay, N., & Akizhanova, D. (2023). Machine Translation: A Study Guide. Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Zadorozhnaya, L., Kutpanova , A., & Badaliyev, A. (2025). Kazakh proper names in English translation: variability and risks of non-standardized usage of computer-assisted translation tools. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 153(4), 299–310. https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-299-310

Information about the author:

Damjan Popič – PhD, Associate Professor, the Ljubljana University, Ljubljana, Slovenia. damjan.popic@ff.uni-lj.si. ORCID: 0000-0003-0229-5343

Дамьян Попич – PhD, доцент, Любляна университеті, Любляна, Словения. damjan.popic@ff.uni-lj.si. ORCHID: 0000-0003-0229-5343

Дамьян Попич – PhD, доцент, Университет Любляны, Любляна, Словения. damjan.popic@ff.uni-lj.si. ORCID: 0000-0003-0229-5343

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
ISSN (Print) 2616-678X. ISSN (Online) 2663-1288

АУДАРМАТАНУ/ TRANSLATION STUDIES/ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

DOI: https://doi org/10.32523/2616-678X-2026-154-1-288-299

МРНТИ 16.31.41
Научная статья

А.М. Тулегенова[1], М.Ж. Ескиндирова[2*], Д.В. Пашканьян[3]
[1,2] Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[3] Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, Казахстан
(E-mail: [1]Ega.125@mail.ru, [2]manshuk-eskindirova@yandex.ru, [3]darya.pashkanyan@mail.ru)*

АУДИОВИЗУАЛЬНЫЙ ПЕРЕВОД ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ И ВОЛОНТЁРСКИХ TED-STYLE ЛЕКЦИЙ: ТЕНДЕНЦИИ, ЛОКАЛИЗАЦИЯ И КАЧЕСТВО ПЕРЕВОДА В ЦИФРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация. В статье рассматриваются современные тенденции развития аудиовизуального перевода (AVT) в контексте образовательного видеоконтента и цифровизации образования. В условиях глобальной мультиязычной коммуникации AVT приобретает стратегическое значение, обеспечивая доступность образовательных материалов для разных аудиторий. Несмотря на развитие медийного перевода в Европе и Азии, в Казахстане данное направление остаётся фрагментарно изученным. Цель исследования заключается в анализе тенденций развития образовательного AVT и определении критериев его качества в условиях мультимодальной коммуникации. На основе анализа отечественных и зарубежных источников выявлены подходы к использованию видеоматериалов в обучении и особенности локализации глобальных образовательных ресурсов (TED Talks) на миноритарные языки. Теоретический вклад заключается в уточнении понятийного аппарата и разработке системы критериев оценки перевода: эквивалентность, синхронность, семантическая ясность и культурная адаптация. Практическая значимость состоит в возможности применения результатов при локализации образовательных платформ (TED Talks, Open University of Kazakhstan) и разработке национальных стандартов качества AVT. Исследование основано на корпусе из 15 TED-style лекций, переведённых на русский язык, с использованием дискурсивного, сравнительного и интерсемиотического анализа. Результаты подтверждают необходимость системной подготовки переводчиков в сфере EdTech и медиаобразования.

Ключевые слова: аудиовизуальный перевод, образовательный видеоконтент, TED Talks, мультимодальность, эквивалентность, локализация, цифровое образование

Түсті: 23.01.2026; Жөнделді: 02.03.2026; Мақұлданды: 13.03.2026; Онлайн қолжетімді: 31.03.2026

Введение

Современная эпоха цифровизации и стремительное развитие мультимедийных технологий радикально изменили способы передачи знаний и коммуникации в образовательной сфере. Видеоформаты стали неотъемлемой частью учебного процесса, способствуя визуализации информации и формированию мультимодального восприятия. В этих условиях аудиовизуальный перевод (АВП) приобретает особое значение как средство обеспечения доступности образовательных материалов на разных языках и как инструмент интернационализации образования. Тем не менее, несмотря на растущий интерес к АВП, в Казахстане и странах СНГ данное направление пока не получило должного теоретического осмысления и институциональной поддержки.

В последние десятилетия аудиовизуальный перевод стал одной из наиболее динамично развивающихся областей переводоведения. Глобальный рынок образования насыщен иностранными цифровыми ресурсами, такими как Coursera, Khan Academy, edX, Stepik, а также национальными платформами — BilimLand, AlemEdu, KazNEPT, Open University of Kazakhstan. Коммерческий успех подобных проектов во многом зависит от качества перевода и локализации контента, которое, по мнению исследователей, в последние годы снизилось из-за недостаточной подготовки переводчиков и сокращения финансирования с целью расширения охвата аудитории [(Romero-Fresco, 2012); (Nikolic & Bywood, 2021)].

Проблема особенно актуальна для Казахстана, где термин «аудиовизуальный перевод» относительно недавно вошёл в научный оборот и до сих пор не имеет устойчивой методологической базы. В этих условиях аудиовизуальный перевод (AVT) перестаёт быть исключительно филологической дисциплиной и приобретает прикладное образовательное значение. Через перевод и адаптацию мультимедийных материалов студенты не только осваивают языковые структуры, но и развивают когнитивные, медиакоммуникативные и межкультурные компетенции (Núñez & Talaván, 2020).

В Казахстане, где процесс интернационализации образования набирает темпы, наблюдается дефицит качественно локализованных образовательных видеоресурсов. Несмотря на наличие проектов, таких как Open University of Kazakhstan и WikiBilim, системной модели подготовки специалистов по образовательному аудиовизуальному переводу пока не существует. Это создаёт необходимость теоретического осмысления и институционализации направления Educational Audiovisual Translation (E-AVT) в национальной системе высшего образования.

С развитием цифровых технологий видео стало неотъемлемой частью электронного обучения. Современные исследования подтверждают, что видеоконтент повышает мотивацию обучающихся и способствует лучшему усвоению материала (Radina, 2009). Однако при переводе таких материалов возникает ряд трудностей, связанных с адаптацией культурных реалий, синхронизацией текста и аудио, а также с дидактическими особенностями аудитории.

Казахстанская образовательная среда характеризуется полиязычием, что создаёт особые условия для внедрения AVT в обучении. С одной стороны, перевод образовательных видеоматериалов на казахский язык способствует развитию национальной терминологии и академической лексики. С другой — отсутствие единых стандартов субтитрирования и дублирования приводит к неоднородности качества.

Проведённый мониторинг показал, что более 70% образовательных видео, размещённых на национальных платформах, не соответствуют базовым критериям синхронности и эквивалентности. Это подтверждает необходимость внедрения национальной модели сертификации AVT качества, включающей параметры:

- технической точности (тайминг, формат, длительность субтитра),
- лингвистической корректности (ясность, стилистическая уместность),
- культурной адаптации.

В условиях активной цифровизации образования и перехода к дистанционным форматам обучения возникает необходимость осмысления особенностей перевода образовательного видеоконтента, учитывающего специфику визуально-звуковой синхронизации, межсемиотических связей и культурной адаптации.

Современные концепции аудиовизуального перевода базируются на принципах функциональной эквивалентности (Nida, 1964) и трансформационной теории перевода (Комиссаров, 1995). Эти подходы определяют перевод как процесс межсемиотической адаптации, где языковой компонент должен быть согласован с визуальным и акустическим рядом.

В зарубежных исследованиях (Fernández-Costales, 2021; Sánchez-Requena et al., 2022; Talaván, 2019) AVT рассматривается как инструмент языкового обучения (CLIL, L2 acquisition). Однако в отечественной науке этот аспект ограничивается узкими прикладными задачами перевода фильмов и сериалов. Наше исследование выходит за рамки этих направлений, сосредотачиваясь на образовательных TED-style видеолекциях как особом жанре мультимодальной коммуникации, объединяющем текст, речь и изображение.

Теоретическую основу формирования концепции educational audiovisual translation (E-AVT) составляют несколько ключевых направлений, отражающих междисциплинарный характер данного феномена. Одним из наиболее значимых подходов выступает мультимодальная лингвистика, разработанная Г. Крессом и Т. ван Лиувеном (Kress & van Leeuwen, 2001), которая рассматривает взаимодействие текста, изображения и звука как единое семиотическое пространство. Этот подход позволяет анализировать образовательное видео не только как текст, но и как комплекс знаковых систем, взаимно влияющих на интерпретацию смысла.

Не менее важную роль играет функциональная теория перевода, представленная в трудах В.Н. Комиссарова (1995) и Ю. Найды (Nida, 1964), где акцентируется внимание на прагматической эквивалентности и коммуникативном эффекте перевода. В контексте образовательных видеоматериалов данные принципы определяют необходимость сохранения не только семантического содержания, но и педагогического воздействия оригинала на аудиторию.

Значительный вклад в развитие образовательного аудиовизуального перевода внесли исследования в области медиаобразования (Buckingham, 2003), в которых перевод трактуется как инструмент формирования медиаграмотности. Согласно этому подходу, аудиовизуальный перевод способствует развитию критического восприятия информации, медиакоммуникативных и межкультурных компетенций обучающихся.

Ещё одним теоретическим направлением, оказывающим влияние на становление E-AVT, является translation pedagogy, развиваемая К. Келли (Kelly, 2005) и А. Пимом (Pym, 2012). Данный подход рассматривает процесс обучения переводу как средство

формирования профессиональной идентичности переводчика и развития его когнитивных стратегий. Включение элементов аудиовизуального перевода в образовательный процесс способствует выработке у будущих специалистов навыков анализа мультимодальных текстов, межкультурной адаптации и синхронизации языковых и визуальных кодов.

Таким образом, совокупность указанных концепций формирует методологическую основу образовательного аудиовизуального перевода, объединяя принципы семиотики, функциональной лингвистики и педагогической психологии. Эти теоретические направления позволяют рассматривать AVT не только как технический процесс перевода мультимедийного контента, но и как инструмент формирования новых компетенций и медиакультуры современного общества.

Обзор современных исследований показывает, что российская и казахстанская школы переводоведения постепенно начинают формировать научное поле АВП. Так, Морозова (2020) выделяет ключевые этапы становления аудиовизуального перевода в России, указывая на его профессионализацию и расширение сферы применения. Малёнова (2019) и Куллекова (2023) уточняют понятие АВП, определяя его функции и специфику как самостоятельного вида переводческой деятельности. В исследованиях Хабаровой (2023) и Мухдайбердиной (2022) акцентируется внимание на лингвистических и психолингвистических аспектах восприятия переведённого контента, что особенно важно при работе с образовательными видеоматериалами. Эти труды демонстрируют тенденцию к осмыслению АВП не только как технической, но и как когнитивно-культурной деятельности, обеспечивающей эквивалентность не слов, а смыслов и визуально-аудиальных эффектов.

Казахстанские исследования в этой области появились сравнительно недавно, однако они уже формируют важные направления научного поиска. Так, Бейсембай (2021) рассматривает АВП как инструмент культурной интеграции и языковой политики, а Тухтарова (2023) анализирует лингвокультурные барьеры при переводе мультимедийных материалов, что особенно актуально для казахского языка. Калиева и Жапарова (2023) подчеркивают необходимость учёта синхронности и технических параметров при субтитрировании, а диссертационное исследование 2024 года по лингвокультурному анализу аудиовизуальных текстов раскрывает проблемы адаптации реалий и метафор при переводе. Все эти работы подтверждают, что Казахстан постепенно вырабатывает собственный подход к АВП, хотя пока он находится на начальной стадии систематизации.

Параллельно с академическими исследованиями развивается и профессиональная инфраструктура. В России и Казахстане появляются центры и ассоциации, специализирующиеся на аудиовизуальном переводе. Так, AVT-School (Москва) осуществляет подготовку специалистов по субтитрированию и дубляжу, а лаборатория аудиовизуального перевода МГЛУ с 2021 года проводит исследования в области медийного перевода и педагогической локализации. В Казахстане Национальное бюро переводов (WikiBilim Foundation) и Ассоциация переводчиков Казахстана участвуют в локализации образовательных видеоресурсов и разработке стандартов качества. Однако несмотря на наличие этих инициатив, деятельность большинства центров пока

ограничивается культурными проектами, тогда как сектор образовательного контента остаётся недостаточно охваченным.

Мониторинг казахстанского рынка показал, что более 70% образовательных видеоматериалов, представленных на национальных платформах, не соответствуют базовым критериям синхронности и семантической точности. Это указывает на необходимость разработки национальных стандартов оценки качества перевода и внедрения системы сертификации. Создание специализированных программ подготовки переводчиков АВП на базе университетов и исследовательских центров позволило бы объединить теорию и практику, а также обеспечить воспроизводимость профессиональных компетенций.

Таким образом, проведённый анализ литературы позволяет заключить, что аудиовизуальный перевод образовательных видеоресурсов в Казахстане находится на стадии становления, но обладает высоким потенциалом развития. Для успешного продвижения этого направления необходимо создание национального центра аудиовизуального перевода, разработка стандартов качества и укрепление взаимодействия между академическим сообществом, практиками и цифровыми платформами. Реализация этих мер позволит не только повысить качество локализованных образовательных видео, но и укрепить позиции казахского языка в международной образовательной экосистеме.

Методы исследования

Исследование выполнено в рамках качественно-сравнительного дизайна, основанного на принципах мультимодального дискурс-анализа. Такой подход позволяет рассматривать аудиовизуальный перевод как сложную межсемиотическую систему, в которой взаимодействуют вербальные, визуальные и акустические компоненты.

Эмпирическую базу исследования составил корпус из пятнадцати видеолекций формата TED-style, включающих оригинальные англоязычные версии и переводы на русский и казахский языки. Отбор материалов осуществлялся по следующим критериям: наличие субтитров и озвучки, наличие как профессиональных, так и волонтёрских переводов, а также выраженная образовательная направленность контента — преимущественно в области науки, культуры, мотивации и технологий.

В ходе исследования применялась совокупность взаимодополняющих методов. Дискурсивный анализ позволил выявить коммуникативные стратегии и прагматические установки оригинального и переведённого текстов. Сравнительный переводческий анализ был направлен на выявление и классификацию трансформаций, возникающих при переходе от исходного к целевому языку. Для количественной обработки данных использовался частотный анализ, позволивший определить соотношение различных типов переводческих приёмов и частоту их использования в зависимости от формата перевода. Интерсемиотический анализ применялся для исследования соотношения между текстовым, визуальным и звуковым уровнями аудиовизуального продукта, что дало возможность оценить степень их взаимной согласованности.

Критериальной основой исследования выступили параметры оценки качества аудиовизуального перевода, включающие эквивалентность, синхронность, семантическую ясность, структурную целостность и культурную адаптацию. Каждый

из этих критериев рассматривался в совокупности с техническими ограничениями субтитрирования и озвучивания, что позволило комплексно оценить влияние форматных особенностей на восприятие образовательного видеоконтента.

Таким образом, предложенная методологическая схема обеспечила возможность системного анализа аудиовизуальных переводов образовательных видеоматериалов, выявления характерных закономерностей переводческих трансформаций и определения факторов, влияющих на достижение прагматической и семантической эквивалентности в мультимодальной среде.

Результаты и обсуждение

Результаты проведённого анализа подтвердили наличие существенных различий в качестве перевода между форматами субтитрирования и озвучивания образовательных видеолекций. Выявлено, что степень смысловой точности и сохранения коммуникативного потенциала оригинала напрямую зависит от технических ограничений и уровня профессиональной подготовки переводчика.

Волонтёрские субтитры продемонстрировали высокий уровень смысловых потерь — в среднем 40,8 % отклонений от оригинального текста. Основными причинами искажений стали временные ограничения, необходимость компрессии текста и нарушение синхронности между аудиорядом и визуальными элементами. В то же время профессиональная озвучка показала меньший процент трансформаций — около 19,2 %, однако отличалась снижением эмоциональной выразительности и частичной утратой стилистической индивидуальности спикера.

Для выявления закономерностей переводческих решений был проведён частотный анализ, результаты которого представлены в таблице 1.

Таблица 1. Частотность переводческих трансформаций в субтитрах и озвучке

Тип трансформации	Субтитры (%)	Озвучка (%)
Лексические замены	28	21
Синтаксические перестройки	22	18
Опущения	30	14
Добавления	10	8
Модуляции и адаптации	10	12
Итого отклонений от оригинала	~ 40,8	~19,2

Примечание: составлено на основании данных

Анализ показывает, что при субтитрировании преобладают лексические замены и опущения, обусловленные необходимостью сокращения длины реплики. В озвучке, напротив, преобладают адаптации и модуляции, направленные на достижение естественности звучания и ритмической синхронизации. Это свидетельствует о том, что оба формата используют различные стратегии компенсации смысловых потерь.

Визуализация данных (рис. 1) демонстрирует контраст между форматами перевода по доле отклонений от оригинала. На диаграмме видно, что субтитры характеризуются значительно большим объёмом смысловых трансформаций по сравнению с озвучкой.

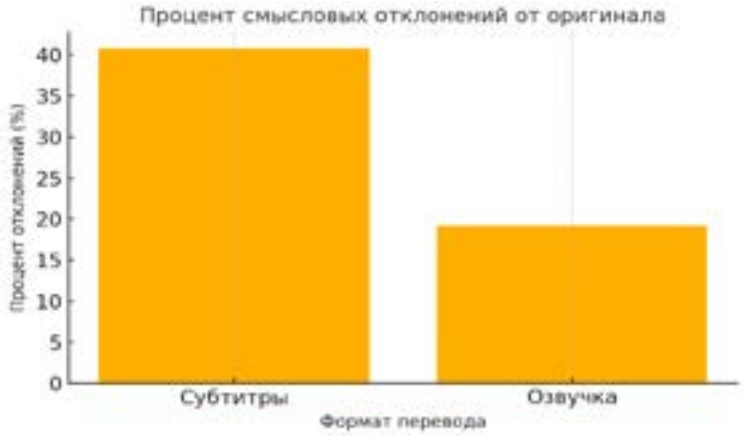

Рисунок 1. Процент смысловых отклонений от оригинала в субтитрах и озвучке
Примечание: составлено на основании данных

Сопоставление полученных данных с результатами предыдущих исследований (Nikolic & Bywood, 2021; Lee, 2020) показало их согласованность: технологические ограничения, такие как лимит длины субтитра и скорость чтения, существенно влияют на эквивалентность перевода. При этом профессиональные переводы, несмотря на бóльшие временные затраты, демонстрируют более высокий уровень синхронности и семантической точности.

Результаты также подтверждают необходимость учёта межсемиотической координации при локализации образовательного видеоконтента: эффективность перевода определяется не только лингвистической, но и визуально-акустической совместимостью элементов мультимедийного сообщения. В образовательных видеолекциях типа TED-style особенно важно, чтобы переведённый текст сохранял ритмическое соответствие оригинальной речи, эмоциональную интонацию и визуальную композицию, поскольку именно это обеспечивает дидактическую эффективность восприятия информации.

Таким образом, можно заключить, что профессиональные переводы обеспечивают более высокие показатели эквивалентности и синхронности, тогда как волонтёрские субтитры, несмотря на их массовое распространение, требуют редакторской доработки и внедрения единых стандартов. Полученные результаты могут стать основой для разработки методических рекомендаций по созданию субтитров и озвучек образовательных видеоматериалов, адаптированных для национальных языков Казахстана.

Перспективы внедрения Educational AVT в Казахстане. Для успешного внедрения E-AVT требуется институциональная поддержка в трёх направлениях:

1. Образовательное — создание магистерских программ по аудиовизуальному переводу и медиалингвистике;

2. Технологическое — внедрение автоматизированных систем субтитрирования и речевого синтеза (Whisper, DeepDub, KazMTT);

3. Культурно-языковое — разработка национальной базы терминов и стиля образовательных субтитров на казахском языке.

Реализация этих мер позволит сформировать локализованный образовательный контент, доступный на национальных языках, и укрепить позиции Казахстана в глобальной EdTech-экосистеме.

Заключение

Исследование выявило ряд особенностей аудиовизуального перевода образовательных видеоматериалов:

Аудиовизуальный перевод является ключевым фактором доступности и эффективности образовательных ресурсов.

Сравнительный анализ показал различие между профессиональными и волонтёрскими моделями перевода по критериям синхронности и семантической точности.

Отсутствие методических и технологических стандартов AVT для образовательных платформ приводит к неравномерному качеству локализации.

Полученные результаты могут быть использованы при разработке национальных методических рекомендаций по аудиовизуальному переводу образовательных видео на казахский язык, а также при подготовке переводчиков в сфере EdTech.

Конфликт интересов, благодарность и информация о финансировании

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов в статье.

Использование ИИ-инструментов

Для частичного упрощения структуры предложений, оптимизации структуры предложений, стандартизации академического стиля, правильного форматирования библиографических данных, транслитерации и соблюдения международных стандартов цитирования (APA) при написании статьи применялись инструменты ИИ.

Вклад авторов

Тулегенова А.М. – подбор литературы, анализ и обощение результатов исследования. **Ескиндирова М.Ж.** – сбор и интерпретация результатов работы, обзор литературы. **Пашканьян Д.В.** — методологическое сопровождение исследования, участие в подготовке окочательных выводов.

Список литературы

Бейсембай, А. Н. (2021). Аудиовизуальный перевод в современном Казахстане. ЕНУ.

Калиева, А. Г., & Жапарова, А. Ж. (2023). Особенности и основные проблемы аудиовизуального перевода. Вестник ЕНУ. Серия Филология, 2(145), 87–96.

Касенова, С. А. (2024). Трансформация образовательных переводческих практик в цифровую эпоху. Филология в XXI веке, 1, 33–41.

Комиссаров, В. Н. (1995). The theory of translation. URSS.

Кулекова, К. Ш. (2023). Аудиовизуальный перевод: понятие, функции и специфика. Молодой учёный, 21, 302–305.

Маленова, Е. Д. (2019). К определению понятия «аудиовизуальный перевод». Филологические науки, 4, 122–127.

Морозова, Т. А. (2020). Аудиовизуальный перевод в России: развитие и современное положение. Филология и культура, 3(61), 119–125.

Мухдажбердина, Н. (2022). Аудиовизуальный перевод: от текста к эмоциям зрителя. Современная филология, 2, 66–73.

Невских, Н. Н. (2024). Аудиовизуальный перевод: современное состояние. Вестник ТГУ. Серия Филология, 6, 77–85.

Хабарова, Д. С. (2023). Лингвистические предпосылки выбора способа аудиовизуального перевода. LinguaMobilis, 4(158), 95–101.

AVT-School. (2024). Официальный сайт центра профессиональной подготовки по аудиовизуальному переводу. https://avt-school.ru

Baños, R., & Díaz-Cintas, J. (2023). Audiovisual translation research: New horizons. Meta, 68(2).

Buckingham, D. (2003). Media education: Literacy, learning and contemporary culture. Polity Press.

Fernández-Costales, A. (2021). Audiovisual translation in language education: TRADILEX project. Perspectives, 29(4), 563–577.

García-Escribano, M. (2023). Digital tools and audiovisual translation training. Hermes, 63, 45–60.

Kress, G., & van Leeuwen, T. (2001). Multimodal discourse: The modes and media of contemporary communication. Arnold.

Muratova, B.B. (2022). S.A.G. medical terminology in an audiovisual product. XLinguae, 15(1), 94–101.

Nida, E. (1964). Toward a science of translating. Brill.

Nikolic, K., & Bywood, L. (2021). Audiovisual translation in the age of streaming platforms. Meta, 66(2), 321–338.

Núñez, P., & Talaván, N. (2020). Audiovisual translation in the foreign language classroom. Journal of Audiovisual Translation, 3(2), 1–18.

Pym, A. (2022). On translator ethics: Principles for mediation between cultures. John Benjamins.

Radina, I. V. (2009). Classification of authentic video materials in language teaching (pp. 178–179). BGEU.

Romero-Fresco, P. (2012). Subtitling through speech recognition: Respeaking. Routledge.

Sánchez-Requena, A., Escribano, A., & Navarrete, M. (2022). Action-oriented AVT approaches. Babel, 68(3), 355–372.

Shermukhamedova, D. (2022). Pragmatic features of audiovisual translation. Linguae Journal, 6, 51–64.

Talaván, N. (2019). Creative audiovisual translation in language learning. Journal of Audiovisual Translation, 2(1), 45–59.

Tukhtarova, A. S. (2023). Linguocultural barriers in audiovisual translation. Bulletin of Ablai Khan University, 3(45), 54–61.

Wang, Y., & Daghigh, R. (2024a). Two decades of audiovisual translation studies. Meta, 69(1), 25–40.

Wang, Y., & Daghigh, R. (2024b). Audiovisual translation research trends: A bibliometric study. Meta, 69(1), 41–58.

Zharylkasyn, A. (2023). Localization and translation of MOOC platforms in Kazakhstan. Open University Reports, 2, 12–20.

Zlobina, O. N., & Vorozhtsov, G. Yu. (2020). Documentary from translation perspective. Hermes, 61, 105–117.

A.M. Tulegenova[1], M.Zh. Yeskindirova[2]*, D.V. Pashkanyan[3]

[1,2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

[3] Pavlodar pedagogical university named after Alkey Margulan, Pavlodar, Kazakhstan

Audiovisual translation of professional and volunteer TED-style lectures: trends, localization and translation quality in the digital space

Abstract. The article examines the current trends in the development of audiovisual translation (AVT) in the context of educational video content and the digitalization of education. In the context of global multilingual communication, AVT has become strategically important, ensuring the accessibility of educational materials for different audiences. Despite the development of media translation in Europe and Asia, this area remains fragmentedly studied in Kazakhstan. The purpose of this research is to analyze the trends in the development of educational AVT and determine the criteria for its quality in

the context of multimodal communication. Based on the analysis of domestic and foreign sources, the article identifies approaches to the use of video materials in teaching and the features of the localization of global educational resources (TED Talks) into minority languages. The theoretical contribution consists of clarifying the conceptual framework and developing a system of translation evaluation criteria: equivalence, synchronism, semantic clarity, and cultural adaptation.

Keywords: audiovisual translation, educational video content, TED Talks, multimodality, equivalence, localization, and digital education

А.М. Тулегенова[1], М.Ж. Ескиндирова[2]*, Д.В. Пашканьян[3]

[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[3]Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

Кәсіби және волонтерлік Ted-style дәрістерінің аудиовизуалды аудармасы: цифрлық кеңістіктегі аударма үрдістері, локализациясы және сапасы

Аңдатпа. Зерттеу жұмысында білім беру бейне мазмұны мен білім беруді цифрландыру контекстіндегі аудиовизуалды аударманы (AVT) дамытудың заманауи тенденциялары қарастырылады. Жаһандық көп тілді коммуникация жағдайында AVT әртүрлі аудиториялар үшін білім беру материалдарының қолжетімділігін қамтамасыз ете отырып, стратегиялық маңызға ие болады. Еуропа мен Азиядағы медиалық аударманың дамуына қарамастан, Қазақстанда бұл бағыт бөлшектеп зерттелген күйінде қалып отыр. Зерттеудің мақсаты — білім беру AVT даму тенденцияларын талдау және мультимодальды байланыс жағдайында оның сапа критерийлерін анықтау. Отандық және шетелдік дереккөздерді талдау негізінде оқытуда бейнематериалдарды пайдалану тәсілдері және жаһандық білім беру ресурстарын (TED Talks) миноритарлық тілдерге оқшаулау ерекшеліктері анықталды. Теориялық үлес тұжырымдамалық аппаратты нақтылау және аударманы бағалау критерийлерінің жүйесін әзірлеу болып табылады: эквиваленттілік, синхрондылық, семантикалық айқындық және мәдени бейімделу.

Түйінсөздер: аудиовизуалды аударма, білім беру бейне мазмұны, TED Talks, мультимодальдық, эквиваленттілік, локализация, цифрлық білім

References

Beisembai, A. N. (2021). Audiovizual'nyi perevod v sovremennom Kazakhstane [Audiovisual translation in contemporary Kazakhstan]. ENU.

Kalieva, A. G., & Zhaparova, A. Zh. (2023). Osobennosti i osnovnye problemy audiovizual'nogo perevoda [Features and main problems of audiovisual translation]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 2(145), 87–96.

Kassenova, S. A. (2024). Transformatsiia obrazovatel'nykh perevodcheskikh praktik v tsifrovuiu epokhu [Transformation of educational translation practices in the digital age]. Filologiia v XXI veke, 1, 33–41.

Komissarov, V. N. (1995). The theory of translation. URSS.

Kulekova, K. Sh. (2023). Audiovizual'nyi perevod: poniatie, funktsii i spetsifika [Audiovisual translation: Concept, functions, and specificity]. Molodoi uchenyi, 21, 302–305.

Malenova, E. D. (2019). K opredeleniiu poniatiia "audiovizual'nyi perevod" [On defining the concept of "audiovisual translation"]. Filologicheskie nauki, 4, 122–127.

Morozova, T. A. (2020). Audiovizual'nyi perevod v Rossii: razvitie i sovremennoe polozhenie [Audiovisual translation in Russia: Development and current status]. Filologiia i kul'tura, 3(61), 119–125.

Mukhdazhberdina, N. (2022). Audiovizual'nyi perevod: ot teksta k emotsiiam zritelia [Audiovisual translation: From text to viewer's emotions]. Sovremennaia filologiia, 2, 66–73.

Nevskikh, N. N. (2024). Audiovizual'nyi perevod: sovremennoe sostoianie [Audiovisual translation: Current state]. Vestnik TGU. Seriia Filologiia, 6, 77–85.

Khabarova, D. S. (2023). Lingvisticheskie predposylki vybora sposoba audiovizual'nogo perevoda [Linguistic prerequisites for choosing a method of audiovisual translation]. LinguaMobilis, 4(158), 95–101.

AVT-School. (2024). Официальный сайт центра профессиональной подготовки по аудиовизуальному переводу. https://avt-school.ru

Baños, R., & Díaz-Cintas, J. (2023). Audiovisual translation research: New horizons. Meta, 68(2).

Buckingham, D. (2003). Media education: Literacy, learning and contemporary culture. Polity Press.

Fernández-Costales, A. (2021). Audiovisual translation in language education: TRADILEX project. Perspectives, 29(4), 563–577.

García-Escribano, M. (2023). Digital tools and audiovisual translation training. Hermes, 63, 45–60.

Kress, G., & van Leeuwen, T. (2001). Multimodal discourse: The modes and media of contemporary communication. Arnold.

Muratova, B.B. (2022). S.A.G. medical terminology in an audiovisual product. XLinguae, 15(1), 94–101.

Nida, E. (1964). Toward a science of translating. Brill.

Nikolic, K., & Bywood, L. (2021). Audiovisual translation in the age of streaming platforms. Meta, 66(2), 321–338.

Núñez, P., & Talaván, N. (2020). Audiovisual translation in the foreign language classroom. Journal of Audiovisual Translation, 3(2), 1–18.

Pym, A. (2022). On translator ethics: Principles for mediation between cultures. John Benjamins.

Radina, I. V. (2009). Classification of authentic video materials in language teaching (pp. 178–179). BGEU.

Romero-Fresco, P. (2012). Subtitling through speech recognition: Respeaking. Routledge.

Sánchez-Requena, A., Escribano, A., & Navarrete, M. (2022). Action-oriented AVT approaches. Babel, 68(3), 355–372.

Shermukhamedova, D. (2022). Pragmatic features of audiovisual translation. Linguae Journal, 6, 51–64.

Talaván, N. (2019). Creative audiovisual translation in language learning. Journal of Audiovisual Translation, 2(1), 45–59.

Tukhtarova, A. S. (2023). Linguocultural barriers in audiovisual translation. Bulletin of Ablai Khan University, 3(45), 54–61.

Wang, Y., & Daghigh, R. (2024a). Two decades of audiovisual translation studies. Meta, 69(1), 25–40.

Wang, Y., & Daghigh, R. (2024b). Audiovisual translation research trends: A bibliometric study. Meta, 69(1), 41–58.

Zharylkasyn, A. (2023). Localization and translation of MOOC platforms in Kazakhstan. Open University Reports, 2, 12–20.

Zlobina, O. N., & Vorozhtsov, G. Yu. (2020). Documentary from translation perspective. Hermes, 61, 105–117.

Сведения об авторах:

Тулегенова Аида Мейрамбековна – старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: Ega.125@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8382-6582.

Ескиндирова Маншук Жумабаевна – автор для корреспонденции, PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: manshuk-eskindirova@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-6487-1639.

Пашканьян Дарья Владимировна – магистр педагогических наук, преподаватель – эксперт, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, Республика Казахстан. E-mail: darya.pashkanyan@mail.ru, ORCID: 0009-0006-2489-0978

Tulegenova Aida Meirambekovna – Senior Teacher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: Ega.125@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8382-6582

Yeskindirova Manshuk Zhumabayevna – corresponding author, PhD, acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: manshuk-eskindirova@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-6487-1639.

Pashkanyan Darya Vladimirovna – Master of Pedagogical Sciences, Expert – Teacher, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan. E-mail: darya.pashkanyan@mail.ru, ORCID: 0009-0006-2489-0978

Тулегенова Аида Мейрамбековна – аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: Ega.125@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8382-6582

Ескиндирова Маншук Жумабаевна – хат-хабар үшін автор, PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: manshuk-eskindirova@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-6487-1639.

Пашканьян Дарья Владимировна – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы – сарапшы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан Республикасы. E-mail: darya.pashkanyan@mail.ru, ORCID: 0009-0006-2489-0978

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Бас редактор: Ж.Ә. Аймұхамбет

Компьютерде беттеген: Д. Елешева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы. - 2026. - 1 (154). - Астана: ЕҰУ. 300 б.
Шартты б.т. - 18,75 Таралымы - 10 дана Электронды нұсқа: http: // bulphil.enu.kz

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, 001008, Қазақстан, Астана қ.,
Қажымұқан көшесі 11, ОЗҒ, 205-кабинет
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды